

6. ÉVFOLYAM

1994

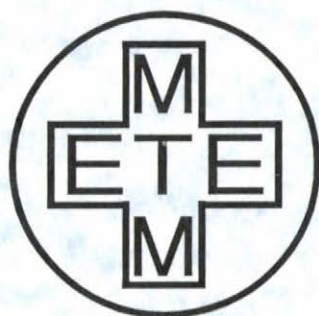
3–4. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Pannonhalmi Főapátság Könyvszolgálat.

Pannonhalma, 9090. Tel.: 96/370-022. Fax: 96/370-011.

Előfizetés, tagság díj: 600 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 600 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ontario, Canada M4Y 2R5.

Checks should be made payable to *METEM*.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

1994/3–4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
Budapest
és

**a METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**
Toronto, Canada

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap
és a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg

FŐSZERKESZTŐ – GENERAL EDITOR
SZÁNTÓ KONRÁD

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – BOARD OF EDITORS

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Érszegi Géza,
Horváth Tibor, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Szabó Ferenc,
Szántó Konrád, Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;
AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Kostya Sándor,
Vlossák Rudolf; GERMANY: Adriányi Gábor, Bogyay Tamás;
ITALY: Kiss Ulrich, Lukács László, Somorjai Ádám, Szilas László;
USA: Gabriel L. Asztrik*

Felelős szerkesztő – Responsible Editor
ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Managing Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

METEM 1995.
ISSN 0865-5277

Szedés, nyomás és kötés:
AGAPÉ Kft., Szeged

TARTALOM – CONTENTS

TANULMÁNYOK – ESSAYS

SZITTYAY Dénes	Szántó (Arator) István SJ (1540–1612) élete és munkássága	5
	<i>Life and Activity of István Szántó (Arator) SJ</i>	
TEMPFLI Imre	Ein Land und vier Religionen	35
	<i>One Country – Four Religions</i>	
MOLNÁR Antal	Az udvarhelyi jezsuita Missio Siculica kezdetei az 1650-es években	71
	<i>The Beginnings of the Jesuit Missio Siculica of Udvarhely in the 1650-s</i>	
GLÜCK Jenő	Az erdélyi zsidó oktatás történetéből	91
	<i>The History of the Transylvanian Jewish Education</i>	
SASVÁRI László	Görögajkú ortodoxia Magyarországon a 16-20. században	117
	<i>Greek Orthodoxy in Hungary Between the 16th and 20th Century</i>	
DUFF, E. William	Kim Philby's Hungarian "Confessor"	155
DR. SZARVAS Béla	A Szent László társulat 90 éve és a szórványban élő magyarok pasztorációja	179
	<i>90 Years of the Saint László Association and the Pastoral Care of the Hungarians Living in Sporadic Minorities</i>	

FORRÁSOK – SOURCES

DR. BORHALMI Gábor (BENDÁSZ István)	Kárpátalja első főiskolai jellegű intézménye	195
	<i>The First College of Higher Education in Sub-Carpathia</i>	
BÉLTEKY Ákos	IKE konferenciák Erdélyben a második világháború után	203
	<i>IKE Conferences in Transylvania</i>	

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

DÓKA Klára	A Váci Egyházmegyei Könyvtár térképgyűjteménye	217
	<i>The Map Collection of the Library of the Vác Diocese</i>	
--	Pásztor Lajos köszöntése	243
	<i>Greetings to Lajos Pásztor</i>	

SOMORJAI Ádám	Egyháztörténeti disszertációk a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán (1863–1993) <i>Theses and Licentiate Papers Concerning Ecclesiastical History Written at the Theological Faculty of the Pázmány Péter Catholic University (from 1863 to 1993)</i>	251
--	Szent István napok Kalocsán	267
--	Az iskoladráma és a barokk című konferencia tervezett előadásai Egerben	267

EGHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK BOOK REVIEW

MÉSZÁROS István: A Soproni Bencés Gimnázium (Ism.: Pukánszky Béla)	269
LÁBADY Károly: Istennek hajlékai a Drávaszögben (Ism.: Kőhegyi Mihály)	271
ÖKRÉSZ Károly: A temerini plébánia története (Ism.: Kőhegyi Mihály)	272
JÉRUSALEM: A jeruzsálemi pátriárkátus folyóirata (Ism.: Glück Jenő)	275
GAPSKI, Henryk: Rekrutacja do zakonów meskich w Polsce (A lengyel férfirendek utánpótlása). (Ism.: Illés Pál Attila)	283
A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között 1–2. (Ism.: Dóka Klára)	286
BALOGH Margit – GERGELY Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992 (Ism.: Dóka Klára)	288
BÉKÉS Gellért – HORVÁTH Árpád (szerk.): Megújuló egyház a megújuló társadalomban (Ism.: Pál József)	290

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
Budapest, 1994/3-4

SZITTYAY DÉNES

SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN SJ ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

SZITTYAY Dénes (1877–1957) 1944-ben készítette elő kiadásra a tervezett leveles kötetet. A háború miatt félbeszakadt munkálatok befejezésére 1949-ben látszott lehetőség. Ekkor végezte el a kéziratot a korrektúrát a szerző és írta a jelen tanulmány bevezető részét. De bizony a fatum ismét közbeszólt, és a kiadás elmaradt. Nyilvánvaló, hogy a katolikus egyházzellen megindított támadás idején, 1949–50-ben szó sem lehetett holmi hajdani jezsuita leveleinek kiadásáról. Pedig a szerző óvatosan kihúzott minden olyan kitétel, amely a szovjeteket sértette volna, vagy azokat a megjegyzéseket, amelyek Szántó István igaz magyar voltát túl lelkesen bizonygatták. Megkurtította azokat a részeket is, ahol a tanulmány túl lelkesen bizonyította hőse elszánt katolikus voltát és leszólta a vele szemben álló protestáns prédikátorokat. A tanulmány így, a tervezett kötet nélkül is értékes, ezért közlését fontosnak tartjuk. Szittyay személye érdekes, és a magyar történetírás és az egyháztörténetírás számára fontos, ezért róla a közeljövőben külön tanulmányban kívánunk megemlékezni. A leveles kötet anyaga azóta előkerült anyagokkal bővült. Egy része a közelmúltban a Monumenta Historica Societatis Iesu sorozatban jelent meg, Monumenta Antiqua Hungariae címmel. Ed. Ladislaus LUKÁCS SJ: I. (1550–1579) Roma, 1969; II. (1580–1586) Roma, 1976; III. (1587–1599) Roma, 1981; IV. (1593–1600) Roma, 1987; a többi része is remélhetőleg kiadásra kerül. A tanulmányt a szerző eredeti javításainak figyelembe vételével közöljük, kivéve azt az egy-két kitétel, amelyet nyilvánvalóan aktuálpolitikai megfontolásból húzott ki – ezeket az eredetileg írt változatban közöljük. A kiadás alapjául a MTA Könyvtár Kézirattárában lévő nyomdai korrektúra szolgált. MS 28-29. E jelzet alatt természetesen a teljes leveles kötet anyaga megtalálható. A közlés során meghagytuk a szerző által használt trásmódot, és a jegyzetek közlés rendszerét is.

Zombori István

Habent sua fata libelli!

Zrínyi Miklós exlibris jelmondata Szántó István jezsuita atya azon a kéziratán is beteljesedett, melyet rendtársai első erdélyi szerepléséről írt s melynek szövegét most adjuk az olvasó kezébe. Szorgalmas betűrovással 1599 február és március havában írta meg és küldte rendi jóváhagyásra Rómába, a munka azonban nem látott napvilágot. Hosszú ideig a rend levéltárában pihent, majd vándorútra kelt 1870-ben, Róma elfoglalásakor, míg végre az első világháború után visszakerült az örök városba. Külföldi levéltári kutatásaim idején akadtam rá s mint értékes kincset, aminő kutató utamon ritkán ért, lefényképez-

tem és visszahoztam oda, ahol bizonyára kellőképpen értékelni és becsülni fogják: édes magyar hazámba.

Jézustársasága generálisától, az azóta elhunyt *Ledóchoroski* Włodimir atyától 1921 tavaszán írásbeli engedélyt kaptam, hogy a rend levéltárában mindazon adatokat lemásolhassam, amelyek a jezsuiták erdélyi és magyarországi működésére vonatkoznak. E sorok írója volt az első magyar ember, aki e rendkívüli kiváltságban részesült. A szovjet csapatoktól közvetlenül fenyegetett Varsóból siettem Berlinen keresztül Hollandiába, hogy az akkor ott az exaeteni kastélyban őrzött rendi levéltárban kutatásaimat megkezdjem.

Minthogy kutatási engedélyem így szólt: „*Communicabuntur autem ipsi monumenta ad historiam Societatis nostrae pertinentia,*” a legszélesebb körű engedély volt ez, azonnal elém adták a levéltár katalógusát. Ebből kellett kiválogatnom az átnézésre eredménnyel biztató megfelelő anyagot, melyet az ő reggelenként szobámba küldött. A levéltárba ugyanis kutató nem tehetett be a lábát, még Péter Duhrt és Braunsbergert sem engedték be, mint maguk mondták, pedig azok hárompróbas történetírói voltak a rendnek. Mi külföldi kutatók csak a nyitott ablakon át nézhettünk a földszinten levő termekbe, melyeknek falai mentén a mennyezetig érő állványok húzódtak végig, telisde tele foliánsokkal, mert a levéltár anyagának legnagyobb része bekötött.

A levéltár a rend megalakulásával keletkezett. Ez a történelmi kor már kifinomult érzékkel bírt a történelmi értékű levelek megőrzése iránt; de ezt követelte a rend kiterjedt munkássága, összeköttetése külföldi hatalmasságokkal is; a támadások, üldözések pergőtüzébe került jezsuitáknak fontos érdeke lévén a rendtagok levelezésének megőrzése.

E levéltár anyaga a kormányzati életszükségletek szerint fejlődött. Nyilván kellett ugyanis tartani állandóan a rendtagok számát és ebből keletkezett a „*Catalogi Personarum*” hatalmas sorozata, amelyben minden jezsuitát évenként és háromévenként (*Catalogi triennales*) nyilvánítottak, tehetségét, alkalmazhatóságát, jellemét véve figyelembe: mennyiben bírja a Rend felhasználni terveit végrehajtásában. Természetes, hogy olykor tévedtek is a megismerésben, például a 16. század elején élt magyar jezsuiták jellemének megértésében, mint ahogy ezt Szántó, Pázmány és mások esetében látjuk. E katalógusok, vagyis névtárak megvannak hiánytalanul az összes magyar jezsuiták életére vonatkozólag 1772-ig a legkimerítőbb adatokat szolgáltatják.

Különös értékes képviselnek az egyes rendházakból a központba küldött „*Évi jelentések*”, vagyis *Annuae Literae-k*, amelyek az év különféle eseményeiről adnak¹ hivatalos megemlékezéseket. A rendi alkotmány szerint minden kollégium köteles volt évi jelentést írni és két példányban beküldeni a tartományfőnöknek, aki az egyiket aláírásával hitelesítette és a római generálishoz juttatta. E jelentésekben megemlékeztek a rendtagok számáról, hivatali beosztásáról, az elhalt tagok érdemeiről, azokról a sikerekről, amelyeket a rendtagok a gyóntatószékben, a szónoki emelvényen, lelkigyakorlatokon, betegek és

1 Ezekről kimerítő ismertetést közölt Veress Endre: *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579–1613)* című műve előszavában: Budapest, 1921. (*Fontes Ferum Transylvanicarum* tomus V.)

foglyok látogatása alkalmával, a nép között az erkölcsi színvonal emelése körül, a hitterjesztés terén, nemkülönben a Mária-congregációk s más hasonló egyesületek felállítása és vezetése közben a gyakorlati vallásterjesztés mezején elérték. Nem volt szabad bennök megfélemlkezni azokról a támadásokról sem, melyek netán egyes jezsuita-rendházakat és kollégiumokat mások részéről érték s ezzel szemben azokról a jótéteményekről, melyekben a rendtagok Istentől s jóakaróik részéről részesedtek. A világeseményeket csak annyiban kellett érinteni, amennyiben azok a rendet érdekelték vagy érték. A Magyarországra és Erdélyre vonatkozó rész megtalálható abban a tekintélyes nyomtatott sorozatban, mely az 1581–1614 közti időt foglalja magában s a rendi vezetőség Rómában és Európa különböző helyein nyomatott ki. Ez *Évi jelentések* egyetlen hiánya az, hogy a szereplő rendtagok neveit nem mindig közlik, s így olykor csak más források, különösen a fentebb említett személyi *Catalógusok* segítségével lehet azokat felfedni és megállapítani.

A Rend első századának történetére megbecsülhetetlen értékkel bír az egyes rendtagok beküldött leveleinek gyűjteménye. A provinciálisokhoz jutott levelek egy része egykorú másolatban van meg, amelyeket pedig közvetlenül a generálisokhoz küldtek, eredetiben. A levéltárnak azonban épp ez a része csonkult meg, mert Witteleschi Mutius generális idején (1615–1645) a rohamosan szaporodó levéltári anyagot alaposan megrostálták és selejtezték. Ennek megfelelően a magánlevelek csökkenése fájdalmasan észlelhető. Külön gyűjteményt alkotnak az *uralkodók és egyházi méltóságok* levelei „*Litterae externorum*” címen.

A hiány szerencsére pótolható abból a rendkívül becses fogalmazványgyűjteményből, melyben a generálishoz érkezett levelekre adott válaszokat őrizték meg. Talán egyetlen más szerzetes rendnek sincs ilyen tartalmas és a 16–18. századokra vonatkozó leveles gyűjteménye. Röviden, velősen szerkesztett válaszok ezek, amelyekből bármely jezsuita rendtartomány s így különösen a magyarországi élete is teljesen összeállítható. E tizenhárom kötetes gyűjtemény 1573-tól 1757-ig terjed. Az ettől az időtől a rend 1773-ban történt felosztatásáig vezetett köteteket bevonták a pápai kancelláriába, abban a reményben, hogy a rend ellen emelt vádakát igazolhatják. Az igazolás ugyan elmaradt; de mikor 1814-ben a rend visszaállításakor a levéltár is visszakerült Jézustársasága tulajdonába, a bevont kötetek már nem voltak meg és máig sem kerültek elő. E sok, ezerre tehető levélfogalmazvány nemesen egyszerű stílusával tömör tartalmával bármely korabeli fejedelmi udvar kancellárjának mintául szolgálhatott volna. E 13 kötet ama sorozat, mely az „*Epistolae Generalium ad singulos Austriae*” címet viseli; ebben csak az Osztrák rendtartomány személyeihez és a világiakhoz intézett levelek fogalmazványai foglaltatnak. Kiegészíti ezt ama 8 kötetes gyűjtemény az 1553–1573 közötti évekből, melynek címe: „*Epistolae Germaniae, Galliae, Poloniae*”, mert ebben is sok levél található magyar és osztrák jezsuitákra vonatkozólag. A rend ezidőben beállott terjeszkedése és nagyarányú fejlődése tette szükségessé a fogalmazványok tartományonkénti szétválasztását; ami a kutatást is szerencsésen megkönnyíti.

Nem célunk a jezsuita rend levéltárának terjedelmes ismertetése, de azért a magyar egyház-, és művelődéstörténettel foglalkozókat érdekelni fogja e néhány magyar vonatkozású levélgyűjtemény is: az *Austriae Foundationes* három

kötete a magyarországi rendházak alapítását megvilágító levelekkel és tervrajzokkal; valamint az *Epistolae Missionariorum*, mely kettős beosztásban *Missio Hungarica* 1607–1633 és *Missio Transylvanica* cím alatt az 1580–1743 közötti időre tartalmaz értékes jelentéseket.

Ezek közlésével szolgálni akartunk a magyar kutatóknak, hogy alkalomadtán, magyarországi és erdélyi jezsuiták történelmével foglalkozván, mit hol keressenek.

E rendi levéltár kódexei között őrzik Szántó István jezsuita atya egyik kéziratát is a sok közül, melyről tudomásunk van: Erdélyi Históriáját. A kis negyedréti alakú kötet 99 lapból áll, sűrű, szálkás betűkkel teleírt oldalakkal; kötése egykorú papír.

I.

A római Collegium Germanico-Hungaricum falán egy olajba festett kép függ,² mely egy középtermetű, fekete bajuszos, körszakállas férfiút ábrázol, aki három barna magyar ifjút, nyilván, mint pártfogoltat, XIII. Gergely pápának kegyeibe ajánl. Kicsoda ez a férfiú?

A jezsuiták levéltárában felfedezett személyi adataiban olvastam, hogy Szántó Istvánnak hívják, 1540-ban a Veszprém megyei Devecser községben született egyszerű, valószínűleg jobbágy földműves családból, amire neve is mutatni látszik. Gyermekkorában személyében érte az első szomorú tragédia; mint maga írja: atyja korán meghalt, anyját, két nővérét és öccsét portyázó török katonák ejtették foglyul. Ő maga megmenekült s nemsokára a nyitra megyei Galgórcra került anyai nagybátyjához, aki ott a szabómesterséget űzte.³ Pontos adataink nincsenek arra nézve, hogy első tanulmányait hol végezte, talán Győrött, talán Sopronban. Egyesek szerint még lengyel és német földön is megfordult, hogy tudását gyarapítsa. Az bizonyos, hogy rendkívüli nyelvtelenségu ember volt, mert mikor 1563-ban elvégezte bölcseleti tanulmányait és elnyerte a magiszteri fokozatot, már a magyar és latin nyelven kívül németül, csehül, olaszul is beszélt s emellett tanult görögül, héberül és arabul.⁴ Ifjúcska volt még, amikor a nyitrai egyházmegyébe kérte felvételét. Bornemisza (Abstemius) Péter püspök az ifjú Szántót 1560-ban Rómába küldte a Német Collegiumba. Felvételre 1560. szeptember 28-án jelentkezett és október 8-án tett esküt. De mivel az intézet jezsuita tanárainak élete, tanultsága és tevékenysége nagy hatással volt rá, s így maga is jezsuita páter akart lenni, 1561. február 12-én vették fel⁵ s a kiállott két esztendő s újoncpróba után, előljárói Bécsbe küldték tanulmányai folytatására.

2 Közölte Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universtatibus Italiae studentium* II. kötetében. Budapest, 1917.

3 Szántó eredeti feljegyzése a rendbe való belépésekor. Interrogatoria a jezsuitarend levéltárában.

4 Gyenis András S. J.: *Hittelés tudással*. (Budapest, 1943) 19. l.

5 Hiteles bejegyzések alapján a Collegium anyakönyvéből, Veress Endre „A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai” c. műve 1. lapján. Budapest, 1917. (*Fontes Rerum Hungaricarum* tom. II.)

A látókör ekkor szélesedni kezd az ifjú Szántó előtt. Megkapta lelkét a haza tragédiája: az erős Gyula, majd Szigetvár eleste, hőselelkű védője önfeláldozásával, Szolimán szultán győzedelmes előrehaladása, mindez alig pár hét alatt 1566 őszén ... és csak most kezdi felfogni, hogy a mohácsi veszedelem óta három felé szakadva, Magyarország a lassú halódás és pusztulás lejtőjére csúszott.

Szántó István bécsi tartózkodása és tanárkodásának megítélésére érdekes világot vetnek Maggio Lőrinc provinciális Rómába küldött jelentései. A nagyszombati kollégiumban nagyon meg voltak vele elégedve,⁶ de az intézet leégése után Bécsbe jutván, ott már keményebben ítelték meg, mert ámbár nagyon jónak és hünek tartották, kissé talán faragatlannak látták.⁷ Másfél év múlva már más hiányt is találtak benne,⁸ bár elismerően nyilatkoztak tudásáról, kivált, hogy még görögül is jól tudott.⁹ Faragatlansága alatt, úgylátszik, szókimondó, magyaros természetét értették, ami később is sok bajt okozott neki, bár e vonást legjobb magyarjainknál is megtaláljuk. Ezek ellenére jó hasznát vették az iskolában és hivatalosan is kijelentették róla, hogy inkább tanulmányokra való, mint más egyébire.

Mint egyháza hűséges fiának s a lelkekért küzdő katonájának az ország vallási megosztottsága is megihlette lelkét és előre látta, hogy ha csak valahonnan komoly segítség nem érkezik, Magyarország megszűnt az Egyház számára számottevő tényező lenni. De Szántót nem csak a külső körülmények sodra ragadta magával a cselekvő élet felé, hanem a lelkében átélt tragikumok is, melyek részben elszakították családjától és elviselhetőbbé tették a vérségi kötelék meglazulását; másrészt a hazájáért, népéért s annak hitéért való aggodás folytonosan arra ösztökölte, testi és lelki tehetségeivel a magyar nemzetnek, fajtájának és vérének segítségére legyen.

A dunántúli származású Szántó rendkívüli módon érdeklődött Erdély szomorú sorsa iránt. Ezt a figyelmet különös esemény váltotta ki. Somlyai Bathory István erdélyi főurat ugyanis János Zsigmond fejedelem Bécsbe küldte másodszor is követségbe 1565-ben s e követségjárásnak börtön lett a vége. A

6 Maggio provinciális Bécsben, 1568. március 23-án így írt róla: Il Magistro Stephano Hungaro contiene buon ingenio et buoni scritti, et dottrina anche.

7 Folytatólag olvassuk róla még e jellemzést: Il Padre Stephano hungaro è maestro in arti et ha udito un pezzo di theologia costi et sa bene; è bene; è un poco duremento, pure e molto buono et fidele.

8 Ezekről így nyilatkozott a tartományfőnök: P. Stephanus iam pridem a classe grammatices liberatus est. quia eius modus in docendo nec nostris, neque etiam discipulis probaretur. Non deest illi quidem eruditio, sed quia obscurus est et confusus, ad superiores classes idoneus non videtur et ad inferiores non valde utilis, nisi conetur se melius accommodare studiosorum ingeniis. Est alioquin vir bonus, studiosus et bene profecit in graecis. Utrum vero eius compendiis, in quibus solet esse frequens et multus, didendum sit, nondum satis constitui. Cum Viennam rediero agam cum illo et si quid dignum in eo genere ab illo posse sperari intellexero, Paternitatem Vestram faciam certiore.

9 Prágában, 1570. február 8-án írt jelentésében olvassuk ugyanis a következőket: Il padre Stephano onghero d'età di 20 anni entro in Roma alli 24 di febbraio 1561. E' mestro in arti et ha udito doi anni theologia in Roma; è buon greco et mediocre humanista. Legge hora il corso in Vienna. E' un' poco rustiche to et alle volte capitosetto, ma chi lo sa trattare è molto bono et virtuoso. E' piu per studi, che per alto. Si potrebbe promuovere alli 3 voti. (Maggio eredeti levele a jezsuitarend levéltárában.)

piszokba és elhagyatottságba került főúr sorsán csak a bécsi jezsuiták gyakori látogatása hozott némi enyhülést. Báthory ezt sohasem felejtette el, viszont a jezsuiták is fenntartották az összeköttetést Báthoryval, akiben kemény elhatározású, jellemes hithű férfit ismertek meg. Örömmel hallották Báthorynak Erdély fejedelmévé választását 1571 tavaszán.¹⁰ Szántó az első között állt, akik Báthoryt méltóságában üdvözölték, mélyen sajnálván, hogy személyesen nem ismeri, miután Báthory bécsi fogsága éve alatt Szántó Rómában tartózkodott. Ezt azért jó tudnunk most már hitelesen, mivel Fraknoi és Meszlényi írásai nyomán általános volt eddig, hogy Szántó Bécsben érintkezett Báthoryval. Megcáfolta ezt maga első hozzá intézett levelében, melyet e szavakkal kezdett írni: *E si mihi facie nondum sis notus*; megismételvén e kijelentését három évvel később írt levelében is.¹¹

A Báthory-család egyike volt ama keveseknek, amelyek Erdélyben a főurak közül ősi hitükhöz hívek maradtak. A fejedelem komolyan eltökölte, hogy az erdélyi katolikus egyházat megmenti és régi jogaiba visszahelyezi. Legalkalmasabbnak találta terve kivitelére a jezsuita rendet¹² és nem szűnt meg a bécsi tartományfőnökét kérni, sürgetni, hogy Erdélybe rendtagokat küldjön a katolicizmus oltalmára. Ígéretet sokszor és sokat kapott Bécsből,¹³ sőt Rómában is a legnagyobb jóindulattal fogadták kérő leveleit, de a magyar rendtagok száma oly csekély volt, hogy eredményes segítséget juttatni nem bírtak.

Báthory Istvánt a szerencse útja öt év múlva (1576 elején) a lengyel királyi trónra vezette s ekkor már hathatósabban bírta a jezsuitákhoz intézett leveleit tekintélyével támogatni; ennek eredménye lett aztán, hogy a római generális néhány magyar jezsuita támogatására lengyel és olasz rendtagokat is küldhetett Erdélybe. Szántó ekkor Rómában élt s bár sok fájdalom közt, sikerült neki a magyar intézet gondolatát felvetve, azt a megvalósulás kezdetében is vezetni.

Szántó örömmel ragadta meg az alkalmat, mikor hosszas kérésére a generális őt azok közé sorozta, akik Erdélybe voltak menendők. Az örökvárost 1579. december 7-én hagyta el örökre,¹⁴ hogy Lengyelországon keresztül 1580. február 20-án érkezze meg a kolozsvári rendházba s itt magyar szónoklataival és egyéb egyházi tevékenységével buzgón és eredményesen működött a hitélet fejlesztésén. A páterek különben azonnal észrevették, hogy Erdély olyan hálás

10 A választás 1571. május 25-én volt.

11 Mindkét levél szövege kötetünkben, 1571. május 5-i és 1574. július 15-i kelettel.

12 A pápa, V. Pius hamarosan értesült Báthory István tervéről, és levelével kereste fel, amelyben dicséri buzgóságát és a katolikus egyház megerősítésére irányuló igyekezetei folytatására buzdítja, 1572. január 23-án. Közölte Theiner, az *Annales Ecclesiastici* 1. köt. 4. l. Méltatta Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. 3. köt. 153. l.

13 Báthory levelei és a kapott válaszok fogalmazványai a jezsuita rend levéltárában.

14 Galli Ptolomaeus comói bíboros államtitkár – Caligari János lengyel nunciusnak Rómából, 1579. dec. 12-én: Il Padre Provinciale de Gesuiti è partito a la volta di costà et viene seco. Il Padre Stefano Aratore con altri della Compagnia, et al detto Provinciale s' è consignata una cassa di libri per dar a V. Signoria da distribuire, come meglio intenderà. (Veress: Documente 2. köt. 172. l.)

működési terület, mint akár India, mert tömegesen jelentkeztek visszatérésre az elszakadt hívek, akiket nem a hitbéli nehézségek, hanem a lelkipásztorok hiánya, sőt tudatlansága és elhanyagoltság vett rá az egyháztól való elszakadásra.

A sors Szántónak tulajdonképpen Váradot szánta, ahová 1584-ben került, miután a váradi hívek Possevino Antal atyánál, aki ekkoriban Erdélyben járt,¹⁵ kieszközölték, hogy ők is kapjanak jezsuitákat. A választás Szántó atyára esett, aki két társával kezdett apostolkodni Váradon, ahol évtizedek óta nem láttak állandó papot; újra építván Szent Egyed dűledező templomát és rendbehozván azt a gazdaságot, melyet Báthory István lengyel király az ottani jezsuiták fenntartására adományozott.

Váradon ekkor mintegy kétezer katolikus hívó élt, de a közelfekvő helyekről, különösen az 1566-ban török kézre jutott Gyuláról olykor 4–5000 hívó is összegyűlt. Szántó nem ijedt meg a reá várakozó munkától. Megmaradt leveleiben beszámol arról, hogy mit végzett Váradon. A templom egyházi kincstárát gazdagon felszerelte: azokat az értékeit, melyek idők folyamán a várba szállítottak, királyi pártfogója segítségével visszaszerezte a templomnak. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek közt volt több Antifonárium, kilenc graduálé, szép arany betűs incsiálékkal, az egyiknek az értékét 600 aranyforintra becsülték; továbbá 15 templomi szőnyeg, köztük a három legnagyobb a szentély falának díszítésére való, azonkívül 33 nagy ezüst gyertyatartó és valami két kocside-réknyi különböző régi könyv.¹⁶

Szántó igazi szónok ember volt, tüzes, szókimondó és ezért hallgatói nagy területekről, még a török hódoltságból is eljöttek, hogy hírét aztán szerteszét vigyék. Másvallásúak is szívesen hallgatták s közülök már munkálkodása legelején mintegy százat térített vissza. Pázmány Péter megtérését is neki tulajdonítják, bár ő ezt határozottan sehol sem említi írásaiban.¹⁷ sikeres lelkipásztori működést azonban csakhamar erős ellenszenv és hirtelen kirobbanó harc követte a nemkatolikusok részéről. Azt hitték, hogy vele is épp olyan könnyen elbánhatnak, mint a Szántó megérkezése előtt Váradon működött dalmát pappal, kinek nevét sajnos nem tudjuk, ezért a támadást azzal kezdték, hogy Szántó nem mert a másvallásúak papjaival nyilvános vitában megmérkőzni. Szántó először nem akart nyíltan védekezni, de röpiratokat intéztek hozzá, és

15 Possevino erdélyi útjáról terjedelmes könyvben számolt be: a jezsuita rend levéltárában levő eredetiből kiadta Veress Endre „Antonii Possevini Societatis Jesu Transilvania” címen; Budapest, 1913. Magyar kivonatát és az utolsó könyv fordítását Szittyay Dénes készítette. (Fontes Rerum Transylvanicarum toms 3.)

16 Szántó 1587 október 12-én Gyulafehérvárt kelt jelentése Aquaviva generálishoz: Veress Endre: Erdélyi jezsuiták levelezése. 2. köt. 219–226. l.

17 Zsák József Adolf: Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra? Nagyvárad, 1901. Ha az ifjú Pázmány előkelő nemes család sarja is köztük lett volna, ezt Szántó bizonyára nem hagyta volna megemlítés nélkül akár ott, ahol az 1589-ben Erdélyből kitiltott jezsuitákkal együtt önkéntes száműzetésbe vonuló hét kiváló erdélyi nemes ifjú, köztük Pázmány nevét feljegyzí (De exitu patrum ex Transylvania fejezetében), akik Lengyelországba mentek noviciatusra, akár ott, ahol Bécsben 1600. május 28-án kelt Aquaviva generálishoz intézett levelében Pázmány ajánlja a maga utódjául Bécsbe, hogy onnan utóbb Dobokai és Forró, szintén erdélyi jezsuitákkal együtt Erdélybe küldessék, ahol előkelő protestáns rokonságuk megtérítése magában is szép eredményt jelentene.

ezekben kíméletlenül gúnyolták őt, rendjét, a pápát és a bíborosokat egyaránt. Ezt már nem tűrhette szó nélkül, hanem ugyanolyan élesen felelt vissza s azokat a kevésbé hízelgő jelzőket, amiket ők használtak, rájuk terítette. Ez már nem tetszett nekik és panaszt emeltek a kálvinista hitű Gyczy János váradi kapitánynál és vallásháborítással vádolták. Ő azonban, jól ismervén a helyzetet, azt felelte a panaszszózkodóknak: Ő nem tehet értük semmit, csak felettük van joga, de a jezsuitákkal nem rendelkezik.¹⁸

Beregszászi Lőrinc Péter 1584 pünkösd napjára zsinatot hívott egybe, amelyre 303 protestáns lelkész gyűlt össze. Szántó a meghívást nem utasította vissza, noha sok munkája miatt eléggé fáradtnak érezte magát. Leveleiben és Erdélyi Naplójában bőven leírja a váradi disputát, amely három napig tartott és bőséges anyagot szolgáltatott arra a kettős vádra, hogy a pápa az antikrisztus és a katolikusok imádják szűz Máriát, a szenteket, azok képeit, sőt magát a pápát, vagyis az antikrisztust is. Szántó hosszas leírásban örökíti meg a hitvita egyes mozzanatait, melyet Gyczy főkapitány királyi rendeletre hivatkozva, váratlanul berekesztett.

Beregszászi a következő évben – 1585-ben – kiadta a jezsuiták ellen „*Apologia pro ecclesiis reformatis actis impiis Sabariensis opposita*” című munkáját¹⁹ s benne újra támadta a pápát és a naptárreformot; majd megjelent egy másik munkája is, a *Ventilatio*,²⁰ melyben a hamis Krisztust hirdető jezsuiták és a pápában megtestesült antikrisztus kerültek terítékre. Szántónak erre elfogyott a türelme és maga felelt a röpiratra. Valóságos apologiát írt az egyház, annak szervezete és a jezsuiták védelmében.

Az 1586-ik évi pestis Szántónak két társát ragadta el. Ugyanez évben, december 12-én Grodnóban meghalt nagy pártfogója, Báthory István lengyel király is. Evvel végeszakadt a váradiak nyugalmanak. A helyzet kétszer is tettelegességgé fajult. Egyszer gyászoló menetet támadtak meg, amikor Szántó temetett és a keresztet is sárba taposták. A következő évben (1587-ben) a húsvéti feltámadási körmenet alkalmával, egy felfegyverzett csapat támadta meg az ájtatos hívek seregét, ebből többeket súlyosan megsebesítettek s a keresztet is darabokra zúzták. A protestánsok a rákövetkező nap elhatározták, hogy magát a templomot és a rendházat is megtámadják, mindent elpusztítanak s a jezsuitákat megölik. „*Én pedig – jelenti Szántó a római generálisnak – szívemben vágyakoztam is rá. De nem találtattam méltónak a vértanúságra.*” Szántónak ezek után nem lehetett maradása Váradon, ezért előljárói elhelyezték arról a helyről, ahol olyan eredményesen működött, hogy mintegy ezer embert térített vissza az egyházba és háromezer lelket erősített meg ingadozó hitében.

Báthory István váratlan halála nemcsak Váradon, hanem a többi erdélyi jezsuiták sorsában is éreztette tragikus hatását. Zsigmond, a gyermek-fejedelem nem bírta az atyákat megvédeni. A jezsuiták mindig az első csatásorban

18 Szántó idézett 1587. október 12-i levelében a generálishoz: Veress: Erdélyi jezsuiták levelezése 2. köt. 223. l.

19 Szabó Károly: Régi magyar könyvtár 2. köt. 189. sz.

20 Uo. a 3. köt. 759. sz. a.

álltak, az első nehéz csapásokat is nekik kellett felfogniok, az ő soraik ritkul-
tak legelőször. Ez a nagy csapás a megyesi országgyűlés kitiltó végzése volt
1588-ban. Ehhez hasonló sors érte a rendet a nagy többségben katolikus
Franciaországban is egy évtizeddel utóbb, ahol a katolikusokból és hugenották-
ból összeállított törvényszékek (parlamentek) is a jezsuiták száműzetése mel-
lett foglaltak állást, határozatukat azonban IV. Henrik hatályon kívül helyez-
te. Erdélyben nem kedvezett nekik a szerencse. S bár a megyesi végzés
kétségtől súlyos sérelem volt, a mai szemmel nézve, a lelkiismereti szabad-
ság ellen, de azt a XVI. században mégis Erdély közelítette meg a művelt
világon elsőnek, bár nem is tökéletesen, de mégis sokkal inkább, mint Nyugat-
Európa államai akár a XVIII. század második felében. Meg aztán külső formá-
jában távolról sem volt olyan kegyetlen, mint az 1594. augusztus 30-án Kolozs-
várt végbement politikai tömeggyilkosság, amellyel a tehetséges, de beteglelkű,
esküszegő, szertelen, pazarló Báthory Zsigmond fejedelem nagybátyja, Báthory
István lengyel király által is követett – akkoriban egyedül helyes, színleg
törökbarát – politikájának híveit, Erdély legtekintélyesebb főurait kivégeztette
s ezzel bevezette az erdélyi fejedelemség legvéresebb, legszomorúbb évtizedét.

Báthory Zsigmond fejedelem a jezsuiták száműzetéséről szóló határozatot
1588. december 23-án szentesítette. De mielőtt végleg elhagyták Erdélyt, tilta-
koztak a száműzetési határozat ellen és belenyugodtak abba, hogy a távozásra
csak huszonöt napi határidőt kaptak. Ingó jószágaikat magukkal vihették,
minden másra a kincstár tette reá a kezét. Mielőtt útra keltek, búcsút vettek a
fejedelemtől, akit ők neveltek. Báthory Zsigmond könnyes szemmel intett
búcsút s a jezsuiták 1589. január 15-én elhagyták Erdélyt: ki Lengyelországba,
ki Moldvába, ki Ausztriába távozott; Szántó egyik társával Magyarország felé
és egyelőre Váradon húzódott meg egyik régi hívénel. Így kellett lennie, mivel
nyoma van, hogy Jó János tanár az 1589-i váradai gyűlésen kemény szóharcot
vivott „az egész Uri Méltóságok előtt” Szántóval a Gergely-féle új naptár
behozatala ellen.²¹

Innen meg a leleszi konventbe ment, hogy a magával hozott könyveket és
egyéb egyházi tárgyakat biztonságba helyezze.²²

II.

Egészen természetesnek látszik, hogy Szántó István, mint jezsuita, mint
tanár ember, mint hitvitázó hivatásával járó kényszerűségből is foglalkozott
irodalommal.

Írói hajlama korán mutatkozott. Már 1574-ben, mikor a bécsi jezsuita főis-
kolán tanított, foglalkozott avval a tervvel, hogy a magyar vallásos irodalmat,

21 Bod Péter: Magyar Athenás. (Nagyszében, 1766.) 122. lapján, ahol azt is olvassuk, hogy a
vita a protestáns tanár győzelmével végződött.

22 Ezt onnan tudjuk, hogy midőn Carillo páter az 1591 utáni évben a jezsuiták visszatérésén
fáradozott, leveleiben gyakran esik arról szó, hogy Szántó atya hozta vissza Leleszről az
oda vitt tárgyakat, melyek természetesen a kolozsvári kollégiumé voltak.

mely akkor még nagyon szegényes volt, a közönségnek szolgáló ájtatos olvasmányokkal gyarapítja. Észrevette, hogy a protestánsok hamarabb felismerték a sajtónak a tömegekre gyakorolt hatását s ezért nem lepődött meg, hogy a protestantizmus terjedése nem csekély mértékben ennek volt tulajdonítható. Szántó sajnálattal látta a katolikus nyomdák hiányát s arra törekedett, hogy Magyarországon, vagy pedig valamelyik német nyomdával kössön megegyezést magyar könyvek nyomtatására.²³

Néhány évvel 1574 előtt, mikor még Bécsben tanárkodott, tekintélyes férfiak és előkelő magyar hölgyek, kik lelkivezetés miatt gyakorta felkeresték a bécsi jezsuitákat, arra kérték volt Szántót, hogy magyar imádságos könyvet állítson össze számukra. Szántó e kérésnek megfelelően az akkori időkben divatos és V. Pius pápa által nem régiben kiadott *Officium Beatae Mariae* című könyvben ezeket össze is gyűjtötte; ehhez hozzácsatolta Krisztus szenvedésének történetét, a négy evangélista szerint előadva. A kéziratot Szántó át is adta a nyomdásznak, aki viszont a császári engedélyt, minthogy a cenzorok nagyobb részt nemkatolikusok voltak, olyan sokáig tartó huzavona után kaphatta csak meg, hogy egyévi várakozás után lehetett csak remény a mű megjelenésére. E könyv kéziratban maradt, de elveszettnek tekinthető. Szántót előljárói 1574 végén Rómába rendelték magyar gyóntatónak s így senki sem maradt Bécsben, aki a magyar könyv sorsát irányíthatta volna. Pedig Szántó az akkori idők követelményeinek megfelelően tudományosabb s az ifjúság szellemi művelését célzó művet állított össze, így többek között helyesírási, verstani munkát és egyet – három könyvben – a levélírás szabályairól. Ezeket hallgatói egyelőre lemásolták és tankönyvnek használták még a prágai kollégiumban is, ezeket azonban „szekrényemben zárva tartom és nem is szándékozom előbb kiadni, amíg át nem javítottam és kiadásra előljáróimtól az engedélyt meg nem kaptam” – írja a római generálishoz intézett levelében.

Ugyanakkor valaki megajándékozta a kolozsvári nyomdában megjelent „*Confessio Trinitariorum in Transylvania*” egy példányával, melyre felelni szeretett volna, hadd lássák Rómában, milyen veszedelem fenyegeti a kereszténységet keletről. Szerette volna, ha valláserkölcsi téren Magyarország a keresztény nyugatnak bástyája lenne, amint az is volt a tatárok és a törökök hadaival szemben. „Mert kicsoda – úgymond – akadályozta meg, hogy Németországot a török el ne pusztítsa? Magyarország. Ki védte meg Morvaországot a barbárok benyomulásától? Magyarország. Ki tartotta vissza a hitetleneket attól, hogy Csehország és Szilézia határain keresztül törjenek? Magyarország. A dühös és kegyetlen szaracénoknak fegyverét és sujtó karját ki tartotta vissza Stíriától, Karintiától és egész Illiriától? Magyarország. És végül, ki zárta be kapuit az Ausztriába betörni szándékozó török előtt? Csak Magyarország. Ez az ország a keresztény tartományoknak megőrizte a békét, városait arannyal és ezüsttel gazdagította, élelemmel látta el, fegyverrel megvédte és a keresztény

23 Szántó Bécsben 1574. július 15-én kelt és a generálishoz intézett levelében bőven beszámol az egyházi irodalom szomorú helyzetéről és saját irodalmi terveiről. Ez eddig kiadatlan, rendkívül értékes levélre, melyet kötetünk 5. száma alatt közlünk, külön is felhívjuk az olvasó figyelmét.

szabadságot megőrizte. És ime most ez a szegény Magyarország bűnei miatt testi és lelki ellenségeitől szorongattatik, senkitől segítséget nem várhat, katonái a barbárokkal szemben nem bírják megvédeni, az eretnekek ellenében főpapjai és lelkipásztorai nem képesek oltalmazni, a hitbeli tévedésekkel szemben tudósai nem tudják felvilágosítani, szerzetesei pedig makulátlan életükkel nem képesek ősi keresztény hitében megerősíteni.” Mercurian Eberhard római generális megértő szívvel fogadta Szántónak magyar földről elhangzott e jajkiáltásait és nagy örömmel vette tudomásul, hogy Szántó irodalmi munkásságával akar hazáján segíteni. Ezért az osztrák tartomány bécsi főnökéhez és a bécsi rektorhoz utasítá őt, hogy azokkal tárgyalja meg irodalmi terveit. Erre azonban immár nem jutott ideje. Közeledett ugyanis az 1575-i jubileumi szent év s mivel a pápa magyar gyóntatót kért a jezsuitáktól, Szántót előljárói ez alkalomra Rómába rendelték. Pedig már majdnem úgy volt, hogy Erdélybe kerül Báthory István többszörös kérésére. Hanem római tartózkodása irodalmi szempontból szintén nem gyümölcstelen, hiszen két irodalmi munkának megírása tette e néhány esztendősi római tartózkodást emlékezetessé.

Az első, bár terjedelemre nézve kisebb, de kihatásában annál fontosabb az az emlékirat, melyet Szántó a pápához nyújtott be a római magyar szeminárium alapítása ügyében. A magyar zarándokoknak ugyanis házuk és birtokuk volt Rómában, amelyet a magyar pálosok szereztek meg maguknak. De mikor Szántó Rómába érkezett, már csak egyetlen öreg magyar szerzetes élt itt, a többiek idegenek, különösen dalmaták voltak, akik bizony a magyar zarándokokat nem a legszívesebben fogadták és látták el. Szántó ezt a magyar alapítású házat szerette volna magyar szeminárium javára felhasználni. A terv, hogy önálló magyar szemináriumot alapítsanak a Magyarországból származó növendékek számára, sajnos nem sikerült, mert ez irányú fáradozásának eredménye mégis csak az lett, hogy a magyar kollégiumot a már meglévő és a jezsuiták vezetése alatt álló német kollégiummal kapcsolták egybe. Megható és a magyar nemzet elismerésére méltó az a buzgóság, amellyel fáradhatatlanul, el nem csüggedve küzdött a magyar kollégium vagyonának megmentése érdekében s azért, hogy a magyar nemzetnek az egyház központjában legyen olyan intézete, melyből a magyar egyház számára nagy tudású és erkölcsös papság álljon rendelkezésre. Szántó felhasználta mindazon érveket, melyekkel a pápára és környezetére hathatott. Sőt buzgóságában s a magyar ifjúság iránti szeretetében annyira ment, hogy bár szorult szívvel, még a haragra lobbant pápának fenyegető átkát is kész volt magára venni, midőn a sok huzavona miatt türelmetlenkedő Szántót hallgatásra utasította. *„Ki nem fejezhetem – írja Szántó e szigorú ítéletről – mennyire megrendített a kegyetlen ítélet. Bensőmet olyan fájdalom töltötte el, mintha hirtelen lándzsa járta volna át szívemet. A jelenlevők mély részvétet éreztek szerencsétlenségem fölött. Elkéseredve szobámba vonultam vissza szorongatottságomban, ahol olyan szívfájdalom vett rajtam erőt, amelyet soha életemben nem éreztem és amelynél nagyobb akkor sem éreznék, ha halálos ítéletemet hallanám. E súlyos helyzetemben nem maradt egyéb hátra, mint port hintve fejemre, Isten előtt leborulnom és Jeremiás prófétával megsíratnom a kollégium pusztulását, saját boldogtalanságomat és szegény magyar nemzetemet, amelyet mindenütt elnyomnak, zak-*

latnak, széttépnek és lábbal taposnak.” Szántónak a magyar kollégium felállítása érdekében szerkesztett írásait és beadványait a Vatikáni könyvtár őrzi egy pergamentkötetbe kötve.²⁴ Ezt elsőnek *Celes Márton* magyar jezsuita használta és másolta le a 17. század utolsó éveiben. Becses kézirata a nagyszombati jezsuita rendházból a budapesti Egyetemi Könyvtárba jutott.²⁵ Onnan közöljük a Magyar kollégiumra vonatkozó rész utolsó darabját: Szántó bocsánatkérő gyönyörű levelét XIII. Gergely pápához, melyet távozása előtt neki benyújtott, hogy aztán (1579. december 7-én) útra keljen Báthory Istvánhoz s onnan Erdély felé.²⁶

Rómában Szántó egy másik művet is írt, amely a szentévvvel kapcsolatban annak ünnepeiről szólt, de egyben történelmi vonatkozásokat is tartalmazott mindazokra vonatkozólag, akik Magyarországból ez alkalommal az örökvárost felkeresték. Szántó e kéziratát 1598-ban újra átdolgozta és a gráci rendház cenzorainak küldte átnézésre. De ezek nyolc hónap multával adták ki kezükből s csak akkor küldhette Rómába kiadás végett. A munka azonban, részben terjedelmes volta miatt, nem nyerte meg a római páterek tetszését, másrészt ekkor már készülöben volt Bellarmin bíboros hasonló tárgyú értekezése s így az sem láthatott napvilágot. Minthogy a jezsuiták levéltárát 1870-ben az olasz állam nagyrészt lefoglalta és az állami Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele gyűjteményében helyezte el, erős a reményem, hogy Szántónak a jubileumról írott munkája valamelyik szerencsés kezű magyar kutatónak révén közismertté fog válni, mert a jezsuita rend levéltárának ama részében, melyet akkor megmentettek, nincs meg.”²⁷

Bellarmin bíborossal – a jezsuita-rend kiváló írójával – Szántó egyébként már régóta ismeretségben állott, midőn sellyei rendházuk csendjében hozzájutván *Controversiái*-hoz megjegyzéseit 1591 nyarán összeírta, forró vágya lévén azokat nyomtatásban is kiadni a köz érdekében.²⁸ Szándékát kötelességszerűen bejelentvén Aquaviva generálisnak, az neki csodálkozását fejezte ki, hogy a híres egyházi író műveiben kivetnivalót talált s utasítá, hogy észrevételeit küldje be hozzá átnézésre.²⁹

Ez megtörténvén, a római Collegium Romanum lakói kézről-kézre adták a kéziratot, ismervén magyar társuk szókimondó természetét, amely most is megnyilatkozott művében, midőn nyíltan kijelenté, hogy Bellarmin atya controversiái többet ártanak a római egyháznak, mint használnak, mert nem tudtak volna a kálvinisták és lutheránusok védelmükre annyi és oly erős érvet találni, mint amennyi Bellarmin munkájából meríthető. Az élehangú kritika

24 A Vat. Lat. 6205 kötetében; második részében a Báthory Istvántól kapott levelekkel s azokra adott válaszai másolatával.

25 Szántó tartalmas emlékiratát s a Magyar kollégiummal kapcsolatos tevékenységét elsőül Fraknoi Vilmos ismertette Szántó-életrajzában, meg „Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal” című műve 3. kötete 206–213. lapján; később pedig a beadvány fordítását is elkészíté és kiadta a Katolikus Szemle 1912. évfolyamában.

26 Ld. Szántó 36. számú levelének jegyzetében.

27 Erről bővebben írt Bécsben 1598. december 23-án Aquaviva generálishoz küldött levelében; ld. a 38. sz. levelet.

28 Szántó 1591. július 27-i levelében.

29 A generális 1591. szeptember 14-i válaszában.

így természetesen nem is jelent meg nyomtatásban, csupán napjainkban, Bellarmin Összes műveinek egyik kötetében.³⁰

Szántó tervbe vette az egész év vasárnapi evangéliumi szakaszaihoz fűzött prédikációk és homiliák megírását is. Már 1580-ban, első kolozsvári működése idején úgy dolgozta ki beszédeit, hogy azok akár nyomban nyomdába kerülhetek volna; Bécsben is folytatta ily irányú szorgalmas írásait, de azok sajnos közkinccsé mégsem lehettek. Magyar és latin nyelven tervezte a kiadást. Pedig tüzes temperamentuma, élénk képzelő tehetsége, olvasottsága, a lelkéből áradó tűz és az elesettekkel szemben megnyílvánuló meleg emberi részvéte, amint ez leveleiben érezhető, méltán emelhetne volna korának nagy szónokai közé.

Foglalkozott még az Alkorán megcáfolásával is, ezzel azonban nem bírt zöld ágra vergődni. A „*Confutatio Alcorani tribus libris comprehensa*” című kis 4-rétű 130 levélnyi kézirat a bécsi Udvari (ma Nemzeti) könyvtár tulajdona a kéziratár 12415. Rec. 3235 száma alatt.³¹

Eddig azt hittük róla, hogy az egyedüli reánk maradt Szántó-kézirat, mivel a História-ról nem volt tudomásunk. Egyes írók az Alkorán kéziratában olvasható feljegyzések nyomán azt gondolták, hogy a kézirat kinyomatását Szántó korai halála akadályozta meg, noha az olmtüzi bíborosérsek, Dietrichstein Ferenc vállalta a kiadási költségeket, mint akihez intézett ajánlását Szántó 1605. szeptember 20-áról keltezi, ám sajtó alá csak 1611-ben rendezte s a kézirat másolásával 1611. november 6-án készült el, alig félévvel elhunyt előtt. Pedig Szántó már 1598. december 23-án jelenti Bécsből a generálisnak, hogy az előző esztendőben megkezdte az Alkorán tételeinek megcáfolását, bár azt abbahagyta. Először ugyan egy latin fordítást használt, de akik ezt végezték, sem arabusul, sem latinul nem tudtak s ezért a fordítás csapnivalóan rossz volt; a szavak zagván egymás mellé állítva, minden értelmű összefüggés nélkül. Szántó tehát félre téve e rossz latin szöveget, egynéhány magyarul és arabul is értő török foglyot, akiket Bécsben a keresztény hitre tanított, rendelt magához, s ezektől kérdezgette az Alkorán egyes tételeinek értelmét. Férfiak és nők vegyest olvasták a szöveget, be is vallották, hogy jól értik, de magyarra fordítani nem tudják; vajjon ezt gonoszságból vagy tudatlanságból mondták, soha nem tudta meg Szántó. Így tehát egyelőre kénytelen volt felhagyni a reménnyel, hogy az Alkorán szövegét megértse és megcáfolhassa, pedig – mint maga írja – évenként nagy számban térnek át keresztények a török hitre mindenféle szomszédos nemzetből. Valószínűnek gondolhatjuk tehát, hogy Szántó kézirata azért nem látott napvilágot, mert maga sem lehetett megelégedve munkájával. Megcáfolni akart egy olyan szellemi világot, melynek rejtett titkai előtte sem tárultak fel.³² Szántó Alkoránja azért harminc évvel halála

30 Kiadva Le Bachelet Xavier Marie S. J. „*Actuarium Bellarminiarum. Supplément aux Oeuvres du Cardinal Bellarmin*” című munka 24. kötete. (Paris, 1914.) 726. s. köv. lapján.

31 Ismertette Csontos János, a Magyar Könyvszemle 1884. évf. 289. l. E kézirrattal magam is hosszabb ideig foglalkoztam 1918 tavaszán az innsbrucki egyetemi könyvtárban, ahová a bécsi könyvtárból használatra leküldték. A művet kiadta: Lázár István Dávid, Szeged, 1990. (Adattár a XV–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 27. kötet) Z. I.

32 Uo.

után talán mégis megjelent, de valami ismeretlen közbelépés folytán forgalomba nem került.³³

Szántó irodalmi munkásságának koronája lett volna magyar bibliafordítása, ha ennek kézirata el nem vész.

Köztudomású, hogy „a kezdődő katolikus irodalom Pécsi Lukács könyvein és Monoszloi András utolsó iratán kívül a XVI. századnak épp utolsó évtizedében nem mutathatott föl semmit. Az egy Szántó István vette észre a bajt és gondolt elhárítására. Nem elég csak hirdetni, hogy a római egyház nem tiltja a Biblia-fordítást és olvasást: megfelelő magyar bibliáról kell gondoskodni. Esztendőkön át dolgozott egy magyar bibliafordításon, anélkül, hogy célhoz érhetett volna.”³⁴

Talán ez volt Szántónak legbensőbb szívügye; hisz a magyar protestánsoknak volt magyar szentírásuk: a Károlyi Gáspár-féle és kénytelen-kelletlen a katolikusok is ezt használták, másnak híján. Szántó kolozsvári rektora volt, Wujek Jakab maga is biztathatta Szántót a fordításra, miután a lengyelek számára ő fordította a bibliát. Wujek fordítását éppenúgy használják manapság is a lengyelek, mint nálunk a Káldi-félét. A római generális már 1599. február 13-án³⁵ felszólítja Szántót, hogy a bibliafordítás kiadása ügyében tárgyaljon a bécsi provinciálissal, aki a helyi viszonyok és szükségletek szerint az utasításokat meg fogja adni. Ám Szántó ekkor már törődött ember volt. Csendes pihenésre vágyott. Ezt a zajos bécsi kollégiumban nem találta meg és ennek nedves falai amúgy sem tettek jót tüdejének. Ezért 1699. május 20-án kelt levelében³⁶ arra kérte a generálist, engedné meg, hogy ő, aki egész életét szorgalmas munkásságban töltötte el, visszavonulhasson a zajos élettől és félrehúzódhassék a znióvárjai rendházba, hogy életének utolsó részét, amely még hátra van, elmélkedések és a szentírás fordítása közt megoszthassa; azután, hogy a vasárnapi prédikációkat latinul és magyarul a magyar papság részére megírhasa s végül összegyűjtse a szentháromságtagadók, a kálvinisták és lutheránusok magyarul írt könyveit s azokat megcáfolhasa. Erre legalkalmasabb a hegyek és erdők között mintegy remetelakként álló znióvárjai rendház, ahol egészséges a levegő, az emberek lármájától távol esik. Ez a végső kegy, amelyet legfőbb előljárójától kért s meg is kapott.³⁷

33 A kézirat egyik jegyzete szerint: Olomucii excudebat Georgius Handelius iussu Ill^{mi} Cardinalis a Ditrichstein. Anno Domini 1641: de e bejegyzés vastagon áthúzva. (Sommervogel jezsuita bibliográfiája I. köt. 507. l.)

34 Horváth Cyrill tanár szavai, A régi magyar irodalom története 406. l.

35 Kötetünk 39. számú levelében.

36 A 41. számú levélben.

37 Mikor az 1773-ban feloszlatott jezsuita-rend vagyonát összeírták, a magyar biztosok a zniói várszerű rendházzal ilyen leírást adnak: „A zniói vár igen magas hegynek kiugró szikláján épült, tetőzete zsindellyel borított ugyan, de így régiségében is elég jó állapotban van, bár lakóhelységei nagyrészt elhagyatva és csak két erdőőr foglal le kettőt a 12 helyiségből. Az épületben van egy kápolna is, szent Margit vértanú tiszteletére szentelve, öreg, felszerelés nélküli oltárkával. A várhegyről lemenőben északfelé a kivájt hegyoldalban vízcseppek szivárognak a sziklából, melyek a vár lakóinak kristálytisztá vizet szolgáltató forrássá gyűlnek egybe. A hegy déli és keleti oldalán ugyancsak szent Margit tiszteletére kápolna áll, felszerelés nélkül, oltára ennek is fából készült. Évenként Váraljából körmenetet vezetnek ide. A várban hat ? mozsár is található, melyeket nagy ünnepkor vagy tűzvész

Félrevonulva a világtól, Szántó neki fogott élete utolsó nagy és szép munkájának, a Biblia magyarra fordításának s – egy megjegyzés szerint – azt, úgy látszik be is fejezte.³⁸

Erre Rómában megszerezték az engedélyt, hogy a szent könyvek sikeres fordítása esetén a kiadás a Szentszék jóváhagyásával megjelenhessen. De mikor Bpcskay István hajdúi Znióváralja határához értek,³⁹ a hajlottkorú Szántó páter nem hitte volna, mily szomorú sors vár egész irodalmi munkásságára. A lángbaborult rendházból tudniillik jóformán semmi mást nem bírt kimenteni, mint a hasznavehetetlen Alkoránt. Szántónak irodalmi jegyzetei, kéziratos könyveinek és bibliafordításának legnagyobb része a lángok martalékává vált. Úgy látszott, hogy egy élet omlott össze maradék és nyom nélkül, pedig a Gondviselés megőrizte nevét és munkáját a megsemmisüléstől. Az olmützi rendházban, ahol Szántó megvonta magát, tartózkodott ugyanis magyar rendtársa, Káldi György is, aki szintén írói hajlamú volt s ezért Szántó rábízhatta bibliafordítását, átadván neki az Ó-testamentum kéziratait, amellyel addig elkészült: címe: „Testamentum Vetus ex collatione hebraici, graeci, latinique textus hungarice additum.” Ezt szerencsésen megmenthette, hogy aztán kiegészítvén az újszövetségi rész szövegével, Szent Biblia címmel 1626-ban megjelenhessen.”⁴⁰ A szövegkritika azt is mutatja, hogy Káldi az újszövetségi fordítás egy részét is megkaphatta rendtársától és tekintetbe véve, hogy a római generális Szántónak adta meg a fordítási engedélyt, a rend őt, mint fordítót tartotta számon és saját vallomása szerint évekig foglalkozott is a fordítással. Mindez megerősítheti az újabb kutatókat abban a véleményben, hogy Káldi a Szántótól kapott kéziratot felhasználta fordításában.⁴¹

A fordításhoz szükséges szellemi frissesége Szántó atyának különben sem volt már meg. Az olmützi rendházban várta gyöngülő testtel a földi megpróbáltatásoktól megváltó halált, amely néhánynapos szenvedés után, 1612. július 3-án ragadta el rendtársai köréből.⁴² Rómában a generális részvétellel fogadta a

idején szoktak elsütni. A vártól déle 10 óra befogadására elégséges istálló van a sziklába vájva. (Orsz. Levéltár, Acta Jes. irreg. B. 449. Conscriptio bonorum praep. de Thurócz. – Szittyay fordítása.)

38 Az Alkoránról írt műve előszavában olvassuk ugyanis: Postquam Domine Jesu. rex invictissime, Sacra biblia tua id est sacros libros tuos divinae majestatis veracissimos, magno et diuturno labore in vulgari sermone transtulissem et ab innumeris haereticorum corruptelis vindicassem. (Idézi Rosty atya, a Magyar Könyvszemle 1881. évf. 227. l.)

39 Bocskay István hívének, Révay Mártonnak ajándékozta a jezsuiták kezén levő turóczi prépostságot, s ez hajdúival sietve indult annak elfoglalására. A kis őrség nem bírt ellenállni s a rendház így a lángok martaléka lett.

40 Sommervogel bibliográfiája id. h. valószínűleg Cruger jezsuita adaléka szerint.

41 Szántó bibliafordításáról a 38, 39, 41 és 45-ik levélben esik szó.

42 Ez a dátum azért fontos, mert eddig úgy tudtuk, hogy halála valószínűen 1612. április 16-án történt. (Sommervogel után Veress: A Collegium Germanicum et Hungaricum 1. l.) Szántó haláláról az olmützi rendház történetírója így emlékezett meg: „3. Julii 1612. Circa quartam pomeridianam venit ad Collegium dominus Kanka. Circa quintam mortuus est P. Stephanus Arator, cui morienti tiam affuit dominus Kanka 4. Julii inte 4-am et 5-am pomeridia nam sepelivimus Patrem Aratorem.” (Historia domus Collegii Olmucensis, Collectio MS. Cerroni vol. 2. pag. 230. Tartományi levéltár, Brünn.)

szomorú hírt,⁴³ mikor pedig sajtó alá adta legközelebbi évi jelentését, benne róla kegyeletes szavakkal és bőven emlékezett meg.⁴⁴

III.

Szándékosan hagytuk ismertetőnkben utoljára Szántónak az erdélyi jezsuitákról írt s e kiadvány első részében kiadott munkáját.

Midőn a medgyesi országgyűlésen kimondott száműzetés fáradalmait akarta Szántó kipihenni, 1589 elején a leleszi prépostságba érkezett fáradtan és megtörve. Verancsics Faustus csanádi püspök, akinek javadalmához ekkoriban Lelesz tartozott, szeretettel fogadta a fáradt vándort és majdnem négy hónapig tartotta magánál. Hasznossá tette magát a hívek lelkipásztorkodásában, de az írói készség itt is felbuzgott benne és megírta első művét az erdélyi száműzetéséről. „De duplici persecutione Transylvanica” címen.⁴⁵ A friss emlékezetében élő szomorú eseménnyel kapcsolatban az erdélyi jezsuiták működéséről is nyújt összefoglalót, miután előadta a száműzetés előzményeit és a kitiltó végzés végrehajtását, a társak szétszórását, szenvedését, az erdélyi katolikusok nagy bánatát és magárahagyottságát.

Bader osztrák provinciális már 1589. július 29-én⁴⁶ jelenti a generálisnak, hogy Szántó egy világi úrnak adta át kéziratát, hogy továbbítsa Rómába. De egyben aggodalmát fejezte ki e fölött, attól tartván, hogy Szántó heves természetűe most sem fogja magát megtagadni és a rendnek sok kellemetlenséget okozhat még. Szántó nemsokára Znióvárjára érkezett és Bader provinciális augusztus 11-én a generálishoz intézett levelében ismét említést tesz Szántó erdélyi kéziratáról, újra telve aggodalommal. Jelenti, hogy az a világi úr, akire Szántó kéziratát bízta, azt neki – Badernek – nem tudni mily lelkületből indíttatva, talán hogy az ügyet magáról lerázza, átadta s ezért várja a generális határozatát, hogy mi legyen ennek a sorsa. Szántó is úgy nyilatkozott, hogy nem tartja szükségesnek és sürgősnek a kézirat Rómába küldését. Így Bader utódjára bízta az ügy elintézését, kérve a generálist, ha mégis óhajtanának Szántó kéziratába bepillantást vetni, azt hajlandó továbbítani. Még egyszer történik róla említés, amikor Aquaviva generális Szántót 1589. augusztus 17-én értesíti, hogy a kiadás elé, tekintettel a protestánsok érzékenységére, nagy nehézségek tornyosulnak. Ezután a kéziratnak nyoma vész. A bécsi állami levéltárban, ahová a jezsuitarend 1773-ban történt feloszlásakor az osztrák tartomány központi levéltárát s a rendházak írásait beszállították, nem akadtam reá. Ép ily sikertelen maradt kutatásom a jezsuitarend levéltá-

43 Vitelleschi generális Williams Tamás rektorhoz írt 1612. szeptember 8-i levelében olvasuk: Reverentiae Vestrae literae hoc trimestri, praeter unam boni Patris Aratoris mortem, bona omnia de Collegio isto referebant. (Fogalmazványa a jezsuitarend levéltárában.)

44 A Litterae Annuae Societatis Jesu 1612-i kötete 202–4. l. Lenyomatta Veress Endre is a Fontes Rerum Transylvanicarum 5. köt. 218–9. l.

45 Erről Szántó az erdélyi jezsuiták történetében a 159. lapon tesz említést. Aquaviva generális pedig a kézirat átnézésére vonatkozólag a 30–31. számú levelekben ad utasítást.

46 E levélváltás eredetiben és fogalmazványokban a jezsuitarend levéltárában.

rában Hollandiában, ahonnan az most (az első világháború után) újra visszatért a rend központi levéltárába. De mivel abban nincs meg, esetleg előkerülhet – idővel – a római Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele „Fondo Gesuitico”-ja gyűjteményében a jezsuiták egykori Collegium Romanum palotájában, ahol felállították az annak idején Rómában hagyott kézírataikat.⁴⁷

Látván, hogy nem jelenhetik meg, Szántó atya nem sürgette többé kézírata kiadását, hanem Bécsben híveinek élt és szabad óráiban tanulmányaiba mélyedt. Viller provinciális legalább így jellemzi 1591. január 19-i hivatalos jelentésében: *„Szántó István atya, mint Főtisztelendőséged is tudja, saját feje után jár, túlságosan önálló gondokozású; pedig ha oldala mellett állana egy okos férfiú, aki őt egyremásra figyelmeztetné, talán nem mindenben cselekedne helytelenül. Különben nagyon kiváltságos lelkületű férfi, telve emberszeretettel. Erényes ember, a társalkodásban azonban nem eléggé megfontolt. Különben semmi rosszat nem hallok róla. Sőt magam véleménye az, hogy a magyar jezsuiták előljárójává lehetne őt tenni...”* Az előljáróknak ez a véleménye a Szántóról írt jelentésekben többször visszatér és különösen hangsúlyozzák erősfokú akaratosságát, mondhatni csökönyösségét, amely csodálatos keveréke volt a magyar paraszti természetnek és a jezsuita nevelésnek.

Ennek a tulajdonságának köszönhetjük azt, hogy Szántó később (tíz évre medgyesi kiűzetésük után), amikor a páterek ismét szabadon tevékenykedhettek Erdélyben, átdolgozta mellőzött kéziratát krónika-alakban, teremtvén az elveszettnél teljesebbet és értékesebbet, egykorú feljegyzései alapján szerkesztve.⁴⁸ Ennek a mai értelemben vett krónikaszerű feljegyzésnek. *„A Jézus-Társaság erdélyi kollégiumainak története”* címet adta.⁴⁹ Szövegét kötetünk első részében közöljük saját eredeti kézírati példányából, mely a jezsuitarend levéltárában ránk maradt s egyben Szántó legértékesebb munkája, mert levelein kívül ebben foglalkozik legbővebben az erdélyi jezsuitáknak első tízéves működésével a Báthoryak fejedelemsége alatt. E kézirat egyetlen (általam készített) fénymásolatát a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága őrzi.

E nagy értékű történeti munkát természetesen betűszerinti alakjában nyomtattuk ki, kellő felvilágosító jegyzetekkel kísérve. De mivel Szántó latin ortografiája meglehetősen felületes és kivált az idealakok írásában következetlen, amennyiben egyes szavakat két-háromféle módon vet papírra, ezért – ahol kellett – hibáit és írásait gondosan kijavítottuk, vigyázva arra, hogy a személy- és helyneveket úgy mutassuk be, amint azokat az illetők maguk írogatták, illetve miként használatosak voltak a helytelen írásmódra a kötet névmutatójában utalva reá.

47 Ezekben történetíróink közül Schönherr (Décsényi) Gyula kutatott 1893-ban, meg Veress Endre 1901-től kezdve ismételten, Iványi Béla, de jelentéseikben Szántó e művéről nem szólnak.

48 A kézirat címlapján tett eredeti bejegyzés szerint a feljegyzésekkel 1599 február és március havában készült el.

49 Szántónak ezt a munkáját kötetünk folyamán „Szántó Históriaja” címen idézzük, részben rövidség okából is, de meg azért is, hogy a cím rövidsége annál inkább fedje annak tartalmát, követvén már írók példáját, mint mikor Bethlen Farkas történelmi műveit egyszerűen Bethlen Históriajának említik. (Veress Endre: Carillo és iratai 1. köt. XXVIII. lap. 30. jegyz.)

Szántó e krónikaszerű feljegyzéseinek beosztása az Erdélyben töltött esztendőket követi. Az ország vallási megosztódásának általános rajza után Erdély különleges helyzetére tér át, ismerteti Báthory István erdélyi fejedelemmé választását, a jezsuitákkal való összeköttetését, Báthory nemes lelkületét és elszánt elhatározását, hogy mint Erdély legelső főura ne engedje a katolikus egyházat kipusztulni Erdélyből s ezért segítő társakul a Bécsben megismert jezsuitarend tagjait szerette volna megnyerni.

Történeti feljegyzéseiben Szántó sorra veszi azokat a helyeket, ahol 1581-től 1588 végéig működött, mint lekipásztor. A szegény, elhagyatott, testileg-lelkileg leromlott nép iránt való szeretetéről tesz tanúságot, majd az erdélyi jezsuiták gazdálkodásáról ad szomorú helyzetképet, miután ahhoz a Lengyelországból beküldött atyák nem értettek; leírja gazdasági sikereit a váradi jezsuitáknak juttatott birtokon; számot ad egyéni küzdelmeiről, melyeket a váradi protestáns papokkal kellett megvívnia; bőségesen ismerteti a híres váradi disputát.

Váradi feljegyzéseit kiegészíti egy 1586 elején írt külön javaslata arról, hogy Erdély vegyes vallású helyein a katolikus papok ünnepeket ne vezessenek be, hanem annál nagyobb buzgósággal tartsák meg az eddigieket, melyeket őseik is ünnepeltek. Minthogy azonban Váradon majdnem életére is törtek, ezen ott senki sem csodálkozott, aki ismerte Szántó nyers, olykor durva erőszakos modorát, amellyel a hitterjesztést végezte. Ezt különben az idézte elő, hogy a kálvinista új várparancsnok, Király Albert, a király halála után bántatlanul üldözte a katolikusokat s nyilván maga Szántó is szenvedő szemtanúja volt annak a gyalázatoságnak, melyet rajtuk 1587 húsvét napján (március 29-én) ünnepi körmenetük szétverésével s a résztvevők kifosztásával elkövetett.⁵⁰

Belátván, hogy ily erőszakos emberrel, amilyen a várkapitány, nem képes küzdeni, Szántó kényszerült Váradot elhagyni és Kolozsvárra menekülni, nehogy működésével újabb támadásoknak tegye ki híveit.

Szántó távozásával lassanként helyreállt ugyan a megzavart nyugalom a reformátusok jámbor prédikátora, Derecskei Ambrus békéltető vezetése mellett, aki egyáltalán nem volt ravasz, álnok, pártütő ember, amilyennek őt ellenfelei elmondták még a gyulafejevári fejedelmi udvarban is, mert „még a kegyelmes császár felől is nagy tisztességgel és böcsülettel emlékezött mind privátim, mind nyilvánosan minden üdőben és sok szép könyörgéseket tölt ő felségökért (a fejedelemért és nejéért) még a rajtuk esett gyalázat után is.” A kálvinista lakosság ugyanis mindössze azt kívánta, hogy a pontificia atyafiak maradjanak a város adta helyükön csendesen, „amely csaknem egyik utcája Váradnak” s ne vegyüljenek közibük, amivel minden további háborúság elkezdhető. Ott (a mai Váradolaszi külvárosban) békében élhetnek és működhetnek, ám jegyezze meg még a ... hatalom is, hogy semmiképpen meg nem

50 Egykorú bő, magyar nyelvű leírása az elvert és kifosztott hívek névsorával Málnási Ödön „A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában” c. műve (Debrecen, 1935.) 394–5. l.) Megjelent Bunyitay váradi nagy művének 4. köteteként.)

engedhetik ennekutána is, hogy – úgymond – a végzések ellenére újabb pontificius atyafiak szálljanak közinkben.

Mária Krisztina fejedelemasszonyhoz benyújtott tartalmas szép könyörgő írásukat a váradiak e szavakkal fejezték be: „Azt nyilván hisszük és bizonyosan tudjuk, hogy ő felsége az barátságna nevezetén nem kívánja azt tőlünk, hogy oly religiót profiteáljunk, az melyen az mi conscientiánk nem acquiescal, sem penig erővel más oly hitet nem ad minekünk, az melyet nem akarunk recipiálni, hanem abba tart meg ő felsége, az melyet vallunk.”⁵¹

Így ért véget a váradi újhítűek amaz újabb sajnálatos támadása, melyet 1598. április 26-án a keresztyáró hét vasárnapján követtek el, megrohanva a katolikusok kis templomát, követelve a pápisták távozását, törve, zúzva ami kezük ügyébe akadt.

V.

Ily bánatos emlékeket hagyott hátra Szántó Váradon, ahonnan szomorú szívvel távozott, visszatérvén Erdélybe, ahol a számkivetés réme fenyegette ekkoriban a jezsuita pátereket.

Szántó jezsuita történetének különös értéket ad a medgyesi országgyűlés lefolyásának bő leírása, amely drámai sebességgel pecsételte meg az atyák sorsát. Eddig még sehol sem olvasott részletességgel írja le Szántó azt a nagy küzdelmet, amely a jezsuiták és ellenfeleik között folyt le. Ám talán túlbecsülven erejét, a lengyel páterekre hárítja a védekezés sikeretelenségét.

E könnyen érthető túlzástól eltekintve a nevezetes esemény napról-napra való leírása oly tartalmas forrása az erdélyi jezsuiták ez első kitiltása történetének, amely íróját (minden egyéb írása nélkül is) *Erdély méltó krónikás történetírójává* avatja. Hiszen egykorú leírásként eddig csupán a jezsuiták ama beadványát ismerjük, melyet ők az országgyűlési tárgyalások első napjáról szerkesztettek⁵² s amely nem lehetetlen, hogy szintén Szántó István tollából került ki. Igazolja felfogásunkat az is, hogy ahol Szántó *Gyczy János* kormányzó haláláról emlékezik, betűszerint egyezően közli a halálos ágyán tett kijelentését, melyben beismerte, hogy eltért a fejedelem választásakor – 1581-ben – az országgyűlés színe előtt tett esküjétől: *Vae mihi quia fidem violavi*.⁵³

Az erdélyi jezsuita kollégiumok történelmi eseményeinek feljegyzésén kívül Szántónak, bécsi tartózkodása idejéből, még egy másik irodalmi műve is maradt reánk: értékes emlékirata arról, miként terjedt el a protestáns vallás Magyar- és Erdélyországban. Ezt tőle *Sirmond Jakab* párizsi jezsuita-író ki-

51 A bécsi államlevéltárban (ottani diákkorában) talált és másolt becses magyar beadványt közölte a Protestáns Szemle 1898 decemberi számában s különnyomatban is, 8. lapon. Veress Endre.

52 Az Erdélyi országgyűlési Emlékek 3. köt. 248–257. lapja „Quae acta sunt in comitiis generalibus in Meghies Transylvaniae 19. Decembris 1588 celebratis” címen megjelent leírás, melyben feltűnő az első napi viták leírása után e szavak: Hic finis historiae, melyet aztán a páterek 1589. január 2-ig terjedő dolgainak leírása követ.

53 Uo. a 257. lapon; összevethető Szántó megfelelő szövegével.

vánta a Jézus-társaság egyik ottani barátja számára. Kérdőpontjaira ő hasonlóképpen felelt meg: valóságos értekezés alakjában írta le, miként lehet a protestánst hitfelekezetek terjedését gátat vetni s a katolikus hitet megerősíteni és mélyíteni a két országban, melyekben már alig található katolikus ember a főurak közt. Ennek okait is felsorolja és sok mindent követésreméltónak tart abból, ahogy a lutheránusok és kálvinisták működtek. Különösen tetszett neki a protestánsok ama diákjóléti intézménye, hogy mindennap másmás házból vittek ebédet a kollégiumba a szegény tanulók számára. Szántó atya ezt nem győzte bámulni és ajánlani a katolikus tanintézeteknek is, mivel ez a jótékonykodás senkit a hívek közül túl nem terhelt.⁵⁴ De kiemelte azt a megfigyelését is, hogy míg a katolikus papok közt alig van íróember, addig ők nemcsak magyar hitbuzgalmi műveket adnak ki, hanem lefordították immár a bibliát is. Miután pedig azt még a katolikus papok is használják más hiján, készséggel vállalkozik a tridenti zsinat által jóváhagyott Biblia magyar nyelvre fordítására. Szántó e műve írásáról 1600. május 28-i levelében is megemlékezik s míg nyelvünkön épp hogy csak *Szalay László* tárcacikkéből tudtunk róla,⁵⁵ egyháztörténeti irodalmunk gazdagodását jelentette, midőn azt az erdélyi szászok 1884-ben folyóiratukban teljes terjedelmében kiadták.⁵⁶ Ám nevezetes az általános, köztörténeti szempontból is, mivel benne örökíté meg (száztíz évvel halála után) Mátyás király alábbi jelentős mondását, amely eddig – tudtommal – teljesen ismeretlen volt: *Magyar urak, oltalmazátok gondosan Erdélyt, mert ha azt elvesztitek, elvesz egész Magyarország: de ha azt megoltalmazátok, az elveszett magyarországot is visszaszerezhetitek!* Ha bár lehetséges, hogy e mélyértelmű szavakat utóbb adták szájába, mert a nag király erdélyi politikája éppen nem volt tekintettel Erdélynek különös jelentőségére, mégis Szántóé az érdem, hogy e bölcs intelmet megörökítette.

Szántó nem a szó igazi értelmében vett történetíró. Minden sorából egyháza harcos, szenvedélyes katonájának lelke szól. Nem törekszik tárgyilagosságra és az igazság megállapítására. Adatait általában csak akkor tekinthetjük hiteleseknek, ha közömbös dolgokról emlékszik meg. Mély meggyőződésű katolikus és elfogult magyar, telve gyűlölettel minden más vallás és nemzet ellen. Színesen, érdekes, de sok túlzással és nagy elfogultsággal írt feljegyzéseit kellő óvatossággal lehet csak elfogadni. Vallási elfogultságára mutat az a mód, ahogy megemlékszik pl. az összes többi erdélyi forrásban nagyraértékelt, Báthory István lengyel király által Erdély kormányzójává kinevezett Gyczy Jánosnak állítólagos kapzsiságáról és halála körülményeiről, a Gálffy és Gyulay tanácsurak esztelen kivégzéséről, vagy ahogy megírja, az országgyűlés megtartásának ürügye alatt Kolozsvárra csalt főurak és Kovacsóczy kancellár tör-

54 Ez a jól bevált módszer még a múlt században is megvolt az erdélyi református kollégiumokban, melyekben cipót a kétfülű fazékban érkező ételhez fejedelmi (vagy más) alapítványból kaptak a tanulók és csak akkor szűnt meg, amikor az internátusi rendszer ott is általánossá vált.

55 Forrás említése nélkül 1856-ban, a Pesti Naplóban, ahol cikke végén egy másodikat is ígért, de az soha nem jelent meg.

56 Az Archív 19. kötete 581–596-ik lapján. Kiadta erdélyi részét (a kézirat alapján) Veress Endre is, erdélyi Fontese 5. köt. 199–201. l. ?

vényellenes, égbekiáltó kegyetlenséggel történt legyilkolását, többek között Vass György végzetét e szavakkal „*crescente metu mortis animam foetidam una cum intestinis escacavit.*”⁵⁷ Kemény, tüzes természete szembeállítja a római szeminárium önállóságáért folytatott küzdelmében magával XIII. Gergely pápával is. Erről írja keserűen: „*Maximas in Transylvania ab Arianis, Calvinitis et Lutheranis persecutiones passus sum, sed multo acerbiores fuerunt illae, quas Romae propter Seminarium Hungaricum a nostris pertuli.*” Túlságba vitt egyoldalúsága, nyersesége és makacssága, ami írásait jellemzi; sokakban ellenszenvet keltett s így nem csodálhatjuk ha Aquaviva generális neki nyíltan tudomására adta, hogy a jezsuiták Erdélyből való kiűzésének nemcsak az eretnekek dühe volt az oka, hanem egyes jezsuiták, köztük Szántó meggondolatlansága is. E miatt nem tartotta Szántót a generális alkalmasnak, hogy a rend oszlopos, négy fogadalmas tagja legyen és arra sem, hogy iratai közreadassanak.

Megemlíthetjük azt is, hogy Szántó néha még az évszámokban is téved, ami magában is arra vall, hogy írásaival csak rendjét kívánta szolgálni, és nem pályázott a történetíró babérjaira. Rendjének szolgálatát tartotta szem előtt akkor is, amikor ismételten megírta, olykor ugyanazokkal a szavakkal, a jezsuiták erdélyi szereplését és sorsát. Ugyanígy ismételten írt az 1593–94-ik évi török háború egyes eseményeiről, egyébként sok következetlenséggel. Az egyiket a kollégiumok történetéhez csatolt Summáriumban, a másikat még terjedelmesebben, az Aquavivának küldött 56. számú levél második felében.

Mindezek ellenére sem lehet elvitatni Szántó írásainak bizonyos történeti forrásértékét. Az ő fellépésekor már elmúltak azok az idők, amelyekről néhai *Takáts Sándor*, a tudós piarista, főúri családok egykorú levelezéséből teljes joggal állapíthatta meg, hogy „az új hit napjainak fiatal zöldjében nálunk nem gyűlölet, hanem szeretet nyíladozott; nem indulatosság, nem a harag, hanem az emberszeretet és a jótékonyság hódított. A vallási gyűlölet idegen növény volt; nem Magyarországon termett, hanem Bécsből ültették át hozzánk.”⁵⁸ A katolicizmus nagy veszteségei után a tridenti zsinatban élesen körülhatárolva álláspontját, új erőre kapott s papjai és szerzetesei, köztük elsősorban a jezsuiták, megkezdték egyelőre a védekező harcot a protestantizmus ellen. Ezt folytatta tovább a következő nemzedék életében Pázmány sikeres, támadó hadjáratában. A Pázmányt közvetlenül megelőző évtizedekre esik Szántó mű-

57 Szántó elfogultságának egyik legerősebb jelentkezése az eretnekek, a katolikus-üldözők és különösen a jezsuita-ellenfelek élete végének minél szörnyűbb kiszínezése. Lactantius „*De mortibus persecutorum*” c. műve óta a keresztény vallási szenvedélynek, elfogultságnak és kizárólagosságnak egyik leggyakoribb, máig sem teljesen kiveszett megnyilvánulása a történetiszemléletben, bármely felekezeti irányban, az, hogy valóságnak veszik azt, amit egy Julianus Apostata, egy Luther, egy Dávid Ferenc, Blandrata stb. életének „megérdemelt” szörnyű végéről elképzelnek s ez önkényes beállításokat aztán örököltik nemzedékről-nemzedékre tovább. – Így a 44. lapon Károlyi Péternéről elbeszélte szörnyűség teljesen alaptalan híresztelés. Az ott említett „*morbus pedicularis*” = phtiriasis legendás halálméreg és eretnekek halálmeként.

58 Magyar nagyasszonyok c. műve Thurzó Ferencné Zrínyi Kata c. fejezete 363. l. Budapest, 1925.

ködése. Szántó a maga korának legbuzgóbb magyar jezsuitája, aki fejfelül sodor ki a vele együtt Erdélyben szerepelt, általában könnyebb fajsúlyú magyar, lengyel, német, olasz, spanyol és portugál rendtársai közül, akikről maga sem hallgatja el néha éppen nem hízelgő véleményét. Szántónak a korabeli katolicizmus egyik hazai vezéralakjának írásai nemcsak szerzői egyéniségét, lelki arcát világítják meg, hanem azokat a küzdelmes idők is, amelyekben a vallásos érzés, a hívők benső meggyőződésének kereteiből kinőve, bel- és külpolitikai felfogásuknak, sőt magatartásuknak is irányt szab és ekként a Habsburgokra, vagy velük szemben a törökökre támaszkodó politikában végezetül olyan hatalmi kérdéssé vált, amelyet előbb-utóbb a fegyvernek kellett eldönteni.

Ennek a kornak szelleme lüktet Szántó feljegyzéseiben, akár a protestánsokkal folytatott vitáinak finom, polémikus élességével, akár durvaságaival (pl. evangélicai helyett cacangelici kifejezéssel) s gyűlölködésének olyan szertelen megnyilatkozásaival találkozunk, amikor pl. igazságosnak jelenti ki Báthory Zsigmond eljárását, amellyel nagybátyja, a nagy Báthory István lengyel király okos, Erdély helyzetével számoló, látszólagos törökbarát politikáját követő s ezzel az ő Bécsre támaszkodó politikájának léprecsalt ellenzőit törvénytellenesen kivégeztette. Vagy mikor e kivégzésekről a cigány hóhér alkalmazása ellen tiltakozó Kendy Sándor szavaira megjegyzi: „quasi vero permagni referat, a quo quis suspendatur, dummodo secundum leges res puniatur.” Ezt az indokolatlan protestáns-gyűlöletet már Szalay László is észrevette és felröptette neki idézett tárcacikkében. Szántó, korának hatása alatt a körülményekkel meg nem alkudó írónak mutatkozik, aki a nemkatolikusokat valósággal a nemzet és az ország ellenségeinek tekintette, papjaikat a sátán szolgáinak nevezte és mindent elkövetett „eretnek” működésük ellensúlyozására. E felfogásban oly kíméletlen volt, hogy alkalmilag még Báthory István királyt is megszólta, amiért udvarában annyi nemkatolikus embert tart, akiket szerinte ki kellene katolikusokkal cserélnie! Elfogultságában annyira ment, hogy még a várkapitányok közt sem szerette a nemkatolikusokat, bármily vitéz volt is az, akit megrótt; megfélelvezvén egyebek közt arról, hogy leveleiben állandóan panaszkodott, hogy kevés a katolikus pap és tiszt egyaránt!

Szántó összegyűjtött írásai mély bepillantást engednek a Báthoryak (István, Kristóf, Zsigmond) vallásosságába, valamint jezsuita tanácsadóik külpolitikai célkitűzéseibe, nemkülönben a velük szemben állott protestáns és unitárius rendek magatartásába, a fejedelem és a rendek hatalmi viszonyának alakulásába.

Hasonlóképpen értékesek azok az adatai is, amelyekben mint kortárs elmondja, hogy minő okai voltak hazánkban a reformáció elterjedésének. Így, hogy csak néhányat említsünk meg, ilyen volt a katolikus iskolák hiánya, a meglevőek is inkább alsófokúak lévén, holott a protestánsok minden városban, amelybe bejutottak, kiváló iskolákat (splendidas scholas) állítottak fel, amelyekben poétikát, retorikát, görög és latin nyelvet tanítottak. A megürült püspöki székek betöltésével szándékosan nem siettek. Miksa például 25 évig nem töltötte be az esztergomi érseki széket, jövedelme pedig a kincstárba folyt a katonák zsoldjára. A prelátusok, papok és szerzetesek száma csekély volt és

sok közöttük a tudatlan és világias életű. Ugyanez a hiba mutatkozott a kolostorokban is, aminek következménye lett, hogy a magyar ifjúság nem szívesen választotta a szerzetesi életet. Sőt a magyar ifjak, igaz, hogy nemzeti-ségi okokból, de még a római Collegium Germanicumban sem érezték magukat jól.

VI.

Szántó István tisztes szerzetesi életet élt, mértéket tartván evésben, ivásban s minden ténykedésében. Ezért nem csodálkoztunk, hogy megbotránkozott azon még római életében, hogy a felszentelést követő szokásos ebédre egy fiatal pap 30 tallérnál többet áldozott, míg egy lateráni kanonokról azt hallotta, hogy háztartásában évente 70 arany megy el éjjel-nappali szüntelen mulatozásokra és kicsapongó dőzsölésekre. De ismer olyan kolostort, amely évente ezer tallért költ öt részeges barát étellemezésére, ami elég lenne 25 derék és tiszta életű tanuló fenntartására.⁵⁹

Ily szigorú erkölcsbíró létére számon tartá a magyar püspökök pazarlását is, feljegyezvén minden szertelen költekezést, amit általa az egyházi dolgoktól vontak meg. Pete Márton választott kalocsai érsek és győri püspök podagrás mulatós ember nem törődik az egyházi ügyekkel s a hívek üdvével, mintha azok nem is tartoznának hozzá. Hasonló Szuhay István egri püspök s a pozsonyi kamara elnöke, míg a szepesi kamaráé a jászói apátságban lakó Mikácus püspök, ahol egyházi dolgok egyáltalán nem érdeklik. Ott rezidált évekig Bornemisza György is, ez a – szerinte – tisztátlan életű pestises ember, aki a templomi kegyzsereket összeharácsolta és eladta, köztük egy fél-embernagyságú tiszta aranyból készült ereklét, amelyből aranyakat veretett, míg a lőcsei lutheránusoknak apátsági területet adott el 2000 talléron, amin ők városukban egy 25 tanuló befogadó kollégiumot alapítottak.⁶⁰

Egyébként tüzes magyar lelkének az is rendkívül fájt, hogy – mint 1579 tavaszán panaszkodta – püspökeink között mindössze egy volt magyar ember, a közel száz esztendős nyitrai: Bornemisza Pál, míg a többi valamennyi horvát.⁶¹

Írásaiban szétszórva, nagy számmal találunk olyan feljegyzéseket is, amelyek főleg művelődéstörténeti szempontból érdemelnek figyelmet. Mint ismert közmondást idézi e szavakat: „*Longum consilium, discordia principum destruxit Ungarorum imperium.*” Mátyásról állítja Szántó, hogy 1480 körül a Csehországból jött huszita papokat, akik tanáiknak Magyarországon való terjesztésére kérték engedélyt, – a budai mezőre vezette, nagy árkot ásatott és élve abba temettette őket könyveikkel és eretnekségeikkel együtt.⁶² Figyelem-

59 Kötetünk 261. 275. és 297. l.

60 Uo. a 385. és 389. lapon.

61 Lásd kötetünk 277. lapján.

62 Ennek semmi történeti alapja nincs. Mátyás a huszita üldözésnek ilyen módját sohasem követte el. A huszita csehekkel szemben való ellentétének inkább politikai, mint vallási okai voltak.

re méltó az a feltűnő adaléka is, hogy a nevezetes medgyesi országgyűlés alkalmából Gyczy János kormányzó elment a köznemesség gyűlésére. E szerint Erdélyben is előfordult, hogy a fő- és a közrendű nemesség külön is tanácskozott, bár az országgyűlés kezdettől végig jogilag egy testület volt.

A magyar türelmességről feljegyzi, hogy a hazai kálvinisták szelidebbek voltak, mint a dühös gallok. Magyarországon különben semmi vallási zavart nem támasztanak az eretnekek. Erdélyben ellenben igen, mert Magyarországon a legszigorúbban büntetik a zavart keltőket. Viszont ismételtlen megírja, hogy az erdélyi protestánsok Isten csodálatos döntésére a katolikus Báthory Istvánt választották fejedelemmé és nem az unitárius Bekes Gáspárt. Csak azt kötötték ki, hogy vallása miatt senkit sem üldöz, háborgat. Sőt az erdélyi rendekhez e szép szavakat intézi, hogy ha már nem lehetünk mindannyian egy hiten, még se szítsuk az ellenségeskedéseket egymás ellen; emlékezzünk arra, hogy egy nemzetnek vagyunk fiai, akik kell, hogy egymást segítsék, nem pedig üldözzék. Érdemes idézni a magyarországi könyvekről ezt a jelentést: „Magyarországon latin nyelven csak kevés és ritka könyv jelenik meg az örökös háborúk miatt, magyar könyvet ellenben köznyelven sokat adnak ki az eretnekek, telve rágalmakkal a katolikus egyház ellen.” Nem utolsó az az Erdélyről tett megjegyzés sem, mely szerint „Transylvania est mutabilior omni polypo.” Az erdélyi oláhokról, akiket mélységesen lenéz, így emlékezik meg: Az oláhok egykor a rómaiak gyarmatosai voltak és rontott olasz nyelven beszélnek, durva, erdőkben élő emberek, juhásztorok, hegyeken és erdőkben laknak és a magyar nemesek jobbágyai.” Azt is megírja róluk, hogy az 1485. évi nagy pestisjárvány elől egyesek tarisznyájukat kenyérrel, korsójukat vízzel megtöltve magas fákra másztak, azt hívén, hogy oda nem jut fel a járvány. Néhány nap múlva pestisben elpusztultak s a hollók falták fel őket. Sokan mások az erdőben haltak meg s a vadállatok ették meg testüket. Végül jellemző a magyarok megvetése a hőhérok mesterségével szemben, nem is található köztük olyan, aki ezt vállalná, hanem az erdélyieket és a magyarokat fogoly törökökkel, vagy cigány rabokkal, vagy pénzen fogadott német bakóval végezték ki.

A teljesség kedvéért, szólnunk kell végül Szántó István elveszett (vagy tán lappangó) munkáiról. Ezek közül az alábbi háromról van feljegyzésünk: 1) *Scriptum de causis invalescentium in Hungaria errorum*. 2) *Catechismus instar Romani multis controversiarum fidei capitibus locupletatus*. (Magyarul.)⁶³ 3) *Scriptum de ingressu haeresum*. (Magyarul.)

Ez utóbbit régi forrásunk az esztergomi prímási levéltárból idézi,⁶⁴ ahonnan azonban létezéséről semmi felvilágosítást nem kaptunk.

Ez végtelen kár és veszteség, ha meggondoljuk, hogy míg Szántó bemutatott latin leveleit élvezettel olvashatjuk gyönyörködve lendületes szép írásukban,

63 Erről írta Aquaviva generális Argenti atyának Bécsbe 1610. október 16-án, ha Szántó nyomtatni akarja a keresztény tanításról írt könyvét, siessen beküldeni bírálatra. Közli Veress Endre Argenti János jezsuita atya iratai c. sajtó alatti munkájában, a 33. sz. alatti levélben.

64 Mindháromról Sommervogel id. bibliográfiájában esik szó, de ez utóbbi címét már Stoeger (1856-ban megjelent) könyvészetében megtaláljuk.

addig magyar írásainak egyetlen sora sem maradt reánk, hogy azt is megismerhettük volna!

VII.

Életében Szántó atya szorgalmas levélíró is volt. A 16. század magyar jezsuita levélírói közt ő a legelső s később már csak Pázmány Péter múlta felül. Amellett, a hozzá intézett leveleket is gondosan megőrizte s így sikerült epistolariumát összeállítanunk és kötetünk második részében bemutatnunk. Ebben ugyan az 1571–1610 közti negyven esztendőből 66 darabnál nem többet, sőt tizennégy esztendő egyetlen levéllel sincs képviselve; de azért így is tisztességes gazdagodása levélirodalmunknak, ha tekintjük, hogy ez időből mennyire szegényes az hazai papjaink tollából. Nem nagy a levélírók száma sem, mintössze 19, ebből magából is következtethetünk arra, mennyi levele pusztult el Szántónak még életében, a már említett znióváraljai tűzvészben, meg egyebütt.

Egyházi kortársai közül mindössze Báthory András bíboros (1579–1599 közötti) levelezése gazdagabb a Szántóénál, miután élete végén erdélyi fejedelemségre is jutott.⁶⁵

Ami bemutatott levélgyűjteményünk forrásait illeti, Szántónak a római Magyar Kollégium felállítása érdekében írt leveleit Celes Atya idézett másolati kötetéből közöljük. Innen vettük a Báthory István lengyel királlyal folytatott levelezése darabjait is,⁶⁶ míg a Jézus-társaság generálisaihoz és különféle tagjaihoz intézett leveleit a Rend levéltárában, régi helyén magunk kutattuk fel és másoltuk, illetve fényképeztük gyűjteményünk számára.

A levelek ritkaságára való tekintettel, természetesen a már szétszórtna megjelenteket is belevettük jelen gyűjteményünkbe, bár kivonatosan. Vonatkozik ez elsősorban Veress Endre kiadványaira, melyekben ő (most harmincnyolc esztendeje) először közölt Szántó-leveleket;⁶⁷ továbbá Szántó néhány olyan levelére, melyet idézve találtunk különféle, a mostani nehéz viszonyok közt elérhetetlen munkákban.

Szántó leveleinek irodalmi értékéről eltérők lehetnek a vélemények, azonban jellemét és munkásságát azok annyira kidomborítják, hogy továbbra is rejtekben tartásuk történelmünknek kárára lett volna.

Megnyilvánul bennük a tüzes magyar szenvedély, a hazáját és faját szerető magyar, áldozatra kész őszinte szív, a tudmányszeretet, a segíteni akarás, amely minden, nála csak egy kissé is erősebb hatalmat is mozgásba akar hozni, végcélja az lévén, hogy a magyar önálló, erős és tanult nép legyen. Különösen

65 Ezeket Veress Endre gyűjtötte össze világszerte, sőt gyűjtögeti még mindig, mivel sajnos még kiadatlanok; talán mert 3–4 kötetre való értékes terjedelmük!

66 Itt kötelességemnek tartom köszönettel megemlíteni, hogy ezeket számomra Veress Endre volt szíves odaadó türelmes munkájával legépelni, hogy gyűjteményem csonka ne maradjon.

67 Az általa 1911 végén megindított Fontes Rerum Transylvanicarum 1–2. kötetében, Krakkó és Róma levéltáraiban másolva.

a Báthory István fejedelemhez és később lengyel királyhoz intézett leveleiben mutatkozik e törekvése. Őhozzá mélységes ragaszkodással és tisztelettel vonzódott, mert benne a magyar és bölcs király mintaképét látta.

Nem csodálkozunk azokon a leveleken sem, melyeket Aquaviva római generálishoz intézett, bennök az erdélyi, különösen lengyel származású jezsuitákról küldött panaszos hangú jelentésekkel. E társaival sehogy sem volt megelégedve. Igyekezett ugyan példás életével rájuk is hatni, puritán lelkületét azonban rendkívül bántotta az, hogy lengyel létükre nem tanultak meg magyarul s így csak tolmács útján bírtak érintkezni a néppel és jobbágyaikkal; bántotta, hogy világias életet éltek, mely a rendi élettel, s a jezsuita gondokodásmóddal, melyet ő maga még Rómában sajátított el, nem igen fért össze. Bosszantotta, sőt valósággal botránkoztatta Wujek rektor számtalan elítélendő tette, pazarlása, a kollégium jobbágyaival szemben mutatott szigorúsága, meg sokféle gondatlansága építkezési és vagyoni ügyekben. Mintezt Szántó kötelességszerűen jelentette a római generálisnak s nem nyugodott, míg ez vizsgálat nem rendelt Krakkóból. Előtte ugyan Wujek rektornak sikerült tisztáznia magát, de miután hanyagságáról maga is meggyőződött, visszarendelte Kolozsvárról. S mikor Campani János Pál lengyel provinciális 1583 novemberében Erdélybe indulóban volt, már kezéhez vette Báthory István király utasítását, hogy az új olasz származású rektor nagy szelídséggel és megértéssel bánjék az erdélyiekkel, de különösen a tanuló ifjúsággal.⁶⁸ A király ez utasításából

Szántó panaszainak szelleme tükröződik vissza, valamint abból is, hogy Wujek helyébe olasz rektor került s vele a lengyel jezsuiták hatalmaskodása véget ért. A jobbágyokkal való kegyetlen bánásmód keserű emléke azonban továbbra is kísérte őket és a megyesi országgyűlésen sem tudták elhesegetni, ahol a jezsuiták ellenfelei azt erősen ki is használták.

Hasonló éberséggel kísérte a rendnek juttatott turóci prépostság vezetőjének, Kassai István atyának előjárói működését is. Szomorú állapotokról tesz jelentést Rómába 1591. július 21-i levelében, amikor a gráci iskolából alig kikerült Kassai pöffeszkedő, gőgös magatartását és szerzetesi szerénységgel ellenkező viselkedését teszi szóvá. Mert hatlovas, fedett kocsin járt, előtte lovas csinált utat, két fegyveres oldalt kísért, a hátsó kerekbe kapaszkodó szolgák pedig fékeztek a lejtős hegyu úton. Személyes kiadásai igen nagyok és rövid idő alatt 1500 forintnyi adósságot csinált. Ezen tíz embert lehetne egy évig eltartani. Szántó éles szeme előre meglátta a bajt, mert Kassai három év múlva megszökött a turóci prépostság pénzével s a rendtagok ottmaradtak ruhátlanul, rongyos lábbelivel és üres éléstárral.

Levelei Szántót ugyan bőbeszédűnek mutatják, de viszont másfelől annyi kulturális adattal szolgálnak Erdély történetéhez, hogy valósággal szemünk elé varázsolják az erdélyi jezsuita rendházakat s a páterek működéséről, meg a fejedelemségi hitéletéről oly élénk képet nyújtanak, amilyenről eddig fogalmunk sem lehetett. Ez utóbbi pedig eléggé laza és elhanyagolt volt, különösen a

68 Veress: Erdélyi jezsuiták levelezése 1. köt. 307–308. 1.

Kolozsvár-környéki falvakban, ahol olyan bajuszas legények éltek, akik nem részesültek a keresztség szentségében és évek óta nem láttak papot; mások meg éhínség idején emberevésre adták magukat. Szomorú képe egy elhagyott népnek, melynek hazáját Szántó, Leleszi páter és a többi művelt, Erdélyben működő olasz jezsuiták méltán hasonlíthatták munkatársakat kérő leveleikben Indiához, ismételten ajánlván a római generálisnak, hogy a távoli Kelet helyett inkább ide rendelje embereit, ahol hálásabb tér kínálkozik az apostolkodásra, mint a vadak között.

Szántó írói tehetségére, képességére és képzelőtehetségére vall az a friss, eleven mozgékonyság is, mellyel írásait kiszínezi, amint ez különösen az 1495-ik évi török hadjáratban Esztergom ostrománál és Hardegg gróf árulása folytán Győr várának török kézre jutásánál szemlélhető. Néha egészen aprólékosnak látszó dolgokat jegyez fel leveleiben, de éppen ezek adnak színt és főként történelmi valószínűséget leírásainak; bizonyosságául annak, hogy a legelső forrásokból az eseményeknél szereplő egyénektől is szerezte értesüléseit. Valószínűnek látszik e feltevés kivált az 1594. október 28-án a római generálishoz írott levelében, melyben a jezsuiták medgyesi száműzetésénél szereplő erdélyi főurak szomorú tragédiáját festi meg. Hardegg kivégzésénél például külön kiemeli, hogy az a bécsi jezsuita kollégium közelében történt. Még friss emlékezetében volt a szomorú esemény, amikor erről idézett levelében a generálist értesíti. Másodsor is megemlékezik róla, a jezsuita kollégiumok történetének végén, feljegyezvén a török háború részleteit, nehogy a kéziratos könyv utolsó öt lapja üresen maradjon; evvel is hálás dolgot cselekedvén, amikor a római generálist a magyar-török harcokról értesíti.

VIII.

Három évszázaddal több idő telt el immár azóta, hogy a halál pontot tett Szántó munkás életére. Egyetlen nagyobb irodalmi műve, mely ránk maradt, az erdélyi kollégiumok története; ezt életkeretképpen veszik körül egyéb bemutatott kisebb munkái meg levelei. Amennyi életerő, akarat, tudás és a nemzet jobb jövőjébe vetett hit ezekből kiárad, annyit ér ő maga is.

Szántó István páter – egy újabb méltatója szerint – ritka szónoki erejével és tudományos képzettségével kimagaslott kortársai közül, bár kevés magyar írónak volt hozzá hasonló balszerencséje kéziratainak kinyomtatásában. Kéziratai vagy megsemmisültek vagy mások írói dicsőségét gyarapították.⁶⁹

Külföldön jártamban a jószerencse juttatott Szántó eddig ismeretlen, értékes, Erdélyről szóló feljegyzéseihez, amelyek most igazában mutatják be azt, kiről eddigelé csupán szórványos ismereteink voltak. Életrajzi adatait elsőül a szepesi *Czvittinger Dávid* közölte (Sotvel – Petrignani ritka könyvéből) 1711-ben. Magyarul először *Molnár János* írt róla 1795-ben, bővebben és kutatások alapján *Rosty Kálmán* kalocsai jezsuita-atyja (s egyben egyetlen) méltatása

azonban *Fraknoi Vilmos* tollából való, 1887-ből, habár ez is csupán vázlat, kevés adatkészlete folytán. Mégis erre támaszkodott az a másik két jellemrajz is, amely Szántóról *Velics László* S. J. és újabban *Gerendás Ernő* neve alatt megjelent.

A Szántó István működéséről szóló könyvészetet függelékben állítottuk össze s annak keretében még az alábbiakat kell megjegyeznünk. Az egyik az, hogy még a *Calepinus-féle tíznyelvű szótár magyar munkatársának Szily Kálmán* eleinte Szántót gondolta, később arra a meggyőződésre jutott, hogy az nem Szántó István, hanem a kálvinista Laskói Csókás Péter volt. A másik pedig, hogy az a Magyar-latin szótártöredék sem Szántótól való, melyet *Nagy Gyula* az Országos levéltár egyik gyulafehérvári csomagjában talált, miután annak írása egészen más, mint az övé.

Evvél bevezető soraim végére jutva, hálás köszönetemet fejezem ki néha *Madzsar Imre* és *Nagy Miklós* akadémiai tag uraknak, akik kéziratomat megbírálták és becses megjegyzéseikkel meg utalásaikkal munkámat értékében emelték. Különös hálával tartozom *Veress Endre* történetírónknak is, aki római másolataiból négy Szántó-levéllal lepett meg s hasznos útbaigazításaival és könyvészeti adalékaival nagyban megkönnyítette kötetem sajtó alá rendezését. De mi ennél is fontosabb: lemásolta Szántó római levélgyűjteményéből a Magyar kollégium felállítása érdekében 1579-ben Rómában írt tüzesvérű leveleit⁷⁰ és beadványait s végül egybevetette eredetijével Magyar- és Erdélyország 1600. évi vallási viszonyairól írt becses értekezését;⁷¹ sőt mindezek felett végig kísért munkám egész kefelevonata gondos átolvasásában. Neki köszönhetem együttal a kötet szakavatott névmutatóját is.

Értékes tartalmú kötetem történetéhez tartozik annak ismerete is, hogy – még 1944 május havában megindult – szedésanyaga öt teljes esztendeig hevert a nyomdában, miután nem volt kinyomtatására sem papír, sem munkaerő, sem pénz és lehetőség!

Budapest, 1949. október 18-án

DÉNES SZITTYAY

THE LIFE AND ACTIVITY OF ISTVÁN SZÁNTÓ (ARATOR) S.J.

One of the first Hungarian Jesuits, István Szántó, S. J., was born around 1540 in Devecser. In his early age his father died and his mother and his brothers and sisters were carried off to Turkey by Turkish soldiers occupying at that time one third of Hungary. In 1560 we find him in Rome at the Collegium Germanicum. In 1561 he entered the Society of Jesus. During his first years as a priest in Rome he heard confessions and progressively he dedicated his life more and more to help his homeland and the Catholic faith challenged by the new faith of the Protestant renewal. Still in Rome he convinced the pope to found the Collegium Hungaricum. But for his

70 E becses római kéziratnak régi másolata a Celes-gyűjtemény 2. kötetében van meg, melyet a budapesti Egyetemi könyvtár kézírattára őriz Ab. 50 jelzet alatt.

71 Ez is ugyanott maradt reánk, közel egykorú másolatban, a Hevenessi-gyűjtemény 9. kötetében.

disappointment the pope joined it shortly to the Collegium Germanicum by forming the Collegium Germanicum-Hungaricum.

After his return to Hungary he went to Transylvania where the new prince István Báthorhy invited the Jesuits to do missionary work. In 1580 Szántó is in Kolozsvár teaching, preaching and debating with the Protestants. In his letters sent to Rome, he urged the publication of Catholic books, since, he says, meanwhile the Protestants have press and publish books after books, for the past decades he could list only three Catholic books published in Hungarian.

The relation between the Jesuits and Protestants worsened in 1587. During the Eastern procession the Calvinists assaulted the Catholic faithful and disgraced the Crucifix. To avoid further quarrel Szántó was ordered to leave Kolozsvár and transfer to Gyulafehérvár. With the death of István Báthori the Jesuits lost their great supporter and the Parliament of Meggyes ordered all the Jesuits to leave Transylvania. The expulsion of the Jesuits was a bitter defeat for Szántó. For a while he worked in Kiszvárd, then in Znióváralja. One day the „Hajduk” of Bocskai burnt down the Jesuit residence and except his „Confutatio” Szántó lost all his writings he had done during forty years. It was one more heavy blow to this Hungarian zealous son of Saint Ignatius, who died in Olmütz in 1612. His life reflected the tragedy of his country of that time. Szántó was a talented Jesuit, a real Hungarian in words and in deeds suffering one blow after the other.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
Budapest, 1994/3-4

IMRE TEMPFLI

EIN LAND UND VIER RELIGIONEN*

DIE ENTSTEHUNG DER SIEBENBÜRGISCHEN TOLERANZ

Das religiöse Bild *Siebenbürgens* in den 60er Jahren des 16. Jahrhunderts dürfte ein reichlich sonderbares Bild abgegeben haben. Im Fürstentum fanden sich drei reformierte Konfessionen, und auch der katholische Glaube war nicht völlig verschwunden. Ja sogar der orthodoxe war durch die seit dem 13. Jahrhundert in immer größerer Zahl einwandernden Rumänen vertreten.

Interessanterweise gab es "in diesem Babel der Religionen"¹ trotz allem nie eine Religionsverfolgung. Die Fürsten und Stände fanden hier einen eigenen Weg: Sie schafften für alle Religionen eine rechtliche Grundlage. Nicht die Glaubensdebatten der Theologen waren es, die über die Daseinsberechtigung der neuen Religionen entschieden – obwohl man auch deren Bedeutung nicht unterschätzen darf –, sondern die Landstände der bisweilen zweimal jährlich gehaltenen Nationalversammlungen.

Den Ständen kam eine große Rolle bei der Entstehung der siebenbürgischen Glaubentoleranz zu. Im 17. Jahrhundert werden die rezipierten Religionen bei den Eidesleistungen der Fürsten genannt; der Herrscher verpflichtet sich dazu, ihre Rechte und Privilegien nicht zu schmälern und bei der Vergebung von Staatsämtern niemand wegen seiner Religionszugehörigkeit zurückzusetzen.²

1545 war der Einfluß von FRATER GEORG noch in allen verbietenden Beschlüssen des *Thorenburger Landtags* hinsichtlich der Erneuerungsbestrebungen und der Verteidigung der Amtsträger der alten Kirche spürbar.³ Viele glaubten noch an die Möglichkeit, daß das gerade um diese Zeit beginnende Trienter Konzil

* Diese Seiten sind Teil einer Lizenzarbeit, die der Autor in Rom an der Päpstlichen Universität "Gregoriana" unter der Leitung von Professor László Szilas SJ verfaßt hat. Es ist seine Absicht dieses Forschungstema noch zu vertiefen.

1 J. LECLER, *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme*, Paris 1955, I. 379.

2 Dazu vor allem EOE, XI, 321. UB, I, 140ff; F. ECKHART, *La costituzione della Transilvania*, in: *Transilvania*, 95. Zur Bedeutung von Fürst und Fürstentum vgl. auch S. PASCUI, *Formarea principatului autonom al Transilvaniei*, in: *Istoria*, 802–803.

3 Siehe EOE, I. 218.

fähig sein würde, die Glaubenseinheit wiederherzustellen. Auch der *Landtag von Mai 1548* strebte noch eine Aufrechterhaltung des status quo an.⁴

Wohl war zwischen 1551 und 1556 der Druck der katholischen Habsburger auf die Stände nicht zu ignorieren, aber dieser Zeitraum reichte auch nicht aus, die bestehende Kirchenspaltung zu beseitigen. Somit strebten die Habsburger allein die Verteidigung der den Katholiken verbliebenen Positionen und das Abkühlen des weiteren Erneuerungsfiebers an.⁵ Erfolglos.

Sie mußten sogar tatenlos zuschauen, als die Beschlüsse des *Landtags von 1554* eine schützende Bestätigung aller neuenstandenen Religionsgemeinschaften erklärten – zwar nicht explizit, aber doch deutlich genug.⁶

Auf dem *Landtag im Juni 1557* gaben die schon zum großen Teil dem lutherischen Glauben beigetretenen Stände nicht die ein Jahr zuvor säkularisierten kirchlichen Güter zurück. Sie schrieben in ihren Gesetzen die Glaubensfreiheit für die Protestanten fest. Andererseits warnten sie, um die Landesruhe aufrecht zu erhalten, die Gläubigen der neuen Religion davor die alte Religion zu beschimpfen; man hoffte auf einem Nationalkonzil die Glaubenseinheit wiederherzustellen.⁷

Noch deutlicher findet sich diese Gedanken auf dem *Landtag von Thorenburg, 1558*: So wird gesagt, daß die Majestäten es gestattet hätten, daß jeder die Religion bekennen möge, die er wolle, allerdings müsse es die "papistische" oder lutherische sein.⁸ Bedeutsam ist allerdings der Nachsatz: Neue sonstige Religionsformen sind vor allem deswegen vermeiden, weil sie Unruhe und Empörung verursachen könnten.

Die nächste Station ist 1564. Nachdem die Stände 1558 die "Sakramentari-er" zweimal verurteilt hatten⁹ und auch JOHANN SIGISMUND vergeblich versucht hatte, die zwei Richtungen (nämlich die lutherische und die helvetische) zu einen,¹⁰ mußten sie die im Laufe der Zeit sich große Anhängerschaften – v.a. unter den Magyaren – verschaffende helvetische Richtung ebenfalls als zugelassene Konfession ("*recepta religio*") deklarieren. Der *Thorenburger Landtag* erklärte im Juni 1564, daß jedermann das Recht habe, dem *Hermannstädter* (sprich: sächsischen), oder dem *Klausenburger* (sprich: ungari-

4 "...ut in iis quoque nihil innouetur sedquemadmodum ante biennium constitutum fuit, in eo statu nunc etiam causa Religionis consistat, nec Concionatoribus de loco eis constituto ad alium concionandi gratia ire liberium sit [...]". *EOE*, I, 238.

5 "Conclusum est ut quemadmodum antea viventi condam reverendissimo domino episcopo Waradiensi conclusum erat, ita nunc quoque quilibet in ide sua, ipsi a Deo data et concessa permaneat, ne ab altero previa ratione infestetur [...]". *EOE*, I, 382.

6 "[...] Hoc tamen speciliter declarato, quod nullus ministrorum vel concionatorum, aut auditorum, alteram partem dissentientem, verbis illicitis deshonestare, aut aliis contumeliis et injuriis afflicere sit ausus, modo aliquali, sub poenis [...]". *EOE*, I, 527–528.

7 "[...] ut quisque teneret eam fidem quam vellet cum novis antiquis ceremonijs, permittentes in negotio fidei eorum arbitrio id fieri quod ipsis liberet, citra tamen iniuriam quorumlibet, ne noue religionis sectatores fierent quoquo modo injuri [...]". *EOE*, II, 78–79.

8 "[...] eam quam vellet papisticam videlicet aut lutheranam religionem profiteretur". *EOE*, II, 93.

9 Das geschach im Januar 1558. Vgl. dazu *EOE*, II, 9.

10 Über dies berichtet GY. SZEKFÜ, *MT*, III, 265.

schen) Glauben anzugehören, und daß die Städte und Dörfer frei festsetzen dürften, welcher Konfession ihr Prediger sein solle.¹¹

Freilich: Dies war noch keine wirkliche Toleranz. Die Staatsmacht erkannte nur "*pro quietate regni*" die neue Konfession an. Aus den Bestimmungen ergab sich auch klar, daß sie die Möglichkeit eines friedlichen Nebeneinanderlebens der unterschiedlichen Religionen auf demselben Territorium bezweifelte. Aber – und das war schon ein Fortschritt –, sie verzichtete auf die Festsetzung einer Staatsreligion und gewährte nicht nur den Städten, sondern auch den Dörfern die freie Wahl ihrer Religion.

Es mußten insgesamt vier Jahre vergehen, bis sich das Fürstentum auch zu der vierten Religion, dem Antitrinitarismus bekannte. Der Fürst selbst wurde zu einem Anhänger und Verfechter dieser Richtung, wie es so keinen bei den schon anerkannten Konfessionen gab. Wie sollte die Zukunft der neuen Religion ausschauen? Die Stände lösten auch dieses Problem auf dem *Landtag von 1568*. Sie gestanden auch den an Zahl immer mehr zunehmenden Angehörigen der neuen Religion implizit Glaubensfreiheit zu – in einem bisher unbekannten Ausmaß. Sie gewährten diese jetzt sogar den einzelnen Personen:

"Die Prediger sollen überall das Evangelium predigen; sie sollen verkünden, daß jeder nach seiner Überzeugung handeln darf, daß es keinen Zwang geben darf," "[...] niemandem wird gestattet, daß er jemanden mit Gefangenschaft oder Wegnahme seiner Stelle bedrohe, denn der Glaube ist ein Geschenk Gottes".¹²

1571 erklärte der *Landtag von Neumarkt* schon deutlich die Gleichberechtigung der unitarischen Religion mit den anderen anerkannten Religionen.¹³

So kam es, daß in den 70er Jahre des 16. Jahrhunderts, als in ganz Europa die Religionskriege ohne die geringste Hoffnung auf eine friedliche Lösung noch im vollen Gange waren, in *Siebenbürgen* die Anhänger der vier Religionen ihren Glauben frei ausüben durften.

Die Erklärung der Haltung der Stände

Wenn man eine Erklärung für diese außerordentliche Glaubentoleranz sucht, wird man in erster Linie in der siebenbürgischen Regierungsführung eine Antwort finden.

Ein kurzer geschichtlicher Rückblick¹⁴ zeigt uns, daß es in *Siebenbürgen* im 13. Jahrhundert drei Bevölkerungsschichten gab. Die eine Gruppe bestand aus Adligen, die vom ungarischen König Güter zugewiesen bekamen. Diese *ungarischen Adligen* organisierten schrittweise jene sieben Komitate, die dann von

11 "Si qui vero ad assertionem eiusdem ecclesie aut Coloswariensis accedere aut communicare voluerint, absque quorumlibet impedimento et molestia ad parochum religionis et assertio- nis illius communicandi gratia ex possessione professionis ecclesie Cibininensis possessio- nem assertionis Coloswariensis absque omni offensione, subsonatione et derisione accedere valeat atque possit." *EOE*, II, 231–232.

12 Siehe *EOE*, II, 343.

13 "[...] az isten igejinek praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek elötte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék [...]" *EOE*, II, 374.

14 Hierzu vgl. *KGS*, 215–220.

Ungarn unter der Führung jeweiliger siebenbürgischer Woiwoden langsam autonom wurden.¹⁵

Zu der zweiten Gruppe gehörten die *Sekler*, die dem Adelsstand am nächsten standen. Sie verteidigten den östlichen Landesteil. Aus diesem Grund wurde ihnen kraft besonderer Privilegien Personenfreiheit zugesichert.¹⁶

Die dritte "Nation" war die *sächsische*, die König GEZA (1141–1162) in Umkreis von *Hermannstadt* ansiedelte. Später – noch vor 1241 – ließen sich dann weitere Vertreter in der Umgebung des heutigen *Bistritz* nieder. Im Jahre 1211 sicherte ANDREAS II (1205–1235) der sächsischen Nation weitreichende Selbstregierung zu, genehmigte ihnen die Errichtung von Burgen und den Aufbau von Städten und schloß ihre Gebiete von der Rechtshoheit der Woiwoden aus.¹⁷

Anfangs beschränkten sich die Beziehungen der *drei Nationen* auf Bestrebungen, die auf Aufrechterhaltung und Erweiterung ihrer jeweiligen Vorrechte und Privilegien zielten, und der Gedanke eines gemeinsamen politischen Wirkens tauchte durchweg nicht auf, wenn sie sich auch schon seit den im 13. Jahrhundert begonnen Treffen von *Thorenburg* öfter einmal aufeinander zu bewegten.¹⁸

Die türkische Gefahr führte sie dann allerdings endgültig aus der gegenseitige Absonderung heraus. Am 16. Juli 1437 schloßen sie ein ewiges *Bündnis zur Wehr und zum Trotz* gegen die äußeren und inneren Gefahren.¹⁹

Dies bedeutete anfangs keine große Veränderung: Die Stände und mit ihnen die Nationen führten auch weiterhin auf ihren Gebieten ihr eigenes Leben. Nur unter dem Druck der von FRATER GEORG energisch durchgeführte Organisation wurden die Stände dann zu politisch entscheidenden Faktoren des unabhängigen *Siebenbürgens*.

Ihre Meinung machten sie auch in Glaubensfragen geltend. Der politische Scharfblick, mit dem sie die Bedeutung neuer Religionen anerkannten und ihnen Daseinsberechtigung zuerkannten, war auch bemerkenswert.

Zum einen war das Innovationsverbot der signifikanteste Bestandteil der Entscheidungen der Landtage. Zum anderen galt aber: Wenn eine neue Religion sich zahlreiche Anhänger verschaffte und dann auch in den Ständen in ausreichender Anzahl vertreten war, dann wurde sie – ohne jegliche Zurückhaltung – als "*recepta religio*" anerkannt.

Man kann sagen, daß die Praxis der Toleranz in *Siebenbürgen* überwiegend auf sie zurückzuführen ist. Der Fürst konnte ohne ihre Einwilligung nicht seinen Willen durchsetzen. Besondere Bedeutung hatte das in Sachen des Glaubens und der Religion. Anders als es in den anderen Ländern Europas damals üblich war, konnte der Fürst ohne Zustimmung der siebenbürgischen Stände das Land nicht aus einer Konfession in eine andere führen.

15 Dazu E. MALYUSZ, *Gli ungheresi*, in: *Transilvania*, 53–58.

16 Siehe B. HOMAN, *I siculi*, in: *Transilvania*, 45–51.

17 Vgl. dazu B. PUKANSZKY, *I sassoni di Transilvania*, in: *Transilvania*, 59–63.

18 Cf. *Erdély*, I, 348.

19 Text des Bündnisses bei L. von SHULER, *SR*, 64.

Der Gedanke der religiösen Duldsamkeit geht auf MARTIN LUTHERS (1483–1546) anfängliche Äußerungen zurück.²⁰ In seinem 1523 geschriebenen Werk *"Von weltlicher Obrigkeit"* verkündet er, daß das Gewissen in religiösen Sachen vollkommen frei sei, daß die weltliche Macht über eben dieses Gewissen nicht bestimmen könne, noch daß sie jemanden gegen die Stimme seines Gewissens zu irgend etwas zwingen dürfe.²¹

Daß er aber nicht für die Gewissensfreiheit der einzelnen Personen seine Stimme erhob, sondern für die Freiheit bei der Verkündigung und Deutung des Wortes Gottes, das zeigten die späteren Geschehnisse.²² Seine Tätigkeit und Lehre beweist in dieser ersten Etappe jedenfalls bedeutend mehr Geduld, als es CALVIN (1509–1564) oder ZWINGLI (1484–1531) taten.²³

Die Hinrichtung von MIGUEL SERVET am 27. Oktober 1553, die die Toleranzdiskussionen auslöste und zu der die Genfer die Zustimmung PHILIPP MELANCHTHONS (1497–1560) bekamen, war weder die erste noch die letzte Hinrichtung eines Ketzers seitens der reformatorischen Konfessionen. Bereits 1530 wurde in *Basel* ein gewisser KONRAD auf dem Scheiterhaufen verbrannt. Unweit von Basel, in *Bern*, wurde 36 Jahre später der Antitrinitarier VALENTINO GENTILIS mit dem Schwert hingerichtet. Der Prediger JOHANN SYLVANUS wurde 1572 durch den Kurfürst FRIEDRICH III von der Pfalz (1559–1576) – der 1563 zum Calvinismus übergetreten war – zum Tode verurteilt. Unter dem lutherischen König CHRISTIAN III (1534–1559) wurde in Dänemark das Luthertum eingeführt. Diejenigen Mönche, die ihrem Glauben treu blieben, wurden durch seine Anordnung aus dem Land vertrieben, manche gar aufgehängt.²⁴

Die Toleranzideen von SEBASTIAN FRANCK (†1542)²⁵ SEBASTIANO CASTELLIO (†1563)²⁶ und DIRCK VOLKERTSZOON-COORNHERT (†1590)²⁷

20 Siehe L. BLASCHKE, *Der Toleranzgedanke bei Sebastian Franck*, in: H. LUTZ, *Zur Geschichte*, 46.

21 "Ketzerrey ist eyne geystlich Ding / das kan man mit keynem eyssen hawen / mit keynem fewer verbrennen / mitt keynem Wasser ertrencken. Es ist aber alleyn das Gottis wort da / das thutts". Vg. WW, 383.

22 Vgl. A. HARTMANN, *Toleranz und christliche Glaube*, Frankfurt am Main 1955, 10.

23 Siehe H. GUGGISBERG, *Religiöse Toleranz*, 60–61.

24 Vgl. NICOLAS PAULUS, *Reformation und Toleranz im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1911, 300ff. Zu den theologischen Prinzipien der protestantischen Intoleranz vgl. K. VÖLKER, *Toleranz*, 25–43.

25 Priester aus Donauwörth, amtierte von 1526–1528 als lutherischer Prediger in Nürnberg und Straßburg. Aus Straßburg, verwiesen, lebte er als Seifensieder in Eßlingen und als Buchdrucker in Ulm, wo er 1539 wegen seiner pantheistisch-mystischen Anschauungen, Absonderung der Kirche und Verachtung der Bibel ausgewiesen wurde. Ohne sich den Täufern anzuschließen, teilte er mit ihnen die Lehre von Gewaltlosigkeit und vertrat die Toleranz. Seine zahlreichen Schriften wurden besonders in den Niederlanden viel gelesen. Vgl. E. ISERLOH, *Europa*, in: H. JEDIN, *Handbuch*, IV. 196.

26 Der savoyische Humanist, Castellio, der wegen seiner Kampagne gegen die Intoleranz Calvins aus Genf vertrieben wurde, niederließ sich in den 50er Jahren in Basel und wurde Professor für Griechisch. Er übersetzte die Bibel und setzte sich für die Gewissensfreiheit ein. Sein wichtigster Diskussionsbeitrag ist das im März 1554 erschienene Sammelwerk *"De haereticis an sint persequendi"*, in welchem er ein halbes Jahr nach der Hinrichtung

dürften mit den in den 60er Jahren des 16. Jahrhunderts nach Siebenbürgen kommenden ADAM NEUSER (†1576) und MATTHIAS VEHE-GLIRIUS in das Land gelangt sein. Man weiß nicht genau, wie stark sie vom allgemeinen Bewußtsein übernommen wurden. Ganz ohne Zweifel beeinflussten aber zwei italienische Exilprotestanten die Toleranz-Literatur der Antitrinitarier *Siebenbürgens*. Der eine der beiden war FAUSTO SOZZINI, der andere JAKOB ACONTIUS.

FAUSTO SOZZINIS (†1604) theologisches Hauptwerk *"De Jesu Christo servatore"* entstand in *Basel* in den Jahren 1577–78. Grundlage seiner toleranten Haltung war die Tatsache, daß für ihn ein christusähnliches Leben höher als Glaubenssätze zu bewerten war. Noch im selben Jahr reiste er auf Einladung CHRISTOPH BATHORYS (†1581) und GIORGIO BIANDRATAS (†1588) hin nach *Siebenbürgen*. Dort wohnte er ein Jahr lang in FRANZ DAVIDS (†1579) Haus, mit der Absicht, ihn von weiterer Erneuerung abzubringen. Er disputierte mit den Predigern aus *Klausenburg*. Ein Einfluß seiner Ideen auf die siebenbürgische Toleranz ist mit Gewißheit anzunehmen.

Eindeutiger noch ist der Einfluß des JAKOBS ACONTIUS (†1566). Sein Hauptwerk mit dem Titel *"Stratagemata Satanae"*²⁸

Johann Sommer (1540–1574)

Das Buch des ACONTIUS' dürfte kurz nach seinem Erscheinen nach *Siebenbürgen* gelangt sein. Sein Werk wirkte auf die siebenbürgische Toleranz

Sevets nicht nur seine eigenen Auffassungen aussprach sondern auch eine ganze Reihe anderer Autoren aus dem frühen Christentum und aus seiner eigenen Zeit zu Worte kommen ließ, die die Ketzertötung verurteilten. Er kam zur optimistischen Auffassung, daß alle religiösen Fragen und Konflikte durch vernünftige Reflexion und Diskussion gelöst werden können. Vgl. K. VÖLKER, *Toleranz*, 201–202; H. KAMEN, *Intoleranz*, 75–80; G. GUGGISBERG, *Religiöse Toleranz*, 64; J. LECLER, *Die Gewissensfreiheit*, in: H. LUTZ, *Zur Geschichte*, 331–371, hier 351.

- 27 Der Laientheologe und Schriftsteller Coornhert forderte Toleranz auch gegenüber den Atheisten. Seiner Meinung nach gehört es zum Wesen des Menschen die Möglichkeit, sich zu irren. Da der Glaube ein reines Geschenk Gottes ist müssen auch die Atheisten geduldet werden, die diese Gnade des Glaubens von Gott noch nicht empfangen haben. Vg. K. VÖLKER, *Toleranz*, 202; E. HASSINGER, *Religiöse Toleranz im 16. Jahrhundert*, 16–17; H. GUGGISBERG, *Religiöse Toleranz*, 64–65; M. FIRPO, *Il problema della tolleranza religiosa nell' età moderna*, Torino 1978m 165–166.
- 28 Das Buch wurde erschien 1565 in *Basel* und in alle Hauptsprachen des neuzeitlichen Europas übersetzt und spielte bei der Entstehung einer toleranten Geisteshaltung unter den Protestanten eine unermessliche Rolle. ACONTIUS widmete es Königin ELISABETH I von England (1558–1603). Er hält die wütende Uneinigkeit unter den Vertretern der *evangelica veritas* für ein Werk des Satans, das immer mächtiger zu werden scheint. Die Anwendung von Gewalt zur Verteidigung der Wahrheit verurteilt er als ein Unrecht, das andern noch das Gegenteil der eigentlichen Absicht bewirke. ACONTIUS setzte sich für völlige Wahl- und Entscheidungsfreiheit in Glaubenssachen ein. Sein wichtigstes Argument gegen die Ketzerverfolgung ist, daß das Verurteilen der Häretiker der himmlischen Obrigkeit überlassen werden soll. Denn so können die Diener Gottes nicht selbst Opfer des Richterschwertes werden. Den Nutzen der Ketzer sieht er darin, daß eben sie die Frommen unbewußt antreiben, die Heilige Schrift intensiver zu studieren, so daß diese davor bewahrt wird, in Vergessenheit zu geraten. Das Schreiben wird von K. HENRY, *Intoleranz*, 83–85; und E. HASSINGER, *Religiöse Toleranz im 16. Jahrhundert*, 11–14. dargestellt. Fragmente bei M. FIRPO, *Il problema della tolleranza religiosa nell'età moderna* Torino 1978, 127–130.

durch den Leiter der *Klausenburger Schule*, JOHANN SOMMER (1540–1574),²⁹ ein. Er, der nach seinem Anschluß an die Bewegung der Antitrinitarier in *Siebenbürgen* sich eine gründliche humanistische Bildung erwarb, begann seine Tätigkeit mit der Umarbeitung des Werkes "*Stratagemata Satanae*" von JAKOB ACONTIUS in antitrinitarischem Geiste an. Es ist nicht unwahrscheinlich, daß er sich eben unter dem Einfluß dieses Werkes der neuen Religion anschloß.

Im Vorwort widmet SOMMER sein Werk der siebenbürgischen Geistlichkeit. Dabei hofft er, daß das Buch Milderung der religiösen Streitgespräche, Ende der konfessionellen Gegensätze und Klärung des Christentums bewirken möge. Sein Werk ist verständlicher, sein humanistischer Stil ist viel klarer, die Begründung der eigentlichen Anliegen der Toleranz wesentlich logischer als in den Originalschriften des ACONTIUS.

Das Urkundenbuch des GEORG D. TEUTSCH³⁰ behauptet, daß SOMMER die Ideen des ACONTIUS nicht nur unter den Antitrinitariern verbreitet hat, sondern darüber hinaus unter den zu anderen Konfessionen gehörenden Studenten, welche die Klausenburger Schule besuchten.³¹

– *Jakobus Palaeologus (ca. 1510–1585)*

Der andere Theoretiker der siebenbürgischen Toleranz war JAKOBUS PALAEOLOGUS (†1585).³² FAUSTO SOZZINI, ANDREAS DUDITH (†1589) und die Jesuiten stimmen damit überein, daß er in *Siebenbürgen* als einer der ersten die Lehre der Nichtanbetung Jesu verkündete und verbreitete. Zum ersten Mal trat er Anfang der 70er Jahre in *Siebenbürgen* auf. Er war Protokollführer eines Glaubensgesprächs, das in *Weißenburg* zwischen dem 6. Januar und 14. März 1571 stattfand. PALAEOLOGUS verschaffte sich mit seinen wiederholten Siebenbürgenaufenthalten und später vermutlich mit seinen

29 Sommer wurde um 1540 in Pirna an der Elbe (heute in Deutschland) geboren. Er schloß sich nach Beendigung seiner Studien dem Heer des moldauischer Thronbewerbers, Jakobus Basileus Heraklides Despota, an. Nach einem Aufstand, welcher der Herrschaft Heraklides' ein Ende setzte, gelang es Sommer, nach Siebenbürgen zu flüchten. Im Jahre 1569 nahm er in Kronstadt eine Lehrerstelle an. Nach seinem Anschluß an die Bewegung der Antitrinitarier war sein erstes Werk eine Umarbeitung von "*Stratagemata Satanae*". Sommer, der die Hoffnung der Antitrinitarier und seines Schwiegervaters Dávid war, starb früh im Jahre 1574. Vgl. A. PIRNAT, *Die Ideologie*, 17–29.

30 Der siebenbürgische evangelische Theologe Friedrich Teutsch (1852–1933) war 1906–1927 Bischof der evangelischen Kirche in Siebenbürger Sachsen. Als bedeutender Historiker Siebenbürgens setzte er die von seinem Vater Georg Daniel Teutsch (1817–1893) begonnene "*Geschichte der Siebenbürger Sachsen*" fort und veröffentlichte eine "*Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*" (2 Bd. 1921–1922). Vgl. *MGUL*, 14, 137.

31 Vgl. *UB*, II, 120.

32 Palaeologus ist in den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts auf der Insel Chios geboren. Er begab sich nach Italien, wo er in den Dominikanerorden eintrat. Wegen seiner ketzerischen Ansichten wurde er durch die Inquisition verhaftet, doch gelang es ihm, um 1559 zu entkommen. Zum ersten Mal trat er am Anfang der 70er Jahre in Siebenbürgen auf und verschaffte sich einen entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung der siebenbürgischen antitrinitarischen Bewegung. Nach dem Tod von Johann Sigismund verließ er das Land. 1585 ließ ihn der Olmützer Bischof gefangennehmen, und er wurde der Römischen Inquisition ausgeliefert. Im Mai 1585 beendete er sein unruhiges Leben auf dem Scheiterhaufen in Rom. Vgl. A. PIRNAT, *Die Ideologie*, 54–116.

SOMMER zugesandten Briefen und Handschriften einen entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung der siebenbürgischen unitarischen Bewegung und des Toleranzgedankens.³³

Sein Hauptwerk – neben einer Übersetzung der Bibel, die verlorengegangen ist – *„De tribus gentibus“* erschien am 28. September 1572 in *Krakau*. Sein erklärtes Ziel war die Werbung für die konfessionelle Duldsamkeit und die Verbreitung derselben.

Nach PALAEOLOGUS gibt es für Gott drei Völker. Diese drei Völker haben mehr oder weniger richtige Vorstellungen von den wahren Seligkeit. Sie allein sind imstande, diese *salus* zu erreichen.

Das erste Volk, die Juden, sind die leiblichen Nachkommen Abrahams. Nur insoweit sie an Christus glauben, sind sie allerdings fähig, diese Heilsfülle zu erlangen. Das zweite Volk Gottes, die Unbeschnittenen, umfaßt sämtliche von den Heiden abstammenden Christen, eingeschlossen die Papisten, die Griechisch-Orthodoxen und Protestanten. Das dritte Volk trägt den Namen *„Turci Christiani“*. PALAEOLOGUS versteht darunter die Mohammedaner, die als leiblich-geistige Nachkommen derer, die vor der islamischen Invasion in dem jeweiligen Gebiet als Christen lebten, zu betrachten sind.³⁴

Die Lehre der kleinen Studie steht im 16. Jahrhundert fast einzig da: Juden, Mohammedaner und jede Art von Christen können selig werden. Auch die Verschiedenheit der Zeremonien, Bräuche, ja sogar der Dogmen ist unwesentlich. Demzufolge ist für PALAEOLOGUS so jeder konfessionelle Gegensatz und Haß oder jede Glaubensverfolgung zwischen den europäischen Völker ein sinnlose und sündige Sache. Zur Zeit der Erscheinung seines Werkes waren alle drei reformierten Glaubensrichtungen in *Siebenbürgen* schon anerkannt, während die *Warschauer Konföderation* erst ein Jahr später abgeschlossen wurde.³⁵

Über das bisher Gesagte hinaus sein hier noch zwei interessante schriftliche Zeugnisse angeführt.

Der Briefwechsel Beza-Dudith

Im Jahre 1568 beglückwünschte der Genfer Prediger und Nachfolger CALVINS, THEODOR BEZA (†1605)³⁶ in einem Brief³⁷ den Fünfkirchener Bi-

33 Cf. L. BINDER, *Grundlagen*, 146.

34 Vgl. A. PIRNAT, *Die Ideologie*, 68–69; M. FIRPO, *Antitrinitari nell'Europa Orientale. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolò Paruta e Iacopo Paleologo*, Firenze 1977, 69.

35 Vgl. A. PIRNAT, *Ideologie*, 68–69.

36 Der französische Edelmann von Beza wurde Rektor der Akademie in Genf, nachdem er 1559 von Lausanne mit Peter Viret (†1571) herübergekommen war. Beza war der treueste Mitarbeiter Calvins und später sein Nachfolger. Sein Werk, *„De haereticis a civili magistratu puniendis“* (1554) war ein systematischer Angriff auf die Toleranzlehre, die er einige Jahre später als wahrhaft „teuflich“ bezeichnen sollte. Vgl. E. ISERLOH, *Europa*, in: H. JEDIN, *Handbuch*, IV, 391.

37 Vgl. T. BEZA, *Epistolae theologicae*, Genevae, /ed. E. VIGNON, 1573, 1–23; L. FIMPEL, *Mino Celsis Traktat gegen die Ketzertötung*. Ein Beitrag zum Toleranzproblem des 16. Jahrhunderts, in: *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft* Hrsg. E. BONJOUR u. W. KAEGLI, Basel – Stuttgart, 1967, 12–13; M. FIRPO, *Il problema della tolleranza religiosa nell'età moderna*, Torino 1978, 130–132.

schof ANDREAS DUDITH-SBARDELLATI (†1589),³⁸ zu seinem Austritt aus der römisch-katholischen Kirche. In seiner Antwort an BEZA hob nun DUDITH Verschiedenes hervor, was ihm bei den Reformierten mißfiel; mit ganz besonderer Schärfe rügte er die Verbrennung MICHAEL SERVETS auf dem Scheiterhaufen und die Verfolgung der Andersdenkenden mit Feuer und Schwert:

„Am wenigsten verständlich ist“ – schreibt er – „dein Wunsch, daß die Polen und auch die Siebenbürger diesen euren Verfahren beistimmen sollten, als ob sie die besten und würdigsten für einen Christen seien [...]“³⁹ „Wollen wir da noch behaupten“, schreibt er weiter, „unsere Waffen seien geistliche, nicht fleischliche? Wollen wir noch ferner damit groß tun, daß der Glaube nicht erzwungen werden dürfe, daß den Gewissen Freiheit zu verstatten sei?“⁴⁰

BEZA gab in seiner Antwort seiner Empörung darüber Ausdruck, daß in Polen und *Siebenbürgen* jeder nach seinem eigenen Gewissen Gott verehren dürfe. In seinen Zeilen spiegelt sich gut die Verschiedenheit zwischen der allgemein verbreiteten Mentalität seiner Zeit und der in den zwei osteuropäischen Ländern geübten Praxis.

„Du sagst, ob wir noch ferner damit groß tun wollen, daß den Gewissen Freiheit zu verstatten sei? Ganz gewiß nicht, wie nämlich diese Freiheit verstanden wird, daß einem jeden zu erlauben sei, nach seiner Art Gott zu verehren. Denn es ist ein ganz teuflisches Dogma, daß einem jeden zu gestatten sei, wenn er nur wolle, ins ewige Verderben zu rennen. Diese teuflische Freiheit ist es, die zu unserer Zeit Polen und Siebenbürgen mit so vielen pestilenzialischen Menschen angefüllt hat, die man sonst niergends dulden würde“.⁴¹

Ein Brief von Paul Karádi (1523-ca. 1590)

Den anderen Brief schrieb ein unitarischer Priester, PAUL KARADI († ca.1590),⁴² am 9. November 1579. Dieses wichtige Dokument für die Toleranz

38 Der spätere Diplomat, Dichter, Redner, Historiker, Übersetzer und polyhistor, Dudith, der in Theologie, Mathematik, Astronomie, Medizin und Philologie ein Fachmann war, wurde 1533 am Königshof zu Ofen geboren. Dank seinem Onkel, Bischof PV., wurde er bei den Humanisten in Breslau, Verona und Padua erzogen. Von 1553 bis 1560 war er Sekretär des Kardinals Reginald Pole. 1561 wurde er zum Bischof von Knin, 1563 zum Bischof von Csanád und noch im selben Jahr zum Bischof von Fünfkirchen ernannt. Mit glänzender Beredsamkeit vertrat er seit 1561 die ungarischen Oberhirten auf dem Konzil von Trient, als Förderer der inneren Kirchenreform. 1565 verzichtete er auf sein Bistum und heiratete. Vg. MÉL, I, 401. und G. ADRIÁNYI, *Polnische*, 64–65.

39 Cf. M. CELSI, *De haereticis capitali supplicatio non afficiendis*. *Adiunctae sunt eiusdem argumenti Theodori Bezae et Andreae Dudithii epistolae duae contrariae*, o. O. [Basel] 1584, 259–260. Zitiert von M. FIRPO, *Il problema della tolleranza religiosa nell'età moderna*, Torino 1978, 132–133.

40 Siehe J. A. GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde*, II, Frankfurt am Main 1861, 271.

41 Vgl. Th. BEZA, *Epistolarum theologiarum liber unus*, Genevae 1573, 21. Zitiert von NICOLAS PAULUS, *Protestantismus und Toleranz im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1911, 263.

verurteilt diejenigen, die den Menschen ihren Glauben mit Gewalt aufzwingen wollen und die Gewissensfreiheit mißachten. Seinen Worten und denen der übrigen Toleranztheoretiker ist das Axiom zu entnehmen, das in den vergangenen Jahrzehnten in *Siebenbürgen* schon in die Praxis umgesetzt worden war, später dann langsam auch in Europas allgemeines Bewußtsein eindrang: "Die Glaubensprobleme müssen durch Besprechungen und nicht durch Gewalt gelöst werden".

Der Brief wurde zum Schutz von FRANZ DAVID geschrieben und richtete sich gegen diejenigen – BIANDRATA, SOZZINI – die die Verantwortung für seine Inhaftierung und seinen Tod trugen. Die vielen, aus DUDITHS Brief stammenden Gedanken lassen die Schlußfolgerung zu, daß die Ideen der Toleranz damals bereits in *Siebenbürgen* sehr weit verbreitet waren.

KARADI schreibt:

"Weder Jesu, noch seine Apostel oder dessen Jünger brachten jemanden wegen des Glaubens um [...] Habt Ihr noch Mut zu sagen, daß Eure Waffen nicht fleischliche, sondern geistige sind? Seid Ihr Euch bewußt, daß man niemanden zum Glauben zwingen kann, sondern daß man ihm seine Gewissensfreiheit lassen muß? Ihr lächerlichen Menschen, wagt es nicht, Euch eine so große Ober Gewalt über das Gewissen anderer zuzuschreiben".⁴³

Es war vielleicht kein Zufall, daß – laut dieser Werke – gerade die Antitrinitarier es waren, die sich der Toleranzideen am eingehendsten annahmen. Sie begeisterte die Hoffnung, in ihrem Glauben eine gemeinsame Grundlage gefunden zu haben, wo sich Juden, Mohammedaner und Christen treffen könnten, wo sie einander verstehen und zur Einheit kommen könnten. Dies war der Ökumenismus der damaligen Zeit.

LUDWIG BINDER hat treffend angemerkt: "Die Tätigkeit freisinniger Humanisten in Siebenbürgen bis zur Mitte der 70er Jahre des 16. Jahrhunderts war eine Folge der vorausgegangenen toleranten Religionspolitik des Fürsten und der Landstände, wodurch ermöglicht wurde, daß sich Anschauungen ausbreiten konnten, welche als Vorboten der Aufklärung gelten".⁴⁴

FÜRST JOHANN SIGISMUND – VORBOTE EINER RELIGIONSPOLITIK IM ZEICHEN DER TOLERANZ

Über den Fürsten JOHANN SIGISMUND (1559–1571) in *Siebenbürgen* fällt die Geschichtsschreibung des vorigen und auch des jetzigen Jahrhunderts ein sehr hartes Urteil. Während FRIEDRICH TEUTSCH (1852–1933) von ihm schrieb, daß ihm Tatkraft, Selbständigkeit und Einsicht gefehlt hät-

42 Der unitarische Drucker, Prediger und Bischof Paul Karádi wurde 1523 geboren. Er war der Hofprediger von Gregor Bethlen, Kapitän in Temeschwar. *MÉL*, I, 858.

43 Cf. J. T. KÉNOSI, *Unitario-ecclesiastica Historia Transylvanica*, I, Kolozsvár (Ms), 248–249. Zitiert von M. FIRPO, *Il problema della tolleranza religiosa nell'età moderna*, Torino 1978, 132–136.

44 Siehe L. BINDER, *Grundlagen*, 147.

ten,⁴⁵ war er laut GYULA SZEKFÜ (1883–1955) der "arme Fürst", ein degenerierter Nachkomme seiner Familie, weil er sich eher für theologische als politische Probleme interessierte.⁴⁶ Bei einem Zeitgenossen hinwieder heißt es, er sei ein guter Reiter und Schütze gewesen; in den Feldzügen, an denen er teilgenommen habe, habe er die Truppen ausgezeichnet geführt und selbst heldenhaft gekämpft. Dieselbe Quelle – der Oberst seiner Leibwache, GION-ANDERA GOMO –verweist darauf, daß der Fürst außer Ungarisch und Polnisch noch Italienisch, Lateinisch, Rumänisch, Griechisch und Türkisch beherrscht habe. Der sächsische Bischof LUKAS UNGLERUS (†1600) sagte über ihn nach seinem Tode, daß er sich durch die weise Verwaltung des Landes hohes Ansehen errungen habe und daß "unter seiner weisen Führung die sächsischen Kirchen in ihrem Glaubensbekenntnis beschützt worden" seien. Von JAKOBUS PALAEOLOGUS wird er bei der Beisetzung folgendermaßen gelobt: "der König wird zu einem Vorbild der himmlischen Versammlung erhoben".⁴⁷

Die in seiner Persönlichkeit anzutreffenden Gegensätze können nur verstanden werden, wenn man wahrnimmt, daß JOHANN SIGISMUND wie kaum ein anderer die religiöse Unrast seiner Zeit in seiner Person verkörperte.⁴⁸ Nicht umsonst fiel die Zulassung der drei reformierten Kirchen in seine Regierungszeit, nicht in die seiner Nachfolger. Sicherlich verfügte er nicht über tiefergehende theologische Kenntnisse, aber man kann nicht schlichtweg die These aufstellen, er habe sich bloß aus Indifferentismus und nicht aus Gewissensnot nacheinander zu den verschiedenen Glaubensrichtungen bekannt.

Auf jeden Fall hat ihm *Siebenbürgen* drei wichtige Errungenschaften zuzuschreiben:

1. Er schloß 1570 den *Speyerischen Vertrag*, der *Siebenbürgen als unabhängigen Staat* anerkannte. Obwohl er selbst seines frühen Todes wegen die Früchte des Friedens nicht genießen konnte, war es für die Existenz *Siebenbürgens* unabdingbar, daß endlich das Verhältnis mit dem Mutterland in Ordnung gebracht wurde und daß die Grenzstreitigkeiten, die Grund für zahlreiche Zusammenstöße waren, die Beziehungen zwischen *Wien* und *Weißenburg* nicht weiterhin vergiften konnten.

Mit den polnisch-italienischen Beziehungen *Siebenbürgens* nahm die Eigenständigkeit der siebenbürgischen Kultur ihren Anfang. Während auf Ungarn die westlichen Einflüsse durch *Wien* indirekt einwirkten, bekam sie *Siebenbürgen* direkt zu spüren.

Unter JOHANN SIGISMUNDS Herrschaft wurde *Siebenbürgen* de facto "ungarisch"; die sächsischen Einwohner von *Thorenburg*, *Straßburg*, *Alvinc* und *Klausenburg* wurden Magyaren. Als Amtsprache wurde Ungarisch üblich,

45 Vgl. UB, II, 121.

46 Cf. GY. SZEKFÜ, MT, III, 306.

47 Bei A. PIRNAT, *Die Ideologie*, 108.

48 L. SZILAS, *Kis magyar egyháztörténet*, Róma 1982, 67.

was einen weiteren Unterschied zwischen *Siebenbürgen* und dem habsburgischen Landesteil darstellte.

2. Als Folge der Unterwerfung SIGISMUNDS bei seinem Besuch beim Sultan in *Belgrad* 1566 bekam *Siebenbürgen* das einzigartige, besondere Recht, seine Fürste frei zu wählen.

3. Unter seiner Herrschaft wurde *Siebenbürgen ein Land der vier "rezipierten Religionen"*. Das Land erhielt eine kirchliche Struktur, welche auch für die spätere Zeit prägend war.⁴⁹

Was die Entwicklung der Toleranz unter JOHANN SIGISMUND betrifft, kann man einige wichtige Gründe nicht außer acht lassen: die Bedeutung des politischen und gesellschaftlichen Geschehens und den Einfluß einzelner Personen auf den Fürst.

Der größte Einfluß kam in diesen Jahren aus dem benachbarten Polen, mit dem Ungarn seit langer Zeit enge Beziehungen hatte. Dort breitete sich in diesen Dezennten die Reformation unter dem toleranten König SIGISMUND I. (†1548) aus. Die tolerante Haltung dieses Großvaters⁵⁰ beeinflusste JOHANN SIGISMUND, der unter der Vormundschaft des Polenkönigs gestanden bzw. in Polen gelebt hatte, sein Leben lang.

Durch die engen, neuentstandenen Beziehungen zwischen Polen und *Siebenbürgen* wurden auch später die liberalen Gedanken der italienischen Exilprotestanten durch den polnischen Adel seit ISABELLAS Zeit nach *Siebenbürgen* gebracht. Der Fürst umgab sich nicht nur mit Italienern, ließ seinen Palast nach italienischem Geschmack weiterbauen, führte einen italienischen Lebensstil, sondern er übernahm auch ihre Gedanken.

Es ist unbestreitbar, daß die *Umgebung des Fürsten* ebenfalls eine bedeutende Rolle in seiner Entwicklung hin zur Toleranz spielte. Aus der Tatsache, daß sich JOHANN SIGISMUND ständig von Krankheit und Todesfurcht bedroht fühlte, ist seine starke Abhängigkeit von seinem italienischen Leibarzt GIORGIO BIANDRATA zu verstehen. So scheint es, daß er es war der den Fürst vom Katholizismus zum Lutheranismus, dann zum Calvinismus und schließlich zum Antitrinitarianismus führte.

Der ehemalige Erzieher, Humanist und spätere Kanzler CSAKY dürfte aber einen wesentlich größeren Einfluß auf ihn gehabt haben, als BIANDRATA, demgegenüber JOHANN SIGISMUND einige Selbständigkeit bewahrte,⁵¹ oder FRANZ DAVID, dessen in die Tiefe gehende theologische-spekulative Gedanken er sicherlich nicht immer verstehen konnte.⁵²

MICHAEL CSAKY (†1572)⁵³ um 1500 geboren, wurde vom Weißenburger Bischof großgezogen. Er studierte Theologie in *Krakau*, wo er in Verbindung mit der lutherischen Reformation trat. Nach seiner Rückkehr wurde er Kanoniker in *Weißenburg*, 1550 Sekretär ISABELLAS und Erzieher ihres Sohnes.

49 Die Ereignisse schildert *Erdély*, I, 442–443.

50 Aus der zweiten mit Bona Sforza von Mailand 1515 geschlossenen Ehe Sigismunds I. wurde Isabella, Mutter von Johann Sigismund, geboren. Vgl. KGS, 248.

51 Bei G. D. TEUTSCH, *UB* II, 121.

52 Siehe bei E. ROTH, *Die Reformation*, II, 38–39.

53 Vgl. E. ROTH, *Die Reformation*, II, 39–43.

Im Jahr 1551 begleitete er sie nach Polen und kehrte fünf Jahre später mit ihr zurück. Sein Leben lang blieb er nach außen hin römisch-katholischer Pfarrer, war aber innerlich dem Luthertum zugetan, welches er nach Kräften, als Kanzler und zeitweiliger Statthalter, unterstützte und begünstigte. Jedem anderen Glaubensbekenntnis brachte er aber ebenso die gebührende Achtung entgegen.

CSAKY war derjenige, der die Gefahr jener Zersplitterung erkannte, die der am 6. Januar 1571 veröffentlichte Abschluß des *Neumarkter Landtages* in sich barg. Deswegen verfaßte er am 15. Februar 1571 eine Verordnung, wonach Bücher nur mit Einverständnis der kirchlichen Behörden und nach Absprache mit dem Fürsten veröffentlicht werden durften.⁵⁴ Zweifellos war er und nicht die "Theologen" Lenker der Religionspolitik des toleranten Fürsten bis zu dessen Tod.

Er war – im Gegensatz zum damaligen Europa in seiner Gesamtheit – von der großen Bedeutung der *Siebenbürgischen Toleranz* überzeugt. So fühlte er sich in seinem Fürstenamt verantwortlich für alles, was den religiösen Bereich seiner Untertanen betraf und legte großen Wert darauf, daß in *Siebenbürgen* jeder seinem Gewissen frei folgen konnte. Kurz vor seinem Tod trug er allen Behörden auf, für die Verkündigung des Evangeliums in der Muttersprache Sorge zu tragen.⁵⁵ *Siebenbürgen zu "einem Land der Dispute und Toleranz"* zu machen, könnte auch seine Absicht gewesen sein. Als MELIUS klagte, die Antitrinitarier aus Siebenbürgen hätten die Calvinisten verspottet, seien aber nicht zu den von ihm einberufenen Disputen gekommen, schickte JOHANN SIGISMUND sofort FRANZ DAVID.⁵⁶ Genauso wie alle Antitrinitarier war er davon überzeugt, daß jeder das Recht hat, die Wahrheit zu suchen und bei der Wahrheitsfindung keinem Zwang ausgesetzt zu werden.

Daß er die religiösen Geschehnisse im Ausland mit Interesse verfolgte und ihm die freie Verkündigung des Evangeliums ein Herzensanliegen war, wird durch die Tatsache bestätigt, daß er ein von KASPAR HELTAI gegen die Inquisition geschriebenes Werk übersetzen und veröffentlichen ließ.⁵⁷

In sein Sterbejahr 1571 fällt der Höhepunkt der toleranten Maßnahmen im Fürstentum Siebenbürgen, soweit es sich um die protestantische Kirche handelt.

DIE WESENSBESTIMMUNG DER SIEBENBÜRGISCHEN TOLERANZ UND IHRE GRENZEN

In der letzten Hälfte des 16. Jahrhunderts gab es in *Siebenbürgen* also vier eingetragene Konfessionen. Die "*Rezeption*" bedeutete ihre rechtliche Aner-

54 Zur Situation vgl. J. ZOVANYI, *A magyarországi*, 40.

55 Cf. St. METES, *Istoria bisericii si a vietii religioase a Romanilor in Transilvania si Ungaria*, II, 82.

56 Siehe J. ZOVANYI, *A magyarországi*, 22–24, 51.

57 „Háló [...], amellyel a megtestesült ördög, a pápa Antikrisztus Hispániában [...] az evangéliumnak követőit [...] megöli“, Kolozsvár 1570. Vgl. J. ZOVANYI, *A magyarországi*, 157.

kennung, und schloß das Recht zur Verkündigung und freien Ausübung ein. Der Staat gestand ihnen das Selbstverwaltungsrecht zu und mischte sich weder in ihre Lehrmethode, noch in ihre innere Ordnung und diszipliniäre Verfassung ein. Er erkannte für sie die Gewissensfreiheit an und respektierte ihr Recht auf Glaubensverbreitung. Er griff weder in die Verwaltung noch in Gerichtsangelegenheiten ein, die Religionen durften ihren jeweiligen Anhängern kirchliche Dienste und Steuern frei auferlegen; sie durften Sozial- und Schulorganisationen nach ihrem eigenen Willen ausbauen, sowie nach eigenen Vorschriften ihre Priester ausbilden und wählen.

Die Situation der katholischen Kirche

Die **Katholiken** erlebten als erste die Grenzen der *siebenbürgischen Toleranz*. In den 70-er Jahren war ihre Anzahl in Siebenbürgen schon sehr gering. Der größte Teil von ihnen, ungefähr 40.000, lebte in *Seklerland* und laut des Zeugnisses von ANTONIO POSSEVINO (†1611) standen ihnen insgesamt 21 Priester zur Verfügung.⁵⁸ Manche lebten aber auch in Großstädten: die meisten davon in *Großwardein* und *Karansebesch* (2.000–3.000), ungefähr 500 in *Weißenburg* und *Klausenburg*, eine geringe Anzahl in *Thorenburg* und der Umgebung von *Neumarkt*.

Seit 1556 durften sie keinen eigenen Bischof haben und hatten auch keinen. Der Staat regelte das Leben der Gläubigen mittels der von ihm genehmigten Hauptdekane – mit kleinen Unterbrechungen – bis 1716. Priester wiederum durften die Katholiken nur dort haben, wo sie in der Mehrheit waren. Wenn ihre Anzahl in einer Stadt oder einem Dorf größer war, durften die Protestanten solange ihre Kirchen benützen, bis – auch mit der finanziellen Unterstützung der Katholiken – das neue protestantische Gotteshaus fertiggestellt war.

Die Mönchsorden wurden abgeschafft, der Staat nahm ihnen ihr gesamtes Vermögen weg, Immobilien wie auch bewegliche Habe. Die wenige noch katholisch gebliebenen Großherrenfamilien – BATHORY, DAROCZI, MELITH und die BÜDY – waren noch nicht fähig, sich in wirksamer Weise für ihre Interessen einzusetzen.

Die Sabbatharier

Das härteste Schicksal unter alle Religionen aber traf die **Sabbatharier**. Diese judaisierende, zahlenmäßig sehr kleine Sekte, die zum radikalen Zweig der siebenbürgischen Unitarier gehörte, wurde laut einiger Historiker⁵⁹ von JOHANN GERENDI,⁶⁰ und von dessen Hofprediger, NIKOLAUS FAZEKAS BOGATHY, (†1603) verbreitet. Andere⁶¹ behaupten wiederum, daß der Adlige ANDREAS EÖSSI (†1598/1602) um 1588 diese Lehre weiterentwickelt habe und der theologische Rahmen der die Sekte konstituierenden Literatur von

58 A. POSSEVINO, *Transilvania (1584)*, 65–66.

59 Z. B. J. ZOVANYI, in: *A magyarországi*, 309–310.

60 Er war ein Adliger an der Seite der Familie Zápolya. Vgl. *PNL*, VII, 932.

61 Z. B. B. VARGYAS, in: *A szombatosok énekkincse*, Budapest.

seinem Adoptivsohn, SIMON PÉCSY, dem späteren Kanzler des Fürsten GABRIEL BETHLEN (1613–1629), festgelegt wurde.

Ende des Jahrhunderts waren sie so verbreitet, daß sie in den katholischen Berichten als eigenständige Konfession dargestellt wurden. Als aber der *Weißburger Landtag* im Jahre 1595 eine strenge Verordnung zu ihrer Unterdrückung beschloß, war ihre Zukunft besiegelt.⁶² Zur Zeit RAKOCZYS (1630–1660) wurden sie großen Verfolgungen ausgesetzt. Ihre Anhänger wurden zum Bau der Fogarascher Burgmauern verurteilt. Nach dem Tod PÉCSYS 1642 im Gefängnis durften seine Anhänger nicht mehr in die Öffentlichkeit treten.⁶³

Daß die siebenbürgische Toleranz in der damaligen Zeit ihre Grenzen hatte, ist selbstverständlich, da das Wort "Toleranz" nur "Freiheit" mit einer genau festgelegten Einschränkung für einige begünstigte Gruppen bedeutete. Diese "Freiheit" durfte die Existenz des jungen Landes nicht aufs Spiel setzen. Eine Zersplitterung des zwischen zwei Großmächte eingekleiteten Fürstentums konnte irreversibel sein. Jeder siebenbürgische Fürst bemühte sich diese Gefahr zu vermeiden.

In dieser scheinbaren Freiheit war die *Innovationslust* der Menschen in Siebenbürgen so groß, daß sie alle mögliche Lehren im Land verbreiteten.⁶⁴ Selbst POSSEVINO beschrieb diese Häresien mit großem Entsetzen in seinem Buch.⁶⁵

Der Ursprung mancher Intoleranz war oft allein politisch begründet:

1. Der Gegenspieler BATHORYS, KASPAR BEKES (†1579), war ein Antitrinitarier und mit seinen Anhängern eine ständige Gefahr für den neuen Fürsten. Aus diesem Blickwinkel sind auch die gegen die Antitrinitarier verabschiedeten Gesetze zu beurteilen, denn durch ihr Unruhe stiftendes Verhalten und ihre dem Mahometanismus nahestehende Lehre brachten diese die politische Einheit des Fürstentums in Gefahr.

2. Vor dieser Gefahr warnte BIANDRATA BATHORY: Der Fürst sollte zum Wohl der christlichen Religion gegen den ultraliberalen Flügel der Antitrinitarier auftreten. Und BATHORY tat es. So konnte Siebenbürgen der gemeinsamen Tradition Europas, zu der es sich immer zugehörig fühlte, verbunden bleiben.⁶⁶

Das Grundprinzip der Toleranz blieb aber immer untastbar: Wenn in anderen Länder Europas einzelne Menschen oder Gruppen wegen ihrer Bekenntnisse verfolgt wurden, konnten sie in *Siebenbürgen* eine Heimat finden. So ge-

62 Cf. *EOE*, III, 472.

63 Cf. M. BUCSAY, *Protestantizmus*, 80–81. J. KARACSONYI, *MET*, 144.

64 „Hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputációt és pártolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel-nappal [...]” Vg. *Nagy Ferenc krónikája*, in: *Erdélyi Történelmi Adatok*, (Hrsg.) I. MIKO – K. SZABO, I–IV, Kolozsvár 1855–62, I. 29.

65 Siehe A. POSSEVINO, *Transilvania (1584)*, 139–145.

66 In der Tat war die Lehre der Antitrinitarier nicht weit weg von Islam. Vgl. M. FIRPO, *Antitrinitari nell'Europa Orientale del '500*. Nuovi testi de Szymon Budny, Niccolò Paruta e Iacopo Paleologo, Firenze 1977, 67.

sah es 1621 mit den Anabaptisten, die sich unter GABRIEL BETHLEN in *Alvinc* ansiedeln durften.

DIE ENTFALTUNG DER TOLERANZ IN STEPHAN BATHORYS KIRCHENPOLITIK

Der Tod von JOHANN SIGISMUND wurde erst einige Tage nach seinem Ableben von den Ständen bekanntgegeben. Währenddessen klärten sie die Frage der Sukzession. So fand der Adhname des Sultans vollendete Tatsachen vor. Am 25. Mai 1571 erhoben die Stände nicht KASPAR BEKES (1520–1579),⁶⁷ der auch durch Kaiser MAXIMILIAN (1564–1576) unterstützt wurde, sondern STEPHAN BATHORY aus *Somlyó* auf den Thron.

„Der am meisten angesehene Staatsmann der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts“⁶⁸ wurde 1533 geboren. Zuerst war er beim *Graner* Erzbischof, PAUL VARDAY, später am *Wiener* Hof Page. Ab 1549 studierte er in *Padova*, wo er sich eine glänzende humanistische Bildung erwarb. Schon ein Jahr später findet man ihn in *Siebenbürgen*. 1559 wurde er Kapitän von *Großwardein*, und von da an nahm er in dieser Funktion an JOHANN SIGISMUNDS Kriegen und dessen diplomatischen Unternehmungen weitgehend teil. Zwischen 1565–67 war er – als Vertreter des Fürsten – unter Anklage der „Türken-Freundschaft“ Kaiser MAXIMILIANS Gefangener.

Als die Stände ihn zum Fürsten wählten, taten sie das unter Mißachtung der Leitlinien des *Speyerischen Vertrages*, denn sie hatten *Siebenbürgen* im Falle des Todes von JOHANN SIGISMUND Kaiser MAXIMILIAN versprochen. Dessen war sich STEPHAN BATHORY auch bewußt. Ebenso klar war es ihm, daß die türkenfreundliche Politik für das Land eine Notwendigkeit war. Er setzte genau das fort, was JOHANN ZAPOLYA und FRATER GEORG begonnen hatten: das Gleichgewicht in den Beziehungen zu *Wien* und *Konstantinopel* so konsequent und wirksam aufrechtzuerhalten, daß die Unabhängigkeit des Landes bis zum Ende bewahren werden konnte. BATHORY zahlte den Türken jährlich Steuern, und schwor Kaiser MAXIMILIAN Treue.

Seine Wahl zum König von Polen war so in seinem Leben wie auch in der Geschichte *Siebenbürgens* ein entscheidendes Moment: Die Habsburger konnten nun nicht mehr die Bestätigung ihrer Oberhoheit über das Fürstentum von ihm verlangen. Das Land gewann dadurch Frieden und die Möglichkeit, sich zu entwickeln und zu stärken.

Seine katholische Gesinnung und die siebenbürgische Toleranztradition hinterließen deutliche Spuren in seiner Religionspolitik. Er war ein eifriger Katholik und hat sich immer als solcher bekannt. Mit seinem Bruder, CHRISTOPH, ließ er die Verordnung der Thorenburger Landtage von 1566 außer acht, kraft derer die katholischen Priester ausgewiesen werden sollten. Wenn er auch damals die Überzeugung hatte, daß es für einen Staat besser sei, wenn

67 *MÉL*, I, 161.

68 *Erdély* I, 448.

alle Untertanen der gleichen Religion würden, wollte er doch von Zwang und Gewalt in Fragen der Religion nie etwas wissen.

Zwar war die siebenbürgische Toleranz JOHANN SIGISMUND zu verdanken, aber ihre Blüte erreichte sie unter STEPHAN BATHORY. Gleichwohl ist nicht zu übersehen, daß sich mit seiner Regierungsübernahme auch in Siebenbürgen jene spürbare Rekatholisierung ankündigte, die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts auch andere Länder Europas erfaßte. Er selbst hielt die Religion für eine innere, vom Gewissen des Einzelnen bestimmte Sache. Es war im Interesse des Katholizismus, daß er nie Gewalt anwandte.⁶⁹

So ist einer seiner Aussprüche bis heute berühmt: *"Gott hat sich drei Dinge vorbehalten: Aus nichts etwas zu schaffen, die Zukunft zu kennen und über die Gewissen zu herrschen"*.⁷⁰

In dieser Zeit rechnete sich *Siebenbürgen* wegen seiner vier *"rezipierten Religionen"* mit der Gefahr des Zerfalls. BATHORY – als ein nüchterner und von objektiven Maßstäben bestimmter Herrscher – erkannte selbstverständlich diese Gefahr. Wenngleich er während seiner Regierungszeit die Landesgesetze beachten mußte, welche die freie Ausübung der bis dahin genehmigten Religionen vorsahen, wehrte er sich bei verschiedenen Gelegenheiten stets gegen jede weitere *"Innovation"*. Ein von dem Kanzler MICHAEL CSAKY angeregtes Innovationsverbot erließ der Landtag bereits im letzten Jahr der Regierung JOHANN SIGISMUNDS⁷¹ und der Beschluß des Landtages vom 6.–14. Januar 1571 besagte dasselbe.⁷² In diesem Sinn entschied auch der von 25.–29. Mai 1572 abgehaltene *Landtag in Thorenburg*. Dadurch sollten die radikalen Dissidenten der Unitarier getroffen werden, die in der Tat den religiösen Frieden und die Einheit des Landes gefährdeten. Aus diesem Grund entließ er auch FRANZ DAVID aus dem Dienst als Hofprediger und entzog den Unitariern die *Weißburger Druckerei*. Aber wir dürfen hier die politischen Gründe, die ebenso im Spiel waren, nicht außer acht lassen.

Zu Beginn seiner Regierungszeit versuchte STEPHAN BATHORY – um die politische Einheit des Landes zu sichern – die evangelische und die katholische Kirche zu versöhnen.⁷³ Er forderte von den protestantischen Konfessionen die Anerkennung der *"Confessio Augustana"* und der altkirchlichen Bekenntnisse, die Angleichung in den Zeremonien sowie die Verurteilung der Leugner der Unsterblichkeit der Seele und all jener, die über Christus und den Heiligen Geist anders lehrten als die katholische Kirche.⁷⁴ So hoffte der neugewählte Fürst dem Lande mit Blick auf die Religion Ordnung und Eintracht zu geben und diese durch die Festlegung auf ein bestimmtes Bekenntnis zu sichern.⁷⁵

69 Siehe M. ENDES, *Erdély három nemzete*, 221–222.

70 Vgl. L. SZILAS, *Laterna*, 396.

71 *EOE*, II, 368.

72 *EOE*, II, 374.

73 E. ROTH, *Die Reformation*, II, 114.

74 Cf. seine Briefe, in: *UB*, I, 204–205, 207–209; die Beschlüsse der von ihm angeordneten Synode in Hermannstadt, in: *UB*, II, 129–191.

75 Cf. A. SCHULLERUS, *Zur Quellenkunde der siebenbürgischen Reformationsgeschichte*, in: *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, Hermannstadt 1922, 73–84.

Leider war er nur für kurze Zeit Fürst *Siebenbürgens*. Am 15. Dezember 1575 wurde er – nach HEINRICH von VALOIS (1573–1574) und gegen MAXIMILIAN – zum König von *Polen* gewählt. Seine Tolerante Einstellung zeigte sich hier von neuem.

Er war zwar schon eidlich verpflichtet, aufgrund der *Warschauer Konföderation*⁷⁶ alle Glaubensbekenntnisse in Polen zu dulden, aber er erwies sich auch darüber hinaus als ein wahrhaft toleranter Herrscher. Die Ablegung des Eides bereitete ihm keine Probleme, weil er in Siebenbürgen bereits verwirklicht hatte, was man in Polen erst anstrebte.⁷⁷

In Fragen der Toleranz und Duldsamkeit hat BATHORY auch in Polen nie nachgegeben, mochten ihn später die Mitglieder der katholischen Reformpartei, der Nuntius BOLOGNETTI, Alberto Bolognetti (1538–1585) wurde 1581 zum Nuntius von Polen ernannt.⁷⁸ der Diplomat POSSEVINO⁷⁹ und andere Vertreter desselben noch so sehr bedrängen. Nach der Überlieferung soll er gesagt haben: "Ich bin König der Völker und nicht der Gewissen".⁸⁰ Diese Grundhaltung dokumentiert das *Edikt von Psków* aus dem Jahre 1581 – nach den Unruhen von Wilna – in aller Eindringlichkeit und Klarheit: "Wir wünschen in der Tat von ganzem Herzen, daß alle Bürger und Einwohner unseres Königreichs, welcher Klasse sie immer angehören, den einen und wahren Gott anbeten und sich zum einen und alten katholischen Glauben bekennen mögen. Aber da Gott uns im voraus gewarnt hat, daß es am Ende der Welt unvermeidlich Lästerung und Ketzerei geben werde, wünschen wir, daß keiner zur Annahme des Glaubens gezwungen werde. [...] Wir vertrauen das Gewissen eines jeden dem Urteil Gottes an [...]"⁸¹

Ein Jahr später – im April 1582 – setzte er sich bei der englischen Königin ELISABETH I. für die Interessen der englischen Katholiken ein, indem er die Königin darauf aufmerksam machte, daß die Engländer in Polen absolute Religionsfreiheit genossen. Er drückte seine Hoffnung auf die Möglichkeit aus, daß man bald dasselbe auch für die englischen Katholiken sagen könne.

Während BATHORY so einerseits den Religionsfrieden – in *Siebenbürgen* und in Polen – bewahrte, unterstützte er doch nachdrücklich jede katholische Reform. In den beiden Ländern trieb er die katholische Erneuerung im Sinne des *Konzils von Trient* (1545–1563) mit allen verfügbaren Mitteln voran. In Polen trat er für die Ernennung würdiger Bischöfe ein. Ferner förderte er mit Hilfe von Synoden die bessere Ausbildung und die Reform der Priester und unterstützte weiter die Jesuitenkollegien. Nach *Siebenbürgen*, das auch nach seiner Wahl zum König von Polen unter seiner Herrschaft blieb, schickte er

76 Text des Vertrags bei L. SZILAS, *Hofprediger*, 395; J. TAZBIR, *Tradycje*, 50.

77 Vgl. K. VÖLKER, *Stephan Báthorys Kirchenpolitik*, 68–69.

78 Vgl. *DBDI*, XI, 313–316; H. Biaudet, *Les nonciatures*, 127, 142.

79 Antonio Possevino wurde 1534 geboren und trat 1559 in die Gesellschaft Jesu ein. Als Diplomat des Papstes gewann er 1577 Johann III. von Schweden für den Katholicismus. 1580 wurde er nach Russland geschickt, um den Frieden zwischen Stephan Báthory und Ivan II. zu stiften. Vgl. *DBDI*, 313–316.

80 Cf. L. SZILAS, *Laterna*, 395.

81 J. TAZBIR, *Tradycje*, 70–71. L. SZILAS, *LATERNA*, 395. H. KAMEN, *Intoleranz und Toleranz zwischen Reformation und Aufklärung*, München 1967, 121–122.

1579 Angehörige der Gesellschaft Jesu. Mit seinen reichen Schenkungen half er dem von ihnen geleiteten Seminar in Klausenburg.⁸²

Im Jahre 1583 ließ er den siebenbürgischen Ständen eine Weisung zukommen, derzufolge diese den Katholiken Siebenbürgens zuzugestehen hatten, ihren Vikar in freier Wahl zu bestimmen. Mit diesem zusammen sollten dann die männlichen Vertreter des alten Glaubens gegebenenfalls die anfallenden, das eigene religiöse Leben betreffenden Probleme lösen. So hat er die Katholiken der Macht und dem regelnden Zugriff des protestantischen Klerus entzogen.⁸³

Er stellte – wie wir schon gesehen haben – die siebenbürgische orthodoxe Hierarchie wieder her, aber hatte keinesfalls die Absicht, die griechische Kirche der römischen zu unterstellen.

Diese Reform der katholischen Kirche war völlig anders, als die der Habsburger ein Jahrhundert später. Auch diese Reform war wohl katholisch, aber sie war vor allem eine friedliche, der Toleranz verpflichtete, auf den Einzelnen abzielende Reform.⁸⁴

DIE WEITERE GESCHICHTE UND DIE BEDEUTUNG DER SIEBENBÜRGISCHEN TOLERANZ

Nach der Wahl des STEPHAN BATHORY zum König von Polen, wurde sein älterer Bruder, CHRISTOPH (1576–1581),⁸⁵ der Woiwode von *Siebenbürgen*. Die Außenpolitik des Fürstentums wurde weiterhin von STEPHAN geführt, nur in der Innenpolitik bekam CHRISTOPH "freie Hand". Unter der Führung "des stillen, friedlichen, die Ruhe liebenden" Woiwoden genoß *Siebenbürgen* Frieden. Der Sturz von BEKES, und dann sein Anschluß an STEPHAN BATHORY brach die Kraft der inneren Opposition.

CHRISTOPH BATHORY war, wie sein Bruder, ein eifriger Katholik, aber abgesehen von der Verteidigung der noch verbliebenen Rechte seiner Glaubensgenossen, konnte er ohne die Einwilligung der Stände sehr wenig tun. Die Fundamente der Religionspolitik des Landes wurden schon von STEPHAN BATHORY gelegt: Für die späteren Fürsten *Siebenbürgens* waren sie unbestritten.

Was den religiösen Zustand des Landes im übrigen betrifft, so ist zu sagen, daß die Geschichte des letzten Jahrzehntes (1569–1579) von den Antitrinitariern geschrieben wurde. Nach 1569 wuchs ihre Anzahl rasch an. Die charismatische Persönlichkeit FRANZ DAVIDS ließ ihre Wirkung selbst außerhalb der Grenzen des Fürstentums spüren. Der kühne Flug seiner Gedanken wurde erst aufgehalten, als STEPHAN BATHORY nach dem Tod des JOHANN

82 In *UB*, I, 228–229.

83 Cf. M. ENDES, *Erdély három nemzete*, 234–235.

84 Vgl. C. ALZATI, *"Riforma"*, 129–131.

85 Cristoph Báthory wurde 1530 geboren. Er war ein zuverlässiger Zápolya-Anhänger. 1565 wurde er Kapitän von Großwardein ernannt. Vg. *RNL*, II, 689.

SIGISMUND ihn aus dem Amt des Hofpredigers entließ, ihm die Druckerei in *Weißenburg* wegnahm, und noch im September, dem Anliegen der lutherischen Synode von *Mediasch* folgend, nämlich weitere Innovationen zu verhindern, die Buchzensur erneuerte. Die Stände, die sich vor der weiteren religiösen und politischen Zersplitterung des Landes fürchteten, bezogen nacheinander gegen die Innovatoren – die Antitrinitarier – Stellung.⁸⁶ Letztere begünstigte nun auch die politische Lage nicht mehr: die Beendigung der Unterstützung seitens der in die anderen Konfessionen übergetretenen Adligen isolierte sie am Anfang und führte dann stufenweise zum Ersterben der Bewegung.

Der *Klausenburger Landtag* im Mai 1576 beschränkte zum ersten Mal ihre Rechte. Er schrieb vor, daß die Antitrinitarier nur in *Klausenburg* und *Thorenburg* Synoden halten dürften und verbat dem DAVID, die Teilnahme der Protestanten auf dieser Synode zu erzwingen.⁸⁷

Aber der sprühende, fiebernde Geist DAVIDS ruhte nicht. Im selben Jahr bestätigten ihn die unitarischen Adligen in seinem Superintendentenamte, obwohl seine Scheidung großen Staub aufgewirbelt hatte. 1577 war er noch Mitglied jenes Ausschusses, dessen Aufgabe die Untersuchung der Lehren der Innovatoren war, ein Jahr später dagegen lehnte er auf der *Synode von Thorenburg* nicht nur die Taufe der Kinder, sondern auch die Lehre der Erbsünde und die Unsterblichkeit der Seele ab. Er sprach sogar den Büchern der Bibel die Inspiration ab, verkündete selbst die "communis prophetia" und die Gleichheit des Christentums mit Judentum und Mohammedanismus. Er lehnte die Anbetung Christi und des Heiligen Geistes ab, was gegen das Gesetz des Landtages verstieß.⁸⁸

Nun wandte sich GIORGIO BIANDRATA gegen ihn. Er beschuldigte ihn bei dem Woiwoden CHRISTOPH, und so wurde der große Innovator nach einer Disputation in *Weißenburg* "ad perpetuos carceres"⁸⁹ verurteilt. Er starb am 15. November 1579 im Gefängnis der Festung von *Diemrich*.

Für unser Thema ist eines sehr beachtenswert: Bevor es dazu kam, daß DAVID verurteilt wurde, hatte der Woiwode CHRISTOPH noch einen Versuch gemacht. Er brachte DAVID nicht mit Gewalt zum Schweigen, sondern ließ FAUSTO SOZZINI von Polen kommen, damit dieser DAVID von seiner Doktrin abbringe. SOZZINI wohnte vom Herbst 1578 bis April 1579 im Hause DAVIDS und führte mit ihm Streitgespräche. Ohne Erfolg. Besser gesagt: Er verstand die neue Lehre besser, teilte sie aber BIANDRATA verfälscht mit, und war so – mit diesem – am Untergang DAVIDS beteiligt.⁹⁰

Wie im allgemeinen Bewußtsein der Menschen in *Siebenbürgen* der Gedanke der Glaubenstoleranz lebendig war, dafür findet sich ein Beleg im folgenden Tatbestand: Als sich alles vergeblich erwies, veranstaltete CHRISTOPH BA-

86 Thorenburg im Mai 1572: *EOE*, II, 528. Ebenda im Mai 1573: *EOE*, II, 541.

87 *EOE*, III, 108.

88 Siehe die Beschlüsse der Thorenburger Landtag im Oktober 1577 in: *EOE*, III, 122.

89 J. TRAUSCH, *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum sive Annales Hungarici et Transsylvanici*, Coronae 1847, 71–72.

90 Cf. J. HORVATH, *A reformáció*, 342–344.

THORY am 1. Juni 1579 in *Weißenburg eine Disputation*, um DAVID eine Möglichkeit zur Selbstverteidigung zu geben.

Es gab noch einen anderen Grund: Nach der Überzeugung dieses Zeitalters boten die Disputationen den einzig gangbaren Weg zur Versöhnung.

In Europa fing die Polemik über die verschiedenen Glaubenswahrheiten sofort nach dem Auftreten LUTHERS an. In *Siebenbürgen* wurden die ersten Disputationen, unseres Wissens nach, im Jahre 1538 abgehalten. An der schon vorher erwähnten Diskussion beteiligten sich in Anwesenheit des JOHANN ZAPOLYAS der lutherische Prediger STEPHAN SZANTAI und der Franziskaner GERGELY SZEGEDI. Seit diesem Jahr hörten die "Gefechte der Gedanken" bis 1580 nicht mehr auf.

In *Siebenbürgen* hatten die Disputationen noch eine besondere, einzigartige Bedeutung: In diesen – und auf den später in Gebrauch kommenden Synoden – erkämpften die neuen Konfessionen ihre Daseinsberechtigung.

Diesen Zeitabschnitt zwischen 1544 und 1571 können wir ruhig "*das Zeitalter der heldenhaften Disputationen*" nennen. Anfangs disputierten die Lutheraner, dann die Calvinisten für ihre Akzeptierung.

Diese glühenden Debatten und gemeinsamen Synoden, die ja meistens im Beisein des Fürsten abgehalten wurden, erregten immer wieder reges Interesse.

Für die Toleranz haben die mit den Antitrinitariern durchgeführten Diskussionen von 1567 große Bedeutung, weil sie in diesen Disputationen die Religionsfreiheit und überhaupt die Freiheit der Gedanken für alle am heftigsten und nachdrücklichsten forderten.

Diese Religionsgespräche spielten eine große Rolle für das Erstarken des siebenbürgischen Katholizismus. Nachdem am 21. Oktober 1579 der Fürst CHRISTOPH BATHORY begründet hatte, warum er die Jesuiten in dem Land angesiedelt hätte, gaben die Stände ihr Einverständnis. Sie stellten aber die Bedingung, daß der Orden sich nur mit Unterricht befassen dürfe. Gleichwohl begannen die Mitglieder des Ordens an Disputationen teilzunehmen.

STEPHAN SZANTO (†1612), der Bekehrer von Großwardein, der das ganze Land durchwanderte und wegen dessen Predigten Menschen selbst aus dem türkischen Ungarn kamen, wurde unter den Protestanten wegen seiner besonders leidenschaftlichen Disputationen besonders gefürchtet.

Am 30. September 1580 schrieb P. LUIGI ODESCALCHI von *Appesdorf* einen Brief an den Nuntius von Polen, CALIGARI, in dem er berichtete, daß in *Weißenburg*, nach dem Eigenbericht des P. JOHANN LELESZI, binnen kurzem ein Religionsgespräch stattfinden würde. Die Protestanten hätten nämlich in *Kisvárd*a eine Synode gehalten, wo ein Beschluß erlassen worden sei, daß – wenn der Fürst BATHORY einverstanden wäre – die Protestanten mit den Jesuiten Disputationen halten sollten. So seien zwei Prediger in die Hauptstadt geschickt worden, um die Einzelheiten zu besprechen. Zu den Konditionen des Fürsten haben gezählt, daß die Disputationen in einem profanen Raum, nicht in der Kirche, und ohne Anwesenheit der Gläubigen stattfinden sollten. Im Verlauf der Disputationen sollten nicht alle zugleich schreien, sondern man solle die Streitgespräche akademisch führen, d.h. am Anfang solle der eine seine Thesen vortragen, der andere solle sie dann – nach Mög-

lichkeit bestreiten, dann solle in umgekehrter Weise vorgegangen werden u.s.w.

Leider berichten die Quellen nichts darüber, ob letzten Endes diese Disputationen in *Weißenburg* im Anwesenheit des Fürsten abgehalten wurden oder nicht, aber wir können dies mit gewisser Wahrscheinlichkeit und nicht ohne Grund bejahen. Zweifelsohne dienten sie auf ihre Weise der Sache der Toleranz.

Wieso? Schon die Tatsache der Veranstaltung könnte eine Ausdrucksform der Toleranz sein. Man disputierte ja nur mit dem, dessen Meinung für einen selbst wichtig war, den man selbst anhören wollte. Dies hat eine nicht zu überschätzende Bedeutung, wenn wir daran denken, daß der Mensch des 16. Jahrhunderts hier, ohne irgendeine Rücksicht auf seine religiöse Zugehörigkeit, mit großer Begeisterung und Engagement den anderen zu überzeugen und ihn zum wahren Glauben zu bringen suchte. In seinem Disputieren mit dem anderen drückte er aus, daß er den anderen schätzte, wertete, beachtete, selbst wenn er seine Ansicht nicht in allem teilen konnte.

Wenn wir das Zeitalter der Reformation verstehen möchten, dann müssen wir den Disputationen eine größere Bedeutung beimessen, als es bisweilen geschieht.

Diese Religionsgespräche haben "durch ihr Scheitern [...], wenn auch langsam, so doch nachhaltig der Toleranz vorgearbeitet". Der Grund hiefür ist darin zu sehen, "daß sie die Unmöglichkeit einer [kirchlichen] Einigung oder objektiven Entscheidung klar und unwiderleglich demonstriert hatten, so daß man gezwungen war, für die Gestaltung des staatlichen und kulturellen Lebens eine andere Grundlage und andere Maßstäbe zu finden".

DER EINFLUSS DER JESUITEN WÄHREND DER REGIERUNGSZEIT VON SIGISMUND BATHORY

CHRISTOPH BATHORY kam im Mai 1581 auf dem Landtag von Klausenburg schon schwerkrank an. Darum wissend bemühte er sich noch zu seinen Lebzeiten, das Fürstentum für seinen achtjährigen Sohn SIGISMUND zu sichern. Die Stände willigten nur widerstrebend ein, dann aber verabschiedeten sie doch – vielleicht unter dem Druck des Polenkönigs STEPHAN oder des Fürsten und der auf den Landtagen immer mehr an Selbstbewußtsein gewinnenden katholischen Partei – das folgende Gesetz: Wenn die Einwohner einer Stadt oder eines Dorfes vom Fürsten einen katholischen Priester erbäten, solle der Fürst eine Kommission ernennen, welche die Sache untersuchen solle. Seien die Katholiken in der Mehrheit, so könnten sie einen eigenen Priester haben.

Damit schaffte der Landtag jenen mit dem Prinzip der Religionsfreiheit nicht in Einklang stehenden Zustand ab, in dem die katholischen Gemeinden keine eigenen Priester haben konnten.

Solange SIGISMUND BATHORY (†1613) unter Vormundschaft stand und dem entsprechend die inneren Angelegenheiten von einem Regierungsrat geführt wurden, kam es 1583 noch zu einem weiteren wichtigen Ereignis: STE-

PHAN BATHORY veröffentlichte einen sog. "Schutzbrief", der dazu dienen sollte, die neuerreichte größere Freiheit der Katholiken zu sichern.

1586 starb STEPHAN BATHORY. Zwei Jahre später war SIGISMUND volljährig. Dieser, als strenggläubiger Katholik erzogen, war "außerordentlich begabt, intelligent, mit großem künstlerischen Sinn, aber sein Geist war un- ausgeglichen und krank".

Der Landtag von Mediasch klagte die Jesuiten in Siebenbürgen des Aufruhrs und der Gewalttätigkeit an. Er stimmte der Erklärung der Volljährigkeit SIGISMUNDS nur unter der Bedingung zu, daß dieser sie aus dem Land verbanne.

In dem von ihnen eingereichten Protest schrieben die Mitglieder der Societas Jesu: "Wenn alle Konfessionen, Lutheraner, Calvinisten und Calvinianern, Anabaptisten, Arianern, Ebioniten und die so sehr gehaßten neuen Juden, Russen oder Walachen in diesem Land nur so leiden würden, wie wir: ist es richtig, daß keine ungarischen Katholiken, deren Glauben frühere Landtage akzeptierten und die über die Dauer von sechs Jahrhunderten den ersten heiligen König, den heiligen Stephan verehrten, in diesem Land sein sollen?"

Allein ihr Bemühen wurde nicht belohnt. Umsonst wiesen sie auf die Würde des Ordens hin. Die Versammlung setzte trotz allem im Dezember die Ausweisung der Mitglieder der Gesellschaft Jesu durch. P. JOHANN LELESZI, der Erzieher des Herrschers, P. VALENTIN LADO, P. STEPHAN SZANTO und die anderen mußten innerhalb von 25 Tagen das Land verlassen. Die Katholiken und SIGISMUND selbst verloren ihre Stütze.

Schon STEPHAN BATHORY hatte die Absicht, an der miserablen Lage der Katholiken durch die Ansiedlung der Jesuiten etwas zu ändern. Während seines Aufenthaltes in Wien hatte er 1567 den Orden kennengelernt. Daraufhin wollte er sie nach *Siebenbürgen* holen. Das gelang ihm aber erst viel später – 1579 – nachdem der Hl. Stuhl endlich eine Möglichkeit gefunden hatte, mit dem siebenbürgischen Fürstentum Verbindung aufzunehmen.

Dem apostolischen Nuntius von Polen, BOLOGNETTI, und dem hervorragenden Diplomat GREGORS XIII. (1572–1585), ANTONIO POSSEVINO, kamen dabei große Bedeutung zu. STEPHAN BATHORY entsandte also 12 Jesuiten aus Polen und übergab ihnen das ehemalige Benediktinerkloster von *Kolozsmonostor*. Mitte Januar des nächsten Jahres begannen sie schon den Unterricht. Im April 1581 brachte sie der König – gegen den Protest der protestantischen Stände – in die "*Schatz-Stadt*" hinein. Sie bezogen das verwüstete Franziskanerkloster, wo sie bald ein Kolleg und eine Schule im Range einer Universität – mit zwei Fakultäten: Philosophie und Theologie – errichteten. Daneben unterhielten sie an mehreren anderen Orten Grundschulen.

Der Hl. Stuhl errichtete 1583 auf eigene Kosten neben dem Kolleg von *Klausenburg* ein Seminar.

Der Orden faßte rasch Fuß: 1579 in *Weißenburg*, wo er eine Residenz (Ordenhaus) eröffnete, und 1584 auch in *Großwardein*, wo eine Missionsstation errichtet wurde.

Im Jahre 1585 wurde in *Klausenburg* auf die Initiative des polnischen Provinzials JOHANN PAUL CAMPANO hin noch ein Haus mit dem Namen "*Hl. Dreifaltigkeit*" für arme Schüler gebaut, wo bis zum Ende des Jahres

bereits 80 Schüler am Unterricht teilnahmen. Noch im selben Jahr wurde in *Weißenburg* eine Schule mit 100 Schülern eröffnet.

Die Schulen wurden bald berühmt. Und zwar in solchem Maße, daß auch die Protestanten und die Unitarier ihre Söhne zum Studium hinschickten. So zählte die Schule von *Klausenburg* im Jahre 1585 mehr als 230 Schülern, davon 16 Söhne protestantischer Priester. In *Weißenburg* unterrichteten die Jesuiten auch den jungen Fürsten Sigismund BATHORY, sowie mehrere junge, polnische Edelleute, die an seinem Hof weilten.

Der Erfolg der Jesuiten war so groß, daß 1588 sechzig Studenten zur katholischen Kirche konvertierten. Aus dem Kolleg von *Klausenburg* gingen später nicht nur Dutzende Weltpriester hervor, sondern in stattlicher Anzahl auch solche, die, in den Orden eingetreten, Ungarn für den Katholizismus zurückeroberten. Allein in *Klausenburg* baten 1586 zwanzig, im Jahre 1588 neun um ihre Aufnahme in die Gesellschaft Jesu. Von den letzteren wurden fünf aufgenommen und zur weiteren Ausbildung nach *Krakau* geschickt. Unter ihnen befand sich der große katholische Erneuerer Ungarns, der spätere Erzbischof von *Gran*, Kardinalprimas PETER PAZMANY.

Nicht nur hinsichtlich ihrer Schulen wurde das Wirken der Jesuiten von Erfolg gekrönt. Mit ihren neuen Seelsorgsmethoden fanden sie Zugang zur Masse der Gläubigen. In *Großwardein* predigten sie z. B. zu den Armen am Tage des "Gratis-Bades". Während die Landtage abgehalten wurden, gingen sie meistens hinaus in die Dörfer, um dort mit den Menschen zu reden. In dieser Zeit predigten sie, spendeten ihnen die Sakramente, brachten Bühnenstücke zur Aufführung, verbreiteten Flugblätter mit religiösen Themen, um so die an allem unverändert mit regem Interesse teilnehmende Menge in ihre Diskussionen einzubeziehen.

Im Jahre 1586 gab es einen Einbruch in der intensiven Tätigkeit des Ordens: Von den 32 Bewohnern des Konvents von *Klausenburg* starben zwanzig an der Pest. Zudem begegneten die, zumeist protestantischen Stände, mit unverhülltem Haß den anfänglich polnischen und italienischen, später ungarischen Mitgliedern der Gesellschaft Jesu. Vor allem deren, infolge ihres hohen Niveaus und der Unterstützung durch den Fürsten erfolgreiche Bildungs- und Missionararbeit war ihnen ein Ärgernis, zumal sie auch den politischen Einfluß der Jesuiten steigerte.

Die Ausweisung erfolgte im Jahre 1588. Die katholischen Adligen – KORNISS, JOSIKA, MINDSZENTY, KERESZTURY –, konnten nur so viel auf dem Landtag erreichen, daß sie auf ihrem Gut je einen katholischen Priester behalten durften.

Nachdem sich diese Möglichkeit bot, rief 1591 Fürst SIGISMUND einige Jesuiten an seinen Hof zurück. Es kam P. ALFONSO CARRILLO. Der spanische Jesuit versah in diesen Jahren eine wichtige diplomatische Tätigkeit in Siebenbürgen. Er wurde von SIGISMUND mit einem Bündnisangebot zu Kaiser RUDOLF gesandt, 1594 bereitete er den Beitritt des Fürstentums zur Heiligen Liga gegen die Türken vor. Der Einfluß von SIGISMUNDS Beichtvater war so groß, daß es ihm gelang, auf dem *Landtag von Weißenburg* 1595 das Verbannungsgesetz gegen die Jesuiten zu widerrufen. So kehrte 1595 der

Orden nach Siebenbürgen zurück. Innerhalb von zwei Jahren gewannen sie bereits wieder 30 Jugendliche aus dem Adel für den Katholizismus.

Die mehrmaligen Abdankungen SIGISMUNDS gefährdeten die Existenz des Fürstentums. Einmal verzichtete er zugunsten des Kaisers RUDOLF, ein anderes Mal zugunsten seines aus Polen heimgekehrten Vetters, des Kardinals ANDREAS BATHORY, auf seinen Thron. Einmal eroberten die Heere des Woiwoden der Walachei, MICHAEL des TAPFEREN das Land, dann die des Generals GIORGIO BASTA. Im schwach gewordenen Siebenbürgen nahm die Zahl der Ausschreitungen zu. Immer häufiger floß Blut.

Die Jesuiten wurden immer, je nach der politischen Lage, hinausgetrieben oder zurückgerufen.

1607 wurden sie endgültig aus dem Land verbannt. Aber bis dahin hatten sie das zu Ende gebracht, wozu sie geschickt worden waren. Sie hatten den siebenbürgischen Katholizismus so gestärkt, daß dieser auch den "Winter des Protestantismus", der mit dessen Erhebung zur Staatsreligion in den nächsten Jahrhunderten einsetzte, überdauerte.

STEFAN BOCSKAY UND DER WIENER FRIEDE

Im Jahre 1602 wurde Siebenbürgen von den kaiserlichen Truppen des Generals GIORGIO BASTA erobert. Im Januar des folgenden Jahres hielten die Stände einen Landtag in Weißenburg ab. Die Kommissäre des Kaisers RU-

DOLF II. (1576–1608) kündigten die Übernahme der Regierung des Landes an.

Die Folgen dieser Veränderung zeigten sich sofort. Vergebens versuchten die Stände durch ihren Vertreter, den Kaiser zur Bestätigung der Freiheit für die anerkannten Religionen und zur Ratifizierung der Rechte des Landes zu bewegen. Mit den kaiserlichen Heeren zieht in Siebenbürgen – neben Raub und Mord – die Intoleranz ein: Bald schon begann die Verfolgung der Protestanten.

So kam auch im königlichen Ungarn, wo seit 1596 ein Krieg zwischen den Kaiserlichen und den Türken tobte, die Gegenreformation in Gang. 1603–1604 beschlagnahmten kaiserliche Truppen viele protestantische Kirchen. Zugleich führte die kaiserliche Regierung – unter falschen Anschuldigungen Prozesse gegen die mächtigsten ungarischen Großbesitzer. All diese Maßnahmen lösten weit und breit im Lande Empörung aus und führten im Jahre 1604 zum Aufstand des STEPHAN BOCSKAY. Der frühere Anhänger und Ratgeber des Kaisers RUDOLF, calvinistischer Adeliger aus Partium, der in den 90er Jahren eine wichtige Rolle bei der Übergabe Siebenbürgens an die Habsburger gespielt hatte und den dafür die Stände aus dem Lande verbannt hatten, kehrte im Jahre 1602, desillusioniert von der Habsburger-Politik, nach Hause nach Bihar zurück.

1604 wurde auch er beschuldigt, mit den in türkische Obhut geflüchteten siebenbürgischen Flüchtlingen Verbindungen zu unterhalten. Als dann gegen ihn der Kaschauer Generalkapitän GIACOMO BARBIANO ein Heer ins Feld

führte, stellte sich BOCSKAY an die Spitze von "adliger Revolution". Nach dem Sieg von *Almosd*, am 15. Oktober 1604 entwickelte sich das am Anfang schlichte militärische Manöver – mit Hilfe seiner Haiducken – zu einer Revolution, die das ganze Land erfaßte. Der Aufstand BOCSKAYS beschränkte sich nicht auf Ungarn, sondern es schlossen sich ihm in Massen Bürger, Bauern und Kleinadel, Protestanten und Katholiken aus *Siebenbürgen* und Türkisch-Ungarn an. Sogar die Tore der Städte von Ober-Ungarn öffneten sich. Politische Freiheit und Religionsfreiheit waren in der "adligen Revolution" als Aufgabe und Ziel untrennbar miteinander verbunden.

Der *Landtag von Szerencs* rief BOCSKAY zum König Ungarns aus und erklärte im April 1605 die Gleichberechtigung der Religionen. Die Stände von Siebenbürgen wählten ihn im September, nachdem die kaiserlichen Truppen im Lande kapituliert hatten, zum Fürsten.

Die blutigen Kämpfe und die Verhandlungen mit RUDOLF erreichten schließlich ihr Ziel. Am 23. Juni schlossen, die bis dahin sich feindlich gegenüberstehenden Parteien, den *Frieden von Wien*. Im Sinne des Wiener Friedens wurde das Fürstentum *Siebenbürgen* wieder hergestellt, seine Grenzen sogar nach Westen verschoben. Im königlichen Ungarn wurde der Religionsfrieden wieder eingeführt. Diese allgemeine Religionsfreiheit wurde dann sowohl den Magnaten wie auch den Adligen, Städten und den Soldaten der Grenzbefestigungen garantiert. Im Vertrag wurde ferner bestimmt, daß jede Religion ihre eigenen Vorsteher haben müsse. Dies bedeutete die Anerkennung der Autonomie der protestantischen Kirchen. BOCSKAY stellte darüber hinaus das Prinzip auf, wonach zukünftig nur mehr Ungarn zu Würdenträgern des ungarischen Staates ernannt werden sollten.

Die Punkte des Wiener Friedens wurden 1608 – aus Anlaß der Krönung MATTHIAS' II. (1612–1619) zum König von Ungarn – in die Gesetzesammlung des Landes eingefügt. BOCSKAY selbst konnte das nicht mehr miterleben. Er starb wenige Monate nach seinem Triumph in seiner provisorischen Hauptstadt *Kaschau*, am 29. Dezember 1606.

Das Gesetz 1/1608 brachte für die Protestanten in Ungarn eine weitere Ausweitung ihrer religiösen Freiheit. In diesem nämlich wurde ihnen freie Ausübung ihrer Religion auch auf den Dörfern zugestanden – eine Regelung, von der der Wiener Friede noch gar nichts wissen wollte. Damit waren die lutherischen und calvinistischen Leibeigenen, die auf dem Besitz der katholischen Großgrundbesitzer lebten, nicht mehr zur Befolgung der Religion ihrer Herren verpflichtet.

Das Gesetz garantierte weiterhin die kirchliche Selbstverwaltung der Protestanten auch in den katholischen Gebieten. Das bedeutete, daß die Protestanten von Ober-Ungarn, die rechtlich betrachtet bis dahin unter der Aufsicht des katholischen Bischofs standen, von nun an selbständige kirchliche Organisationen aufbauen durften.

Der Wiener Friede und das Gesetz des *Preßburger Reichstags* wurden die bedeutsamsten Dokumente des 17. Jahrhunderts, welche das Schicksal Ungarns und *Siebenbürgens* im großen und ganzen bestimmten. Hier war der Ausgangspunkt der Fürsten und der ungarischen Stände in ihren weiteren

Kämpfen für die Religionsfreiheit und Unabhängigkeit. Wenn sie deren Maß nicht erweitern konnten, dann strebten sie danach, daß diese rechte Regelung je neu ratifiziert wurde.

Dies war nötig, weil mit FERDINAND II. (1619–1637) die "Gegenreformation" in den Vordergrund der Habsburger Religionspolitik trat.

Ein Aufstand der tschechischen Stände am 23. Mai 1618 brachte den größten und verheerendsten Religionskrieg Europas zum Ausbruch, der 30 Jahre auf dem Kontinent wütete. In den Krieg trat auch *Siebenbürgen* ein, wobei es sich auf die Seite der Protestanten stellte, da die "Erfolge" der ungarischen, katholischen Restauration in den Einwohnern des Fürstentum Entrüstung, die in Aussicht stehende Möglichkeit einer Einigung des Landes dagegen Begeisterung ausgelöst hatte.

Der erste Fürst, der gegen die Habsburger einen großangelegten Feldzug unternahm, war GABRIEL BETHLEN. Im August 1619 zieht er in den Krieg "für die Ehre Gottes und für die Freiheit unserer Nation", wie er in seinem Aufruf zu den Waffen schrieb. Nach einem Jahr kehrte er plötzlich von den, von ihm belagerten Mauern *Wiens*, zurück. Die Stände krönten ihn schon zum König von Ungarn, aber er war nicht in der Lage das Land zu behalten. So schloß er mit dem Kaiser FERDINAND II. im Oktober 1621 den *Nikolsburger Frieden*.

Die die Religion betreffenden Fragen wurden kaum erwähnt, BETHLEN erreichte aber die Ratifizierung des Wiener Friedens.

Politische Motive, nämlich das Nationalkönigtum wieder zu errichten, und religiöse, der Schutz der protestantischen Religionsfreiheit, zwangen den großen Fürsten von Siebenbürgen, GEORG RAKOCZY I. (1630–1648), in den Jahren 1643–1645 neue Feldzüge gegen die Habsburger zu unternehmen. Nach einem zweijährigen Krieg wurde in *Linz* am 16. Dezember 1645 Friede geschlossen. Eines der wichtigsten Zugeständnisse im Friedensvertrag war die Ausdehnung der Garantie der freien Religionsausübung auch auf die Bauern. Im Linzer Frieden wurde den Adligen ausdrücklich verboten, die Bauern zum Übertritt zu der von ihnen jeweils gewünschten Religion zu zwingen.

Im Jahre 1646 gab FERDINAND III. (1637–1657) 90 protestantische Kirchen zurück. Wo die Protestanten keine Kirche zugeeignet bekamen, erhielten sie einen Bauplatz, auf dem sie ein Gotteshaus bauen durften. Der *Preßburger Reichstag* befreite sie auch von der bis dahin den katholischen Pfarrern zu zahlenden Steuer.

Damit hatte der von dem Fürstentum *Siebenbürgen* unterstützte Protestantismus in Ungarn einen weiteren Erfolg erzielt.

In diesen dreieinhalb Jahrzehnten erlebte *Siebenbürgen* seine größte Blütezeit.

DIE "APPROBATAE CONSTITUTIONES" VON GEORG RAKOCZY I.

Im 17. Jahrhundert wurde in *Siebenbürgen* die helvetische Richtung der Reformation die mächtigste. Kein Wunder, denn die letzten Fürsten des Landes, BOCSKAY, BETHLEN, GEORG RAKOCZY I., und auch dessen Sohn

RAKOCZY II. gehörten dem Calvinismus an. Die Mehrheit der Adligen war ebenso calvinistisch.

GEORG RAKOCZY I. ist darum für uns noch besonders wichtig, weil er den Plan faßte, die allgemeinen Landtagsbeschlüsse *Siebenbürgens* sammeln und sichten zu lassen; auch errichtete sein Sohn und Nachfolger GEORG RAKOCZY II. im Jahr 1652 eine aus Vertretern der drei Nationen gebildete Kommission, welche unter Leitung des damaligen Hofkanzlers FRANZ BETHLEN von *Keresd* einen systematisch geordneten "Auszug" aus den zwischen 1540 und 1653 verabschiedeten Landtagsartikeln zusammenstellte.

Nachdem diese Arbeit auf dem Weißenburger Landtag von den Ständen geprüft und angenommen wurde, bestätigte sie der Fürst am 15. März 1653. Es waren damit die "*Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum*".

Die "*Approbatae*" geben eine getreue Schilderung der Situation *Siebenbürgens* im 17. Jahrhundert. Der erste Teil betrifft vornehmlich das siebenbürgische Kirchenrecht, der zweite meist Staatsrecht, der dritte öffentliches, internationales Recht, der vierte enthält Prozeßrecht. Der fünfte endlich ist vorwiegend administrativer Natur.

Die in ungarischer Sprache abgefaßte und von Ständen und Fürst nach Form und Inhalt angenommene siebenbürgische Gesetzessammlung anerkannte die "*vier rezipierten Kirchen*": Die calvinistische, die lutherische, die katholische und die unitarische Kirche. Für diese rezipierten Religionen sollten das Recht der freien Religionsausübung für ewige Zeiten bestehen und vom Willen des Fürsten unabhängig sein.

Die "*Approbatae*" sicherte ihnen diese unter Ausschluß allen Zwangs und aller Gewalt zu. Im besonderer Weise stellte sich das Dokument gegen das in dem damaligen Europa herrschende Prinzip "*cuius regio eius religio*". Es wurde für die Zukunft bestimmt, daß niemand das ihm unterstehende Hausgesinde oder seine Gemeindeuntertanen durch Gewalt oder Androhung von Strafe dazu zwingen dürfe, seine eigene Religion anzunehmen. Dem Grundherrn war es verwehrt, den Priester seiner Untertanen zu entfernen, um dann einen Geistlichen seiner eigenen Religion einzusetzen; ebensowenig war es dem andersgläubigen Grundherren gestattet, sich einer Dorf- oder Stadtgemeinde zu bemächtigen und dadurch die Untertanen in der freien Ausübung ihrer Religion zu beeinträchtigen.

Den Angehörigen der anerkannten Religionsgemeinschaften war es fortan möglich, sich an einen anderen Ort zu begeben, um dort die Predigt zu hören, oder nach einem andern Brauch, als er am Heimort üblich war, das Abendmahl zu empfangen.

Gehörten an einem Ort die Einwohner verschiedenen rezipierten Religionen an, so wurden die Gotteshäuser, wenn es mehrere im Ort gab, gesondert den jeweiligen Bekennern zur Verfügung gestellt. – Hinsichtlich des Besitzes der Kirchengebäude wurde so verfügt, daß dort, wo nicht anderweitige Regelungen getroffen würden, die Kirche der Glaubensgemeinschaft zufallen solle, die den größeren Teil der Ortseinwohner stelle. Für den einem anderen Bekenntnis angehörenden, an Zahl geringeren Teil der Ortseinwohner, wurde eine neue

Kirche errichtet, zu deren Bau die erstgenannten herangezogen werden konnten.

Die Kirchen hatten prinzipiell für sich selbst zu sorgen, doch der Staat half ihnen mit Blick auf die Schulen und beteiligte sich an den Baukosten für die zu den verschiedenen, anerkannten Konfessionen gehörenden Kirchen.

Die anerkannten Religionen konnten weiterhin untereinander ihre Kirchen benützen.

Die Priester der rezipierten Kirchen durften sich nicht in den Amtsbereich der jeweils anderen einmischen.

Der Staat achtete darauf, daß nur würdige, fleißige Priester den Dienst an den Altären versehen und an den Lehrstühlen der Schulen unterrichten durften.

Der Übertritt von einer Religion zur anderen wurde gestattet, ebenso die Eheschließung unter Angehörigen verschiedener Konfessionen. Von diesem Recht wurden sogar die Anabaptisten und Orthodoxen nicht ausgeschlossen.

Das Glaubensleben der anerkannten Religionen wurde vom Staat geregelt.

Die Entstehung neuer Religionen schlossen die Konstitutionen nicht aus, aber ihre Genehmigung fiel in die Kompetenz der Staatsregierung.

"*Innovationen*" wurden fortan grundsätzlich verboten. Deren mögliche Verfechter mußten vor einem aus kirchlichen und weltlichen Personen bestehenden Ausschuß die Wahrheit ihrer Lehren beweisen. Wenn ihnen das nicht gelang, wurden sie ermahnt. Wenn sie rückfällig wurden und weiter neue Lehren verkündigten, wurden sie degradiert, dann dem weltlichen Gericht übergeben.

Wer sich halsstarrig der Annahme des Beschlusses der Synode entgegenstellte, Spaltungen verursachte oder Neuerungen – aus eigenem Antrieb ohne die oberbehördliche Genehmigung – vornahm, wurde dem Gericht übergeben.

Nur die anerkannten Kirchen hatten die Möglichkeit, geringfügige Veränderungen vorzunehmen, doch durften diese das Bekenntnis und die Verfassung ihrer Kirche nicht in Frage stellen. In jeder Kirchengemeinschaft hatte eine überordnete Behörde, die Synode oder Generalversammlung das Recht, nach reiflicher Prüfung Vorschläge für Veränderungen anzunehmen oder sie abzulehnen.

Jeder *einzelne* hatte das Recht, seine persönliche Meinung zu vertreten, doch mußten seine Anschauungen und Vorschläge mit der Heiligen Schrift übereinstimmen und zur Auferbauung der Kirche dienen.

Ein jeder mußte einer anerkannten Religion zugehören.

Die *Unitarier* unterstanden – wegen ihre "Verwandschaft" mit den Sabbathariern – der Aufsicht des Fürsten, welche dieser mittels seines Superintendenten ausübte.

Was die *katholische Kirche* betrifft: Die Konstitution erhielt die alte Ordnung aufrecht. Die katholische Religion war eine anerkannte Religion, aber ihre Rechte waren eingeschränkt.

Während sie im Jahre 1600 an erster Stelle genannt wurde, so rückte sie in der Zusammenstellung der Landtagsbeschlüsse von Weißenburg 1653 an die dritte Stelle. Es war eine Einschränkung der Gleichberechtigung, wenn den

protestantischen Konfessionen Bischöfe, der römisch-katholischen aber bloß Vikare zugesprochen wurden. Die Vikare der römisch-katholischen Religion mußten vom Fürsten bestätigt werden.

Es gab die weitere Beschränkung, daß die freie Ausübung der römisch-katholischen Religion nur in den zugelassenen Orten erlaubt war. Der Staat gab 1649 für die folgenden Orte seine Einwilligung: *Kolozsmonostor*, *Udvarhely*, *Szilágysomlyó*, *Cstksomlyó*, *Mikháza* und für eine kurze Zeit *Fehéregyháza*, der für die einzigartige siebenbürgische Bildung der Laien in der Zeit des Vikars STEPHAN SZALINAI bestimmend war. Die Städte *Großwardein*, *Borosjenő* und *Debrecen* durften die katholische Priester nicht betreten.

Es wird in den Approbaten auch festgehalten, daß der *Jesuitenorden*, als gefährliches und verdächtiges Element, für ewige Zeiten nach den Landesartikeln von 1588, 1607 und 1619 vom Lande ausgeschlossen bleiben soll. Ihre Anstellung als Hofseelsorger bei den Großbesitzern war streng verboten.

Die "Approbatae" hatte die Religion der *orthodoxen* Rumänen ausdrücklich "toleriertere Religion" genannt. Deren Recht wurde pro tempore bemessen und in das Belieben des Fürsten und der Stände gestellt.

Die Angehörigen dieser Religion hatten das Recht, daß ihnen selbstgewählte und von den Fürsten bestätigte Bischöfe vorstanden. Diese wurden von dem Metropolit der Walachei geweiht, standen aber unter der Aufsicht des calvinistischen Superintendenten. Nur in diesem Rahmen wurde ihnen rechtlich freies Wirken gestattet.

Da die orthodoxe Religion keine rezipierte war, wurde ihr vermutlich auch keines der Gotteshäuser der rezipierten Religionen zur Verfügung gestellt.

Die calvinistischen Rumänen hatten hingegen eine Kirche in *Klausenburg*.

Interessant ist noch das Folgende: Seit dem Jahr 1640 war ein Gesetz in Geltung, nach dem die Trauung eines Rumänen mit einer Ungarin durch einen orthodoxen Popen rechtlich gültig war, soweit die Braut dem zustimmte.

Die *Anabaptisten*, die "neuen-Christen", die sich unter der Regierung des GABRIEL BETHLEN 1621 in *Alvinc* ansiedelten, genossen völlige Religionsfreiheit, "*salvis tamen aliorum privilegiis ac libertatibus*".

Auch für die Juden hatte das am 18. Juni 1623 datierte Patent des Fürsten BETHLEN Gültigkeit, mit dem er ihnen in den bestimmten Orten freie Religionsausübung zusicherte.

Die *Sabbatharier* wurden weiterhin verfolgt.

Im Frühjahr 1684 war unter dem Patronat von Papst INNOENZ XI. aus Polen, Venedig und dem Habsburgerreich die *Heilige Liga* entstanden. Mitglieder dieser Mächtekoalition, die die Türken in Europa zurückzudrängen suchten, erkannten klar, daß in diesem Kampf der Christenheit die Teilnahme des Fürstentums unverzichtbar war. Noch im April desselben Jahres schlug Kaiser LEOPOLD I. (1657–1705) daher dem Fürsten MICHAEL APAFI (1661–1690) vor, sich der Heiligen Liga anzuschließen.

Am 28. Juni 1686 trat *Siebenbürgen* der Heiligen Liga unter folgenden Bedingungen bei: *Siebenbürgens* Fürsten und die höchsten Würdenträger des Königreichs Ungarn sollten das Fürstentum für alle Zeiten als Teil der Ungarischen Heiligen Krone betrachten. APAFI erkannte so die Herrschaft des

ungarischen Königs an und nahm am Kampf teil. Gleichzeitig garantierte der Kaiser die staatliche Souveränität des Fürstentums, die Selbständigkeit seiner Regierung, die freie Fürstenwahl, die Religionsfreiheit und die Unverletzlichkeit aller kirchlichen und weltlichen Privilegien.

Nach der Rückeroberung von *Ofen* übernahm allerdings General CARAFFA (1646–1693) 1687 die Herrschaft im Land und führte ein militärisches Schreckensregiment ein. Als EMMERICH THÖKÖLY, ein lutherischer Adliger, mit Hilfe der Türken in *Siebenbürgen* eindrang, schlossen sich ihm scharenweise verbitterte und um die Unabhängigkeit des Fürstentums besorgte Landsleute an.

THÖKÖLY bestätigte die Verfassung des Landes, die Glaubensfreiheit der vier anerkannten Religionen, die freie Fürstenwahl und die Privilegien der drei Nationen. Im Jahre 1690 mußte er das Land wegen der Invasion der kaiserlichen Truppen verlassen.

1691 ließ LEOPOLD I., der sich vor den Türken fürchtete, ein Diplom ergehen, in welchem er die Autonomie des Fürstentums, seine Rechte und die Religionsfreiheit der vier anerkannten Konfessionen garantierte.

Im Jahre 1695 überfielen die Heere des Kaisers nocheinmal *Siebenbürgen*. Das Fürstentum verlor seine Souveränität und allmählich seine Autonomie. Die Versprechen des "*Diploma Leopoldinum*" wurden nur unzulänglich eingehalten. Infolgedessen ging in *Siebenbürgen* das relative Gleichgewicht zwischen der Religionen und zwischen den Nationen verloren. Schweres Unrecht sah man – zu Recht – vor allem darin, daß die Wiener Regierung, welche die Katholische Religion zur Staatsreligion erheben wollte, die Protestanten im Fürstentum benachteiligte, ja, ihnen sogar die Religionsfreiheit nicht zusichern wollte.

Wien mußte sich dann auch noch fast zwei Jahrhunderte mit den aufeinanderfolgenden Verschwörungen und Freiheitskriegen auseinandersetzen.

SCHLUSSREFLEXION

Primäre Absicht dieser Arbeit war die Entstehungsgeschichte und die ersten Schritte der religiösen Toleranz in *Siebenbürgen*. Für die Entwicklung des modernen Verständnisses des Rechtes auf Religionsfreiheit hat diese Episode nur eine relative Bedeutung, denn dieses kleine Land, das seine Unabhängigkeit nur mit großen Schwierigkeiten bewahren konnte, spielte keine führende Rolle in der damaligen Entwicklung Europas.

Allerdings ist für dieses osteuropäischen Fürstentum kennzeichnend, daß im 16. Jahrhundert keiner um seines Glaubens willen verfolgt wurde. Vier Konfessionen lebten friedlich miteinander. Auch wenn die griechisch-orthodoxe Religion nicht offiziell anerkannt war, durfte sie praktiziert werden.

Die Bedeutung dieser Toleranz kann man nur dann abschätzen, wenn man sie mit der Religionsfreiheit in den anderen Ländern Europas vergleicht.

In Spanien und in den italienischen Staaten, wurde die religiöse Dissidenz mit Verbannung bestraft und kompromißlos unterdrückt.

England war noch im 16. Jahrhundert sehr intolerant. In der Regierungszeit von MARIA TUDOR z.B. wurden 229 Menschen hingerichtet. Königin ELISABETH I. hatte 183 Menschen für ihren Glauben zum Tode verurteilt. Erst seit 1686 herrschte dort eine gewisse Toleranz.

Für die Situation in der Schweiz und in Deutschland war eine Kompromißlösung entscheidend. In der Schweiz seit 1531, in Deutschland seit dem Frieden von Augsburg 1555, wurde das Prinzip "*cuius regio, eius religio*" angenommen, nach dem die jeweilige Anerkennung nur für die Katholiken und die Lutheraner Geltung hatte. Die anderen Religionen waren von diesem Recht völlig ausgeschlossen.

Im Frankreich, waren alle Friedensversuche nach heftigen und durch politische Spannungen verschärften Auseinandersetzungen zwischen Calvinisten und Katholiken (Bartholomäus-Nacht 1572) vergeblich. Erst im *Edikt von Nantes* (1598) wurde den Hugenotten die freie Ausübung ihrer Religion gesetzlich gewährleistet.

Nur in Polen entwickelte sich eine mit der siebenbürgischen Situation vergleichbare Geschichte. Am 28. Januar 1573 schlossen sich die "Ecclesia maior" (Lutheraner, Calvinisten, Katholiken und der Böhmisches Bruderunität) und die "Ecclesia minor" (Antitrinitarier) zu einer *Konföderation* zusammen, was für beide Institutionen eine friedliche und tolerante Lösung bedeutete.

Jene Länder, in denen Eintracht und Toleranz in der Religionsfrage herrschten, kannten eine schnellere Entwicklung in Wirtschaft und Politik, wie das Beispiel *Siebenbürgens* zwischen 1606 und 1660 zeigt. Darum hätten die Konsequenzen der siebenbürgischen Toleranz in den anderen Lebensbereichen ein weiteres Kapitel verdient, aber ein solches Unternehmen wäre über den Anspruch dieser Studie hinausgegangen. Allerdings können sie hier kurz erwähnt werden.

Im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts übernahm die Hauptstadt des Fürstentums, *Weißenburg*, vom Hof von *Ofen* die führende Rolle im kulturellen Leben. Die Stadt *Klausenburg*, die während der religiösen Disputationen eine große Rolle spielte, wurde auch zu einem der bedeutendsten Kulturzentren Europas.

Der Einfluß fremder Kulturen, besonders der italienischen Renaissance, war in der Bauweise der neuen Burgen, Schlösser und Wohnungen sowie im Lebensstil des Fürstenhofes sichtbar.

Aus der ethnischen und religiösen Vielfarbigkeit, die für das Fürstentum charakteristisch war, und aus dem nationalen, typisch siebenbürgischen Selbstbewußtsein der Bürger ergab sich bald eine eigenständige Kultur.

Dieses nationale Selbstbewußtsein und die Reformation hatten eine starke Entwicklung der ungarischen Sprache und Literatur zur Folge.

Die Glaubensdisputationen, die viele Menschen im Land betrafen, ermöglichten die Veröffentlichung einer ganzen Reihe von Druckwerke. Im kleinen *Siebenbürgen* stieg damals die Zahl der Bücher auf ungefähr 100.000. Und während die theologischen Werken in Europa etwa 30% der Gesamtzahl repräsentierten, machten sie in *Siebenbürgen* 38% der veröffentlichten Druckwerke aus. Im 17. Jahrhundert gab es im Fürstentum 44 Druckereien, in denen über die Hälfte aller ungarischen Bücher gedruckt wurde.

Auch in der Schulbildung zeigte sich diese Blüte. Die Reformation gab Anlaß zur Gründung vieler Schulen. Unter IZABELLA und JOHANN SIGISMUND entstanden Kollegien in *Klausenburg, Neumarkt, Weißenburg, Straßburg* und *Székelyudvarhely*. Die unitarische Schule von *Klausenburg* hatte überall großes Ansehen. Für die Katholiken hatten die Jesuiten einige sehr gut geführte Kollegien gegründet.

Anfang des 17. Jahrhunderts wuchs die Zahl der studierenden Leibeigenen, nachdem ihr Recht von Fürsten GABRIEL BETHLEN gesetzlich gesichert wurde.

Im Jahr 1660 hatten alle Gemeinden der Sachsen eine Schule. Mit ihnen konnten nur die Seklergemeinden konkurrieren. Für die Rumänen gründete 1657 SUSANNA LORANTFFY, Frau des Fürsten GEORG RAKOCZY II., die erste Schule in *Fogarasch*.

Schon JOHANN SIGISMUND versuchte eine Hochschule zu gründen, was ihm aber nicht gelang. An der Akademie von König BATHORY in *Klausenburg* aber leiteten vier vollberechtigte Professoren das Lehrpersonal, die Zahl der Studenten betrug 130 und in der Bibliothek standen tausende Bücher zur Verfügung. Die von GABRIEL BETHLEN 1629 gegründete siebenbürgische Akademie ermöglichte mit ihrer theologischen, philosophischen und juristischen Fakultät vielen Studenten eine geistige und gesellschaftliche Entwicklung. Seit 1591 stieg sehr deutlich die Zahl der im Ausland studierenden Siebenbürgener. Zwischen 1631 und 1641 studierten 304 Studenten an den verschiedenen Universitäten Europas.

Die religiöse Toleranz machte die Lehrtätigkeit auch für ausländische Professoren attraktiv.

Als erster kam MARTIN OPITZ, einer der bedeutendsten deutschen Dichter seiner Zeit. Danach kamen drei Professoren von der Herborner Universität: der Enzyklopädikar JOHANN ALSTED, der Diplomat JOHANN BISTERFELD und LUDWIG PISCATOR. In *Siebenbürgen* fand auch ISAAC BASIRE, Theologe und Hofprediger von König KARL I. von England, eine neue Heimat. Sie alle waren wirklich große Wissenschaftler ihrer Zeit und brachten die europäische Kultur nach *Siebenbürgen*.

Diese für *Siebenbürgen* eine solche Blütezeit bringende Glaubensfreiheit wurde von allen späteren Fürsten anerkannt. Sie wußten, daß jene *concordia religionum*, welche als Konsequenz den Zugang zu allen politischen Ämtern, unabhängig von der Religion, implizierte eine für den Bestand und die Zukunft des Landes notwendige und unentbehrliche Grundlage darstellte. GABRIEL BETHLEN war am Ende seines Lebens davon überzeugt, daß die vier Konfessionen eine Konföderation bilden sollten, wie es die drei Nationen schon vor Jahrhunderten gemacht hatten.

Diese Ausgewogenheit und *Toleranz in Siebenbürgen* wurde nicht durch den Gegenmaßnahmen der katholischen Kirche, sondern durch die Politik der Habsburger ernsthaft gefährdet. In deren Folge kam es zu einem Tiefpunkt der religiösen Toleranz im Fürstentum. Damals hätten dessen Bürger es vorgezogen, unter der Herrschaft von Heiden zu leben, als ohne Religionsfreiheit unter den katholischen Habsburgern.

Aus dem geschichtlichen Kontext ist leicht verständlich, daß die erwähnte siebenbürgische Toleranz gleichwohl ihre Grenzen hatte, wie bereits oben dargelegt worden ist. Neben dem schon aufgeführten ist beispielhaft noch darauf hinzuweisen, daß erst im Jahr 1715 die katholische Hierarchie wieder von Staats wegen errichtet werden konnte; der Orthodoxie wurde erst 1790 die freie Religionsausübung offiziell zugesichert.

Es ist augenscheinlich, daß die Erfahrungen des Fürstentums in Bezug auf die religiöse Toleranz vor dem historischen Horizont der damaligen geistigen Lage zu deuten sind, d.h., man muß sich davor hüten, Wertmaßstäbe, Normen und Erkenntniskriterien der Neuesten Zeit zur Interpretation unkritisch heranzuziehen. Beachtet man dies, kommt man nicht umhin, festzustellen, daß in *Siebenbürgen* in jenen Jahren in geradezu paradigmatischer Weise ein *modus vivendi*, ein friedliches Zusammenleben ohne Abgrenzung, gefunden wurde.

Rückblickend ist festzustellen, daß trotz aller Unzulänglichkeiten und Verstöße gegen diese mehr oder weniger friedliche Koexistenz eigentlich doch zu einem gültigen Vorbild für die kommenden Generationen worden ist.

Für die damalige Zeit bedeutete dies nicht wenig. Ja, in gewisser Weise war es sogar ein beachtenswerter Anfang der heutigen, modernen Toleranz, eine zur Hoffnung berechtigende Suche nach einem neuen Weg, ein Modell und Beispiel dafür, daß diese Form des Zusammenlebens keine Utopie ist, sondern in die Tat umgesetzt werden kann.

Die *siebenbürgische Toleranz* war also ein hoffnungsvoller erster Schritt auf jenem Weg, der auch heute für uns einen Anspruch darstellt, dem wir nie ganz erfüllen können.

Ostnamenverzeichnis

Ungarisch	Deutsch	Rumänisch
Alvinc		Vintu de Jos
Beszterce	Bistritz	Bistrita
Brassó	Kronstadt	Brasov
Buda	Ofen	
Debrecen	Debrezin	
Dés	Desch	Dej
Déva	Diemrich	Deva
Eger	Erlau	
Enyed	Straßburg	Aiud
Erdöd	Erdeed	Ardud
Esztergom	Gran	
Fehéregyháza		Albesti
Felgyógy		Geoagiu de Sus
Fogaras	Fogarasch	Fagaras

Gönc	Güntz	
Gyulafehérvár	Weißenburg/Karlsburg	Alba Julia
Karánsebes	Karansebesch	Caransebes
Kassa	Kaschau	
Kápolna		Capilna
Kolozsmonostor	Appesdorf	Cluj-Manastur
Kolozsvár	Klausenburg	Cluj-Napoca
Lámkerék		Lancram
Lippa	Lippa	Lipova
Lugos	Lugosch	Lugoj
Marosvásárhely	Neumarkt	Tirgu Mures
Medgyes	Mediasch	Medias
Mikháza		Calugareni
Nagybánya	Frauenbach	Baia Mare
Nagydisznód	Heltau	Cisnadia
Nagyvárad	Großwardein	Oradea
Nyitra	Neutra	
Pécs	Fünfkirchen	
Pozsony	Preßburg	
Révkolostor		Vad
Segesvár	Schäßburg	Sighisoara
Szatmár	Sathmar	Satu-Mare
Szeben	Hermannstadt	Sibiu
Szászrégen	Sächsisch Reen	Reghin
Szászsebes	Mühlbach	Sebes
Szászváros	Broos	Orastie
Szilágysomlyó		Simleul Silvaniei
Temesvár	Temeschwar	Timisoara
Torda	Thorenburg	Turda
Tövis	Dreikirchen	Teius

IMRE TEMPFLI

ONE COUNTRY – FOUR RELIGIONS

As noted in the introductory part of the present publication, this paper is an extract from a major licenciate paper published by the Ecclesiastical Faculty of the Papal Gregoriana University in Rome in 1993. The paper is not intended to say the final word in the much debated historical chapter, nor is it aimed at expressing a final judgement regarding tolerance in Transylvania. All it sets as its objective is to briefly present the emergence and history of the unprecedented

religious tolerance at hand, and also to name and present the major representatives and theoreticians of the tolerance in Transylvania.

The first chapter describes the political situation in Erdély between the Mohács Disaster and the death of Queen Isabel (1526-1559), followed by a presentation of the religious situation of the Principality and the various denominations emerging one after the other. Chapter two is the backbone of the work and it may be of interest for further research. It opens with the emergence of tolerance in Transylvania, lists its underlying reasons and confines, and ends with an account of its full expression.

Tolerance in itself is not a new notion. It originates in the beginning of the New Age, at a time when conscience and superiority, as well as religion and social order appeared to be in sharp contradiction. It was the much-favored notion of the ever emerging religious trends, and by and by it entered everyone's vocabulary, - with differing content, of course. Tolerance proper found its way only in states where the emperor made freedom of worship possible. And tolerance in the real sense of the word could prevail in the Transylvanian Principality alone because only there did the political, social, and religious circumstances precipitating tolerance prevail.

From a political point of view, Transylvania as a geographical unit had for a long time had a unique status within the Hungarian Kingdom. Until Mohács, the Hungarian king ruled Transylvania through a local dominator named the 'vajda' who had exercised considerable power over the territory. Following the rout in Mohács leading to the collapse and falling to parts of Hungary, Transylvania quickly developed into an independent principality. Although it paid taxes to the Turks, its orders and elected Principal could almost always find a balance between Vienna and Constantinople. For Transylvania, a small state highly praising its independence, settling all internal religious conflicts was of utmost importance both in the eyes of its crowned sovereign and the leading orders. Afterwards, this political dependence appeared to be one of the conditions in favor of the Transylvanian tolerance.

In the field of religion, the price for this internal political harmony was that the emperor was forced to ensure full freedom of conscience for his inferiors, especially because they had their seats in the parliament and had their votes - among other questions - in religious acts.

Principal Zsigmond János (1540-1571) also played an important role in the development of tolerance in Transylvania. He gave high estimate to religious polemy and his renaissance court providing a background for Hungarian culture did not receive due attention for a long time. He was the first to state that he wished "the Word of God were freely delivered everywhere in his empire and no one would be punished for his confession" and also the Word could be listened to by everyone in his mother tongue. And he was not the only one to think this way. His chancellor, Mihály Csáky, and two outstanding representatives of the Unitarian School in Kolozsvár, Johann Sommer and Jakobus Paleologus, the leading theoreticians of Transylvanian tolerance, contributed to deepening his understanding in this field.

Of course, Transylvanian tolerance also had its shortcomings. The small "empire" in which views, thoughts and religious trends could be so diverse, was threatened, due to the high degree of freedom, by the danger of falling apart. As for religion, the principality was incapable of handling the much hated papistry or the Sabbatarians, the eternal enemy adhering in their views to the Turks. The excessive fever of reformation involved the conversion of Romanians. The real creator of tolerance in Transylvania and the father of a tolerant religious policy is the catholic István Báthory. His successors on the Transylvanian throne followed his ideas that have preserved their relevance to date. It was Báthory who extended tolerance to all his inferiors regardless of ethnic or religious adherence. He was convinced that "God reserved three things for himself: the creation out of nothing, the knowledge of the future, and the power over conscience." And when he became king of Poland and was urged by Nuncio Caligari to take more definite actions against heretics, he said: "I am king of peoples, not of conscience".

Chapter 3 describes the history of Transylvanian tolerance up to the Kuruts-Labants times (period of the insurrection - pro-Hungarian vs. pro-Habsburg opposition), with special attention paid to presenting this religious tolerance based on written evidence. *Approbatæ Constitutiones* is captivating even today (350 years later) by providing common-sense and practical guidelines for the peaceful coexistence of religions.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Budapest, 1994/3-4

MOLNÁR ANTAL

AZ UDVARHELYI JEZSUITA MISSIO SICULICA KEZDETEI
AZ 1650-ES ÉVEKBEN

A koraújkori erdélyi művelődéstörténet számos fehér foltja közül az egyik a katolikus egyház helyzetének és kulturális hatásainak története. Néhány alaposan feldolgozott problémán kívül általában még az alapkérdések is tisztázatlanok. Írásunkban a kérdéskör egy apró, eddig szinte teljesen ismeretlen részletét próbáljuk meg feltárni. Az udvarhelyi jezsuita misszió és kisgimnázium második megalapításának (1651) történetét annál is aktuálisabb bemutatni, mivel az első alapítás (1593) négy századik évfordulójára megjelent két kitűnő munkából erre az időszakra kevés információt találunk.¹ A Székelyföld kultúrtörténetével kapcsolatos új adatok ismertetése mellett igyekeztünk a jezsuita misszió első tíz évét az erdélyi katolicizmus fejlődésének egészébe beleágyazni. Ez teszi lehetővé, hogy egy részletproblémának tűnő kérdés kapcsán a táj koraújkori katolikus egyháztörténetének szinte minden lényeges eleme szóba kerülhet.

A KATOLIKUSOK A XVII. SZÁZADI ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN.

A XVII. században Európa történetének egyik legfontosabb tényezője a katolikus megújulás. A protestáns reformáció és trienti reform, illetve az ezeket megvalósító egyháziak és világiak újkori kultúraformáló erejére a mai történetírás igen nagy hangsúlyt fektet. A koraújkori kultúra e két fontos alakító tényezője közül valamelyik (sok esetben mindkettő egyszerre) Európa valamennyi területén több-kevesebb intenzitással jelen volt és hatott.² Erdély területén egyértelmű a protestáns dominancia: a szász lakosság az evangélikus, a magyar a református és az unitárius felekezet tagja volt. (A román görögkeletiekről most nem szólunk). Katolikusok nagyobb tömbben (mintegy negyvenezren) a Székelyföldön éltek. Csíkszék lakossága teljes egészében katolikus maradt, de jelentős számban voltak katolikusok Háromszékben (elsősor-

1 Hermann Gusztáv: Székelyudvarhely művelődéstörténete. Bukarest, 1993. pp. 34–36. Albert Dávid: 400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium. Székelyudvarhely, 1993. pp. 13.20.

2 Lásd erre vonatkozóan : Jean Delumeau: Le catholicisme entre Luther et Voltaire. Nouvelle Clio 30. bis. Paris 1985. Itt igen bőséges európai szakirodalom található.

ban Kézdiszéken), illetve Udvarhelyszéken és kisebb arányban Marosszéken. Ezenkívül néhány városban (pl. Kolozsvár, Gyulafehérvár, Torda és vidéke, az ekkor Erdélyhez tartozó Várad, illetve Karánsebes stb.) és egy-két kisebb településen (elsősorban a katolikus nemesek birtokain) volt katolikus népesség.

Az erdélyi protestáns rendek a XVII. századi országgyűléseken megpróbálták a katolikusok vallásgyakorlatát minél szűkebb keretek közé szorítani. Az országgyűlési határozatokat pedig, amelyek például a katolikus püspökök és a jezsuiták kitiltásáról, egyes településeken a katolikus hitélet beszüntetéséről intézkedtek, a fejedelmek egyéni vérmérsékletüknek, protestáns küldetéstudatuknak és az erőviszonyoknak, tehát az erdélyi katolikus főurak súlyának és Erdélynek a Habsburgokhoz fűződő viszonyának megfelelően igyekeztek végrehajtani.³

A XVII. század folyamán Erdélynek rezideáló katolikus püspöke nem volt. Náprágyi Demeter elűzése (1601) után a király által kinevezett és a pápa által meg nem erősített, tehát úgynevezett választott püspökök egy kivétellel nem jöttek soha Erdélybe.⁴ A püspök tartós hiánya az egyház széttözlésének legbiztosabb útja, ezt csak némiképpen ellensúlyozta az az egyházjogilag egyébként abszurd intézkedés, hogy a fejedelmek Bethlentől kezdve (1618) vikáriusokat neveztek ki, akik püspöki joghatósággal kormányozták az egyházmegyét. A püspököt azonban ez az intézmény – nem lévén joga bizonyos egyházi ténykedésekhez és nem bírván semmilyen vagyonnal – nem pótolhatta. A helyi hierarchiában a vikárius alatt az egyes székely székeknek a helyi papság által választott főesperesei álltak, akiknek a világi papok, licenciátusok és hívek egyházfegyelmi téren való felügyelete volt a feladata.⁵

Megfelelő papképzés és egyházi hierarchia híján az erdélyi világi papság zöme csekély tudással rendelkezett és házasságban élt. Ez az állapot teljesen a későközépkori vidéki viszonyokat jellemezte, a katolikus reform – a királyi országrészben is – már a XVI. század közepétől óriási erőfeszítéseket tett egy jól képzett, példás életű és természetesen coelebs papság kialakítására, hiszen a katolikus reformot csak egy megfelelő szintű klérussal lehetett végrehajtani.

3 A XVI-XVII. századi erdélyi katolikus egyház történetéről összefoglalóan: Boros Fortunát: A protestáns fejedelmek kora. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. pp.61–82. Bíró Vencel: A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején. (1579–1588-ig) In: Az Erdélyi Róm. Kath. Státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának Értesítője az 1913–1914. tanévről. Kolozsvár, 1914 pp. 3–25. uő: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Az Erdélyi Katolikus Akadémia Felolvasásai I.osztály. 1. sz. Cluj-Kolozsvár, 1929.(továbbiakban:Bíró 1929.)

4 Az erdélyi választott püspökök életrajzai: Temesváry János: Erdély választott püspökei (1618–1695) I-II. Szamosújvár, 1913–1914. A püspöki szék betöltése körüli vitákra: Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel. III. kötet(1526–1689). Budapest, 1903. pp. 346–352. Galla Ferenc: Simándi István vál. erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: Notter Antal emlékkönyv. Budapest, 1941. pp. 561–587. Jakab Antal: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. Erdélyi Tudományos Füzetek 172. sz. Kolozsvár, 1944.

5 Az erdélyi vikáriusság intézményére összefoglalóan: Bíró 1929 pp. 17–21. Az egyes vikáriusokra: Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok I. Kolozsvárt, 1860. pp. 332–356. (továbbiakban Veszely 1860.)

Az erdélyi helyzet legneuralgikusabb pontja tehát éppen a papság csekély száma és igen alacsony szellemi-erkölcsi színvonala volt. Ezzel a gárdával ugyanis a Tridentinum szellemének bevezetéséről szó sem lehetett – ugyanakkor nélkülük a székely katolikus falvak jó része protestáns prédikátort hívott volna. A székely ágyas papokkal mind a csekély számú coelebs világi pap, mind a ferences és jezsuita szerzetesek sokszor konfrontálódtak, és ilyenkor a fejedelm mindig a concubinatusban élők pártján avatkozott be a vitába. Hasonlóképpen szükségmegoldásnak számítottak a licenciátusok, akik mint világi emberek a paphiány miatt az egyes plébániákat vezették: az evangélium felolvasása, temetés és keresztelés – tevékenységük csupán a legelemibb vallási igények kielégítésére szorítkozott.⁶

Ilyen körülmények között már a XVI. század végétől kezdve a katolikus nemesség (a Balásffy, Erdélyi, Haller, Jósika, Kornis, Kovácsóczy, Lázár, Mikses, Petki, Tholdalagi stb családok tagjai) fokozottan kivette a részét az egyházi ügyek intézésében. Elsősorban egyházfegyelmi, anyagi természetű kérdésekben, illetve az egyház jogainak megvédésében fejtettek ki igen fontos tevékenységet. A papság és a katolikus országgyűlési nemesség együttesét 1640-től kezdve hívják Status Catholicusnak (a későbbi Erdélyi római katolikus Status), amikor is megkapták I.Rákóczi Györgytől a vikárius jelölésének jogát.⁷

A protestantizmus szorításában élő erdélyi katolikus egyház helyzete a világmissziók szervezésével foglalkozó pápai hivatal, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide érdeklődését alapítása (1622) után rögtön felkeltette. Az egyetlen folyamatosan működő, a székelység vallási életében rendkívüli szerepet betöltő szerzetesi intézmény, a magyarországi szalvatoriánus ferences rendtartományhoz tartozó csiksomlyói kolostor a XVII. század elejére komoly válságba került. Az erdélyi katolikusok szempontjából kulcsfontosságú kolostorba a Kongregáció először kapucinusokat akart telepíteni,⁸ majd a felső-magyarországi minorita missziós prefektúra alapításával egyidőben erdélyi minorita missziósprefektusokat is nevezett ki, akik azonban nem jutottak be Erdélybe.⁹ Az erdélyi katolikus főurak ösztönzésére mind a szalvatoriánus provinciából érkeztek új rendtagok, mind pedig a bosnyák provinciális küldött négy ferencset. Ez utóbbiak Mikházán építettek maguknak kolostort, s legkiválóbbjukat, Szalinai Istvánt a Kongregáció 1636-ban az erdélyi misszió prefektusává nevezte ki. Tisztségét kisebb megszakítással haláláig (1653) viselte. 1654-ben rendelte utódjául a Propaganda Kongregáció Domokos Kázmért. Az erdélyi ferences custodia 1640-ben lett önálló négy kolostorral, amelyek közül

6 Lásd a 3. jegyzetben említett munkákat.

7 A katolikus státus történetének legalaposabb összefoglalása: Bochkor Mihály: Az erdélyi katolikus autonómia. Kolozsvár, 1911. Lásd még: Boga Alajos: Az Erdélyi Róm. Kath. Státus multja és jelene. Cluj, 1923.

8 Galla Ferenc: A csiksomlyói ferencrendi kolostor viszonyai Bethlen Gábor idején. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. Budapest, 1934. pp.283–302.

9 Molnár Antal: Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon. A kora újkori magyarországi missziók elméleti alapvetésének és tevékenységi formáinak történetéhez. In: Aetas 1992/3. pp. 49–50.

azonban csak a csiksomlyói és a mikházi működését engedélyezte a fejedelem. A missziós prefektúra megalapítása és az őrség önállósodása, a fejedelem viszonylagos jóindulata és az új erők munkába állása a század közepére megteremtette a feltételeket a ferencesek működésének felíveléséhez. A reményeket a barátok szépen igazolták: kiterjedt lelkipásztori tevékenység, iskola Csiksomlyón és Mikházán, új templomok építése – lassú, de biztos expanzió kezdetei. Sajnálatosan zavarja meg a megindult munkát Szalinali halála után a magyar és bosnyák rendtagok között kirobbant ellentét.¹⁰

Az erdélyi katolicizmusnak a ferencesek mellett meghatározó és alakító tényezője a jezsuita rend. A katolikus megújulás – túlzás nélkül állítható – leghatékonyabb képviselőit 1579-ben Báthory István fejedelem és lengyel király hívta be Erdélybe, Kolozsmonostorra. 1581-ben Kolozsvárott megalapította a jezsuita akadémiát, amelynek néhány éves működése a XVI. század végi erdélyi művelődéstörténet kiemelkedő eseménye, hiszen a távoli kis ország e városában a korabeli Európa legmagasabb színvonalú iskolai rendszere, az egységes jezsuita oktatás és nevelés valósult meg. Kolozsvár mellett Gyulafehérvárott, Váradon és Udvarhelyen is működött a rend. Az 1588-as erdélyi országgyűlés a jezsuitákat kiutasította, azonban lassú visszaszívárgás után 1595-től hivatalosan is újra dolgozhattak Erdélyben. 1603-ban a kolozsvári kollégium feldúlása, majd az 1606-os fejedelmi és 1607-es országgyűlési kitiltás egy évtizedre megszakítja a jezsuiták erdélyi működését.¹¹ A folyamatos jezsuita jelenlét azonban nem szűnt meg: a kiűzés után Erdélyben találjuk Forró Györgyöt, majd Ladó Bálintot. 1618-ban pedig Bethlen engedelmével újra megjelentek a szerzetesek Gyulafehérvárott, 1623-ban Kolozsmonostoron és 1626-ban Karánsebesen. Valamennyi helyen iskolát is nyitottak és a csekély létszámú missziók a külföldi katolikus tanintézetektől eltiltott erdélyi katolikus ifjúság képzésének központjaivá váltak. A monostori iskolában humaniorákat is tanítottak, s a gimnázium mellett konviktust alapítottak. A XVII. század közepén az iskolának száz diákja, a konviktusnak 16 lakója volt. Az oktatás és nevelés mellett rendszeres lelkipásztori tevékenységet folytattak a városokban és környékükön, s számuk az 1640-es években már 10–12 fő körül mozgott. Ekkorra a csendes és szívós munka meghozta gyümölcsét: az erdélyi misszió megerősödve terjeszkedni is képes. 1645-ben megalakult Beke Pál vezetésével

10 Boros Fortunát: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj-Kolozsvár, 1927. pp.72–92. György József: A ferencrendiek élete és működése Erdélyben. Cluj-Kolozsvár, 1930.pp. Az erdélyi obszerváns ferences missziós prefektúra történetét Galla Ferenc írta meg a Sacra Congregatio de Propaganda Fide levéltárának anyaga alapján: Ferences és minorita apostoli missziók Erdélyben a fejedelemség és a katolikus restauráció idején. Kézirat a Magyar Országos Levéltárban. (Továbbiakban: Galla kzt.) A XVII. századi erdélyi ferencesség egyik legfontosabb forrása nemrég látott napvilágot: Madas Edit-Szovák Kornél: Fekete Könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története. Kájoni János kézírata 1684. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 31. Szeged, 1991.

11 A jezsuiták XVI. század végi erdélyi működéséről komoly forráskiadványok és szakirodalom áll rendelkezésre. Az események új és tömör összefoglalása a vonatkozó irodalom felsorolásával: Jakó Zsigmond: Négy évszázad a művelődés szolgálatában. In: Korunk 38. 1979. pp.545–555.

a moldvai misszió Jasiban, s 1650-ben megérkezett Udvarhelyre 50 év után az első jezsuita: Sámbar Mátyás.¹²

A JEZSUITÁK UDVARHELYI MEGTELEPEDÉSE

Udvarhely egyháztörténete bizonyos tekintetben modell értékű a székely katolicizmus és általában az erdélyi egyházak XVII. századi sorsa szempontjából. Az általunk vizsgált tíz év folyamán a „székely anyavárosban” és vidékén az erdélyi katolicizmus XVII. századi történetének szinte valamennyi problémája – legalább jelzésszerűen – előfordul. Udvarhelyszék lakossága erősen megoszlott a három felekezet (katolikus, református, unitárius) között. A vidék túnyomóan protestáns volt, Udvarhely és tágabb környezete azonban a székely katolicizmus nyugati hadállását képezte. A város nem túlnyomó, de mértékadó katolikus többséggel rendelkezett. Katolikus plébániákról vagy kisebb közösségekről tudunk a XVII. században Atyhán, Bethlenfalván, Korondon, Lengyelfalván, Lövétén, Máréfalván, Oroszhegyen, Szentkirályon, Szentléleken, Szenttamáson és a hozzátartozó filiákon (Fancsal, Kadicsfalva, Tibold, Ülke), Szombatfalván, Vágáson és Zetelakán.¹³ A felsorolt falvak Udvarhely közvetlen környezetében, illetve tőle északra-északnyugatra helyezkednek el. A többi községben reformátusok, unitáriusok, illetve a szék nyugati részén szombatosok éltek. A felekezeti sokszínűség miatt ezen a vidéken állandó volt a vallási ügyekben való torzskodás. Udvarhelyen a XVII. században a katolikusok és a reformátusok folytattak elkeseredett küzdelmet, és ez a környékbeli falvakba is tovább gyűrűzött. A szék nyugati részén, elsősorban Székelykeresztúron és környékén a református és unitárius felekezetek harcának lehetünk tanúi. A vita a többségi felekezetnek járó jogokért, tehát a templomért, plébá-

12 Ladislaus Lukács: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. II.* (1601–1640). Romae 1982. pp. 97. 100. 113. 125. 137. 195. 212. 225. 260. 274–275. 292. 300. 311–312. 324. 338. 353. 371. 389–390. 408. 427. 446. 463–464. 481. 504. 521. U.a. III. (1641–1665) Romae 1990. pp. 14–15. 36–37. 65. 106–107. 142. 162. 189. 215. 241. 271. 299. stb. (Továbbiakban: *Catalogi II./III.*) Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából II. Bp, 1913.p.31. A monostori konviktusra és iskolára: Palkovich Márton nagyszombati rektor jelentése az 1651-es erdélyi vizitációjáról. *Archivum Romanum Societatis Jesu* (továbbiakban: ARSI) Austria (továbbiakban: Aust.) vol.224. ff.76–77. Az ARSI anyagát a Jézus Társasága Magyar Rendtartományának Könyvtárában levő másolatokból használtam. Itt szeretnék köszönetet mondani Lukács László jezsuita történésznek munkám során nyújtott segítségéért. A századközép erdélyi jezsuita működésére lásd még a 23. jegyzetben idézett Milley-jelentéseket és Bíró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczi fejedelmek idejében. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 35. sz. Cluj-Kolozsvár, 1931. A Beke-féle moldvai misszióra (1645–1651) igen sok adat: Benda Kálmán (szerk.): *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706.* I. Bp, 1989, pp.268–420. II. Bp, 1989, pp.459–508. passim. Lásd még az ott hivatkozott román szakirodalmat és forráskiadványokat, illetve: Bonaventura Morariu: *La Missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623–1650.* Roma, 1962. pp. 66–71.

13 *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1882.* Albae-Carolinae, 1882, pp. 175–193. Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék.* Erdélyi Tudományos Füzetek 201. Kolozsvár, 1947. pp. 37–39. (Továbbiakban: Juhász 1947.) Veszely 1860. p.433. Galla kzt.p.78.

niáért és tartozékaikért folyt. Az 1615-ös országgyűlés után a kisebbségben maradt felekezet számára lehetővé vált, hogy az egész közösség teherviselésével új templomot építhessen magának és papot fogadhasson, így saját keretei között élhesse vallási életét.¹⁴

Udvarhely történetén a XVI-XVII.században végigvonul a katolikus és református lakosság küzdelme. Mivel az erőviszonyok majdnem egyformák, ugyanakkor a város mindkét felekezet számára kulcsfontosságú, a harc egész Erdély viszonylatában rendkívül keménynek és tartósnak tűnik.

A város lakosságának zöme a XVI. század derekán lett protestáns, s a szentmiklóshegyi plébániatemplomot a két felekezet minden bizonnyal az 1563-as tordai országgyűlés határozata után felváltva használta.¹⁵ A két felekezet számarányában és erőviszonyaiban a század végén súlyponteltolódás következik be Mindszenti Benedek katolikus várkapitány és udvarhelyszéki főkirálybíró, illetve az általa Udvarhelyre hívott jezsuiták tevékenységének következtében. 1592 decemberében érkezett Moldvából Udvarhelyre P.Mediomontanus János, aki a fegyverraktárként szolgáló vártemplomot helyrehozta és a katolikus hitélet helyi közponjává alakította ki. 1593-ban Vásárhelyi Gergely váltotta fel, aki iskolát nyitott mintegy száz diákkal, 1594-ben a katolikusok számára visszaszerezte a Szent Miklós plébániatemplomot és több, mint kétezer protestánszt térített meg, közöttük hat lelkipásztort is. Emberhiány miatt a jezsuiták Vásárhelyit 1595-ben visszahívták Udvarhelyről, és a plébániát világi papra bízta.¹⁶ Az 1590-es évek jezsuita lelkipásztorkodása következtében kialakult számbeli többséget a katolikusok mindvégig megőrizték.

A XVII. század első éveit a katolikusok számára nem sok jót tartogattak: 1610-ben országgyűlési határozat tiltotta ki a városból és a székből a katolikus papokat. 1612-ben Némethy Gergely várkapitány segítségével a reformátusok elfoglalták a plébániatemplomot, és a katolikusok némi ellenállását tapasztalva Báthori Gábor 1613 februárjában megparancsolta, hogy az udvarhelyi katolikus papot űzzék el, és helyette prédikátort hívjanak.¹⁷ A katolikusok helyzete Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin intézkedései folytán fokozatosan javult: a fejedelem először a paptartást engedélyezte (1613), később a romos vártemplomot adta át nekik, amelyet azonban nem fogadtak el. Ezután a piactéren akartak kápolnát építeni, amit viszont a fejedelem nem engedélyezett. Végül az tűnt a megoldásnak, hogy a város katolikusai a közeli Bethlenfalvára jártak át, és az ottani pap pedig bejöhett Udvarhelyre keresztelni és temetni, viszont a városban való misézést, prédikálást, esketést és gyóntatást a fejedelem megtiltotta (1624, 1628). Mivel a katolikusok a plébániatemplom elvesztésébe nem nyugodtak bele, Brandenburgi Katalin 1630-ban a vitát úgy

14 Juhász 1947. pp.35.39–42.

15 Juhász 1947. p.30.

16 Ladislaus Lukács: Monumenta Antiquae Hungaricae III. 1587–1592. (Monumenta Historica Societatis Jesu 121.) Romae, 1981, pp.849.872. U.a. IV. 1593–1600. (MHSI 131.) Romae, 1987. pp. 30. 120. 189.

17 Juhász 1947.p.34. Veszely 1860 p. 383. Jakab Elek-Szádeczky Lajos: Udvarhely vármegye története a legrégibb időkől 1849-ig. Bp, 1901. pp. 328–329.

zárta le, hogy a két felekezetet közös költségen való templomépítésre kötelezte. A templom felépítéséig a plébániatemplomot lezárták és a két felekezet a várban kapott egy-egy „palotát” a vallásgyakorlathoz.¹⁸ A fejedelemnő által kiküldött bizottság még abban az évben „megszámlálást” tartott a városban, és mivel a katolikusok száma volt a nagyobb, így nekik ígérték a plébániatemplomot, míg a felépítendő templom a reformátusoké lesz. A szoros küzdelmet jól jellemzi az az Orbán Balázs által feljegyzett néphagyomány, hogy a katolikusok száma csak egy vak cigánnyal „ment többre”.¹⁹

Az új templom három év alatt készült el, s 1633 júniusában történt meg az átadás és a plébániai javak megosztása. Az 1633. június 27-i egyezség (noha ezt 1666-ban és 1687-ben még kettő követi) jó három évtizedre a két felekezet közötti viszony törvényes szabályozása volt. A felek számára a fejedelem által kiküldött bizottság többek között előírta, hogy egymás templomára, plébániá-házára és iskolájára igényt ne támasszanak, a javak felett osztozzanak meg, egymástól pénzbeli szolgáltatást ne követeljenek, egymás templomára pedig „ne hajigáljanak, se kiáltssanak”. Az ebben vétőkre 12 forint bírságot szabtak ki, a gyerekeknek pedig „igen jó megpricskelést” helyeztek kilátásba.²⁰ Az elkeseredett felekezeti villongások következtében az udvarhelyi katolikusok állhatatossága a protestáns többségű országban közmondásszerűvé vált: udvarhelyienses durae cervicis papistae sunt – az udvarhelyiek kemény nyakú papisták.²¹ A katolikus és református egyházközség szétválásával, az önálló katolikus plébánia megalakulásával megteremtődtek azok a jogi és anyagi feltételek, amelyek alapján az udvarhelyi katolikus megújulás elindulhatott.

A jezsuiták a székelyföldi letelepedést a XVI. század végétől kezdve feladatuknak tartották, s csak az eléjük tornyosuló akadályok gátolták meg őket ennek megvalósításában. A legnagyobb gond a munkaerőhiány volt, ezért kellett 1595-ben Vásárhelyi Gergelyt is elhívni Udvarhelyről. A helyi viszonyok közül leginkább a házas papok és licenciátusok fenyegető ellenállása, illetve a ferencesek missziós munkájának jelenléte jelentették a jezsuiták letelepedésének akadályát. Ennek ellenére az erdélyi rendtagok soha nem mondtak le a székelyekről: elsősorban Szini István járt rendszeresen a Székelyföldre prédikálni, gyóntatni, tanítani.²²

A megtelepedésre leginkább alkalmasnak Udvarhely látszott, ezért ezt választották már 1592-ben is. Egyrészt ez volt a legjelentősebb város a Székelyföldön, ahol iskolát lehetett nyitni a székely ifjúság számára, s innen kiindulva a környék falvainak pasztorációja is megoldható volt. Másrészt a ferencesek is nehezen érték el, amit a ritkán megjelenő ferences páterek és az állandó

18 Veszely 1860.pp.394–401

19 Zayzon Ferenc: A székely-udvarhelyi evang. reform. egyházközség története megalakulásától 1780-ig. Székely-Udvarhely, 1893.p.27. (Továbbiakban: Zayzon 1893.) Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból. I. Udvarhelyszék. Pest, 1868.p.50.

20 Veszely 1860.pp.405–408. Zayzon 1893.pp.84–91.

21 Az 56. jegyzetben ismertetett forrás p.32.

22 A missziós utakról írott beszámolók: Balázs Mihály, Fricsey Ádám, Lukács László, Monok István: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/2. 1617–1625.Szeged,1990. pp. 265–269. 346. 354–355. 418–420. 429–433. 437–438.

paphiány is jeleznek. Udvarhelyszéken ugyanakkor elsősorban licenciátusok működtek, ellentétben Háromszékkal, ahol a házas papok nagy száma és erőszakossága miatt a letelepedés szinte lehetetlen lett volna. A komoly tervezés az erdélyi misszió fénykorában, 1648 körül indult meg, s elsősorban Milley István nevéhez fűződik.²³ A jezsuiták hatékonyságának egyik oka kétségtelenül az alapos és körültekintő szervezés volt. Egy-egy új alapítást mindig komoly tájékozódás, az előjárókkal való levelezés, az anyagi és egyéb viszonyok, lehetőségek pontos felmérése előzött meg.²⁴ Ugyanezt az alaposítást tapasztaljuk az udvarhelyi misszió megalapításánál is. Milley 1648-ban hívja fel először a figyelmet a Székelyföldre, mint erős katolikus bázisra. 1649-ben elgondolásait részletesen is kifejti: A székelyek buzgó vallásos nép, de igen tudatlan, ezért a Székelyföld a jezsuiták számára igen kiváló missziósterép lenne. A pünkösdi somlyói búcsún szónokoló jezsuitát is nagyon marasztalták. Különösen Udvarhely alkalmas a letelepedésre, ugyanis itt a gyulafehérvárinál virágzóbb iskolát nyithatnának a székely fiatalok számára, akiknek tudásszomja Milley szerint nagyobb, mint az erdélyi ifjúságé. A páter kigondolta a letelepedés módját is, ugyanis a protestánsok miatt óvatosságnak kellett lenni. Egy páter tartózkodna állandó jelleggel a városban, mint világi plébános, a társa pedig egy közeli faluban élne. A plébánia mellett iskola működne grammatikai osztállyal, a jobbakat humaniorákra Monostorra lehet küldeni. A polgárok megígérték, hogy a plébánosnak és tanítónak járó bért megadják, emellett alamizsnából élnének. Ha a tervek nem sikerülnek, a szentléleki plébánián való megtelepedéssel is kezdhetik a székelyföldi behatolást. Beszámolójának végén Milley úgy látja, hogy már az elején rosszul tették, hogy nem mentek a székelyek közé.²⁵ A tervekről tájékoztatták a jezsuita generálist is, aki helyeselte a székelyföldi terjeszkedést, ugyanakkor körültekintésre intett, nehogy később a megkezdett munkát ott kelljen hagyni.²⁶

1649 végén kezdődtek meg a tárgyalások az udvarhelyi katolikus plébános-sal és a város katolikusságának vezetőivel a jezsuiták letelepüléséről – persze a legnagyobb titoktartás mellett.²⁷ A székely katolikus egyházközségek szervezete elég sajátos jelleggel bírt. Az egyházközségek, úgynevezett megyék – a faluközség mellett, más céllal, de hasonló törvényhozó, öngazgató jelleggel – mind a protestáns, mind a katolikus székely falvakban jelen voltak. Endes

23 Milley személyére lásd Catalogi II. p.678. 1648-ban jött Erdélybe és 1649-től 1653-ig, kiűzéséig ő a misszió vezetője. 1648–1653 közötti évekből értékes jelentései maradtak fenn, amelyek beszámolnak az erdélyi misszió tevékenységéről és lehetőségeiről. Ezeket az írásait a bécsi Nationalbibliothek Cod.7573. jelzetű kéziratos kötetében őrzik, amelyet később a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának adtak át (jelenlegi jelzete G 522). A jelentéseket a még Bécsben őrzött kéziratból publikálták: Szilágyi Sándor (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek (továbbiakban EOE) XV. Bp, 1892.pp.477–574. Az 1649-es jelentést az ARSI-ban őrzött egykorú névtelen másolatból kiadta Benda Kálmán-Kenéz Győző: Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről. 1650. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. Bp, 1989. pp. 210–232. Ők Helesfői Andrásnak tulajdonítják a beszámolót.

24 Epitome Institutii Societatis Jesu additis praecipuis praescriptis ex jure communi regularium. Romae 1943 nrr.828–834

25 EOE XV.pp.490. 494–495.

26 ARSI Aust.vol.6. ff. 48v.–49r.

27 EOE XV. p.495.

Miklós a katolikus plébániai önkormányzatokat későközépkori eredetűeknek, a székely jogfejlődés eredményének tartja, és kizárja a reformáció hatását. Imreh István a protestáns felekezetekhez hasonlónak mondja a katolikus egyházközségek berendezkedését. Valószínűleg sem a székely jog, sem pedig a katolikus egyház XVI-XVII. századi erdélyi helyzetének következményeit nem lehet kizárni a katolikus megyék eredetének vizsgálatából. Egy-egy megye élén választott megyebírák álltak, akiknek a feladatuk a templom felszerelésének és javainak gondozása, a plébános és tanító juttatásainak összegyűjtése, az ünnep- és böjtszegők, tolvajok, illetve szitkozódó és parázna személyek büntetése.²⁸ 1646-ban Udvarhelyen ezen felül egy tizenkéttagú testületet választott az egyházközség, amelynek feladatát a vikárius a pap és tanító fogadásában, az egyházfiak (megyebírák) kinevezésében, felügyeletében és segítésében határozta meg. A testületet Sükösd János vikárius 1656-ban tartott egyházlátogatásakor újra megerősítette.²⁹ Ez volt tehát az az intézmény, amellyel az erdélyi jezsuiták a letelepedés részleteit megbeszélték. A plébános és főesperes Olasz Pál a jezsuiták udvarhelyi jelenlétét nagyon fontosnak tartotta, ezért ő hajlandónak mutatkozott helyét egy rendtagnak átengedni és ő maga egy kisebb egyházközségbe visszavonulni. Az egyházközség vezetősége pedig megígérte, hogy a plébánosnak járó jövedelmeket az atyának meg fogják adni, jezsuita voltát még a többi katolikus előtt is titokban tartva világi papként alkalmazták, s egy év után plébániai megbízatását újra meg fogják hosszabbítani. A jezsuiták ezért cserébe megígérték, hogy ha a város katolikusai igényt tartanak rájuk, akkor a missziót nem adják fel. A rend számára ugyanakkor az udvarhelyi misszió megalakulása a karánsebesi misszió felélesztését is jelentette, ugyanis az utánpótlás innen könnyen biztosítható volt. A megbeszélések eredményét közölték Szalinai vikáriussal, hogy a ferencesek ellenállását kivédjék és hogy Olasz Pál új plébániát kapjon.³⁰

A rend a kényes és nehéz feledatra Sámbar Mátyást szemelte ki. Sámbar nem először jött Erdélybe: filozófiai tanulmányai után 1643 és 1646 között a monostori iskolában tanított, majd Grazban elvégezte a teológiát és 1650 derekán újra Erdélyben találjuk.³¹ 1650 őszén érkezett a vikárius megbízásából Lövétere, egy Udvarhely melletti kis faluba. A lépésnek elsősorban taktikai oka volt: az eldugott kis község papjaként feltűnés nélkül veheti át az udvarhelyi plébániát. A tél és tavasz folyamán rendszeresen mutatkozott Udvarhe-

28 Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. pp. 244–246. Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. pp. 99–120. Imreh István-Pataki József: Kászonszéki krónika 1650–1750. Bp.-Bukarest, 1992. pp. 278–279.

29 Veszely 1860. pp. 342–344. 347–348.

30 EOE XV. pp. 520. 540. *Litterae Annuae Provinciae Austriae S.J.* (továbbiakban: LAP) 1650. Österreichische Nationalbibliothek Cod. 12047. p. 178. (Mikrofilmje: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár 6991.)

31 *Catalogi II.* p. 733. Erdélyi működését élénk színekkel, a pontos tényekkel nem kicsinyeskedve mutatja be elogiuma (publikálta: Nicolaus Nilles: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. I. Oeniponte, 1885.* pp. 130–134. (továbbiakban: Nilles I. 1885.)) Ez alapján ismerteti Sámbar itteni tevékenységét biográfusa is: Horváth Lajos: *Sámbar Mátyás élete és művei.* Bp., 1918. pp. 17–23. Az életrajz eme része helyes adatot szinte nem is tartalmaz.

lyen, beszélt a néphez, megszerették, így teljesen természetesnek tűnt, hogy Szent György napján – a plébános-fogadás Erdélyben szokásos időpontjában – (1651. április 23.) a régi plébános leköszönésével a katolikus közösség vezetői őt fogadták meg. A legfontosabb szempont mindvégig az volt, hogy Sámbar jezsuita volna titokban maradjon.³² Ez azonban Sámbar későbbi működéséből ismert lendülete és buzgalma mellett természetesen nem sikerülhetett, hiszen mint nőtlen pap eleve gyanús volt.

Sámbarnak a frissen alapított székely misszióban rengeteg dolga akadt. Fentebb már beszéltünk a székely katolikusok lelki elhagyatottságáról. Udvarhelyszéken rajta kívül két pap volt: Olasz Pál főesperes és egy öreg, olvasni is alig tudó klerikus. A többi egyházközséget licenciátusok látták el. Háromszékben hét házas pap élt, Csíkban a ferencesek kivételével szintén ritka volt a sacerdos coelebs.³³ Ilyen körülmények között az egész Székelyföldet igen nagy vallási tudatlanság, a katolikus tanítás figyelmen kívül hagyása, katolikus-protestáns kultuszkeveredés, erkölcsi kihágások, tehát egy katolikus reform előtti állapot jellemezték. Az 1650-es évek fegyelmi határozatai, amelyek az egyes esperességek gyűlésein születtek, bepillantást engednek a népi vallásosság helyzetébe. A leggyakrabban előforduló bűnök: paráznaság, részegség templombúcsú napján, tánc a „sátoros” ünnepeken, vásárolás az ünnepi misék és prédikációk ideje alatt, az ünnepek és a böjtök meg nem tartása, a pap és a tanító bérének megtagadása, különféle személyek – köztük egyháziak – szidalmazása, házassági visszaélések. A bűnösök meghatározott tarifát tartoztak fizetni a megyebírónak.³⁴ A képet a jezsuita beszámolók tovább árnyalják: Udvarhelyen és környékén mindennaposak az olyan felnőttek, akik még keresztet vetni sem tudnak, életükben nem gyóntak, nagy gyerekek sincsenek megkeresztelve, a hívek az ünnepek és böjtök megtartását protestáns hatásra elhagyták. Azonban nem csak a protestáns kultuszformák hatottak a katolikusokra, hanem – főleg a jezsuiták lelkipásztorkodása nyomán – fordított hatás is kimutatható. Almás unitárius faluból csoportosan, katolikus szokás szerint maguk előtt keresztet hordozva jöttek az udvarhelyi katolikus szertartásokra. A környező protestáns falvak lakói halottaikért katolikus misét kértek adományaikért cserébe, a híresebb templombúcsúkon nagy áhítattal vettek részt, sőt néhány község katolikus papot kért – természetesen hiába. Adataink jól jellemzik az erősen vegyesvallású vidék bizonytalan felekezeti határait.³⁵

A pasztorációt Sámbar 1650 ősztől Lővétén és a környező öt faluban, 1651 tavaszától Udvarhelyen és környékén végezte. Mindkét helyen kezdettől fogva tartott hitoktatást, elsősorban a gyermekeknek, de a felnőttek is gyakran eljöttek. Működésének ismertetésekor az egykorú beszámoló a koraújkori pasztoráció legfontosabb elemei közül válogat: írtotta a babonákat, kibékítette a haragosokat, rendszeresítette a hívek szentségi életét, az ünnepek megülését,

32 EOE XV. p.539. LAP 1650.p.178.

33 EOE XV. pp.538.540.

34 Veszely 1860. pp. 19–29. 34–37.

35 LAP 1650. ff. 178–179. *Litterae Annuae Missionis Transylvanicae* (továbbiakban LAT) Anni 1652. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol.Lat.2051.pp.49–50.

amelyeknél élt a barokk jezsuita lelkipásztorkodás eszközeivel, mint például a rendszeres prédikáció vagy a nagypénteki szentsír és az úrnapi körmenet. Az udvarhelyi székelek között az új típusú lelkipásztorkodás nem maradt hatás nélkül: a protestánsok közül jónéhányan áttértek, míg a katolikusok hitélete fellendült. A lelki megrázkódtatást, amelyet az új értékrend és vallási ideál a helyi hívők lelkében okozott, jól szemléltetik az emberek álmai és víziói. Volt, akit álmában egy úrnő figyelmeztetett az áttérésre, más a rendszeres pénteki böjtre kapott hasonló módon figyelmeztetést, ismét más saját magát látta a pokolban s ennek hatására gyónt meg – életében először. Egy vak asszonynak gonosz lelkek jelentek meg (több, mint ahány szűnyog a világon van), hatalmas karmokkal, s a világi hívságoknak hódoló emberek formájában. Az ördögök a kereszttétől eliszkoltak. Sámbar a lehetőségekhez képest a templomot rendbehozatta, illetve az oldalához egy Jézus Szent Neve kápolnát kezdett építeni, amelyet azonban a protestánsok ellenállása miatt nem fejezhetett be.³⁶

Az udvarhelyi alapítás egyik legfontosabb célja a székelek ifjúság taníttatásának megoldása volt. Sámbarnak a letelepedéstől kezdve egy iskola volt az álma, a helyi jezsuita vezetés azonban ezt korainak tartotta, s így látta a helyzetet a nagyszombati kollégiumból ide küldött vizitátor, Palkovich Márton is. Palkovich ugyanakkor jelentésében hozzáfűzte, hogy a későbbiekben az itteni iskola alapításnak komoly haszna lesz.³⁷ Sámbar mindenáron magisztert, tanárt akart Monostorról maga mellé. Rövid időre Medoczi Lukács dolgozik mellette, azonban ő 1651 decemberében elhunyt.³⁸ Helyére világi tanító került, s 1652 végén P. Bucsányi György érkezett segítségül a szomszédos szentléleki plébániára, aki elsősorban a vidék pasztorációjában segített.³⁹ Az egy-két grammatikai osztályból álló iskola működésének kezdeteiről egyébként keveset tudunk, viszont a tanulók képességeiről a misszionáriusoknak igen jó a véleménye. A vallásos témákat kifejtő kis színdarabok (dialogi) nagy sikert arattak a katolikusok között, elsősorban székelek gyerekek rátermettsége és jó színészi képességei miatt.⁴⁰

A paphiány következtében érthető módon rögtön szóba került, hogy Sámbar legyen a székek főesperese. A tisztség elvállalása mind a katolikus reform meggyökereztetése, mind a jezsuita rendhez való tartozás eltitkolása szempontjából kívánatos lett volna. A misszionárius eleinte mentegette magát, hogy a vidék szokásait nem ismeri, előjárói biztatásra azonban később hajlandónak mutatkozott a hivatal viselésére.⁴¹ Az események azonban másképpen alakultak.

Sámbarnak a helyi protestáns prédikátorral való kapcsolata nem volt felhőtlen. A prédikátor a plébános szónoki képességei miatt elkezdett gyanakod-

36 LAP 1650.pp.178–179. LAT 1652.pp.49–51.

37 ARSI Aust.vol.224.f.77.

38 Catalogi III.pp.299. 341. Ladislaus Lukács: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773) Pars II. I–Q. Romae, 1988.p.987.

39 Catalogi III. p.363. EOE p.572. LAT 1652.p.49.

40 LAT 1652 p.51.

41 EOE XV.p.540. ARSI Aust.vol.224.f.77. LAT 1652.p.51.

ni, hogy Sámbar jezsuita, s lókupeckedéssel vádolta meg. Mikor ezt a vádat Sámbar kivédte (a sok utazás miatt látják mindig más lóval, s nem azért, mert adja-veszi őket), akkor a prédikátor legalábbis a jezsuiták tanítványának hitte őt ravaszsága miatt. A helybéliek szerint a misszionárius még az ördögöt is becsapná, hiszen ha nincs is igaza, akkor is úgy tűnik, hogy igazat beszél. A prédikátor hitvitára akarta kihívni, de ezt Sámbar – előljárói utasítására – nem fogadta el. Ehelyett miséről írott téziseit ajánlotta a lekipásztor figyelmébe: ezt olvassa s ellenvetéseit közölje, így alakulhat csak ki értelmes vita.⁴²

Sámbar kétségtelenül expresszív személyiség volt, a későbbi buzgó misszionárius és szenvedélyes hitvitázó négyéves udvarhelyi működése sem múlt el nyom nélkül. Elogiumában és az udvarhelyi hagyományban több elbeszélés maradt fenn róla. Elogiuma szerint egyszer egy oláhból úzte ki az ördögöt a körülállók, főleg a kálvinista prédikátor – aki előzőleg gúnyolta Sámbar efféle képességeit – csodálkozására.⁴³ Szeles János jegyezte fel, hogy Nagy Orbán Elek, akihez 1654-ben menekült „hordóban megfenekelve” küldte fel őt Kolozsvárra.⁴⁴

Az erdélyi jezsuita misszió biztató kezdeteit az 1652–53-as évek egyházpolitikai eseményei törték derékba. Míg Bethlen Gábor toleráns valláspolitikájának és széles látókörű művelődéspolitikájának jegyében támogatta, I.Rákóczi György a Habsburg császárra és a magyarországi protestánsokra való tekintettel megtúrta Erdélyben a jezsuita rendet. II.Rákóczi György ezzel szemben 1652-ben a jezsuitákat Erdélyből kiutasította, s ezt a döntését az erdélyi új törvénygyűjtemény, az *Approbatae Constitutiones* 1653. január 15-én megerősítette.⁴⁵ A fejedelem szándékai kezdettől nyilvánvalóak voltak. Szenvedélyes természete, a politikába is beleszólást nyerő prédikátorainak hatására kialakult református küldetéstudata, a jezsuitákkal szemben gyermekkorától, a nevezetes Hajnal-Kereszturi vitától (amelyben az ő személyét sem kímélte Eszterházy Miklós udvari papja) kezdve érzett különleges ellenszenve, politikájában követett Habsburg-ellenes irányzata – olyan tényezők, amelyek Rákóczi döntését komolyan befolyásolták.⁴⁶ A két monostori páternek, Milley Istvánnak és Derkay Györgynek januárban parancsolta meg a fejedelem az Erdélyből való távozást. Sámbart is meggyanúsították, ő azonban azt válaszolta, hogy ő nem azok közül való, akiket a fejedelem ki akar űzni, sőt kész beperelni azt, aki őt a jezsuita névvel megvádolná.⁴⁷ Az esztergomi érsek és a

42 LAT 1652.pp.49–50.

43 Nilles I. 1885.pp.132–133.

44 Szeles János: Székely-Udvarhely története. Közli: Szádeczky Lajos. In: Erdélyi Múzeum 15. 1898.p.460.

45 Az erdélyi fejedelmeknek a jezsuitákhoz való viszonyát összefoglalja: Pompéry Aurél: A régi magyar jezsuiták hazafisága. In: Magyar Kultúra 1.1918.pp.13–22. 60–67. Uő: A két Rákóczi György és a jezsuiták. Uo.pp.99–107.

46 Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. II. 1605–1690. Bp, 1904.pp.156–159. (Továbbiakban: Pokoly II. 1904)

47 EOE XI.p.23. Sámbar magatartásáról Milley István számol be Palkovich Márton nagyszombati rektorhoz írott levelében (Gyulafehérvár, 1652. március 3.) Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Magyar Kamara Archívuma, Acta Jesuitica E 152 Irregist-rata (Továbbiakban E 152 Irreg.) Collegium Cassoviense 13.t.pp.153–154.

jezsuita provinciális buzdítására III. Ferdinánd két követet is küldött (Fejérpataki Rafael és Somogyi Ferenc egri prépost) a fejedelemhez a jezsuiták érdekében 1652, majd 1653 márciusában.⁴⁸ A jezsuiták érdekében írt levelet Rákóczihoz a lengyel király is 1652 februárjában.⁴⁹ Miután a törvényt az országgyűlés megerősítette (1653 január 15) és a második királyi követ sem ért el semmit, a jezsuiták közül a legismertebbeknek távozniuk kellett. Elsőnek a legexponáltabb Milley távozott annak reményében, hogy a többiek talán maradhatnak. Derkay egyelőre nem mozdult, Milley melléje szánta Sámhárt vicesuperiornak Monostorra – a történetek azonban ezt a tervet is keresztülhúzták. Derkaynak is mennie kellett, Sámhárral egyre gyanúsabb lett a protestánsoknak, ezért a Monostorra jövetelről szó sem lehetett. Így Fenesi Mihály maradt Monostoron, Rutkay Miklós Gyulafehérvárott, Sámhárral az udvarhelyi misszióban, s mellette egy plébánián Bucsányi, akinek egyelőre sikerült megőriznie inkognitóját.⁵⁰ Sámhárral 1653. december 16-án kapott kinevezést (valószínűleg az erdélyi választott püspöktől) az udvarhelyi plébániára, amellyel azonban semmit sem tudott kezdeni.⁵¹ Minden bizonnyal 1653–54 folyamán hagyta el Erdélyt. Távozásának pontos idejét és körülményeit egyelőre nem sikerült megállapítanunk.⁵² 1655 tavaszán már a nagykárolyi jezsuita misszióban tevékenykedik,⁵³ amelyről II. Rákóczi György elkeseredve állapította meg anyjához írott levelében: megakadályozásának módját „nem találhatjuk fel”.⁵⁴ Az udvarhelyi egyházközséget jezsuita-rejtegetés címén 1654. január 1-én országgyűlés elé idézik, azonban az ügynek folytatása nem volt.⁵⁵

48 Az erdélyi jezsuiták kiűzésére vonatkozó iratok: MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Particularia, A 93 nr.446. Lippay érsek levele: ff.125–126. Rumer provinciális levele: f.117. Itt találhatóak a két követséggel kapcsolatos iratok is. A két követ jelentései: Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban BEKK) Litterae originales 389. Somogyi jelentése publikálva: EOE XIX. pp.493–498. Az eseményekre több adat: EOE XI. passim. A jezsuiták erdélyi működésének jogszerűsége mellett érvelő és viszontagságaikat ismertető iratok kiadva: Fridericus Weiser: A katolikus iskolaügy Magyarországon. II. Literae authenticae, exhibentes origines scholarum Hungariae... Fasc.3. Pars I. Coloczae, 1885. Appendix ff.I-XLVI.

49 János Kázmér levele: Franciscus Kazy: Historia Regni Hungariae II. Tyrnaviae, 1741, pp.215–216. Rákóczi válasza: Szilágyi Sándor: Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. Monumenta Hungariae Historica I.osztály.XXIII. Bp, 1874.p.672.

50 EOE XV. pp.568–572.

51 Veszely 1860.p.408.

52 Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az udvarhelyi misszió ezen korszakának történetére két értékes forrás veszett el vagy lappang. Ezeket Szittyay Dénes egy kézirat forrásjegyzékében (A magyar közgyűjtemények jezsuita anyagának regesztuma. Lelőhelye: A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Könyvtára D. 139.) a 69–70. oldalakon említi: Acta missionis siculicae in Transylvania a Kal. Nov. 1652 ad Kal. Jan 1655, illetve Missio Patris Petri Beteg in Transylvania 1653. A két forrás lelőhelyét a „Magyar jezsuiták levéltárában”, az Acta Societatis Jesu in Hungaria I. kötetében adja meg. Ez az anyag valószínűleg a magyar jezsuita provincia levéltárában volt 1950-ig, azóta pedig nem került elő.

53 Catalogi III. p.439. Lippay érsekhez 1655. március 6-án már Nagykarolyból ír, Károlyi Ádámot az érsek kegyeibe ajánlva. Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum saeculare, Acta radicalia, Classis X. Nr.196. 24. csomó ff.275–276. (Mikrofilmje: MOL 2654.X.30.cfm).

54 Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Monumenta Hungariae Historica I. osztály XXIV. Bp, 1875, p.503.

55 Veszely 1860. pp. 408–412.

A székely misszió első korszaka Sámbar távozásával végetért. Az első évek küzdelmei azonban nem voltak hiábavalóak. A megújuló hitélet és a biztatóan induló iskola nem roppantak meg helyrehozhatatlanul 1653-ban. A szentléleki plébánián már 1652 óta ott működött csendben az utánpótlás, Bucsányi György, aki az 1653–54-es évek viharai után a megkezdett munkát ott tudta folytatni, ahol az előd, Sámbar Mátyás abbahagyta.

AZ UDVARHELYI MISSZIÓ MEGSZILÁRDÍTÁSA (1655–1659)

Az eddigi szakirodalom – Sámbar udvarhelyi működésének részleteihez hasonlóan – igen keveset tudott Bucsányi György hét éves székelyföldi missziójáról. Ebben a fejezetben egy korabeli részletes beszámoló alapján összefoglaljuk a székely misszió történetét a tatárpusztításig. Az ismertetés vége hiányzik, így az eseményeket csak 1659-ig tudjuk nyomkövetni. A *Missio Siculica* történetét tárgyaló kézirat – az előző fejezetben felhasznált jezsuita beszámolókkal együtt – a székely katolicizmus történetének becses forrása.⁵⁶

Sámbar távozása után az udvarhelyi katolikusokat szentléleki plébánosként Bucsányi György látta el. A katolikusok 1655 tavaszán közmegegyezéssel plébánosukká fogadták, és mind a főesperessel (Olasz Pál), mind a vikáriussal (Sükösd Mihály) megerősítették, nehogy bárki is jezsuitának gondolja. Az új plébános első gondja volt a templom és a plébánia körüli dolgok rendbetétele. Az egyházi felszereléseket elrendezte, a régieket újakkal cserélte föl, a plébánia épületét megjavíttatta. Sámbarhoz hasonlóan szívén viselte az iskola ügyét: rögtön érkezése után Kolozsvárról egy magistert hívatott, és az iskola megnyitásának hírére szép számmal érkeztek a tanulni vágyó székely fiúk Udvarhelyre. A konviktusban mintegy tíz bennlakót helyezett el, s számukra a plébánia telkéből külön kertet alakított ki pihenőhelyül. Az első évben elért eredmények megmutatták, hogy Sámbar öröksége jó kezekbe került.⁵⁷

A jezsuita misszió pasztorációs és oktató-nevelő tevékenységével a székelyföldi barokk előhírnökévé vált a XVII. század közepén. A tridentinumi lelkipasztorok alapelveinek megfelelően a jezsuita plébános a rendszeres szentségi életre, prédikációkra és katekézisre helyezte a hangsúlyt. Adventben és nagyböjtben a környék falvaiban és udvarházaiban gyóntatott. Az ünnepeket a helyi lehetőségekhez mérten barokk pompával ülték meg, s mindig tartottak ilyenkor magyar nyelvű szavalatokat. Nagypénteken Krisztus szenvedéséről játszottak az iskolások színdarabot, Vízkeresztkor katolikus szokás szerint énekeltek és szavaltak, utána pedig a pap megáldotta a házakat (katolikusokét

56 Acta Missionis Siculicae Udvarheliensis in Transylvania ab Anno 1655 ad finem Anni 1659. (Továbbiakban: Acta) MOL E 152 Irreg. Collegium Cassoviense 3.t.pp.31–52. Itt tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy a beszámoló névtelenül beszél a jezsuita plébánosról. A katalógusok alapján ezekben az években több jezsuita is Udvarhelyen dolgozott (Catalogi III.pp.439. 475. 513.), róluk viszont máshol nincsen említés. Milley István jelentéseiből, a Veszelynél közölt forrásokból és az Acta azon adatából, hogy az új plébános Szentlélekről jött Udvarhelyre, nyilvánvaló, hogy csak Bucsányi Györgyről lehet szó.

57 Acta p.31.

és protestánsokét egyaránt). Lövétére Pünkösdkor, Szentlélekre Pünkösöd után kedden és Úrnapján vezettek búcsújáró körmeneteket. Ez utóbbi különösen is fontos ünnepe volt a környéknek, hatalmas körmeneteket tartottak, a katolikusok mellett olykor hétszáz protestáns részvételével. A diákok meggyarul szavaltak, illetve szindarabot mutattak be Manna címmel Krisztus valóságos jelenlétéről az Oltáriszentségben. Igen sok protestáns asszony jött el a búcsúra fogadalmát beváltani. Ugyanígy a hitélet elmélyítését és a más felekezetűek óvatos térítését szolgálták a katolikus gyászbeszédek, a jubileumi búcsú kihirdetésekor tartott ünnepségek, illetve a különféle gyógyulások és exorcizmusok. A fentiek hatására 16 unitárius és 42 református tért meg, köztük Bethlen Ferenc leánya, Bethlen Borbála is. Arra nézve pedig, hogy a jezsuiták nem csak a nemesek pasztorációjával és térítésével foglalkoztak, egy megtért és szinte szentként élő cigányleánnyól emlékezik meg a beszámoló. A katolikusok komoly eredménye volt ezekben az években, hogy a plébániatemplom Sámbar által megkezdett bővítését sikerült befejezni.⁵⁸ A missziós beszámoló – a többi ilyen jellegű jezsuita beszámolóhoz hasonlóan – hosszasan, a felsőfokú jelzőkkel nem takarékoskodva írja le a barokk, jezsuita módszerű lelkipásztori munkát és annak hatásait: a protestánsok hitbéli elbizonytalanodását, a prédikátorok dühét, a katolikusok életgyónását és megjavulását, az exorcizmusokat, a kételkedők csodálatos gyógyulását és megtérését. Ha ezen források kötelező toposzaitól és retorikájától megpróbálunk elvonatkoztatni és igyekszünk a sorok között olvasni, akkor is tagadhatatlan, hogy a Kárpátok délkeleti nyúlványai alatt, protestáns környezetben élő koraújkori falusi katolikus népesség a korszak legmodernebbnek számító, tömeglélektanra építő jezsuita lelkipásztorkodásának hatása alól nem vonhatta ki magát. A merőben máshoz szokott parasztnak és nemeseknek, katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt, a barokk vallásosság megjelenése a Székelyföld falvaiban és városkáiban valami minőségileg újat jelentett: a társadalom dőbbenete az tehát, ami a sorok között bujkál.

Az 1656-os generális vizitáció lehetőséget nyújtott Bucsányi számára a székelyek közötti vándormisszióra is. Sükösd János vikárius ugyanis több plébános, köztük Bucsányi társaságában vizitált a Székelyföldön, akik a lelkiileg nagyrészt elhagyatott székelyek oktatásában segítettek a vizitátornak. A vikárius elfoglaltsága miatt nem tudta befejezni egyházlátogató körútját, ezért a hátralevő plébániák látogatását Bucsányira bízta. A vizitációnak tehát az erdélyi viszonyok között jelentős pasztorális feladata volt, és a Bucsányi által végzett lelkipásztori munka (a vizitációs feladatok mellett) gyakorlatilag a korabeli jezsuita népmissziók jegyeit viselte magán. Prédikációinak témáit a romlott erkölcsök elutasítása, a bűnök kerülése – vallásos élet, szentgyónás fontossága témaköréből választotta; felkutatta és megbüntette az ünnepeket sértőket, a bigámiában élőket; a licenciátusoktól és tanítómesterektől komolyan számonkérte a legalapvetőbb hitigazságok (elsősorban a szentségten, tíz-

58 Acta pp.36–40. 43–44.

parancsolat és a fontosabb egyházi előírások) oktatását; felülvizsgálta a templomok és temetők állapotát.⁵⁹

Az iskoláról a színjátékok kapcsán már megemlékeztünk. A kisgimnázium, amely mellett tíz szegényebb ifjúnak ingyenes ellátást biztosító konviktust rendeztek be, a lehetőségekhez képest igen jól működött, noha alapítója vagy állandó patrónusa nem volt. Több protestáns nemes és szász lutheránus prédikátor a „pápista iskolába” adta a fiát. A szék protestáns főkapitányát többször köszöntötték rövid színdarabokkal, aki ezért nagyon hálás volt. A helyi protestáns közvélemény a katolikus iskolát többre tartotta a saját tanintézményeinél, mondván, hogy amott az ifjak a tudományok mellett az illendő viselkedést is megtanulják, ezért a főurak szívesen fogadják őket udvaraikba.⁶⁰ A beszámolóban ezeket a gondolatait sok hasonló korabeli megnyilvánulás támasztja alá. A katolikus (tehát főleg jezsuita) iskolák egységes tanrendszerükkel egész Európában azonos, tehát konvertálható műveltséganyagot és viselkedéskultúrát közvetítettek diákjaiknak, eltérően a helyi viszonyoktól erősen függő protestáns kollégiumoktól, amelyek igen különböző színvonalúak és tanrendűek lehettek.⁶¹

Az 1650-es évek második felében az erdélyi katolikus egyházat több belső harc is megosztotta. Ekkor robbant ki a bosnyák és magyar ferencesek küzdelme és ezekben az években tett kísérletet a kálvinizmus terjesztésére Székelyföldön Gyergyai János, a háromszéki ágas papok még csak pappá sem szentelt főesperese.⁶² Az udvarhelyszéki katolikusok között két súlyos konfliktus robbant ki ebben az időben: a bethlenfalvi filia elszakadási kísérlete és a szentléleki plébánia áttérésének veszélye. A bethlenfalviak a Szenttamástól elszakadt Kadicsfalvával kívántak egy egyházközséget alkotni. Mivel a paphiány miatt papot úgysem kaphattak volna, ezért gyakorlatilag a protestáns prédikátoroknak szolgáltatták ki magukat, meggyengítve egyúttal az udvarhelyi közösséget is. Az 1655-ben kezdődött viszályt csak az 1659-es egyezséggel sikerült felszámolni. Az öt év alatt a bethlenfalviak többször fordultak a fejedelemhez támogatásért, szereztek maguknak egy licenciátust, majd egy működéstől eltiltott papot, pap nélkül vallásgyakorlatuk – a mise, gyónás, ünnepek, szentségek elhagyásával – a protestáns vallásgyakorlathoz közelített. A vikárius engedékenységevel szemben a főesperes és a jezsuita plébános határozott kiállása szüntette meg a szakadást.

A bethlenfalvihoz hasonlóan a hierarchiát nélkülöző erdélyi egyház nehéz helyzetének jele a szentléleki eset. Szentlélekre egy magát katolizált ex-prédikátornak kiadó vágáns személy vette be magát családostul a főesperes engedélye nélkül. Mivel jó szónok volt és a nép is megszerette, eltávolítása komoly

59 Acta pp. 35–36.

60 Acta pp. 43–44.

61 Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp, 1981. pp. 244–251.

62 Gyergyai János székely licenciátus, aki hódoltsági működése után a Székelyföldre tért vissza, és noha még felszentelt pap sem volt, a háromszéki protestáns kapitány és a fejedelem támogatásával a szék főesperese lett. Több, mint egy évtizedes tevékenységével a székely katolicizmus létét is fenyegette. 1659-ben az új kapitány, Mikes Kelemen kivégeztette. Történetére az erdélyi katolicizmus XVII. századi történetének tanulmányozása során még vissza kívánunk térni. Acta pp. 41–43. Veszely 1860. pp. 313–316.

nehézségekbe ütközött. A papság és a licenciátusok alsó rétegének színvonalát jól megvilágítja az a két vizsgáztatás, amelyet a Bethlenfalvát engedély nélkül elvállaló kóbor pap és a szentléleki licenciátus-féle alkalmasságáról tartottak. Egyikük, a pap, összekeverte a breviárumot a misekönyvvvel, a másik pedig saját hazugságaiba zavarodott bele. Azt állította ugyanis magáról, hogy Flandriában vette fel a kisebb rendeket, és Rómában végezte a gyónást, de az azt tanúsító leveleken különféle keresztnéven szerepelt. A négy kisebb rendet⁶³ nem tudta felsorolni, hanem úgymond csak hármat: a keresztséget, a szentbeszédet és az imát. „Fején találtad a szöget pásztor uram” felelte erre gúnyosan Bucsányi. A kóbor licenciátus tapasztalatait úgy összegezte, hogy flandriaiak jobbindulatúak a székeleyknél, mivel nem zaklatták a jövevényeket.⁶⁴ Mindhárom konfliktusban felismerhetünk azonos elemeket: a protestáns fejedelem támogatása minden, a katolikus egyházat gyengítő mozgalom irányában, a katolikus szigetek reformátussá válásának veszélye, nagyszámú vágáns, az egyházi társadalom peremén levő személy jelenléte és könnyű érvényesülési lehetősége az egyik oldalon, a katolikus megújulást képviselő kisszámú pap (világi és jezsuita) erőfeszítése a másik oldalon: egy kisebbségben levő, dezorganizált, hierarchia nélküli katolicizmus válságtünetei. Egy egyenlőtlen, de nem értelmetlen küzdelem történetének mozaikjai.

1657 januárjától kezdve az udvarhelyi misszió az egész fejedelemség tragikus sorsában osztozik. Rákóczi Lengyelországot pusztító seregében igen sok udvarhelyi katolikus harcolt, akiknek jórésze soha sem tért vissza. Az udvarhelyi katolikus közösség a vereséget különösen is nagy kataklizmaként élte meg, hiszen a beszámoló szerint a férfiak java része ott pusztult, és ez a katolikus népesség számára súlyos veszteséget jelentett. A katolikusok a hadjáratot elsősorban vallásuk elleni támadásnak élték meg, a misszionárius beszámolójában a fejedelmet egyenesen Caligulához hasonlította. A katolikus közvélemény egyébként a hadjárat ellen volt és a felbújtó protestáns prédikátorokat tette felelőssé a fejedelem döntéséért.⁶⁵ A protestánsok hasonlóképpen erős vallási jelleget tulajdonítottak a háborúnak, és míg a fejedelmet a közvetlen környezetében levő prédikátorok mérsékelten buzdították a hadjáratra, addig Drábik Miklós morvaországi prédikátor és az ő nyomán Comenius khiliasztikus jóslataikkal II. Rákóczi György nemzetvesztő hadi vállalkozásait a katolikus vallás elpusztításának és a protestantizmus diadalának dicsfényével vonták be. A lengyel hadjárat okai ugyan nem egyszerűsíthetők le csupán a vallási tényezőre, ez azonban – tudati szinten mindenképpen – jelentős szerepet játszott.⁶⁶ A vereség hírére a lengyel-tatár támadástól való félelem miatt a nemes

63 A négy kisebb rend a klerikusi állapot négy alsó fokozata: ajtónálló (ostiarus), felolvasó (lector), ördögűző (exorcista), oltárszolga (acolythus).

64 Acta pp.31–35.

65 Acta pp.44–46.

66 Pokoly II. 1904.p.239. Szilágyi Sándor: II.Rákóczy György.1621–1660. Magyar Történeti Életrajzok 7/3. Bp,1891.pp.108–117. Drábikra és jóslataira: Kvacsala János: A XVII. századbeli khiliasmus történetéhez. In: Protestáns Szemle 2. 1890. pp.428–450. Uő: Comenius és a Rákócziak. In: Budapesti Szemle 1889.154.sz.pp.113–150. Uő: Egy álprófeta a XVII. században. In: Századok 23.1889.pp.745–766.

ifjakat szüleik hazavitték, Bucsányi pedig a vizsgákat előbbrehozva július 2-án hazaküldte az összes diákot. A tanítást csak november 1-én tudta újra kezdeni, s a következő év augusztus 1-ig viszonylagos nyugalomban folyt a munka.⁶⁷ Így ebben az évben egyedül a székelyföldi iskola működött rendben, mivel a monostori átköltözött Kolzsvárra egy magánházba a néhány megmaradt diákkal, a gyulafehérvári rendtagok pedig Szebenbe menekültek.⁶⁸ Júliustól azonban egyre több fenyegető hír érkezett a tatárok közeledtéről. Ezért Bucsányi a templom és a plébánia értékeit Segesvárra vitte át és augusztus elején ismét feloszlatta az iskolát. A szék három papja összehangolta a tennivalókat: Olasz Pál néhány falu lakosságával a hegyekbe vonult és ugyanezt tette a másik plébános, Szenttamási Gergely is. Bucsányi a helybéliekkel felkészült a várba való visszavonulásra. A nép augusztus 5-én, Brassó elfoglalásának hírére a várba futott, és szeptember végéig, a tatárok kivonulásáig ott maradt. A várban elsősorban asszonyok és gyerekek, valamint néhány nemes tartózkodott. A várbeliek lelkipondozásán kívül átjárt vigasztalni a Segesvárra menekületeket is, nem kis veszélynek téve ki magát. A nehéz körülmények ellenére elvégezték az aratást. A majd két hónapos összezárttság, a közös veszély tudata közelebb hozta az embereket egymáshoz, a vigaszt nyújtó egyházi személy jelentősége, tekintélye – ha jól tud élni az alkalommal – nagymértékben megnőhet. A beszámoló személyes hangvételben írja le Bucsányi vívódásait, a katolikus és protestáns asszonyok, gyermekek kétségbeesését, az állandó halálfélelmet, az imákat, miséket, litániákat, a füstölgő, kiégett falvak látványát, a kutyaüvöltést... Az összképből azonban ekkor sem hiányzik az emberek – elsősorban a vezetők – zsigereiben jelen levő felekezeti ellenségeskedés: a várkapitány és a prédikátor vádjai, a segesvári kálvinista nemesek zúgolódása.

Udvarhely végülis elkerülte a tatár pusztítást: augusztus végén a fogarasi vár nehéz ostroma miatt menekült meg a lerombolástól, szeptember 20-án pedig a tatár seregek kivonultak Erdélyből, az udvarhelyiek másfél hónapos blokádja megszűnt.⁶⁹

Az iskola 1659-ben is csak júliusig működött, akkor az újabb zavarok miatt megszűnt.⁷⁰ Ezek az utolsó adataink Bucsányi idejéből az udvarhelyi kisgimnáziumról. Az 1661-es nagy székelyföldi tatárbetöréskor az udvarhelyi templom, iskola és plébániaház is elégett, s ebben az évben július 31-én a pestiseselek szolgálata közben halt meg Bucsányi György.⁷¹

1661-ben a missziót, az iskolát, a misszionáriust a történelem viharai elsodorták. De ahogy az első misszionárius munkája nem volt hiábavaló, úgy a másodiké sem volt az. Már 1659 augusztusában megjelenik egy új pater, minden valószínűség szerint Gyergyai Benedek, aki Bucsányi halála után, annak megkezdett művét folytatja.⁷² A jezsuiták az udvarhelyi katolikus nép-

67 Acta pp.45.47.

68 Fragmentum annuarum Collegii Societatis Jesu Claudiopolitani (1655–1662). (Továbbiakban: Fragmentum.) BEKK Collectio Kaprinayana in quarto Tomus XXVI. ff.10v–11v.

69 Acta pp.47–50.

70 Acta p.51.

71 Fragmentum f.14v.

72 Acta p.52.

nek 1650-ben tett ígéretüket nem feledték: a legnehezebb körülmények között is küldték az utánpótlást a lelkipásztori gondozásra vágyó székelység és a tudásra szomjazó székely fiatalság közé. Az udvarhelyi misszió, majd rendház (1702) gimnáziumával a rend feloszlataáig, s azután is a székely művelődés egyik fellegetvára maradt, és az 1773-as felosztás után a 120 éves, sőt 170 éves jezsuita hagyományra építve működött, működik az iskola mind a mai napig.

ANTAL MOLNÁR

THE BEGINNINGS OF THE JESUIT MISSIO SICULICA OF UDVARHELY IN THE 1650-S

The paper presents a heretofore unknown chapter in the ecclesiastical history of catholicism in Transylvania. Catholicism amidst the Protestant Principality of Transylvania managed to preserve identity with much difficulty. Catholics only lived in a cluster in Székelyföld (Eastern Transylvania), and sporadically in other parts of Transylvania. Pursuant to parliamentary acts, they could have no bishop of their own, and apart from married priests and the so-called licenciates, a small number of Franciscan friars and Jesuits tended the flock. Under these circumstances, secular elements played a significant role in the life of the Church.

Conflicts between denominations were especially sharp in the town of Udvarhely (now in Romania) in the 16-17 centuries. This was due to the importance of the town and also to the more or less equal number of those representing the two conflicting denominations (i.e. catholic vs. reformed). Debates concerning the church were (for the time, at least) settled as late as in 1633.

Jesuits started to tend the folk for the first time between 1592 and 1595 and, as a consequence, the catholic population gained a slight majority. After the establishment of catholic parochial property, secular leaders of the parish renewed their ties with the Jesuits of Kolozsmonostor. As a result of these discussions, a young and able representative, Mátyás Sámbar (later to become the famous polemist), was sent by the order to Udvarhely where he stayed until 1653 or 1654. New data regarding his activity (tending the folk in the town and its surroundings, and also teaching at school) can be obtained from the accounts by his contemporary Jesuits.

After the expulsion of the order from Transylvania in 1653, another Jesuit named György Bucsányi, who had hidden in Transylvania and managed to stay there unnoticed, began to work in Udvarhely from 1655. An even more detailed account of his activity has been left behind. That account provides us with a picture of the busy five years (1655-1659) of the Jesuit parsonage and school in Udvarhely. Especially interesting are the parts about the Jesuit pastoration, representing the Trient reform in Udvarhely, and those about the results of the grammatical school. Missionary activity was to a great extent hindered by vagabonds living on the periphery of the ecclesiastical society and supported by Protestant political power, and also by the conflicts between denominations in the society and, most significantly, by the consequences of the catastrophe of the Principality of Transylvania starting in 1657 (the Polish Campaign, Mongolian intrusions).

The present paper is intended to throw light on a vague episode in the history of Transylvanian culture using unexploited sources and, as such, it can be viewed as the first result of a major undertaking aimed at representing the activity of the Jesuit Order in Transylvania in the 17th century.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
Budapest, 1994/3-4

GLÜCK JENŐ

AZ ERDÉLYI ZSIDÓ OKTATÁS TÖRTÉNETÉBŐL*

Az erdélyszerte kialakult hitközségek alapvető feladataik közé sorolták gyermekeik oktatásának megszervezését. A régebbi évszázadokban kettős megoldást alkalmaztak. A tehetősebbek családonként, a kevésbé vagyonosak csoportonként alkalmaztak tanítót, többnyire a hitközségek közvetítésével. A szegényebbekről a közösség gondoskodott. Több helyen létrehozták a közös oktatást is. A hagyományos zsidó oktatás a héber, illetve jiddis írás és olvasás elsajátítása mellett a vallási elemekre helyezte az elsődleges hangsúlyt. Minden zsidó gyermeknek ismernie kellett a Szentírást és a vallási élet szabályait összefoglaló Sulchán Arukot.

Az évszázadokon keresztül szinte mozdulatlan rendszerbe bizonyos változást II. József (1780–1790) intézkedései vezettek be. A „kalapos” király szeretett volna modern értelemben vett zsidó iskolarendszert létrehozni, amely általános műveltséget is nyújtson, lehetőleg németül, sőt az sem volt tőle idegen, hogy a nemzeti iskolák kapuit valamilyen formában megnyissa előttük. Intézkedései súlyát az a rendelet is igyekezett növelni, amely a zsidó férfi házasságát megtiltotta elemi iskolai bizonyítvány hiányában. Intézkedésének azonban csak itt-ott mutatkoztak meg eredményei, mint például Nagyváradon (1786), Nagykárolyban (1786), Máramarosszigeten (1789) és Aradon, ahol a zsidóságon belül is támogatókra talált. A tanulók száma csekély volt. Nagykárolyban 16, Nagyváradon pedig 13-an látogatták az első osztályt.

II. József halála után újra a hagyományos oktatás került előtérbe. Nagyváradon azonban a zsidó gyermekek 1790 után is látogatták a „nemzeti” iskolákat. Csakhamar azonban a hitközség kérvényezte a Helytartótanácsnál „saját rítusú” iskola létesítését. A Várad-velencei tanító fizetését szerződésben állapították meg.¹

A 18. század utolsó évtizedétől kezdve az illetékes hatóságok szorgalmazták iskolák létesítését, és a hitközségeket megfelelő épület biztosítására ösztönözték. Így például 1796-ban Nagykárolyban napirendre került a hitközségi épületben elhelyezendő „magán” iskola számára alkalmas helyiség biztosítása. A

* Részlet a szerző nagyobb terjedelmű összefoglaló munkájából. A címben jelzett földrajzi fogalom valójában magába foglalja a kelet-magyarországi (partiumi) területeket is.

1 Országos Levéltár Budapest (a továbbiakban OL) Helytartótanácsi iratok. Departamentum scholarum nationalium (köv. Dep.) fons 6/8-11/1793, 24/1795, 53/1796, 3/15/1809.

hitközség azonban, a megye jóváhagyásával, haladékokat kért az építkezés megkezdésére, és a feladat teljesítése még 1802-ben is megoldatlan volt.² Viszont ugyanazon hitközség 1803-ban már saját iskola létrehozását igényelte, hogy a zsidó gyermekek ne kényszerüljenek „nemzeti” iskolába. A Helytartótanács válaszában leszögezte, hogy a királyi rendeletek előírják az iskolalátogatást.³

Máramarosszigeten 1812-ben újra jóváhagyták az iskola létrehozását, és intézkedés történt tanítók alkalmazására is.⁴ Az Arad megyei Simánd 1814-ben már működő iskolával és tanítóval rendelkezett.⁵

Aradon a hitközség 1790 után vitába keveredett a hatóságokkal. 1796-ban kérték, hogy tanító hiányában a város többi iskoláit vehessék igénybe. Két évvel később a nagyváradi kerületi iskolaigazgatóság már erősen követeli az iskola felépítését és tanító alkalmazását. Figyelmeztették a hitközséget, hogy a rabbi segítségével folyó oktatás nem helyettesíti az állami iskolát. A kérdés éveken keresztül elhúzódott, sőt 1811-ben megtagadták tanító alkalmazását, és egyúttal megújították a működő „nemzeti” iskolák látogatására szóló igényt. Megyei bizonyítvány segítségével igyekeztek bizonyítani, hogy nem rendelkeznek forrással sem építkezésre, sem a tanító fizetésére.⁶

Végül a haladó gondolkodású Chorin Aaron rabbi hatására háttérbe szoruló konzervatív elemek nem állhatták útját a fejlődésnek. A 19. század negyedik évtizedében az aradiak már élen járnak. A nagyváradi kerületi igazgatóság utasítása nyomán 1833-ban elkészült iskolai szabályzat lehetővé teszi, hogy nyilvánossági joggal ruházzák fel. Steinitzer Farkas kezdeményezésére 1836-ban létrehozzák a német, magyar és héber tannyelvű reáliskolát, ami királyi elismerést érdemelt ki.⁷ Hirschl Mózes, aki 6000 forintot áldozott a reáliskolára, megkapta a király adományozta „kisebb aranypénzt”, amit ünnepélyes keretek között a város vezetőinek jelenlétében adtak át.⁸ Szintén Hirschl Mózes felajánlása és városi telek biztosítása indította el a leányiskola építésének ügyét.⁹

Az aradi zsidó iskolák működése nem csekély nehézségekbe ütközött. Az aradi hitközség több rendbeli panaszt tett, hogy a szabad királyi rangot nyert város (1834) illetéktelenül beleavatkozik iskolaügyeibe. A nagyváradi hatóság kedvezően intézkedett, és a további panaszok forrása megszűnt.¹⁰

A zsidó iskolák fenntartása anyagi nehézségekkel is járt. A legjellemzőbb Davidovics Samu máramarosszigeti „rendes magyar és német” tanító esete, aki 1840–1846 között főszereplő a Helytartótanács hátralékos tanítói fizetésekre vonatkozó irataiban.¹¹

2 Uo. fons 53/2/1796, 31/3,4,10,11/1797, 115/1,2/1802.

3 Uo. 12/3-4/1803.

4 Uo. 12/4,10,11/1812.

5 Uo. fons 7/6/1814.

6 Uo. 52/1-2/1796, 15/24,25/1798, 12/1,2,5,6/1811, 12/12,13/1812, 3/16,17,1-2/1819.

7 Uo. 18/3-4/1833, 16/1,2/1835, 22/1,2/1836.

8 Uo. fons 18/1/1838, Márki Sándor: Arad szab. kir. város és Aradvármegye története. 2. Arad, 1895. 776.

9 Dep. fons 15/11/1841, 15/17/1848, Fond C.55 fons 10/1,2.

10 Dep. fons 28/1834, 22/3/1836, 18/2,3/1838, 15/3,3a/1837.

11 Uo. fons 45/5,9/1840, 15/4,5/1841, 15/3/1842, 15/3,7,7a,21,22/1845, 15/7,21/1846.

A kétségtelen eredmények ellenére az 1848–49-es forradalom fejletlen állapotban találta a zsidó iskolarendszert, amely valójában csupán néhány városban létezett. Az elmúlt évtizedekben se szeri, se száma azon nem éppen hatályos intézkedéseknek, amelyek a megoldást szorgalmazták a hagyományos oktatási módszerek mellett.¹²

A forradalom alatt újabb tervek születtek, megvalósításukra azonban nem volt idő. Világos után (1849. augusztus 13.) az önkényuralmi rendszer is napirendre tűzte a kérdést. Geringer magyarországi polgári biztos rendeletére 1850. október 8-án Nagyváradon összeültek a hitközségek vezetői, hogy véleményt mondjanak „a zsidók egyházi és iskolai viszonyairól”. A jelenlévők egyetértettek a hagyományos elemek megőrzésében, de ezek mértékének tekintetében kiélesedtek az ellentétek. Egyesek a hangsúlyt ezekre tették a meglévő és felállítandó iskolák keretében, míg mások az általános műveltség előmozdítását szorgalmazták, és a német, sőt a magyar tanítási nyelv mellett kardoskodtak. A következő összejövetelen, 1851. november 17–23. között felhatalmazták a szegedi Lów rabbist, hogy dolgozzon ki alapszabályt. A gyakorlati megvalósítások egyelőre elmaradtak.

Az Erdélyi Nagy Fejedelemségben hasonló gyülekezet ült össze 1851-ben Gyulafehérváron, Friedmann Ábrahám főrabbi elnöklése alatt, határozataik azonban papíron maradtak. Kilenc év múltán, 1860-ban Grün Izrael kezdeményezésére, újabb tanácskozás jött létre, kevés eredménnyel.

Hovatovább kiderült, hogy átfogó rendezésre nem lehet számítani. E felismerés nyomán további helyi kezdeményezések születtek, amelyeknek sürgősségét a kibontakozó társadalmi-gazdasági helyzet szorgalmazta. Aradon továbbra is Chorin Aaron elképzelései útján haladtak. Ezzel szemben Kolozsváron Lichtenstein rabbi bezáratta az iskolát, mivel úgy találta, hogy a tanításban eltértek a hagyomány szigorúan vett értelmezésétől.¹³

Bizonyos fordulatot csillantott meg az ún. iskolaalap létrejötte. Eredetét Haynaunak a magyarországi zsidóságra forradalmi szereplése miatt Világos után kirótt büntetéséből vette. Később politikai okokból Ferenc József zsidó iskolai célokra „visszaajándékozta” az alapot, amely kamataival 1868-ban már 1,967.648 forintba szaporodott.¹⁴ Jövedelméből 1856-ban több mintaiskolát szerveztek, az elsők között Temesváron. A belvárosi hitközségi épületben helyezték el. Szervezetileg a keresztény felekezeti iskolák mintájára működött, német tannyelvvvel. Négy év múltán a fiúosztályok mellé leányosztályokat is szerveztek. A tanítás heti 20 órán keresztül folyt, beleértve a héber nyelvet és hittant is. Valamennyi osztály élén képesített és pontosan fizetett tanító állt. A leányokat kézimunkára is oktatták. A felvételnél nem tettek különbséget askenások és szefárdok között, ami temesvári viszony-

¹² Uo. fons 34/1828, 35/2/1829.

¹³ Lów Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. Bp. 1874, 214–225.; *Egyenlőség*, 36. évf. 1917. nr. 7. II. 17, 10.; *Izraelita Közlöny*, 5. évf. 1868. Nr.34. VIII. 21, 314.; Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Bp. 1922. passim.

¹⁴ *Izraelita Közlöny*, 5. évf. 1868. Nr.15. IV.10. 113.; OL fond Fons 266 nr. 12.831, 12.896/1861, 30.476/1862. fons 12 poz. 141 nr. 70.761. poz. 104 nr. 53.860/1861.

latban előrelépést jelentett. Végül az 1861–62-es tanévben hasonló iskola nyílt a Gyárvárosban is.¹⁵

Nagyváradon a fennálló iskolát állították be az alap költségvetésébe. A tanmenet minőségi javulását elősegítette a Krausz Fülöp igazgató által bevezetett újabb pedagógiai módszer, míg a tanszemélyzet színvonalát a pályázati feltételek magas mércéje biztosította.¹⁶ Aradon 1858-ban bővítették az elemi és főreáliskolát, a tantestület létszámát pedig nyolcvanra növelték. Hat év múlva a tanerők számát 12-re emelték és közöttük két tanítónőt is alkalmaztak. A magyar nyelvet 1862-től kezdve tanították. Az 1869-ben meghirdetett pályázat egyaránt megkövetelte a magyar, a német és héber nyelv ismeretét.¹⁷

Nagyszentmiklóson 1859-ben nyílt meg az iskola. Nagykárolyban 1863-ban újra indult az iskola, míg Lugoson a városi tanács 1862-ben közpénzekből biztosította az izraelita tanító javadalmazását.¹⁸

Az Erdélyi Nagy Fejedelemségben Friedmann főrabbi mint a zsidó iskolák megbízott főigazgatója 1861-ben a Gubernium elé terjesztette a gyulafehérvári és kolozsvári „államosított” iskolák tanerőinek választásáról szóló javaslatát. Úgy látszik, működésük valóban beindult Gyulafehérváron a temesvári módszerek alkalmazásával.¹⁹

Előrelépést jelentett a szakoktatás elemeinek megjelenése is. Aradon 1850-ben egy már régebben létező egyesület felvállalta a vasárnapi szakoktatást. Adataink szerint 1861-ben 90 tanuló 12 mesterségben szerzett képesítést.²⁰

A kiegyezés nyomán (1867) új helyzet alakult ki. Az országgyűlés megszavazta a zsidó emancipációt, majd 1895-ben az izraeliták elnyerték a „bevett” egyház jogállását is. Ugyanakkor a különböző irányzatok ellentéteinek nyomán 1870 után létrejött a különálló ortodox és neológ rendszer. A „status quo” hitközségek régi alapszabályaik fenntartásával megőrizték különállásukat, és nem tömörültek szervezetbe. Az ortodoxia talaján különösen Máramaros, Szatmár és Ugocsa megyékben lábra kapott a haszidikus irányzat. A kis számú szefárdok mindössze Máramarosszigeten és Temesváron alkottak hitközséget, az utóbbi végül a neológokhoz csatlakozott.

Az új helyzetben természetesen felmerült az összes izraelita gyermek felekezeti iskolában történő oktatásának lehetősége. Ugyanakkor jelentős nehézségek jelentek meg. Az állami kezelésben maradt iskolaalap csak kivételesen támogathatta az elemi iskolákat, jövedelmének oroszlánrészét a később felállított rabbiképző, a tanítóképző, valamint a vakok és süketnémák oktatására fordította. A mintaiskolák éppen izraelita kérésre szüntek meg. A hitközségek

15 Ben Chanaja, 276-277/1858, 141-142/1860, 306/1861, 139, 178/1865, 866/1866.; Das Traditionelle Judentum, 3.évf. 1875. nr.19. V.23. 146.; Izraelita Hitközségi és Iskolai Lap, 2.évf. 1874. Nr.1. I.30. 2.

16 OL fond F fons 16, poz. 16, 55.416/1861.; Magyar Izraelita 36/1832.

17 Ben Chanaja, 48/1858, 408/1862, 788/1864.; Magyar Izraelita, 289-290/1862.

18 Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, 3.évf. 1862. Nr. 2. I.10. 16.; Ben Chanaja, 601/1863.; A magyarzsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Bp. 1896. 141.

19 OL fond F fons 266 nr. 947, 948, 3896/1861, 15.026, 21.903/1864, 2226/1866.

20 Ben Chanaja, 85/1858, 92/1860, 14/1862.; Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, 3.évf. 1862. Nr.2. I.10. 14-15.; Magyar Izraelita, 10/1862.

elvétve rendelkeztek, főképp az emancipáció első évtizedében, jövedelmező fekvőségekkel.

Az állam mind magasabb követelményeket szabott meg az épületeket, felszereléseket és a tanszemélyzetet illetően. Az anyagi nehézségek mellett érezhetővé vált egyes hitközségekben a liberális beállítottság, amelynek eredményeképpen több helyen, mint pl. Temesváron (Belváros) iskoláikat átadták az államnak vagy a községnek. E folyamat inyére volt a liberális kormányzatnak, amely a felekezeti oktatás visszaszorítását óhajtotta, és az államsegélyeket mind terheesebb feltételektől tette függővé. Erdélyben a felekezeti oktatás kérdését tovább bonyolította a nemzeti kérdéssel való összefonódása.

A fenti körülmények ellenére a hívek áldozatkészsége 1868 után aránylag nagyszámú elemi iskola létét tette lehetővé, amit az alábbi táblázat tükröz:²¹

Törvényhatóság	Elemi iskolák száma						
	1888	1890	1895	1900	1905	1910	1914-1915
Bihar	12	14	14	13	12	13	12
Nagyvárad	x	x	2	4	3	3	3
Máramaros	–	–	–	–	1	2	1
Szatmár	4	4	4	7	7	7	5
Szatmár-Németi	x	x	2	2	–	–	–
Szilágy	2	2	5	3	3	3	3
Ugocsa	–	–	–	–	–	–	–
Arad	7	7	7	7	5	5	3
Aradváros	x	x	2	2	2	2	2
Csanád	5	5	4	5	5	3	3
Krassó-Szörény	3	1	1	2	2	1	1
Temes	1	1	–	–	–	–	–
Temesvár	x	x	–	–	–	–	–
Torontál	6	8	6	5	2	3	2
Alsó-Fehér	1	1	1	1	1	1,	
Beszterce-Naszód	–	–	–	–	–	–	–
Brassó	1	1	1	1	–	–	–
Csík	1	1	–	–	1	1	–
Fogarás	1	1	1	1	–	1	1
Háromszék	–	–	–	–	–	–	–
Hunyad	1	–	–	–	–	–	–
Kis-Küküllő	–	–	–	–	–	–	–
Kolozs	2	3	1	–	4	–	–
Kolozsvár	x	x	1	1	1	2	2

21 Magyar Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban MSE), 1895. 392-393 (német kiadás), 1900. 332-333 (német kiadás), 1905. 348-349., 1910. 330-331., 1915. 295.; Egyenlőség, 7.évf. 1888. Nr.45. XII.2. 5.; A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapottáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszadik jelentése. I. ker. Bp. 1891. 170-177.

Maros-Torda	3	2	–	–	–	–	1
Maros-Vásárhely	x	x	1	1	1	1	1
Nagy-Küküllő	–	–	–	–	–	–	–
Szeben	–	–	–	–	–	–	–
Szolnok-Doboka	1	1	1	1	1	1	1
Torda-Aranyos	–	1	1	2	2	2	2
Udvarhely	–	1	–	–	–	–	–
Összesen:	51	54	55	56	54	49	42

A táblázat áttekintése nyilvánvalóvá teszi, hogy a fenti iskolahálózat befogadóképesége elmaradt az iskolaköteles izraelita gyermekek számától. E helyzetet tükrözi az 1907–1908. tanévre vonatkozó felvétel.²²

Törvényhatóság	Iskolaköteles izr. gyermek.	Felekezeti iskolát látogatott	%
Bihar	1.761	989	56,16
Nagyvárad	1.610	654	40,62
Máramaros	4.876	159	3,26
Szatmár	2.209	585	26,48
Szatmár-Németi	731	–	–
Szilágy	1.051	189	17,98
Arad	425	89	20,94
Aradváros	502	356	70,91
Csanád	442	283	64,02
Krassó-Szörény	409	199	48,65
Temes	100	–	–
Temesvár	538	–	–
Torontál	559	181	32,37
Ugocsa	X	X	X
Alsó-Fehér	432	41	9,49
Beszterce-Naszód	803	–	–
Brassó	132	–	–
Csík	208	37	17,78
Fogarás	99	69	69,69
Háromszék	121	–	–
Hunyad	477	–	–
Kis-Küküllő	171	–	–
Kolozs	708	–	–
Kolozsvár	570	235	41,22
Maros-Torda	475	–	–

²² Egyenlőség, 7.évf. 1888. nr.45. XII.2. 5.; Magyar Statisztikai Közlemények (u.s.) 31. (a következőkben MSK)

Törvényhatóság	Iskolaköteles izr. gyermek.	Felekezeti iskolát látogatott	%
Maros-Vásárhely	267	68	25,46
Nagy-Küküllő	173	–	–
Szeben	161	–	–
Szolnok-Doboka	1,374	127	9,24
Torda-Aranyos	393	147	37,40
Udvarhely	204	–	–
Összesen:	22.080	4.408	19,96

Meg kell jegyeznünk, hogy mindkét táblázat a teljes Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Bihar, Csanád, Temes és Torontál megyékre vonatkozik, mivel hiányoznak a községenkénti felvételek adatai, ami a jelenlegi erdélyi területre vonatkozó összesítést tenné lehetővé. Csupán annyit sikerült más forrásból tisztázni, hogy az 1914/15-ös tanévben működő 42 iskolából 9 esett a jelenlegi értelemben vett Erdély határain kívülre.

Nem elhanyagolható szempont, hogy az 1868-as népiskolai törvény nyomán megszervezett iskolahálózat tartósan bizonyult. Igaz, 1888 és 1915 között számuk 51-ről 41-re csökkent (80,48%), az utóbbi adat azonban részben a háború okozta nehézségeket is tükrözi.²³ Az elemi tanintézetek legnagyobb része a fejlettebb Partiumra és Bánságra esik, amit jelez az a tény, hogy a rendszer csúcspontját képező 1890-ben a működő 53 egység közül 42 (79,24%) e vidékeken tevékenykedett.

Igen előremutató volt a lányok iskolázására irányuló gondoskodás. Az említett évben 35 iskolában (66,03 %) koedukáció folyt, különálló leányoktatás csupán Arad, Bihar, Csanád, Kolozs és Szatmár megyékben és a megfelelő szabad királyi városokban volt. Egy-egy brassói és Krassó-Szörény megyei iskola csupán fiúknak volt fenntartva. Érdekes megjegyezni, hogy a zsidó elemi iskolák befogadásának százalékos aránya Aradon érte el a legnagyobb mértéket (70,91 %).

Az iskolák felekezeti tanítóellátását nagy mértékben elősegítette a budapesti izraelita tanítóképző felállítása.²⁴ Így lehetővé vált az okleveles tanerők 111,70 %-os gyarapítása, amit a következő táblázat tükröz:²⁵

Törvényhatóság	Felekezeti tanítók létszáma	
	1888	1907–1908
Bihar	18	21
Nagyvárad	x	14
Máramaros	x	3
Szatmár	10	14
Szatmárnémeti	x	–

²³ Magyar-Zsidó Lexikon, 232.

²⁴ Magyar Zsidó, 1.évf. 1868. Nr.9. II.1. 66-68.

²⁵ MSK 56. k. 749-753.

Szilágy	2	5
Arad	4	4
Aradváros	x	10
Csanád	8	6
Krassó-Szörény	5	6
Temes	1	–
Temesvár	x	–
Torontál	14	5
Ugocsa	–	–
Alsó-Fehér	2	2
Beszterce-Naszód	–	–
Brassó	4	–
Csík	2	1
Fogarás	2	2
Háromszék	–	–
Hunyad	1	–
Kis-Küküllő	–	–
Kolozs	4	–
Kolozsvár	x	5
Maros-Torda	6	–
Marosvásárhely	x	1
Szeben	–	–
Szolnok-Doboka	1	2
Torda-Aranyos	–	4
Udvarhely	–	–
Nagy-Küküllő	–	–
Összesen:	94	105

Szembeszökő a fenti táblázatok alapján Háromszék, Hunyad, Nagy-küküllő, Szeben és Udvarhely megyék iskolahálózatának fejletlensége, ami kifejezetten a hívek aránylag csekély számából és a hitközségek szerény bevételeiből adódik. Ugyanakkor Máramaros, Ugocsa, Beszterce-Naszód és bizonyos mértékben Szatmár, Szilágy és Szolnok-Doboka elmaradottsága a többségnek a hagyományos oktatáshoz való ragaszkodásának tulajdonítható. Az állam az 1877–78-as iskolaévet követően megkísérelte létüket megkérdőjelezni, de igen csekély eredménnyel. Bizonyos jogalapot szolgáltatott fenntartásukra az ortodox-zsidó hitközségi szervezet királyi jóváhagyást nyert szabályzata, amely engedélyezte hitoktatói intézmények létesítését. Az állami szervek kifogásolták azt a kompromisszumos megoldást is, hogy e vallásos iskolákban, tanmenetbe bizonyos általános műveltséget nyújtó tárgyakat másodlagosan beiktassanak, és így túllépjék a törvényszabta 20–25 órás heti órarendet. A magyar nyelv kötelező oktatását előíró törvény nyomán (1879) nehezményezték a héber nyelv előtérbe állítását és az államnyelv

tanításának elhanyagolását.²⁶ Ezen vallási oktatást végülis kénytelen-kelletlen időlegesen eltűrték a teljes analfabetizmus terjedésének megakadályozására. Az állami népoktatás csak lassan, főképp 1900 után vált általánossá, viszont a hagyományhű hitközségek és a szülők jelentős része nem voltak hajlandók a helyzeten változtatni. Trefort minisztersége alatt többrendbeli tárgyalások folytak a máramarosi iskolák átalakítása és magyarosítása céljából, csekély eredménnyel.²⁷ A Jüdische Weltblatt 1889-ben megjegyezte, hogy a magyarországi zsidó iskoláknak alig a fele tért még csak át a magyar tannyelvre.²⁸

A hivatalos beavatkozás ellenére 1893-ban Máramarosszigeten még mintegy 40 döntően vallásos jellegű iskola működött. Más források szerint 1899-ben Máramarosban mintegy 7000 gyermeket melamédek oktattak. Szigorúbb módszerek alkalmazására csak a századforduló után került sor. Így például 1907-ben Nagyváradon bezártak hat „zugiskolának” nyilvánított intézményt.²⁹

Az iskolarendszer elemei között fennálló különbségek ellenére végső fokon valamennyien előmozdították az írás-olvasás terjedését, amit az alábbi táblázat bizonyít:³⁰

Zsidó írni-olvasni tudók száma:

Törvényhatóság	1880	1890	1900	1910	Növekedés 1880–1910
Bihar	55,9	64,54	69	72,6	129,87
Nagyvárad	61,8	71,3	73,8	79,8	129,12
Máramaros	14,9	20,7	24,6	31,5	211,40
Szatmár	40,9	50,4	57,9	65,1	159,15
Szatmárnémeti	53,5	62,6	68,8	73,1	136,63
Szilágy	43	52,3	63,2	67,8	157,67
Ugocsa	29,5	36,6	44,2	54,1	183,38
Arad	63,8	72,5	78	81,7	128,05
Aradváros	71,8	80,9	83,2	86,8	120,89
Csanád	67,9	73	77,8	79,4	116,93
Krassó-Szörény	61,2	74,9	80,2	84,3	137,74
Temes	x	x	x	x	x
Temesvár	73,4	72,8	81,6	84,3	114,85
Torontál	64,9	76,1	80,7	x	x
Alsó-Fehér	48,1	61,5	70,7	74,6	155,90

26 Szombati Újság, 2.évf. 1883. nr.25. VII.1. 5.

27 Uo.

28 Jüdische Weltblatt, 3.évf. 1884. Nr.61. XII.15. 14.

29 Egyenlőség, 12.évf. 1893. nr.47. XI.24. 2.; 18.évf. 1899. nr.1. I.1.; 26.évf. 1907. nr.28. VI.14. 11.

30 MSK, 27. köt. 161.; Palóczy Lajos: A műveltség állapota Magyarországon, különös tekintettel a zsidókra. = Magyar-Zsidó Szemle, 203-210/1889.

Beszterce-Naszód	36	47,5	54,2	57	158,33
Brassó	71,1	79,1	83	83,9	118
Csík	44,3	55,9	64,8	72,8	164,33
Fogarás	57,3	67,9	78,2	81,4	142,05
Háromszék	x	x	x	x	x
Hunyad	56,1	64	70,8	x	x
Kis-Küküllő	44	53,2	66,7	72	163,63
Kolozs	42,7	53,4	63,5	69,8	163,46
Kolozsvár	57,1	69,7	72,5	76,1	139,27
Maros-Torda	48,6	55,6	63,6	66,2	136,21
Marosvásárhely	55,8	68,7	73,9	77,9	139,60
Nagy-Küküllő	x	x	x	x	x
Szeben	x	x	x	x	x
Szolnok-Doboka	39,8	40,1	49,7	58,2	195,30
Torda-Aranyos	45	54,5	64,7	70,1	155,77
Udvarhely	50,4	56,9	68,4	74,5	145,83

A fentiekből az is kiderül, hogy az általános haladás mellett az elmaradás pótlásában Máramaros és Szolnok-Doboka megyék jártak az élen. Igen dicséretes haladás mutatkozott a nők körében, akik az összes izraelita analfabéták 61,27 %-át tették ki 1910-ben.³¹

A hitközségek a maguk erejéhez képest több nehézséget oldottak meg. Így pl. 1890-ben a dési iskola 94 növendékének közel egyharmada vidéki volt, akiket családoknál helyeztek el.³² Hasonló kérdések nehezettek az illetékesekre Tordán, Nagybányán és több más városban. Aradon a túlsúlyfolttságot vidéki iskolák fejlesztésével csökkentették. Újra megnyílt 1880-ban a simándi, majd nemsokára az újonnan létesült kisjenői iskola.³³

A 19. század utolsó évtizedeiben egyes helyeken lépések történtek az iskolák szerkezetének javítására. Nagyváradon az ortodox hitközség 1882-ben bevezette az öt, majd 1894-ben a hat osztályos elemi oktatást. A neológ hitközség 1903-ban átvette az izraelita jellegű Auspitz magániskolai modellt, és hat osztályossá fejlesztette. Kolozsváron a hitközség 1889-ben teremtette meg a hat osztályos oktatás feltételeit.³⁴ A legtöbb izraelita felekezeti iskola azonban megrekedt négy osztálynál, néhány eljutott öt osztályig. Az emancipációt követően kiépült iskolahálózat szükségessé tette megfelelő épületek emelését, Gyulafehérváron 1874-ben Friedmann főrabbi impozáns épületet avatott fel. Közadakozásból emelték 1892-ben a négy osztályos leányiskola helyiségeit. Brassóban emeletes iskola épült. Szilágysomlyón 1893-ban kezdeményezték az

31 MSK. 61. köt.

32 Egyenlőség, 9.évf. 1890. nr.52. XII.26. 4.; uo. nr.31. VIII.1. 4.; Zsidó Híradó, 6.évf. 1896. nr.27. VII.9. 5.

33 Egyenlőség, 21.évf. 1909. nr.14. IV.13. 9.; uo. 24.évf. 1905. nr.15. V.6. 11.; Szombati Újság, 2.évf. 1883. nr.19. V.19. 150.

34 Zsidó Híradó, 4.évf. 1894. nr.29. VII.26. 6.; Egyenlőség, 22.évf. 1903. nr.44. XI.1. 10.; Magyar-Zsidó Almanach, 1911. 266.

lavult iskola újjáépítését.³⁵ Kolozsváron 1889-ben ünnepelte az ortodox hitközség az újonnan épült iskola befejezését. Példájukat 1903-ban követték a neológok. Az 1908–1909-es tanévben az ortodoxok a leányiskola elkészültével büszkélkedhettek. Lugoson 1906-ban döntöttek egy korszerű épület létrehozásáról, elkészülte azonban éveket vett igénybe.³⁶

A legjelentősebb építkezésekre Nagyváradon került sor. Az ortodoxok 1892-ben nagyarányú épületet adtak át rendeltetésének, míg a neológok 1905-ben biztosítottak iskoláiknak új helyiségeket.³⁷ Az épületek, berendezések is jelentős beruházásokat igényeltek.

A legnehezebb kérdést azonban az anyagi források megteremtése jelentette. Mint már jeleztük, az iskolaalap csekély mértékben jöhetett számításba. Így pl. a szilágycsehi iskola 1887-ben 150 forint segélyben részesült.³⁸ Szatmárnémetiben az 1878–79-es tanévtől kezdve a fiúosztályok tanítóit a város fizette, míg a leányosztályok tanerőit 1892-től kezdve 1200 forintnyi fizetéskiegészítésben részesítette. Nagykárolyban az összes felekezeti iskola városi segélyt kapott. A közpénzekből történő segélyezés több helyen a felekezeti iskola államosításához vezetett, így pl. Nagykárolyban (1904). Temesvár-Mehala iskolája éppen a segély megtagadása folytán szűnt meg.³⁹

Bizonyos segítséget jelentettek az alapítványok. Ezek közül kiemelkedik Ungár Benjámin moravikai (Temes megye) hagyatéka, aki 34.000 forintot biztosított a helyi iskolának azzal a kikötéssel, hogy a Szentírást héberül tanítsák.⁴⁰ Némi külső segítség is érkezett, mint pl. „Aliante Israelite” (Párizs) 300 forinttal támogatta a bőzdúfalusi szombatosok iskoláját.⁴¹ Az iskolafenntartás költségeinek oroszlánrésze valójában a tandíjából és a hitközségek hozzájárulásából származott. A nagyvárad ortodox iskolák 1900. évi 18.812 Ft-os költségvetésének felét a hitközség fedezte. Gyulafehérváron 1902-ben ezen hányad 32,72 %-ot tett ki 3.606 Ft összegben. A hitközségi segítség tette lehetővé, hogy jelentős számú növendék felmentsenek a tandíjfizetés alól, míg a fizetőképesek kötelezettségét lehetőségeikhez mérik. Így pl. Gyulafehérváron az említett évben a létszám fele tandíjmentes volt. Aradon 1898-ban a beíratkozottak 26,66 %-a fizetett, igaz, ezek elég magas összegeket.

Az izraelita iskolákban szerepet játszottak a segélyegyletek is, amelyek nemegyszer túllépték a vallási korlátokat is. Értesülésünk van arról, hogy

35 Judische Gemeinde und Schulzeitung, 2.évf. 1874. nr.9. II.27. 67-68.; uo. nr.10. III.6. 76.; Egyenlőség, 10.évf. 1891. nr.50. XII.11. 10.; uo. 11.évf. 1892. nr.13. III.25. 10., uo. nr.36. IX.12. 5.; uo. 8.évf. 1889. nr.45. XII.1. 18.

36 Uo. 24.évf. 1905. nr.29. VII.16. 13.; Szombati Újság, 1.évf. 1906. nr.9. III.2. 6.

37 Zsidó Híradó, 2.évf. 1892. nr.49. XII.22. 9.; Zsidó Néplap, 2.évf. 1905. nr.27. IX. 9. 10.

38 Egyenlőség, 6.évf. 1887. nr.24. VI.19. 10.

39 Uo. 11.évf. 1892. nr.36. IX.2. 5.; uo. 12.évf. 1893. nr.44. X.13. 11-12.; A Jövő, 1.évf. 1897. 1.évf. nr.28. VII.23. 10-11. Der Ungarische Israelit, 6.évf. 1879. nr.27. VI.27. 203.; A magyar-zsidó felekezeti elemi és polgári iskoláinak monográfiája, 400.

40 Egyenlőség, 9.évf. 1890. nr.18. V.2. 12.; uo. 7.évf. 1888. nr.39. X.14. 9.

41 Uo. 19.évf. 1900. nr.25. VI.24. 9-10.; uo. 21.évf. 1902. nr.10. III.9. 9-10.; uo. 17.évf. 1898. nr.29. VII.31. 7.; uo. 27.évf. 1908. nr.24. VI.14. 1. 7.; Az Országos Rabbiegyesület Havi Közlönye, 1.évf. 1908. nr.5. VIII.1. 65-66.; Ben Chanaja, 473/1866.; Izraelita Lapok, 1.évf. 1874. nr.1. IX.10. 3-6.; Izrael, 2.évf. 1913. nr.9. II.3. 10.; National Zeitung, 8.évf. 1906. nr.58. VIII.10. 6.

1888 és 1890-ben a besztercei izraelita nők egyesülete szegény gyermek ruházott fel valláskülönbőség nélkül. Hasonló módon jártak el Nagykárcs is, ahol 1907-ben szegény iskolások ingyen ebédet kaptak. A nagyvárad-i dox iskolában 1886-ban 82, míg 1899-ben 70 tanuló részesült ruhasegélybe.

A tandíjkérdés új fordulatot vett az 1908. évi törvény alapján, amely tandíjak megszüntetéséről intézkedett. Az állam évi 15 koronával kártalanította az iskolafenntartókat növendékenként. A törvény azonban figyelmen kívül hagyta az izraeliták sajátos helyzetét, pontosabban azt a tényt, hogy a tandíjak mekkora szerepet játszottak az iskolák költségvetésének biztosításában.

A szervezett nyilvános iskolák tananyaga igazodott az állami iskolák tantervéhez, ami az általános műveltséget nyújtó tárgyakat illeti. A különbséget a hittan tanításának fokozottabb mértéke és a héber nyelv változatlan oktatása jelentette. Az aradi zsidó elemi iskolában az óraszám egynegyedét e tárgyak tették ki.⁴³

A 19. század végétől kezdve általánossá vált, kevés kivétellel, a tantárgyak magyar nyelvű oktatása. E téren a leghatározottabb lépések Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kolozsvár stb. iskoláiban történtek. Némi késéssel hasonló változások következtek be a Királyhágótól keletre eső összes hitközség iskoláiban, elsősorban Gyulafehérváron és Fogarason, ami gyorsította a zsidóság e területen elmaradt magyarosodását.⁴⁴

A cionista mozgalom megjelenése nyomán, főképpen 1910 után érezhetővé vált bizonyos mértékben a zsidó nemzeti iskolára irányuló igény is. Egyelőre a kezdeményezők erejéből csupán óvodák létesítésére futotta, a héber, illetve ivrid nyelv fokozott oktatásával. A kolozsvári ortodox hitközség óvodáját 1910-ben nyitották meg, majd 1912-ben Szatmárnémetiben 20 növendékkel túlnyomóan ivridül oktató egység létesült. Temesváron 1917-ben valósult meg az említett igény. Ugyanott az első világháború alatt hasonló tannyelvű népiskola felállítását fontolgatták. Végül a belvárosi neológ hitközség újra megnyitotta rég nem működő iskoláját, amelyben a magyar tannyelv fenntartása mellett hangsúlyt kapott az ivrid nyelv és hitoktatás is.⁴⁵

A megfelelő tanítók biztosítása is gondot okozott, főképpen a képesítés állami előírásai nyomán. A század közepe táján csak korlátozott mértékben nyíltak meg a tanítóképzők az izraeliták előtt. A külföldön, főképp Galiciában szerzett bizonyítványok érvényesítése költséges volt. Ugyanakkor semmilyen szabályozás nem biztosította az izraelita felekezeti tanítók jogállását a munkaadó hitközséggel szemben. Igaz, mint már jeleztük, a század első felében a Helytartótanács intézkedései nyomán a tanítók alkalmazása több helyen szer-

42 Egyenlőség, 7.évf. 1888. nr.48. XII.16. 8.; uo. 9.évf. 1890. nr.5. II.2. 12.; uo. 19. évf. 1901. nr.51. XII.23. 12.; uo. 6. évf. 1887. nr.2. I.9. 8.; Allgemeine Judische Rundschau, 2. évf. 1901. nr.1. I.4. 5.

43 Az egykori aradi zsidó iskola iratai, a 2. sz. általános iskola birtokában.

44 Egyenlőség, 11.évf. 1892. Nr.39. IX.16. 17.; uo. 4.évf. 1885. nr.30. VII.26. 6-7.; Szombati Ujság, 1.évf. 1882. nr.47. XI.27. 375-376.

45 Magyar Zsidó, 4.évf. 1911. nr.1. I.13. 1.; Izrael, 1.évf. 1912. nr.3. V.1. 11.; Zsidó Szemle, 6.évf. 1912. nr.10. V.1. 5-6.; uo. 7.évf. 1913. nr.8. IV.15. 10.; uo. 13.évf. 1918. nr.14-15. IV.5. 15.; uo. 12.évf. 1917. nr.47. XI.23. 5.

zódással történt, amely állami jóváhagyást igényelt. Betartásuk, főképp a fizetések pontos folyósítása, általában a hitközségi vezetőség jóindulatától függött. Az 1867-ig fennállt Erdélyi Nagyfejedelemségben a helyzet még kezdetlegesebb volt. Gyökeres változást a budapesti izraelita tanítóképző felállítása jelentett.

Erdélyből kezdetben kevesen iratkoztak be, később növekedett a számuk. Míg 1889-ben a 23 növendékből csupán egy volt erdélyi, az 1917/18-as tanévben beiratkozott 76 tanuló közül 16-an származtak e vidékről. A tanítóképző működését az ortodoxok kifogásolták számukra túlságosan neológ irányzata miatt. Az 1891/92. tanévtől kezdve kántorképző tanfolyamot is szerveztek. A tanítóság egy részének nagyon nehéz helyzetén segítő 1913-ban összekapcsolták a két képzőt. A tanítónőképzést ugyan már 1873-ban előirányozták, valójában csak az első világháborút megelőző években nyílt bizonyos lehetőség számukra.⁴⁶

Az izraelita tanítóság 1866-ban Szatmárnémetiben tartott gyűlésén napirendre tűzte helyzetük rendezését, többek között felvetették nyugdíj jogosultságukat. Igényeiket a „Judische Volksschule” című lapban hangoztatták, amelyet Ehrenthal aradi igazgató-tanító adott ki.⁴⁷ A későbbiekben a helyzet többnyire javult, de még mindig távol maradt a megfelelő javadalmazás, amely az államnál alkalmazott tanítók színvonalát sem érte el.

A 19. század utolsó évtizedében megszavazott törvények bizonyos fizetési szintet írtak elő a felekezeti tanítóság számára is, az állam pedig vállalkozott a javadalmazás kiegészítésére, ha az iskolafenntartó ereje elégtelennek bizonyult. E megoldás azonban nem volt feltétlenül előnyös, mivel fokozott miniszteri beleszólást biztosított, amit a korabeli zsidó sajtó nehezményezett is. Szóvá tették, hogy egyes esetekben az államsegélyt szubjektív okok folytán elutasították, vagy halogatták.⁴⁸ Ilyen körülmények között több hitközség lemondott az államsegélyről. Lugoson az 1907-es törvény életbelépése után a neológ hitközség kiegészítette a tanítói fizetést, és vállalta az ezzel járó adóemelést. Hasonló elhatározásra jutott az aradi neológ hitközség is 1909-ben.⁴⁹ Bírálatot váltott ki az iskolaszékek hatáskörének állami ellenőrzése, amely korlátozta határozati jogukat az iskola belső rendjének és órarendjének stb. meghatározásában (1906).⁵⁰

Az izraelita felekezeti oktatás hatáskörén kívül maradtakról való gondoskodás nem korlátozódott az állami, községi vagy más felekezeti iskolákban a tanterv előírta hittan tanítására. A kérdés horderejét jelzi, hogy 1910-ben Nagyváradon 1179 izraelita növendék látogatott más jellegű iskolát. A megoldás egyik útja a Talmud-Tóra oktatás szervezése volt iskolán kívüli alapon,

46 Szemere Samu: Az országos izr. tanítóképző intézet értesítője a LXI-LXXI tan évekről 1917/18-tól 1927/21 ??-ig. Bp. 1928. 48.; Bánóczy József: Az országos izraelita tanítóképző intézet története 1857-1897. Bp. 1897. 17.

47 Ben Chanaja, 473/1866.; Izraelita Lapok, 1.évf. 1874. nr.1. IX.10. 3-6.; Magyar Izraelita, 3.évf. 1863. nr.20. 240, nr.48. 412.

48 Izrael, 2.évf. 1913. nr.9. II.3. 10.; Egyenlőség, 28.évf. 1909. nr.3. I.17. 1-2.Melléklet.

49 Uo. nr.47. 1909. XII.5. 10.

50 Nationalzeitung, 8.évf. 1906. nr.58. VIII.10. 6.

amelyet Nagyváradon 1888-ban indítottak be. 1908-ban a Szász-Chevre egyesület külön helyiséget biztosított számukra, sőt 1913-ban egy megfelelő épületet bocsájtottak rendelkezésükre.

Szinérváralján 1895-től kezdve indítottak hasonló tanfolyamokat. Marosvásárhelyen 1912-ben egy vallásos egyesület patronálta a Talmud-Tóra oktatást. Több ortodox hitközség „tanházakat” hozott létre (Szászrégen, Lippa stb.), amelyek azonban csupán iskolán kívüli szerepet játszottak.⁵¹

Az 1848–49-es forradalmat megelőző évtizedekben az erdélyi középiskolák csak kivételesen fogadtak be zsidó tanulókat. Igen megértő magatartást tanúsítottak a nagyváradi Premontrei Főgimnáziumban. Itt tanult Grósz Frigyes, a híres szemorvos, aki 1830-ban létrehozta mintául szolgáló szemkórházát.⁵² Hasonló magatartás fedezhető fel a nagykárolyi piaristák, a lugosi minoriták stb. részéről is.

A forradalom után kiszélesedtek a lehetőségek úgy, hogy a nagyváradi főgimnáziumban az 1850–51-es tanévben már 19 izraelitát írtak be. A máramaroszigeti középiskolában hat jelentkezést hagytak jóvá. A korabeli erdélyi középiskolákban 34 izraelita tanuló jelenléte ismeretes.⁵³

Az emancipáció törvénybe iktatása után a zsidó felekezeti középiskola kérdése is napirendre került. A jóindulatú tervezésekről csakhamar kiderült, hogy megvalósításukra nincs mód. A középiskolák létrehozása meghaladta a hitközségek anyagi erejét, és a szükséges szellemi erők sem álltak egyelőre rendelkezésükre. Ilyen körülmények között kettős irányzat rajzolódott ki. Egyrészt a kor követelményeinek felismerése kapcsán növekedett az elemi oktatás színvonalát meghaladó műveltség és képzés igénye, másrészt megindult az értelmiség soraiban történő tömeges felzárkózást célzó mozgalom. E két irányzat nyomán növekedett a polgári iskolák, néhol a nem teljes gimnáziumok látogatása, valamint a főgimnáziumok felé való áramlás, előnybe részesítve a magas tanítási színvonallal rendelkezőket, amivel új létesítmények eleve versenyképtelenek lettek volna. Mi több, az 1836-ban megnyílt aradi reáliskola az abszolutizmus éveiben fokozatosan elvesztette eredeti szerepét. Rotter János 1848-ban Aradon magyar tannyelvű kereskedelmet alapított, amely 1863-ban négy osztályos felsőbb iskolává alakult. Helyüket 1874-ben végülis az állami főreáliskola vette át.⁵⁴

Egyetlen újabb zsidó jellegű alapításról van tudomásunk Nagyváradon (1888). Az ún. polgári iskola fiúkat vett fel, majd 1900-ban leányosztályok is alakultak. Az 1910–11-es tanévben hat tanerő irányítása alatt 256 rendes és 93 magántanuló tett vizsgát.⁵⁵

51 Magyar Zsidó, 1.évf. 1908. nr.17. XII.11. 14.; uo. 4.évf. 1911. nr.10. VII.7. 12.; uo. 5.évf. 1912. nr.10. VI.10. 10.; Ungarländische Judenzeitung, 3.évf. 1910. nr.15. VIII.18. 6.; uo. 6.évf. 1913. nr.7. IV.4. 105.; uo. t.évf. 1913. nr.21. XI.28. 338.; Egyenlőség, 12.évf. 1893. nr.49. XII.8. 11.; uo. 20.évf. 1901. nr.4. I.27. 11.; Zsidó Híradó, 6.évf. 1896. nr.31. VIII.6.; uo. 8.évf. 1898. nr.25. VIII.11. 3.; uo. 5. évf. 1895. nr.9. II.28. 4.

52 Grósz Friderik; Die Augenkrankheiten des grosse Ebene Ungarns, Grosswardein, 1855.

53 Tafeln zur Statistik des Österreichische Monarchie für die Jahre 1849-1851. 2/8.Heft.

54 Márki Sándor i.m. 2. köt. 780.

55 Zsidó Híradó, 8. évf. 1898. nr.25. VIII.11. 17.; Egyenlőség, 19.évf. 1900. nr.26. VII.1. 12.; MSÉ, 1911.

Az izraelita vallású fiúnövendékek számának növekedése a 4-6 osztályos középiskolákban már az 1870-71-es tanévben megfigyelhető. A rendelkezésünkre álló 1886/87-es adatok további számszerű növekedést mutatnak, és egyben a látogatott tanintézetek hálózatának terebélyesedését is, amelyek felkarolják az izraelita növendékeket az úttörő szerepet vállaló nagykárolyi piaristák mellett, amit az alanti táblázat bizonyít:⁵⁶

Tanintézet	Osztály	Növendékek 1870-1871	Izrael.növ. 1886-1887		
Lugos, állami	4	129	3	x	x
Máramarosziget, piarista	4	149	3	105	5
Nagybánya, minorita	6	220	3	x	x
Nagykároly, piarista	6	157	41	251	48
Nagyszalonta, ref.	6	77	6	89	20
Sepsiszentgyörgy, ref.	4	165	–	133	4
Szamosújvár, örmény kat.	2/4	76	–	104	2
Szászrégen, lut.német	4	121	–	104	15
Szatmárnémeti, kat.	6	173	12	181	32
Székelykeresztúr, unit.	5	85	–	100	2
Szilágysomlyó, minorita	4	x	x	68	15
Brád, gör.kel.román	4	x	x	90	1
Szászsebes, lat.,német	4	77	1	85	3
Összesen:	–	1429	69	1310	147

A táblázat kiemeli a fejlődés kettős irányzatát. Egyrészt megeleveníti a nem teljes középiskolák kezdődő leértékelését az összlétszám 8,32 %-os csökkenése révén, másrészt tükrözi az izraeliták lépéshátrányának behozatalát és túllépését, fajsúlyuk 232,78 %-os növekedésével. A késéssel megjelent felsőbb leányiskolák esetében már az utóbbi jelenség játssza a döntő szerepet (1886-87).⁵⁷

Felsőbb leányiskola	Növendékek száma	Izraelita	%
Kolozsvári községi	101	–	–
Marosvásárhelyi állami	73	16	21,91
Temesvár, állami	111	58	52,25
Összesen:	285	74	25,96

⁵⁶ Uo. 1872. 466-475.; uo. 1888. 151-157.

⁵⁷ Uo. 1888. 170-173. A statisztikai kiadványok a továbbiakban mellőzik a nem teljes gimnáziumok növendékeinek vallási megoszlását. E tanintézetek csak kivételszerűen adtak ki értesítőket és hasonlóképpen eredménytelenül jártunk el a budapesti statisztikai levéltárban is (1993).

A későbbi évtizedek vitathatatlanul azonos fejlődési irányzatának számszerű vizsgálata a nem teljes középiskolák esetében a növendékek vallási megoszlása ismeretének hiányában egyelőre nem lehetséges.

E folyamatokkal párhuzamosan megfigyelhető az izraeliták orientálódása a főgimnáziumok felé, elsősorban az őket korábban is befogadó tanintézetek keretében. Az emancipációt követő két évtized fejlődését a következő táblázat szemlélteti.⁵⁸

Tanintézet	Növendékek 1870–71	Izr.	Növendékek 1886–87	Izr.
Arad, királyi kat.	336	36	377	97
Belényes, gör.kat. román	232	2	225	8
Beszterce, lut., német	129	1	191	12
Brassó, rom., status	153	–	126	4
Brassó, honterus, lut., német	153	13	181	13
Gyulafehérvár, rom.kat.,status	152	3	239	37
Lugos, állami	x	x	188	31
Kolozsvár, ref.	313	4	289	15
Kolozsvár, piarista	446	3	354	7
Kolozsvár, unit.	193	22	255	22
Máramarossziget, ref.	258	12	360	54
Marosvásárhely, ref.	593	15	213	26
Meggyes, lut., német	126	4	158	15
Nagybánya, állami	x	x	196	18
Nagyenyed, Bethlen ref.	408	3	303	6
Nagyszeben, állami	306	–	259	3
Nagyvárad, premontrei	632	83	482	84
Naszód, gör.kat., román	164	–	179	9
Segesvár, lut., német	146	1	151	–
Szászváros, Kun ref.	230	–	159	17
Szatmárnémeti, kir.kat.	311	19	335	43
Székelyudvarhely, ref.	242	–	180	2
Temesvár, piarista	446	38	523	58
Zilah, Wesselényi ref.	359	7	440	4
Balázsfalva, gör.kel., román	267	–	344	2
Összesen:	6.595	266	6.707	587
		4,03%		8,75%

58 MSÉ, 1872. 456-463.; uo. 1888. 92-101.

A fentiekből szintén az izraelita növendékek számának növekedése következik (217,12 %), habár mind a főgimnáziumok, mind a nem teljes középiskolák esetében valamivel kisebb a fejlődés, mivel jelentős számú tanintézetnek nem voltak zsidó tanulói. E helyzet gyökeresen megváltozott a következő évtizedekben, amint ezt az egyes főgimnáziumok 1913–14-es tanévről szóló értesítói bizonyítják. Az Országos Pedagógiai Könyvtár gyűjteménye alapján megállapíthatjuk, hogy e tanévben az erdélyi középiskolákat 15.475 tanuló látogatta. Az izraeliták 42 tanintézetbe iratkoztak be, amelynek az összlétszáma 14.338 növendék volt, ez utóbbiak közül 1.833 zsidó volt (12,78 %).

Tanintézet	Növendékek száma	Izraelita
Arad, királyi kat.	578	150
Belényes, gör.kat., román	403	28
Brassó, róm.kat., status	254	35
Csikszereda, róm.kat., status	427	12
Dés, állami	318	63
Erzsébetváros, állami	201	25
Fogarás, állami	331	44
Gyergyószentmiklós, állami	138	16
Gyulafehérvár, róm.kat., status	389	31
Lugos, állami	315	53
Kézdivásárhely, róm.kat., status	230	41
Kolozsvár, ref.	474	31
Kolozsvár, piarista	516	87
Kolozsvár, unit.	344	53
Máramarossziget, kir. kat.	278	23
Máramarossziget, ref.	334	93
Marosvásárhely, ref.	381	54
Marosvásárhely, róm. kat., status	283	41
Meggyes, lut., német	185	7
Nagybánya, állami	374	76
Nagyenyed, Bethlen, ref.	498	29
Nagykároly, piar.	326	61
Nagyszalonta, állami	335	72
Nagyszeben, állami	425	36
Nagyvárad, premontr.	607	127
Naszód, gör. kat., román	312	7
Oravicabánya, községi	67	2
Petrozsény, állami	183	24
Segesvár, lut., német	256	5
Sepsiszentgyörgy, ref.	311	16
Szamosújvár, állami	371	46
Szászváros, Kun ref.	354	36

Szatmárnémeti, kir. kat.	675	86
Szatmárnémeti, ref.	441	68
Székelykeresztúr, unit.	224	7
Székelyudvarhely, ref.	315	17
Szilágyosomlyó, minor.	261	52
Temesvár, piarista	635	36
Temesvár, állami	406	102
Torda, állami	301	18
Zilah, Wesselényi ref.	282	23
Összesen:	14.338	1.833 (12,78%)

Ha a tannyelvet tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy a magyarosodás eredményeként az 1913/14-es tanévben mindössze 12-en tanultak német és 35-en román nyelven, összesen 47-en (2,56 %). Figyelemreméltó, hogy az állami gimnáziumok nagyarányú kiépülése ellenére a zsidó tanulók többsége a keresztény felekezeti iskolák (beleértve a királyi kat. főgimnáziumokat is) mellett maradt, amit az alanti táblázat igazol:

Felekezet	Iskolaszám	Izrael növ.	%
Katolikus	15	817	44,57
Református	9	367	20,02
Unitárius	2	60	3,27
Luteránus	2	12	0,65
Összesen:	28	1.256	68,52

A 19. század második felének és századunk első évtizedeinek gazdasági-társadalmi változásai maguk után vonták a leányok főgimnáziumi oktatásának szükségességét is. A felekezetek anyagi erejének korlátozott volta e téren a vezető szerepet az állami kezdeményezésnek adta át. Az 1913/14-es tanévről a következő táblázatot készíthetjük:

Tanintézet	Növendékek száma	Izrael.
Arad állami (1912/13)	199	81
Máramarossziget, állami	191	78
Marosvásárhely, községi	125	45
Szatmárnémeti, ref.	28	99
Temesvár, állami	x	x
Temesvár, Notre-Dame, róm. kat.	218	29
Összesen:	1.183	398 (33,64%)

A gyakorlati élet követelményei szintén előtérbe helyezték a reáliskolák fejlesztését. Az első szakaszban az alreáliskolák hálózata épült ki, amely a

zsidó ifjúság részéről fokozott érdeklődésre talált. E helyzetet tükrözi az 1870/71-es tanévről készült kimutatás.⁵⁹

Tanintézet	Osztály	Növendékek száma	Izr.
Arad, izr., német	2	35	32
Arad, Rotter, magán	3	170	23
Beszterce, lut., német	3	46	1
Segesvár, lut., német	3	75	2
Temesvár, magán	3	147	42
Brassó, lut., német	3	175	23
Brassó, gör. kel., román	2	35	–
Összesen:		683	123 (18%)

E tanévben mindössze két főreáliskola működött.

Tanintézet	Növendékek száma	Izr.
Nagyszeben, lut., német	257	5
Temesvár, állami	105	23
Összesen:	362	28 (7,73 %)

Közel két évtized múltán az alreáliskolák hasznossága csökkent, és kialakult – fokozott izraelita érdeklődéssel – egy állami túlsúllyal rendelkező főreáliskolai hálózat.⁶⁰

Tanintézet	Jelleg	Növend. sz. 1886–87	Izr.	Növend. sz. 1913–14	Izr.
Arad	állami	166	73	319	84
Brassó	állami	103	13	234	62
Déva	állami	152	26	324	53
Nagyszeben	lut., német	235	1	290	7
Nagyvárad	állami	214	139	348	185
Székelyudvarhely	állami	98	1	156	11
Temesvár	állami	224	101	489	133
Brassó (6 oszt.)	lut., német	192	33	x	x
Brassó (6 oszt.) gör. kel.	román	97	1	84	2
Összesen:		1.481	388	2.244	537
			26,19%		23,93%

59 Uo. 1872. 478-479.

60 Uo. 1888. 114-117.

A középfokú szakoktatás fejlődéséhez tartozik a kereskedelmi iskolák létrejötte. Az 1886/87-es tanévről a következő kimutatás áll rendelkezésünkre:⁶¹

Tanintézet	Jelleg	Növendékek száma	Izr.
Arad	állami	86	29
Brassó	állami	36	4
Brassó	gör. kel., román	35	–
Fogarás	községi	27	13
Kolozsvár	állami	193	48
Lippa	állami	12	2
Temesvár	magán Wiesner	76	19
Összesen:		465	115 (24,73%)

Sajnos, az Országos Pedagógiai Könyvtár birtokában az 1913/14. tanévről csupán a Szatmárnémetiben és Temesváron működő községi felsőkereskedelmi iskolák értesítője található, amelyből kiderül, hogy az előbbi 95 tanulójaiból 59 (62,1 %), az utóbbi 269 növendékéből 82 (30,48 %) volt izraelita.⁶²

A Budapesten működő izraelita tanítóképző mellett zsidó növendékek kis számban állami, illetve felekezeti tanintézetekben igyekeztek képesítést szerezni. Számuk az 1886/87-es tanévben nyolcra rúgott, és a helyzet a későbbiekben is hasonló maradt.⁶³ A felekezeti tanítóképzés hiánya miatt az 1886/87-es tanévben 28 izraelita leány iratkozott be különböző képzőkbe. Az 1913/14-es tanévre számuk 9-re csökkent, miután Budapesten más lehetőségek jelentek meg.⁶⁴

Az izraeliták emancipáció utáni középfokú iskolázottságának eredményei az 1910-es népszámlálás adataiban tükröződnek.⁶⁵ A kimutatott 149.296 „tanult” személyből igen magas százalékot ért el a 4–6–8 osztályt végzettek aránya az alábbi táblázat szerint:

Tanulmányi fok	férfiak	nők	összesen	%
4 osztály	7.030	8.211	15.241	10,20
6 osztály	2.127	1.384	3.512	2,35
8 osztály	6.367	884	7.221	4,83
Összesen:	15.524	10.479	25.974	17,39

61 Uo. 162-163.

62 Ungarische Wochenschrift, 2. évf. 1896. nr.18. VI.14. 6.; Zsidó Híradó, 6.évf. 1896. nr.19. V.14. 4-5.; Egyenlőség, 15.évf. 1896. nr.21. V.22. 11.; uo. 32.évf. 1913. nr.34. VIII.29. 1-2.; uo. 30.évf. 1891. nr.15-16. IV.11. 2.; Jövő, 1.évf. 1897. nr.1. I.8. 10.; Judische Gemeinde und Schulzeitung, 1.évf. 1873. nr.4. VII.25. 4.

63 MSÉ, 1888. 178-179.

64 Uo. 186-189.

65 MSK, 61. köt. 541.

Természetesen mind az egyes elért tanulmányi fokok, mind a nemek aránya tükrözik a korabeli társadalmi viszonyok kötöttségeit. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy 1910-ben a 6 évnél ?? idősebb izraeliták között valamilyen középiskolát végzettek aránya 1:5,75. A legnagyobb haladást Nagyváradon (38,44 %), Temesváron (37,08 %), Aradon (35,13 %) és Kolozsváron (27,82 %) érték el.

Bizonyos számú izraelita fiatal látogatta a szaporodó szakiskolákat is. Ismeretes, hogy a 19. század első felének alapvető kérdése volt a zsidóság gazdasági és társadalmi átrétegződése. E téren előljárt az aradi hitközség az európai hírű Chorin Aaron rabbi vezetésével, aki a mesterségek területére irányította az ifjúságot. Később e tevékenység túlhaladta a már említett felekezeti kezdeményezést, és előtérbe kerültek a „közös” iskolák. Az 1886/87-es tanévben Erdélyszerte működő 45 „alsófokú iparoktatási” tanintézet közül 39-ben összesen 606 izraelita tanult (7,81 %). A legjelentősebb létszám Nagyváradon (206), Szatmárnémetiben (80) és Nagykárolyban (47) mutatható ki.⁶⁶ A női oktatás keretében tudomásunk van a sepsiszentgyörgyi ipariskola 4 és a gyergyószentmiklósi játékszerkészítő tanfolyam 7 növendékéről.⁶⁷

A kereskedelmi és vasárnapi ismétlő iskolák keretében az 1886/87-es tanévben fennállt 12 tanintézet 712 tanulója közül 9-ben 234 izraelita tanult (32,86 %). A legnagyobb részvétel Aradon (33), Nagyváradon (102), Szatmárnémetiben (29) és Temesváron (34) jegyezhető fel.⁶⁸

A mezőgazdasági iskolák esetében az érdeklődés alacsony maradt. A kolozsmonostori intézetbe 1886/87-ben 82-en iratkoztak be, közöttük 5 zsidó (6,09 %). Az öt földműves iskola 94 résztvevője között mindössze Meggyesen találunk 1 jelentkezőt, valamint az ottani vincellérképzőben 1 ifjút.⁶⁹

A következő évtizedekben felfokozódnak az erőfeszítések, sajnos a források többnyire mellőzik a tanulók vallási hovatartozásának feljegyzését. Figyelemreméltó, hogy az aradi helyébe lépő országos egyesület 1906-ban 501 izraelita ifjút támogatott. Ezek közül 421 mesterséget, 39 mezőgazdasági szakmát tanult, 41-en pedig saját műhelyük létrejöttéhez kaptak hozzájárulást.⁷⁰ A következő évben megkezdődtek az előkészületek egy tangazdaság életrehívásához.⁷¹ A terv csak később valósulhatott meg, egy Temesvár melletti pusztán.

Az izraelita vallás szabályai, elsősorban az ortodoxok által feltétlenül betartott Sulchan-Aruh ellentétben álltak több tekintetben az állami és keresztény felekezeti iskolák szabályaival. Dicséretes kezdeményezésnek számított a máramarosszigeti izraelita diákok számára létesített internátus (1905).⁷² A nehézségek megszüntetését sürgette 1913-ban Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi, egyben egyetemi magántanár.⁷³

66 MSÉ, 1888. 148-159.

67 Uo. 144-145.

68 Uo. 164-169.

69 Uo. 82-85., 138-141.

70 Neue National-Zeitung, 9.évf. 1907. nr.27. VI.18. 8.

71 Zsidó Élet, 1.évf. 1907. nr.20. V.31. 6.

72 Egyenlőség, 23.évf. 1905. Nr.33. VIII.13. 13.

73 Uo. 32.évf. 1913. nr.31. VIII.3. 2-3.

A kérdések megoldása könnyebb volt egyes felekezeti iskolák megértő fenn tartói révén, mint az állami tanintézetek merev szabályainak módosítása. Egy 1877-ből kelt miniszteri rendelet megengedte, hogy a szülők kérésére a zsidó növendékek a négy főünnepen ne legyenek kötelesek írni, illetve rajzolni. Később ezekhez újabb két napot csatoltak.⁷⁴ Újabb közbelépések eredményeként a fentieket kiterjesztették szombatra is, főképp egy 1885-ből származó rendelet nyomán. A végrehajtása folyamán kialakult kedvezőtlen légkör miatt 1886-ban visszavonták, majd a rabbik gyermekeire, illetve e pályára készülőkre korlátozták. A következőkben még számos rendelet született, míg végül 1908-ban a kérdést a zsidókra nézve kedvezően rendezték, sőt 1913-ban a miniszter megengedte, hogy az izraeliták szombaton bizonyos órákról istentiszteletre távozzanak.⁷⁵ Egy 1911-ben kelt rendelet lehetővé tette az izraelita tanároknak a négy főünnep megülését.⁷⁶

Hosszú időn keresztül a zsidó értelmiség legfontosabb személye a rabbi volt. Vezető szerepük, főképp az ortodox hitközségekben, töretlen maradt. A rabbiképzés 1877 előtt hagyományos módon történt. A „cheder” elvégzése után a jesiva következett, mint a legmagasabb oktatási forma. Erdélyben több ilyen intézmény működött. Máramarosszigeten a Teitelbaum rabbidinasztia irányítása alatt állt.⁷⁷ Szilágysomlyón 1893-ban Rosenbaum rabbi azzal a feltétellel fogadta el székét, ha egyidejűleg jesiva is létesül. Nagykárolyban is működött egy ilyen tanintézet.⁷⁸ A nagyváradi ortodox hitközség áldozatkészsége 80 fős létszámot biztosított.⁷⁹ A jesivatanulók többnyire nyomorúságos helyzetét orvoslandó 1906-ban alapítványt hoztak létre. A jesivák tisztán a vallási oktatás kereteiben maradtak, és sikertelenül végződtek a kísérletek (pl. Nagyváradon), hogy tananyagukat bővítsék.⁸⁰

A 19. század közepén több szervezetet dolgoztak ki, amely felsőfokú oktatási színvonalú rabbiszeminárium felállítását célozta. Az ortodoxok ellenállása miatt a reformizmus irányában tájékozódók közül többen Páduában folytatták tanulmányaikat. A velencei tartomány Olaszországhoz történt csatolása után (1866) a bécsi szeminárium került előtérbe. A hitközségek körében történt szakadás nyomán a neológok erőiesen felléptek a rabbiszeminárium érdekében, ami 1877-ben az iskolaalap terhére megvalósult. Fontos megjegyezni, hogy a végzősök rabbiavatása csakis a budapesti egyetemen szerzett doktorátus nyomán történhet meg. A tannyelv 1880 után fokozatosan magyar lett.⁸¹ Továbbra is nagy nehézségek álltak fenn, főképpen egy diákothton hiánya miatt, amely csupán 1918-ban jött létre.

74 Magyarországi rendeletek tára, 11.évf. (1877), 316-317, 329.

75 Magyar Izrael, 2.évf. 1909. nr.2. II.1. 39-40.; Egyenlőség, 32.évf. 1913. nr.6. II.9. 9.

76 Magyar Zsidó, 3.évf. 1910. nr.1. I.5. 13.; uo. 4.évf. 1911. nr.7. V.3. 18.

77 Egyenlőség, 4.évf. 1885. nr.40. X.4. 3.

78 Zsidó Híradó, 3.évf. 1893. nr.9. III.3. 10.; uo. nr.29. V.18. 12.

79 Uo. 6.évf. 1896. nr.37. X.22. 9.; Zemplén Jakab: A jesivák állapota hazánkban. Magyar Zsidó Szemle, 1906. 411-419.

80 Egyenlőség, 28.évf. 1906. nr.21-22. V.27. 14.; Magyar Zsidó Szemle, 1884. 664-666.

81 Venetiánér L. i.m. 306-314.; Judische Gemeinde und Schulzeitung, 1.évf. 1873. nr.17. X.24. 189.

Közel 70 éven keresztül az erdélyi neológ, statusquo és elvértve ortodox rabbik e szemináriumban szerezték meg képezésüket. Az első tanévben a középiskolai szintű oktatás 24 növendékéből egy-egy Ugocsa, illetve Szatmár megyékből származott. A főiskolai tanfolyam öt hallgatója között egy nagyváradi volt.⁸² Az 1911/12-es tanévben az alsó tagozat 52 növendékéből 8, míg a főiskola 19 hallgatójából 4-en jöttek Erdélyből.⁸³ Az ortodoxok a pozsonyi jesivát fejlesztették tovább, amely 1859-ben nyilvánossági jogot nyert és később főiskolai szintet ért el.⁸⁴

A 18. század végétől kezdve elvértve, majd a következő évtizedekben mind gyakrabban juthattak be a zsidók a felsőfokú tanintézetekbe. A mai értelemben vett Erdélyben főképp az 1848/49-es forradalom után mutatkozik fejlődés. A nagyváradi jogakadémia 1859-ben egy, 1865-ben már három izraelita hallgatóval rendelkezett. Ugyanazon évben, Nagyszebenben és Kolozsváron is beiratkozott egy-egy. A nagybányai bányászati iskolában 1854-ben találjuk az első izraelita növendéket. A kolozsvári orvosi iskolába 1859-ben és 1865-ben egy-egy zsidó nyert képzést. Az utolsó tanévben (1870/71) 55 hallgatója közül 4 izraelita volt. Fokozatosan eltűntek a diploma érvényesítésének útjába tornyosuló akadályok. Így 1861-ben a Gubernium utasítása tette lehetővé Fischer Lajosnak, hogy letehesse az ügyvédi vizsgát.⁸⁵

A kolozsvári egyetem megnyitása (1872) után is aránylag korlátozott maradt a zsidó hallgatók száma, elsősorban a budapesti tudomány- és műegyetem felé történő áramlás miatt.⁸⁶

A kolozsvári egyetem izraelita hallgatóiról a következő adatokkal rendelkezünk:⁸⁷

Félév	Összlétszám	Izraelita	%
1886 /87 nyári	512	31	6,05
1896/97 nyári	726	42	5,78
1912/13 nyári	2.124	280	13,18

A karok közül a zsidók főképp a jogi, orvosi és gyógyszerészeti karokon tömörültek, amit a következőkben érzékeltethetünk az 1912/13-as nyári félévben.⁸⁸

82 Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest für des Schuljahr 1877-78. Bp. 1978. 9-10.

83 A budapesti országos rabbiképző intézet értesítője az 1911-1912 tanévről. Bp. 1912. 17-19.

84 Hitör, 1.évf. 1914. nr.1. III.20. 11.; Egyenlőség, 36.évf. 1917. nr.14. III.24. 19.

85 Magyar Izraelita, 1861. 91.; Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, 3.évf. 1862. nr.28. VII.11. 223-229.; uo. nr.29. VII.18. 238.; MSÉ, 1872. 444-445.

86 Die Epoche, 3.évf. 1882. nr.12. III.23.; Egyenlőség, 7.évf. 1888. nr.49. XII.3. 4.; uo. 12.évf. 1893. nr.48. XII.1. 10.; uo. 16.évf. 1897. nr.23. VI.6. 9.; uo. 17.évf. 1898. nr.11. III.13.; uo. 33.évf. 1914. nr.4. I.25. 2.

87 MSÉ, 1888. 58-60.; Das Ungarische Unterrichtswesen in Studienjahre, 1896-97. Bp. 1898. 35.

88 Magyarország közoktatás ügye az 1913. évben. Bp. 1915. 3. 51-52.

Kar	Összlétszám	Izraelita	%
Jog- és államtudomány	1.265	168	13,28
Orvosi	487	83	17,04
Bölcsészeti, nyelv- és történettudomány	185	4	2,16
Mennyiségtan-természettudomány	80	2	2,50
Gyógyszerészet	107	23	21,49
Összesen:	2.124	280	13,18

Ugyanabban a félévben a helybeli gazdasági akadémiának három zsidó hallgatója volt 82 növendék közül (3,65%).⁸⁹

A továbbra is fennálló jogakadémiák között főképpen a máramarosszigeti rendelkezett izraelita hallgatókkal. Az 1913/14-es tanévben 14-en látogatták, míg az összlétszám 120 volt (11,66%).⁹⁰

A fenti adatokból kiderül, hogy az erdélyi zsidóság iskolázottsága főképp 1867 után hatalmas fejlődésen ment keresztül. E folyamatot nagymértékben elősegítette az állami keresztény felekezeti iskolákban uralkodó megfelelő légkör. Ezek kizárták falaik közül az antiszemita izgatás minden formáját. Vértán István nagyváradi jogakadémiai tanár esete, aki katedrájáról hirdette a vérvád gyerekes feltételezését, vagy más néhány eset, elszigeteltnek számít.⁹¹ A bécsi „Die Unparteiische Beobachter” Tordáról 1890-ben kelt jelentésében elismeréssel állapíthatta meg, hogy Erdélyben az antiszemita agitációnak nincs tömegbázisa.⁹² A későbbiekben is – legalább iskolai szinten – változatlan maradt a helyzet.

A jelen tanulmány keretében nem volt mód külön kitérni a tárgyalt zsidóság magyar, német és román nyelvtudására. Ennek vizsgálata külön közleményt igényel.

JENŐ GLÜCK

THE HISTORY OF THE TRANSYLVANIAN JEWISH EDUCATION

The Jewish religious communities having been established all over Transylvania were regarding as one of their most important tasks to organize the education of their children. In the earlier centuries they were using and adhering to a double solution. The richer families were employing their own teachers, and those families which were living in less favourable financial situation were employing the teachers for their children, mostly by the mediation of the religious community, in groups. The education of the poorer children was provided for by the communities concerned. Common education was also organized on several places. Besides the learning of the

89 Uo. 3. 58.

90 MSÉ, 1872. 446-447.; Das Ungarische Unterrichtswesen, 1896-97. 62.; Pap Tibor - Jakobi-nyi Péter: A máramarosi ref. liceum-jogakadémia és főgimnázium értesítője az 1913/14. tanévről. Máramarossziget, 1914. 58.

91 Egyenlőség, 32.évf. 1913. Nr.22. VI.1. Melléklet.

92 Die Unparteiische Beobachter, 1.évf. 1890. nr.3. X.5. 3.

Hebrew and Yiddish writing and reading the religion was being regarded as most important aim by the traditional Jewish education. All the Jewish children had to know the Scriptures and the Sulchán Aruh comprising the rules of the religious life. The measures having been introduced by Joseph II (1780–1790) have provoked some major changes in the system having been almost rigid for several centuries. Joseph, the uncrowned king of Hungary, would have liked to introduce a modern Jewish school system endowing the pupils with a general culture, too. He was contemplating to introduce the education in German language for them. Moreover, he was contemplating to open in some way the national schools for the Jewish children. His measures were still more accentuated by a rule having forbidden the marriage of a Jewish man if he had no certificate of the elementary schools. But his measures were resulting in the required development only in a few places, for instance in Nagyvárád (1786), Nagykároly (1786), Máramarosziget (1789) and Arad where his plans were being adopted and supported by the Jewish population, too. There were only a few pupils: for instance in Nagykároly 16, and in Nagyvárád 13 pupils were learning in the first class.

After the death of Joseph II the traditional Jewish educational system has taken back the earlier place. In Nagyvárád, however, the "national schools" were being visited by Jewish children after 1790, too. The religious community soon asked at the Council of Governor-General for the establishing a school "of their own rite". The salary of the teacher in Váradvelence was contractually fixed.

From the last decade of the XVIIIth century on the competent authorities were demanding the establishing of schools, and they were encouraging and stimulating the religious communities to provide the proper buildings.

But, in spite of the indisputable results, the Jewish school system was in the days of the Revolution of 1848–1849 in an undeveloped state. Jewish schools were actually existing only in a few towns. During the following decades several measures were being taken to further the proper solution in addition to the traditional methods of education but without much result.

Some result has been achieved by the establishing of the so called school endowment. The origine of that institution may be traced back to the fines imposed by Haynau on the Hungarian Jews after the surrender of Világos because of their role having been undertaken in the Revolution. Later that endowment, together with the interests having amounted in the year of 1868 already to Ft. 1 967 648 was "granted back" to Jewish educational purposes by emperor Francis Joseph having been motivated by political reasons. The revenue of the endowment enabled in the year of 1856 to establish several model schools, first of all, in Temesvár.

In the Transylvanian Principality Chief Rabbi Friedmann, inspector in charge of the Jewish schools, submitted in the year of 1861 his proposal concerning the election of the teachers to be employed in the so called "nationalized" schools of Gyulafehérvár and Kolozsvár to the Gubernium (Governorship). The education having been based on the methods of Temesvár seemed to work in Gyulafehérvár properly. The appearance of the elements used in the professional schools was another sign of development. In the year of 1850 an earlier established association undertook in Arad the professional instruction on Sundays. According to our data in the year of 1861 90 pupils acquired the professional qualification in 12 professions. After the Hungarian–Austrian Compromise (1867) a new situation has developed. The Parliament has adopted the emancipation of the Jews, and later, in the year of 1895, the Israelite religion was adopted as legally recognized religion. But at the same time, as a consequence of the controversies among the different trends, after the year of 1870 the independent orthodox and neolog systems have been established.

In the new situation it seemed to be possible to teach all the Jewish children in confessional schools. But substantial difficulties were to be experienced, too. The school endowment having been administered by the state was assisting the elementary schools only in exceptional cases. The bulk of the revenues was being used to assist the only later established rabbinical training-school, the Jewish teachers' training-school, as well as the education of the blind and deaf-mute people. The model schools have been abolished at the request of the Jewish religious communities. The communities, especially in the first decade of the emancipation, had only seldom profitable real-estates.

The education of the girls was being organized in a very exemplary way. In the above-mentioned year the co-education was introduced in 35 schools (66,08 per cent). Separate education of

the girls was being carried out only in counties Arad, Bihar, Csanád, Kolozs and Szatmár, as well as in the corresponding free royal cities. The providing of the teachers for the Jewish schools has been greatly facilitated by the establishing of the Budapest Jewish teachers' training-school. In this way the number of the certificated teachers has been increased by 111,70 per cent.

During the last decades of the XIXth century great efforts were being made in certain places to improve the structure of the schools. In the year 1882 the Jewish orthodox community of Nagyvárád introduced the education in elementary schools consisting of five, and later, in 1894, of six classes. In 1903 the neologian community took over the Auspitz private school of Israelite character, and developed it to a school of six classes. The Jewish religious community of Kolozsvár chose the year of 1880 to lay down the foundations of the elementary school of six classes. But most Jewish confessional schools have not increased the number of classes above four, several of them, however, have been developed to five classes.

The most difficult problem was, however, the procurement of the financial sources. It has been mentioned above that the school endowment was able to render only a slight assistance. There were some foundations which were giving some help. But the bulk of the maintaining costs was being covered by the school-fees and the contributions of the religious communities. A significant role was being undertaken in the Israelite schools by the relief societies. They several times went even beyond the boundaries of the religions. A new situation was brought about in the field of the school-fees by the law of the year 1908 having been abolished the compulsory school-fees.

The subject-matters of the instruction having been adopted in the organized public schools were oriented to the programme of the state schools. A difference was among them that the teaching of religion was being more emphasized and the Hebrew language was instructed, too. In the Jewish elementary school of Arad one quarter of the lessons was being used to the teaching of those subjects. From the end of the XIXth century, excepting a few cases, the subjects were being instructed in Hungarian. A rather difficult problem was to provide all the necessary teachers. That problem was still more increased by the state rules having defined the required qualification. In the middle of the century Israelite candidates were admitted to the teachers' training-schools only in limited number.

After the law of emancipation had been adopted the problem of Jewish high schools was also placed on the agenda of education. The well-intentioned proposals soon proved to be unrealizable. The costs of establishing Jewish high schools seemed to be much higher than the existing financial means of the religious communities, and the required spiritual means were failing, too.

The most important personality of the Jewish intelligentsia was for a long time the rabbi. The leading role of the rabbis, especially in the orthodox communities, has been unbroken. Before the year of 1877 the rabbis' instruction was being organized in the traditional way. On completion the cheder the jesiva, as the highest degree of education, was coming. The education was being organized in Transylvania under the guidance of the rabbis.

The foregoing information has shown that, especially after 1867, the education of the Transylvanian Jewish population has been developed well. That development has been greatly furthered by the proper atmosphere of the state and the Christian schools. All forms of the antisemitic agitation have been excluded of those schools.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
Budapest, 1994/3-4

SASVÁRI LÁSZLÓ

GÖRÖGAJKÚ ORTODOXIA MAGYARORSZÁGON A 16-20. SZÁZADBAN

A magyarországi görög diaszpórák története nem függ össze a középkori magyar-görög, helyesebben magyar-bizánci kapcsolatokkal. Jóllehet hazánkban a középkor folyamán voltak görög kolostorok, mint például Veszprém városa mellett a Séd-patak völgyében. Az e kolostorral kapcsolatos, magyar nyelvemléknek is számító, eredetében görög nyelvű írásos emlék a Veszprémi-völgyi Alapítólevél. Észak- és Kelet-Magyarországnak is van több régészeti emléke, mely bizánci kapcsolatokra mutat, ilyen a Heves megyei feldebrői templom feltételezett, eredeti bizáncias stílusa, vagy a Szabolcs megyei Beszterec községben talált görög feliratos kancsó. Am ezek elemzése itt most nem feladatunk. Még az sem kizárható, hogy egyes kisebb népcsoportok görög vallási hagyományokat is megőriztek, ám a görög kereskedők megjelenéséhez kapcsolódó diaszpóra kialakulása a török birodalom terjeszkedésével kapcsolatos történelmi változásokkal van összefüggésben.

GÖRÖGÖK RÁCKEVÉN ÉS BUDÁN A 16. SZÁZADBAN

A legkorábbi adatokat a hazánk mai területére került görög kereskedőkre vonatkozóan török forrásokban találhatjuk meg. Ezek az adatok Ráckeve és Buda városok görögjeire vonatkoznak. A Csepel-szigeti Ráckeve – nevében őrzi a szerbek letelepedését –, 1440 után lesz a magyarországi szerbek egyik központja. 1487-ben épült a ma is álló templom, melyben látható két reneszánsz stílusú síremlék, két ráckevei görögé. Nevük: Nicolaus és Dinko Sartor. A sartor latin szó, jelentése: szabó. Nevüket a névadás szabályai szerint foglalkozásuk után kaphatták. (Természetesen itt nem mai értelemben vett szabó kisiparosra kell gondolnunk, hanem inkább szűcshöz, szűrszabóhoz közelállóra, de erről még a továbbiakban szó esik!)

Egy 1546-os összeírás Ráckevéről 1 papot és 3 szerzetest említ, s ugyanebben az évben görög és szerb kereskedők vállalkoznak a Csepel-sziget adójának a beszédésére. Ez időben van a ráckevei ortodox közösség fénykora 1541-1600 között. Az 1562-es összeírásban vannak magyar nevek, s mellettük görögös hangzásúak: Kozma Miklós, Niklasz Miklós, Kosztadin László, Dorgán György, Duka Gyenős, Miklasz Mihál stb. 1587-ben Reinhold Lubenau császári követ megcsodálja a templom freskóit, a pap megmutatja neki a 3 értékes, görög nyelvű könyvüket. A későbbiekben már nincs hír a ráckevei görögökről a török korban.

A török írnokok a defterekben és a vámnaplókban a nevek után bejegyezték a nemzetiséget: ermeni = örmény, rum, urum = görög. Az 1551-es budai boltjegyzékben szerepel „Kara urum szabómester boltja”. Az 1562-es összeírásban Budán: Bata rum, György rum, Duka rum, Oranos rum, Karacsa rum, Latimad rum; míg Pesten: Szapok rum (szűcs), Demo rum (szűcs) és Manuilo rum, Nedelko rum, Dimitrie rum. Az 1571, 1573 és 1580-as vámnaplók 11 görögre vonatkozó bejegyzést tartalmaznak. Prémmele és bundával kereskedtek, egy Kozsdu nevű budai görög bonyolította le a legnagyobb forgalmat.¹

GÖRÖGÖK A FELSZŐ-TISZA VIDÉKÉN

Erdély kereskedelmében szintén a 16. századtól vesznek részt a görögök, s ez a tevékenységük csak fokozódott a 17. század folyamán, még a fejedelmi udvarnak is szállítottak. Erdély felől, Nagyváradon át érkezhettek az első görög kereskedők Debrecenben, 1618-ból való az első feljegyzés, mely szabályozza a görög kereskedők árusítási idejét a debreceni vásárokon. Erős versenytársat jelentettek a helybeli kereskedőknek, ezért a város évszázados harcot vívott ellenük.²

A 17. század közepén megjelennek más közeli helységekből is. A tokaji Szerviczky család – eredeti nevük: Papademusz Kharis –, irathagyatékának okmányai (kereszt- és házasságlevelek) szerint 100 éven át lakóhelyeik a következők voltak: 1658-ban Hajdúböszörmény, 1676-ban Hajdúdorog, 1700-ban Tokaj, 1727- és 1747-ben újra Hajdúdorog, 1767-ben ismét Tokaj. Az utolsó debreceni görög szintén e családból került ki: Kharis vagy Szerviczky Márton, akinek a városban 1794-ben háza volt.

A görögök tömegesebb megjelenése a Felső-Tiszántúlon 1660 utánra esik, amikor a török elfoglalta Nagyváradot, s az itt lakó görögök feljebb költöztek. Ekkor került sor kereskedőtársulat, kompánia alakítására is, mert I. Lipót császár 1667-ben kiadott kiváltságlevelében biztosította a kereskedés szabadságát, s ezt azután 1690-ben megerősítette. Ezek alapján szabad volt a görög, rác és örmény kereskedőknek a kelet-magyarországi kincstári birtokokon letelepedniük, név szerint említve: Szatmáron, Németiben és Nagykállón, ahol házat vehettek, saját bírót választhattak, török árukkal kereskedhettek. A helybeli teherviselésből ki kellett venniük a részüket, évi 200 forintot kellett fizetniük a szepesi kamarának. Szabad királyi városokban nem telepedhettek meg, s csak a munkácsi püspökséghez tartozó görög katolikus lelkészeket tarthattak szolgálatukra.

Ez az utóbbi később jelentős bonyodalmakat okozott, főleg a tokaji görögök életében, akik a 18. század folyamán hiába kérték az 1667-es és 1690-es kiváltságlevelek biztosította jogok elismerését, s azt végül elutasították, mivel

1 Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. Századok 110. 1976. 474–80 – Sasvári László: Az észak-magyarországi görög diaszpóra. Kézirat. Egyetemi speciális kollégiumi előadások. Bp. 1981. 20.

2 Zoltai Lajos: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935.

a jelzett feltétel nem teljesült, vagyis a görög katolikus egyházhoz a görögök csatlakozása nem valósult meg teljes mértékben.

Külön kérdés az is, hogy milyen jellegű a tokaji váruradalom, mely több megyényi kiterjedésű. Eredetileg Rákóczi-birtok, de többször a királyi kamara kezére került. A közeli környékben főleg a hajdúvárosokban érvényesült a legjobban a kincstár befolyása, mert ott nem lévén földesúr, azokat kezdetben katonai, majd később adózási szempontból kamarabirtoknak tekintették.

A tokaji városi iratokban a Görög családnévvel először 1651-ben találkozunk, s ettől kezdve egyre többször. (Természetesen ezek a nevek nem eredetiek, hanem a magyar környezet, vagy az összeírók adták viselőiknek, származásukat ezzel is jelezve!) Érdekes névhármas 1688-ban egy patikabérlet ügyében: Rácz János, Karácsony Demeter és felesége Görög Mária.³

Sok görög élt a Szatmár megyei Németi városában. Virágkoruk az 1690-es évek tájékán volt. Ám ez a kolónia rövidesen megszűnt, mert tagjait, a németi görögöket az 1705. évben Rákóczi Ferenc Tokajba telepítette át.⁴

A görögök észak felé is eljutottak. A kassai céhek (gombkötők, csizmadiák és szabók) többször is panaszt emeltek az 1640-es években a görögök ellen. 1662-ben és 1689-ben a kassai iratokban említés történik egy-egy tokaji, 1694-ben egy szatmárnémeti görög kereskedőről. Már ebben az időben Bártfán, sőt még Lengyelországban is jártak.⁵

NÉPNEVEK BÓSÉGE

Láttuk, a ráckevei és a budai összeírásokban, megállapítható a nemzetiségi hovatartozás. A későbbiek folyamán azonban nem olyan egyszerű a helyzet. Az 1700-as évek elején egy Karácsony Sándor nevű görög kereskedő működése kapcsán jelentős vizsgálatot kellett folytatni. Az ekkor keletkezett iratokban⁶ többféle elnevezés található, mely görög kereskedőket jelöl. Egy példa: Miskolcon lakott „Rácz Márton jószágos Görögh”.

Az még érthető, hogy „jószágos”, azaz valamilyen ingatlannal, bolttal, házzal, netán még szőlővel is rendelkezett. Ez utóbbit azért említjük, mert Miskolcon még ma is élő földrajzi név a város nyugati tájékán a Görögszőlőtető, illetve a Görögszőlő utca. (Ez is emléke annak, hogy egykor a miskolci görögök szőlővel és borkereskedelemmel foglalkoztak.) A továbbiakban azonban azt kell néznünk, egy görög kereskedő hogyan kaphatott Rácz családnevet.

3 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 25-27. – Uő.: Mikor telepedtek le a görögök Tokajban? Antik Tanulmányok, 1961. 1-2. 128.

4 Bánkúti Imre: A németi görögök Tokajba telepítése 1705-ben. Történelmi Szemle, 1969. 3-4. 208-212.

5 Kerekes György: Görögök Kassán a 17. században. Századok, 1911. 366-369.

6 A szóban forgó iratok megtalálhatók: Bánkúti Imre: Lónyay Ferenc fegyveresítési főhadbiztos válogatott iratai. Vaja, 1980. 43-45. – A népnévelemzésekről: Sasvári László: Az észak-magyarországi görögséggel kapcsolatos névnevek. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. Miskolc, 1977. 22. kk.

Régi magyar szó, több jelentése is van. A mai, Balkánon levő Novi Pazar régi nevéből keletkezett. Az itteni várat és környékét a régi iratok Rascia néven említik. Ebből lett a magyar hivatalos nyelvben, majd a köznyelvben is a rác szó, mely eredetileg Rascia lakóit jelöli (rascianus, rasciani) 'szerb' jelentésben. Ez később tágult 'délszláv' jelentésre, s az idők folyamán pejoratív értelmet vett fel, gúnynévvé vált. Azonban az értelmezés körüli viták miatt a történelmi idők távlatait elemezve sokszor a rác szót kell használni. A rác és görög elnevezést sokszor össze is keverték, mivel a görögök a szerbek nyomán, vagy a szerbekkel együtt érkeztek hazánkba, együtt laktak, össze is házasodtak, összekapcsolta őket a közös vallás. Az említett összekeveredésre Jókai műveiből tudnánk számtalan példát idézni, hisz az ő szülővárosában, Komáromban együttéltek a görög és szerb kereskedők. Rác Márton családnévének a megértéséhez a szerb környezet szolgált magyarázatot.

Utaltunk a rác szó többjelentésű funkciójára. Az elmondottak alapján kézenfekvő, hogy lehet népnévként, lehet vallási megjelölésként használni. De mikor melyik jelentése lép előtérbe? Több kutató a vallási jelentést részesíti előnybe – s ilyen törekvésben némi nacionalista behatást vélünk felfedezni –, még akkor is, amikor egyértelmű lenne, a helyzetből, szöveggörnyezetből a népet jelölő jelentés. S ezeket az adatokat nem eléggé veszik figyelembe. Egy példát említenék: az 1702-es hajdúsági összeírás Országos Levéltárban levő példányán a hajdudorogiakra vonatkoztatva olvasható (latinul) a következő: „A lakosok három nemzetből tevődnek össze, nevezetesen szerbek (rácok), románok (vlachok) és görögök, mindannyian egy pap alatt görög szertartást, görög vallást követnek”.⁷ (Elgondolkodtató, hogy ezt az adatot sem a két évtizede megjelent, Hajdúdorog történetét tárgyaló helytörténeti monográfia, sem görög katolikus egyháztörténeti munkák nem említik!)

Emellett korabeli iratokban 'katona' jelentésben is előfordul: „ez a terminus technicus általában végváriak félreguláris könnyűlovasságának a neve volt.”⁸

Görög

A magyar nyelvben valószínűleg korai szláv jövevényszó, eredeti jelentésében nemzetnév, de ugyanúgy, mint a rác szónak, van vallást jelölő funkciója. Elsősorban a Balkánról érkező görög nemzetiségű és görög nyelvet beszélő kereskedőket jelölte. Ám a görög nyelvet beszélők nem voltak mind feltétlenül görög származásúak, s a hazai hatóságok és maga a nép sem tudott mindig különbséget tenni, így a görög szó a balkáni bevándorlókat tekintve gyűjtőnévvé is vált, ami takar olykor görög nyelven beszélő bolgárokat, albánokat és macedorománokat, kikről még a továbbiakban említést teszünk. A bevándorlóknak közös volt a vallásuk, és majd mindannyian kereskedők voltak, így

7 Rác István: Hajdúk a 17. században. Debrecen, 1969. 29.

8 Baja története a kezdetektől 1944-ig. Bp. 1989. 155. (Az idézet a 146-os lábjegyzetben olvasható!)

vallást- és foglalkozást jelölő funkciója is van a szónak. Rácz Márton esetében a görög szó viselheti együttesen eme jelentéseket.

Bővebben kívánunk szólni a vallásjelölő funkcióról. A magyar nyelvben a 'görög egyház' kifejezés jelentése: 'keleti egyház'. A Szabolcs megyei népnyelvben a görög szó egyszerűen 'görög katolikus' jelentésben használatos. De mi magunk emellett hallottunk olyanokat is, hogy 'orosz templom', vagy 'oláh templom', értvén ezen görög katolikus templomot, az évszázadokra visszavevítve pedig szerepel a 'görög unita' (= görög katolikus) és a 'görög nem unita' (= ortodox), de a múlt század közepétől, helyesebben a kiegyezéstől, e század közepéig a hivatalos nyelvben görögkeleti! (Tehát a görög szó sem áll egyedül ebben a funkciójában, jelentésében. Egyes városaink polgárainak szóhasználatában – például Miskolc, Kecskemét –, a görög templomon elsősorban az ortodox templomot értették.)

Macedovlach

A Karácsony Sándor ügyével kapcsolatos iratokban előfordul, hogy neve előtt macedóniai jelző olvasható, ugyanakkor a miskolci görögök számtalan esetben 'macedóniai valachus' kifejezéssel nevezik meg magukat. A hazai görögök jórésze Dél-Macedónia helységeiből jött, s ezek a görögök valójában többségükben nem is görögök, hanem más népcsoportokhoz tartozók, nevezetesen macedovlachok, vagy másként macedorománok. (Egyes iratokban még a graeco-vlach kifejezés is előfordul!)

A kelta eredetű vlach szó jelentése: román nyelvet beszélő pásztor. Ez ráillik a macedorománokra, mely kettős nyelvű nép. Anyanyelve a román egyik változata, de iskolázottsága és kereskedelmi tevékenysége folytán görögül is beszélt. Anyanyelve természetesen lehetővé tette számára, hogy asszimilálódjon a románsághoz, mint például az erdélyi görögség körében ez meg is történt.

A miskolci görögség szinte teljes mértékben macedoromán származású. Legnevesebb alakjuk a miskolci születésű Saguna András, akiből nagyszebeni román metropolita lett, s mint ilyen, függetlenítette az erdélyi román ortodox egyházat a szerb fennhatóságtól. Számszerinti megoszlásban ismerjük még a pesti és az egri macedorománság arányát.

A macedorománságról még annyit jegyezzünk meg, hogy a török a hódoltság területén a Balkánról telepített a magyar alföldre félkatonai szervezetű, nomád pásztorkodást folytató macedoromán népcsoportokat.⁹ Macedorománokat takarhatnak az arnót néven emlegetett csoportok, például a Karácsony Sándor ügy irataiban a gyöngyösieket mint arnótokat emlegetik.

A macedorománok nagy része Macedónia hegyei között pásztor életmódot folytatott, s ebből fakadt népi kultúrája is. A terület azonban nem bírta a népesség eltartását biztosítani. Ezért kénytelenek voltak életmódváltásra, ami részben azért ment könnyen, mivel az állattenyésztés már eleve magában rejti bizonyos kereskedelmi és ipari lehetőség csíráit: hisz az állatfelesleget el kell

9 Uo. 169-170.

adni, a megölt, vagy elhullott állatokat fel kell dolgozni. S így érthető, hogy Ráckeve és Buda görögjei prémekkel kereskedtek, szűcs mesterséget folytattak, mert ez közelállt hozzájuk.

TÁRSULATOK ÉS TÁRSULÁSOK

A görög kereskedők történetét tanulmányozva azonnal szembeszökő, hogy igyekeztek közösségi keretet biztosítani tevékenységüknek, s ezt elfogadtatni a hatóságokkal, földesurakkal. A közösség élete a kereskedőtársulatok, a kompániák keretében zajlott. Az idők tanúsága szerint kétféle kompánia létezett: céhszerű és cégszerű. Az első érdemi meg leginkább a kompánia nevet, a magyar nyelvben ennek felel meg leginkább a kereskedőtársulat szó, a másik esetben inkább az üzleti társulás, vagy társaság a megfelelő.

A kereskedőtársulatok működését különféle kiváltságlevelek biztosították. Tokajban még az 1667-es királyi kiváltságlevélen alapult, míg a kecskeméti görögök 1708 májusában egymás között kötötték meg a kompánia alapító szerződését, rá egy hónapra II. Rákóczi Ferenctől kaptak védőlevelet, 1721-ben azután a város és a kompánia között jött létre egyezség.¹⁰

A kompániák élén választott tisztségviselők voltak. Bíró (főbíró) és esküdtek. Bírságot róttak ki, intézkedtek vitás ügyekben, felelősséget vállaltak tagjaikért, adóközösségként is működtek. A kompániák is kisebb csoportokra oszlottak, ezek képezhették azután alapján további társulásoknak, s ha ezek állandóbbakká váltak, akkor könnyen alakultak társascéggé.

Az országos iratok – Erdélyt nem számítva –, 10 honi kompániát emlegetnek: Kecskemét, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Tokaj, Diószeg (Bihar megye), Világosvár, Eszék, Pest, Pétervárad (Ujvidék). Ezek működése több megyére is kiterjed. Előfordul más kompániák említése is, így például a váci, a balassagyarmati, a csongrádi. Ám ezek inkább csak helyi csoportok, több esetben nagyobb kompániák részei, például ha debreceni vagy szatmári kompániáról hallunk, olvasunk, akkor ez tekinthető a tokajihoz tartozónak.

Nem járunk messze az igazságtól, ha a kompániák alapításának, alakításának gyökerét keresve, azt a karavánkereskedelem gyakorlatának a tényében találjuk meg. Ezenfelül, a rendezetlen gazdasági és társadalmi viszonyok között egy szervezett közösséggel biztonságosabban ment az árubeszerzés, -szállítás és -forgalmazás. Ebben rejlik a kisebb közösségek (a társulások) alakításának magyarázata is.

Már az 1615-ös bécsi békének egy záradéka biztosította a török alattvalóknak a kereskedelmi tevékenység lehetőségét az osztrák tartományokban. Jöttek is az örmény, görög, szerb és más nemzetiségű kereskedők, s amint békésebbek lettek a viszonyok, még inkább feltűntek. Téves sok tekintetben az az igen elterjedt vélemény, hogy hazánkba mint menekültek érkeztek a görög kereskedők. Nem vitás, volt olyan, aki a török elől keresett menedéket, de az

10 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 51-56.

ilyenek nem jártak vissza török területre, már pedig a zöme ezt tette, sőt a legtöbbjük családja ott is maradt.

Az 1718-as passzarovici béke még kedvezőbb lehetőségeket teremtett a görögök kereskedelmi tevékenységéhez. Emellett szolt az is, hogy a 18. század elején a Habsburg-birodalom saját erőforrásaiból még nem tudta a népeit teljes mértékben, kielégítően ellátni, szükség volt a török árucikkekre. Ugyanakkor a Habsburgok érdeklődése lassan a Balkán felé fordult, igyekeztek azt gazdasági érdekkörükbe bevonni. Ebben is feltétlenül szükség volt a görögökre, akik a félsziget politikai, társadalmi, nyelvi, gazdasági stb. viszonyaiban jártasak voltak, s ebben jelentős szerepet játszottak a megőrzött családi kapcsolatok. Bár a hatóságok kénytelenek voltak túrni a tőkekivitelt, azt, hogy a görög kereskedők a pénzüket hazaadják szülőföldjükre, amennyire lehetett, igyekeztek azt korlátozni.

A korlátozások előkészítői voltak az összeírások, melyekben igyekeztek számbavenni a görögöket. A továbbiakban az 1754-55-ös összeírások alapján szeretnénk számot adni a görög kereskedők hazai eloszlásáról.¹¹

A tokaji kompániához ekkor 47 török alattvalónak számító tartozott, de voltak már honosságot nyert görögök is, akiket nem írtak össze. Akadt olyan görög is, aki nem volt kompániatag. Tokaj vonzáskörzetében 19-20 fő volt tagja a társulatnak, a hegyaljai városokban (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tarcál, Tállya, Tolcsva) helyenként általában 2-2 görög volt található. A Hajdúkerületben 10-15 görögöt találunk Hajdúszoboszlón, Hajdúböszörményben, Hajdúdorogon és Hajdúnánáson. Kocsmabérlet, pusztabérlet szinte kizárólag az ő kezükön volt. A tokaji kompánia tagjaival még a miskolciak érdekerületén, Jászó, Abaújszántó, Szikszó városokban is találkozunk. Ungvár városának 12 görögje közül 5 a tokaji kompániához tartozott.

A Bihar megyei kisközséget, Diószeget nyilván azért választották kompániaszékhelyül a görögök, mert Debrecenben nem tudtak megtelepedni. A kompánia működésének a feltételei közé itt is hozzátartozott (mint más kompániák, például a tokaji esetében is), hogy a tagoknak görög katolikusnak kell lenniük. Ezt azután többé-kevésbé betartották. Kovács Melétiusz diószegi lelkész görög katolikus püspök lett Nagyváradon 1748-ban (Máriapócsen szentelték 1750-ben).¹² A diószegi kompánia tagjai főleg bihari helységekben működtek, valamint Szabolcs megyében. Váradolasziban 14, Diószegen 9, Nagyszalontán 4 görögöt írtak össze 1755-ben. De még vagy 30 településen, Nagykállótól és Nyírbátortól Sarkadig található volt helységenként 1-3 görög kereskedő. De jutott belőlük Ungvárra és még Heves megyébe is.

Az Arad melletti világosvári kompánia érdekerülete a déli megyékre terjed ki, Arad megyében 54 görögöt írtak össze, ebből Arad városában 3, Borosjenőn 4, Világosváron 7 személyt. Csanád megyében Makón 3, Nagylakon 5, Battonyán 4 és Magyarcsanádon 2 görög volt. Csongrád megyében Szentesen 19, Hódmezővásárhelyen 18, Csongrádon 5, Szegváron 1, Mindszenten 2 volt található. Békés megyében Gyulán 3, Békésen ugyancsak 3, Szarvason és

11 Eme összeírások feldolgozására kísérletet tett Hodinka Antal: A magyarországi görög kereskedőkre vonatkozó másolatok, jegyzetek. MTA Kézirattára Ms 4815/17.

12 Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. Nyíregyháza, 1990. 1. 135.

Szeghalmon 2-2, további 8 helységben pedig 1-1 görög volt. Ebben a megyében a görög kereskedőknek egy külön testületük, a Consortium Graecorum működött és az adót egyenesen a megye pénztárába fizette. Érdekes megnézni, hogy a megyei összeírások alapján hogyan alakult a görögök létszáma! 1737-ben 6 görög boltos volt: Gyulán 2 fő, Békésen, Békéscsabán, Kétegyházán és Ócsődön 1-1. 1747-ben a számuk már 16, Gyulán 5, 1769-ben 41, ebből 19 török alattvaló, aki kijelentette, hogy maradni akar. Gyulán ekkor tizen voltak. Az összeírások alapján az látható, hogy a görögök száma növekedett. A megye területén ma is élő földrajzi név Gyoma közelében: Görögállás. Ez a hajdani pusztabérletek emlékét őrzi, de ilyen eredetű a Szarvas melletti Örményes. 1744-ben 7 pusztának a bérlete 14 – főleg szamosújvári – örmény kezén volt, ezenfelül még 4 bolgár és 1 görög pusztabérlő szerepel az összeírásban. A szolgálatukban álló pásztorok románok voltak. (1769-ben a békési örmény pusztabérlők kezén 12.128 szarvasmarha fordult meg!)¹³

Az Alföld legnagyobb kompániája a kecskeméti volt. Teljes mértékben ide tartoztak a Hármas Kerület (Jászság, Nagy- és Kiskunság) görögjei. De talál- tak kompániatagot Békés és Bács megyékben is, de voltak a kecskeméti kompániának dunántúli tagjai is: főleg Tatán, de még Győr, Veszprém, Tolna megyében is, azonfelül még Pozsonyban!

A horvátországi Eszék kompániájának görögjei nem voltak érdekelve a Dráván inneni területeken. A pétervárad (azaz újvidéki) kompániához tartozók azonban zavartalanul működtek a Duna-Tisza közének alsó részén. Az újvidéki hatóságok nem akadályozták tevékenységüket. A görögök nagymértékű szabadsága ellen tiltakozott a pesti magisztrátus, és egy 1750-ben kelt levelében a kompánia tagságának a létszámát 100-ra becsülte. Újvidék városában a 'görögök' megosz- lása származás szerint a következő volt: görög 14, szerb 3, albán 5, bosnyák 1, hercegovinai 1, bolgár 1. (A görögök és a macedorománok között az összeírás nem tett különbséget!) A városban görög iskola működött, de külön templom nem, mindvégig megmaradtak a szerbekkel közös egyházi keretben, de az egyik temp- lomban kéthetenként görög volt az istentisztelet nyelve. A város a 19. század elején jelentős szerepet játszott a hazai görögség kulturális életében, például az itteni nyomdában több görög nyelvű könyv is készült.

Bács-Bodrog vármegyében Újvidéken kívül még 51 helységben voltak görö- gök, Törökbecsén 9, Zomborban 8 fő, míg a többi helyen kevesebben. A szom- szédos Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében 57 helységben laktak görögök. Itt a pesti görögök mellett a kecskeméti kompánia érdekerületéről beszélhetünk. Pest maga is jelentős központi helye volt a magyarországi görögségnek.¹⁴ A miskolci görög anyakönyv adataiból is láttuk, hogy mennyire igyekeztek a görög kereskedők Pest irányába tájékozódni, kapcsolatokat teremteni.

Az észak-magyarországi részeken előkelő helyet foglalt el a miskolci és az egri kompánia. Miskolc görögjei közül alig egyet-kettőt lehet találni a környék- beli helységekben, boltjaik leginkább a városban voltak. Emellett a lengyelor- szági borkereskedelmet tartották kezükben. E téren ugyan osztoztak a tokaji

13 Impon József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. 2. Békéscsaba, 1971.

14 Füves Ödön: Görögök a Duna-Tisza közén. Antik Tanulmányok, 1966. 1. 92-98.

kompánia tagjaival. Ungváron is voltak miskolci kompániához tartozók. Az egri kompánia tagjai is osztoztak a területükön a miskolciakkal. Eperjes 12 görög kereskedője közül 2 az egri kompániához tartozott, a Szepsi városában élő 4-ből kettő szintén egri. A Borsod megyei Mezőcsát 2 görögje az egri, Mezőkeresztes 2 görögje pedig a gyöngyösi kompániához tartozott.

A gyöngyösi kompánia érdekerülete főleg észak-nyugati irányban terjedt ki: Nógrád megyében Szécsényben 4, Losoncon 15, Balassagyarmaton 6 fő került 1755-ben összeírássra. Ám a gyöngyösi kompániához tartoztak dunaföldvári görögök is.

A dunántúli összeírások fő jellemzője, hogy ezen a területen önálló kompánia nincs. Itt inkább a consocietas, a társaság volt a jellemző. Ahol volt a szerbeknek egyházközsége, ahhoz csatlakoztak (Esztergom, Győr, Székesfehérvár, Siklós stb.). Alig 1-2 helyen volt nagyobb szerepük az egyházközség életében: Dunaföldvár, Nagykanizsa. Egyetlen olyan akadt, ahol szinte minden ortodox hívő görög volt, a rövid ideig fennálló soproni. Volt pedig olyan hely, ahol nagyobb számban kerültek összeírássra görögök, de egyházközség nem alakult: Tata 21 fővel. 1754 és 1771 között a Dunántúlon 104 helységben 319 görögöt írtak össze.¹⁵

Az összeírások nem tükrözik a teljes képet, sok esetben hiányosak. Hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani a magyarországi görögség létszámát. Hodinka Antal készített egy összegzést az 1754-55-ös összeírásokról, az 1150 görögről ad számot. Ez persze nem tartalmazza a házastársak, a gyermekek, a családtagok számát, csak az összeírtakat, akik egyrészt családfők voltak, másrészt egyedülállók. A görögség számának a növekedésére 1772-74-ig volt még lehetőség. De amikor már megkövetelték tőlük a hűségesküt, melynek az volt a következménye, hogy török állampolgárságukat fel kellett cserélni a magyarországgal, akkor elapadt a külső utánpótlás. A miskolci ortodox anyakönyv egyes adataiból azért arra lehet következtetni, hogy néhányan még ezután is vándoroltak be hazánk földjére.

A GÖRÖGÖK EGYHÁZKÖZSÉGEI

A magyarországi ortodoxok számáról 1810-ből való statisztika ad számot, melyet szerb, román és görög bontásban tettek közzé. Ebből a görögökre vonatkozó adatokat ismertettük:¹⁶

a karlócai egyházmegye területén	540
az aradi egyházmegye területén	1372
a verseci egyházmegye területén	50
a budai egyházmegye területén	600
összesen:	2.562
görög élt.	¹⁶

15 Uő.: Görög kereskedők a Dunántúlon 1754-1771 között. Antik Tanulmányok, 1965. 1. 106. kk.

16 Tudományos Gyűjtemény, 1823/5. 119.

A táblázathoz a következő megjegyzéseket szeretnénk hozzáfűzni: a karlócai egyházmegyéhez tartozó görögöket nemcsak délen kell keresnünk, mivel a gyöngyösi, a miskolci, a tokaji és az ungvári egyházközségek azon az alapon, hogy kifejezetten görög alapításúak, közvetlenül Karlóca alá tartoztak. Láttuk már az előzőekben, hogy a görögök sokszor nem igazán görögök, hanem macedorománok. Így vetődik fel az a kérdés, hogy egyes esetekben a statisztikában a macedorománokat nem vették-e egybe a románokkal? A következő esetekre gondolunk: a karlócai egyházmegye számadataiban 480, a budaiban pedig 600 román ortodox szerepel. Ezek a román lakosságú vidékektől – főleg a budai – távolabb esnek. Egyes egyházközségekben, például a budai püspökséghez tartozó pesti görög alapításúban ismerjük a macedorománok számát.

Melyek azok az egyházközségek – a már említetteket is belevéve –, amelyekben a görögök jelentősebb szerepet játszottak? A 18. század végén ezek a következők voltak: *Pest, Nagyvárad, Vác, Balassagyarmat, Zimony, Karcag, Kecskemét, Léva, Miskolc, Békés, Ungvár, Szentes, Tokaj, Gyöngyös, Diószeg, Nagykanizsa, Nagyszeben, Sopron, Nagyszombat, Hódmezővásárhely, Losonc, Nagykőrös.*¹⁷ (Dőlt betűvel a ma is Magyarország területén fekvők.)

A „GÖRÖG ALAPÍTÁSÚ” EGYHÁZKÖZSÉGEK SORSA A MAI MAGYARORSZÁGON

A felsorolás esetleges, semmiféle minősítési szempont nincs benne, de mivel forrásunk így adta meg, sorrendjét követjük, de nem teljes mértékben: ugyanis a következőkben ezekből a hazánk mai területén működő vagy működött közösségek vázlatos történetét szeretnénk ismertetni. Tesszük ezt azért, mivel ezek számunkra ma is elérhetőek, míg a mai határokon túliak beintegrálódtak az ottani ortodox egyházszervezetbe. A további szempont pedig az, hogy az a néhány közösség, amelyik ma is él, még hat a környezetére valamelyest, szerepet visz az adott helység társadalmi életében. Amelyek pedig ma már nem élnek, azok a maguk teremtette hagyományaikkal hatnak környezetükre, emlékük sok esetben még ma is elevenen él. Hagyatékuk része nemzeti kultúránknak.

Nem egyenletes az egyes közösségek ismertetésre kerülő, vázlatos, rövid története, mivel múltjuk nem egyenlő mélységben nyert feldolgozást. Külön „görög ortodox” egyházszervezetet nem alkottak. Már említettük a közvetlenül Karlócához tartozó közösségeket, ezek történetét e sorok írója megkísérelte egy évtizede röviden összefoglalni,¹⁸ ezt részben itt is közreadjuk. A tiszántúliak (Karcag, Békés, Szentes és Hódmezővásárhely) az aradi püspökséghez tartoztak, a nagykanizsai a pakrácihoz, míg a többiek felett a budai püspökség állott. E püspöki székekben ült macedóniai származású püspök: Dionisziosz Po-

17 Füves Ödön: A pesti görög templom építésének a története. Építés-építészettudomány, 7. Bp. 1975. 170.

18 Sasvári László: Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18-19. században. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc, 1984. 147-154.

povics (1790-1828 között), aki a görögöknek minden tőle telhető támogatást megadott.¹⁹ (1920 után minden hazai szerb egyházközség – a görög alapításúak is –, a budai püspökség fennhatósága alá került!)

Hosszabb próbálkozások után több görög alapítású egyházközség (Pest, Kecskemét, Gyöngyös, kiegészülve 3 magyar alapítású, e századi közösséggel: Budapest, Szeged, Nyíregyháza) képezte a Magyar Ortodox Egyház alapját (moszkvai főhatósággal) 1949-ben. (Miskolc és Karcag 1953-ban, végül Szentest 1956-ban csatlakozott hozzájuk.)

Az egykori betelepült görögöket úgy is emlegetik: „első diaszpóra”, szemben az 1949-50-ben politikai emigránsként érkezett görögökkel, mely a „második diaszpóra”. A kettő között vérségi, nyelvi kapcsolat nincs. Nem tudunk arról, hogy az egykori görög kereskedő családok leszármazottai közül (1-2 lelkeszt kivéve), valaki is beszélne a görög nyelvet. A második diaszpóra tagjai zömében baloldali gondolkozású emberek voltak, ha mégis támadt igényük egyházi szolgálatra, a magyar ortodox egyházközségeket keresték fel, főleg a pestit. Több emigráns letelepedett az Ercsi közelében levő Beloianisz faluban, napjainkban itt külön szervező munka indult meg, s megalakult a Szent Demeter egyházközség, mely a bécsi metropolitához tartozik. Lelkészük miskolci ortodox családból származik.

Az egykori görög kereskedő családokból sok, fiúágon kihalt. Igen kevés azoknak a száma, akik az ortodox valláson maradtak. Sokan – a vegyes házasságok révén többnyire – más egyházhoz, főleg a katolikusokhoz csatlakoztak. Ám a legtöbb leszármazottban a görög eredet tudata ma is elevenen él.

A görög alapítású közösségek sorát kiegészítjük néhány olyannal, ahol a görögök jelentős szerepet játszottak, de szerb jellegűnek könyvelték el őket. Ilyenek: Dunaföldvár, Eger, Győr, Szentendre (Blagovesztenszka). Valamint említést teszünk két lehetőségről, s Gyula városának görögjeiről.

Pest (Budapest)

Pest városában az ortodox hívek többségükben szerbek voltak. A rác kereskedők mellett a más nemzetiségűek száma kevés volt, s az sem állandó. A török idők után például a görögök, bolgárok és örmények száma így alakult:

	1696	1702	1709
görög	–	3	3
bolgár	4	5	5
örmény	1	12	5

A 18. század folyamán Pesten a görögök és a macedorománok száma megnövekszik. Az 1770-es évektől kezdtek nagyobb számban bekerülni a polgárok közé.²⁰

19 Nagy Márta: Görögök a Jászkunságban. Szolnok, 1988. 23-24.

20 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 63.

Egyháziilag a szerb parókiához tartoztak, királyi rendeletre lehetőség nyílt, hogy kéthetente görög liturgiát végezzenek a szerb templomban, ám a görög és macedorománok szerették volna, ha saját templomuk van. Kérvényezték ennek megvalósítását. A budai püspökség kimutatása szerint:

25 görög család	193 családtaggal
41 macedoromán család	258 családtaggal
3 albán család	15 családtaggal
összesen:	466 fő.

Hosszas hivatalos procedurák után a templom fölépült, és felszentelésére is sor került 1801-ben.²¹ Címünnepe: az Istenszülő elhunytja. A görögök és a macedorománok között azonban hamarosan surlódások támadtak, főleg a liturgia nyelvének a tekintetében. Bár két pap volt (görög és román), a liturgia főleg görög nyelven folyt. 1808-ban sikerült megegyezni, de már 1812-ben a görögök kibéreltek egy házat, s ott kápolnát rendeztek be, a régi templom a macedorománok használatában maradt. A görögök 20.000 Ft kártérítést kértek, ebből új templomot építettek volna. A kártérítés elmaradt, s kénytelenek voltak visszatérni a közös templomba. Egy 1834-es királyi rendelet még 40 évig egybetartotta a közösséget. Az Erdélyből jött románokat nem fogadták be, mondván, hogy az alapítók csak macedorománok voltak. 1888-ban megszüntették a román lelkészi állást, s ezzel a román nyelvű liturgiát. Ezután a románok kiváltak az egyházközségből és új parókiát alapítottak.²² (Nem minden macedoromán család követte a hangadó Mocsonyi családot.)

A pesti görög egyházközség autonóm volt, alapszabályai nem tették lehetővé, hogy az alapítók leszármazottain kívül mások is csatlakozzanak hozzájuk. Ez meg is pecsételte sorsukat, számuk egyre fogyott. Egyes családok igen gazdagok voltak, az egyházközségnek is nagy alapítványi vagyona volt. A szegényebbeket igyekeztek rendszeresen segíyezni. Lelkészeik többségében görögországi szerzetesek voltak. A görög jelleg 1931-ben szűnt meg hivatalosan, s ettől az időtől kezdve a hivatalos neve: görög alapítású magyar görögkeleti egyházközség. Ekkor az egyháztanácsban 29 fő bírt szavazattal, és a hívek száma 185 fő volt. Az 1950-es években véglegesen magyar jellegűvé lett a pesti (Petőfi téri) görög templom, 1955-ben egyesült a két világháború között alapított Aranyszájú Szent János magyar görögkeleti egyházközséggel a görög alapítású közösség. Nevükből törölték a görögkeleti szót, és ortodox szóval helyettesítették. Ma itt van a Magyar Ortodox Egyház központja.²³

A pesti görögység története van a legteljesebb mértékig feldolgozva Füves Ödön jóvoltából,²⁴ aki számtalan cikkben, tanulmányban végezte el ezt a

21 Füves: A pesti görög ... 153., 157., 167.

22 Mészáros Tivadar (Teodor Misaroș): Din istoria comunităților bisericești ortodoxe române din R. Ungară. Bp. 1990. 68. kkó

23 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 66-67.

24 Füves Ödön: Görögök Pesten. 1686-1930. 1-3. Bp. 1972. Kandidátusi disszertáció. MTA Kézirattára D/5721.

munkát. Ennek kapcsán sok adatot publikált más városok, vidékek görögjeiről is, így oroszlán része van az egész magyarországi görögség feltárásában!

Vác

A városban a török időkben már éltek rácok, a görögök később, a 18. század közepén telepedtek le. Működésüket a váci püspökök, mint földesurak szabályozták 1749-ben, majd 1757-ben. Szabad vallásgyakorlatról ekkor még szó sem lehetett. A városban 1760-ban 7 görög család élt 35 családdal, 1765-ben pedig 8 görög család 47 családdal. Templomuk csak 1793-95 között épülhetett fel. Mandzsuka Athanáz emeletes házat parókia céljára adományozta, ennek az udvarán épült fel a templom. Egy hivatalos kérdésre adott válaszból 1820-ban kitűnik, hogy iskolájuk nem volt; Jóllehet a Helytartó Tanács 1795-ben a váci görögöknek is engedélyezett iskolát!

Templomuk utcája a Görög utca nevet viseli. A templom oldalfalában van Bratovics Péter váci görög kereskedő görög és magyar nyelvű síremléke. (Nagyon hasonlít ez a név Jókai Aranyember-ének egyik hősére, de azt Brazovics néven szerepelteti a szerző, mint komáromi szerb kereskedőt!) Az 1809-ben elhunyt Brazovics 1.000 Ft-ot hagyott jótékony célokra (a templomokra, a kórházakra, tűzoltószerekre stb.). 1795-ben 79 ortodox élt Vácott, 1835-ben már csak 59. Sok volt a szerb nevű. A lelkészek is szerbek voltak. Jakov Ignjatovics szerb író 1830 táján Vácott járt a piaristákhoz. Így ír: „öt-hat szerb ház, két-három cincár meg egy görög, de mindössze egy templomuk van.”²⁵ (A cincár szó a macedorománok egyik – ritkább – elnevezése!) Váci görög családból származik Argenti Döme, neves múlt századi orvos, ő azonban fiatalon katolikus lett.

A templomot néhány évtizede leszerelték, jelenleg kiállítóterem. A váci ortodoxok történetét szépen feldolgozta a múlt században a város történetírója.²⁶

Balassagyarmat

A városban a földesúr, Balassa Pál engedélyezi a görögök letelepedését a 18. század közepén. Bozena Nemčova cseh író, aki 1852-53-ban Balassagyarmaton élt, egy írásában adatokat közöl a városról, megemlíti, hogy a felső részének a neve Nagy-Tabán, az alsóé Kis-Tabán, még a török időkből. (A szó jelentése: rész. – Erre azért érdemes figyelni, mert másutt Tabánnak nevezték a szerbek lakta városrészt, mint Budán is!) Továbbá ismerteti, hogy a városnak 8.000 lakosa van, s 10 szerb család él a városban. Említi még, hogy a Fő utca közelében áll a 'görög katolikus' templom, melyet a balassagyarmati szerbek építettek, akik nagyobb részt gazdag kereskedők voltak.²⁷ (Az elnevezés téves, helyesen: ortodox templom. A Szerb utcában állt, egykori városképeken is felismerhetően, teljesen a város központjában!)

25 Ignjatovics, Jakov: Szerb rapszódia. Bp. 1973. 7. – Argenti Döméről: 8.

26 Karcusú Arzén: Vác város története 7. Vác, 1886.

27 Szabó Károly: Balassagyarmat az irodalomban. H. n. 1972. 6., 11., 47-48.

Balassagyarmaton 1755-ben 6 görög került összeírásra. S bár a város ortodox közössége bekerült a „görög alapításúak” közé, úgy tűnik, inkább szerb jellegű volt.

A templomot Mária oltalma (okt. 1.) ünnepére szentelték, 1787-ben épült. Ikonosztázát 1815-ben Mihailo Zsivkovics festette. Az ő alkotásai a szentendrei Blagovesztenszka templomban levő ikonosztáznak a képei is. A templomot a megfogyatkozott közösség 1908-ban lebontatta, majd a helyén 1910-ben egy kisebb templomot emeltek. Ez az 1960-as évekig istentiszteleti helyül szolgált. Ezután a másodlagosan itt felállított ikonosztázt lebontották és Szentendrére szállították, az épület a város tulajdonába került, és 1988 óta galéria. A templom bejárata felett volt egy mozaikkép, ez 1970 táján tisztázatlan körülmények között eltűnt.²⁸ A város ortodox közösségének az életében jelentékeny volt a Bozda család, göröggént is, szerbként is ismerjük őket. (Bozda Naum és felesége emlékét, mint alapítványtevőket, szerb-magyar nyelvű felirat hirdeti ma is a pesti Lipótváros egyik régi házán a Bazilika közelében.)

Karcag

A városban a 18. század közepén 3 görög kereskedő volt, és a mai Szolnok megye területén mintegy ötvenen foglalkoztak kereskedelmi tevékenységgel, de ezek majdnem mind a kecskeméti kompániához tartoztak. A Nagykunságban élő görögök II. József türelmi rendeletének kibocsátása után azonnal templomépítésre gondoltak. Össze is adtak 950 Ft-ot, s ehhez tettek még 3.500-at. Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunmadaras, Kunhegyes helységekből 12 család 71 fővel vállalta a templomépítés költségeit, ebből karcagi volt 5 család 30 fővel. A templom 1794-ben épült fel, az ikonosztáz 1811-ben készült el.

A karcagi görögök már 1840 táján be akarták vezetni a magyar nyelvű oktatást. Az egyházközség életében jelentős szerepet játszott Popovics János lelkész, aki itt működött 1852-től haláláig, 1896-ig. Lefordította a szertartásokat magyar nyelvre, s egy magyar nyelvű, ortodox imakönyvet ki is adott 1861-ben. Az egyházközségnek az 1930-as években volt néhány évig papja, Popovics János unokája, Popovics Konstantin személyében, aki később mint miskolci parókus adminisztrálta. Az 1950-es évek közepén is volt pár évig egy magyar ortodox lelkész kinevezve parókusnak. Napjainkban az egyházközség elnéptelenedett, a gazdag hagyaték a Magyar Ortodox Egyházé. A karcagi görögök kincsei 1988-ban időszaki kiállításon is bemutatásra kerültek.²⁹

28 A szentendrei Blagovesztenszka templom női részében kis kiállítás látható, mely tartalmaz idevonatkozó anyagot, itt vannak az ikonosztáz képei is. Irod.: Egy magyarországi kisváros építészeti emlékei. Balassagyarmat, 1989.

29 Irodalom: A karcagi „Szent György” templom. Egyházi Krónika, 1959. jan. – Nagy Márta: Görögök a Jászkunságban. Szolnok, 1988.

Kecskemét

Kecskeméten 1698-ban 10 görög kereskedő volt, 1708-ban már 26 volt a számuk. A városban való szerepüket mutatja, hogy a városi tanácsba 1 bírós és 4 esküdt került be közülük 1721-ben. A váci püspök nem engedélyezte számukra az állandó jellegű paptartást, ezért csak időnként kereste fel őket egy-egy szerzetes. Volt valamilyen istentiszteleti helyük, Szent Miklósról elnevezve.

Templomépítésre 1792-ben kaptak engedélyt, azonban a Szentháromságról elnevezett templom felszentelésére csak 1829-ben került sor. Ebben az időben a kecskeméti ortodoxok lélekszáma, 65 férfi és 49 nő, összesen 114 lélek (ebből 8 szerb, 3 román nemzetiségű).

A kecskeméti görögök is szép lassan elfogytak, a kereskedői tevékenységgel is felhagytak. Akadt köztük egy-két írói vénájú, a leszármazottaik főleg jogi, hivatalnoki pályán működtek. Hamar megtörtént az elmagyarosodás. Az egyházi jegyzőkönyveket 1846-tól, a számadásokat 1854-től magyarul vezették.

A 19. század végén és a 20. század elején szerb papok látták el évente néhányszor az egyházi szolgálatot, majd egyidőben a pestiek görög származású lelkésze. Napjainkban a templom magyar jellegű, igen kevés számú hívővel, magyar lelkészek időnkénti szolgálatával. Nemrég kiállítás nyílt az ikonokból és a kegyzserekből. A kecskeméti görögök történetét feldolgozták.³⁰

Miskolc

A miskolci görögökre³¹ az első adataink a 17. század második feléből vannak, a kompánia a század végén már tevékenykedhetett. A görögség fénykora a városban 1770 táján következett be, és tartott 1830-ig. Az 1777-es összeírás szerint volt:

34 háztulajdonos	169 családtaggal
37 váltságot fizető	99 családtaggal
7 ideiglenes lakos	28 családtaggal
összesen	296 fő

Ehhez járult még 2 lelkész: Wretta Bendella és Meletius Michalovits. Az utóbbi szerzetes, görög nyelvű sírköve az egri templomkertben van, itt nevének alakja: Meletiosz Michalidesz. Ez a név is példa a gyakori görögös és szerbes névalak változására. Hogyan került Egerbe? – A miskolci lelkészek sokszor szolgáltak az egri görögök körében. A miskolci görögök többségükben eredetüket tekintve macedorománok. Az 1785-ös lelkész (pópa) összeírás szerint a miskolci görögöknek már csak 1 lelkészük van, s 33 házról történik említés.³² Filiális nincs, jöllehet az anyakönyvük bejegyzései tudnak Miskolc

30 Hajnóczy Iván: A kecskeméti görögség története. Bp. 1939. – Petri Edit: A kecskeméti görög kereskedők története a 18. században. Cumania 3. Kecskemét, 1975. 17-78.

31 Sasvári: Ortodoxok ... 150-151.

32 Országos Levéltár, „Görög nem egyesült osztály” C. 77. 165. csomó.

vidékén, például Szikszón élő görögökről. De az anyakönyvi bejegyzésekből más városok görögjeivel való kapcsolatokra is következtethetünk, e szempontokból a házassági bejegyzéseket érdemes figyelemmel kísérnünk.

A házassági anyakönyv első oldalain 38 nem Miskolcon kötött házasság van bejegyezve, ezekből

Törökországban esküdött	11 pár
Egerben	10 pár
Pesten	6 pár
Budán	5 pár
Szentendrén	2 pár
egyéb helyeken	4 pár

A Miskolcon házasságot kötők esetében is többször más városok görögjei közül kerül ki az egyik fél. E téren vezet Pest 18 fővel, követi Eger 16-tal, majd Buda 9-cel, figyelemre méltó 7 lengyelországi illetőségű, hasonló a szám Ungvár, Tokaj, Nagyvárad esetében, 2-2 Szentendre, Vác, Gyöngyös, Balassagyarmat városokból. A vegyes házasságok 1830 után jelennek meg inkább.

Fontos szerepe volt az egyházközség életében az iskolának is, melyet a kórházzal együtt alapítványi tőkéből tartottak fenn. Az egyházközségi vagyon igen jelentős szerepet játszott a gazdasági életben is.

Szerencsésen alakult Miskolc helyzete, ha megszakítások voltak is, szinte mindig volt állandó papja. Így a görögség irattári és művészeti hagyatéka napjainkra épségben megmaradt, s fontos forrásanyag. Mint görög alapítású egyházközség került a Magyar Ortodox Egyházhoz, melynek múzeuma itt Miskolcon jött létre egy évtizede.³³ Az egykori görög családokból már igen kevesen élnek, a hívek sokféle származásúak.

Az 1785-1806 között épült templom (a Szentháromság tiszteletére felszentelve) a hazai ortodox templomok élvonalába tartozik, mind művészi kiképzés, mind felszerelés tekintetében. Megőrzésében jelentős érdemei vannak Popovics Konstantin lelkésznek, aki majd 4 évtizedig volt itt paróchus.

Békés

A török idők végeztével, 1695 után kezdett a lakosság visszaköltözni a városba. A magyarok mellett voltak románok, görögök, macedorománok és örmények is. Az utóbbi három nemzetből való kereskedők külön közösséget alkottak. (Az 1785-ös összeírás Békés esetében nem említi a házak számát, csak az derül ki belőle, hogy az itt élők ekkor Kétegyházához tartoztak.) A görög kereskedők, hogy egyházközséget alakíthassanak, 1788-ban megígérték, hogy minden költséget állnak. 1789-re felépült a templom, a torony 1791-ben. Címünnepe: Mária születése. Az oltár és az ikonosztázion képeinek a felirata

33 Kárpáti László: Miskolc, Magyar Ortodox Egyházi Múzeum. Tájak-korok-múzeumok kis-könyvtára 380. h. n. 1990.

görög. Idővel a görög és örmény kereskedők elkerültek a városból, illetve vegyesházasságok révén elmagyarosodtak. A kevés, megmaradt ortodox, román származású. Városrendezés címén a közelmúltban az egyházi épületeket (parókia, kántorlakás stb.) és a templomkerítést elbontották, a templomot restaurálták. E században a templomban román lelkészek látták el a szolgálatot, általában helybeliek. Napjainkban a békéscsabai ortodox lelkész adminisztrálja.³⁴

Szentes

Szentes város görögjei nem alkottak külön kompániát, de már 1742-ben adtak be kérelmet templomépítésre. A városban és a környékén ekkor az ortodoxok lélekszáma kb. 150 fő, ezek egy része azonban nem görög, hanem pásztorokodással foglalkozó román. 1753-ban vizsgálat indul a templomépítés ügyében, ekkor 66 családot írnak össze 255 lélekkel, ebből Szentesre esett 25 család 129 fővel. Ekkor négy szentesi és négy Csongrád megyei kereskedő összesen 3.000 Ft-ot ajánl fel a lelkész javadalmazására és a parókia fenntartására, s gondnokot választanak.

Végül 1758-ban imaházat rendeznek be, 1784-ben tornyot építenek hozzá. Az 1785-ös összeírásban Szentesről csak annyi szerepel, hogy egy ortodox magánkápolna található itt. A Szent Miklós tiszteletére épült templomot 1786-ban emelték és szentelték fel. A freskók alkotója délszláv, az ikonosztázé görög művész. A templom torony nélkül, bekerítve, udvarban állt, mellette az egyházközség tulajdonában levő emeletes épülettel. A torony e század elején épült, s a század közepén viszont városrendezés címén a ún. „görög udvar”-t elbontották.

A szentesi görögök 1868-ban magyarnak vallották magukat – a kecskeméti-ekkel és a pestiekkal együtt – s kivívták egyházközségük autonómiáját, így nem sorolták be őket a szerb egyházközségek közé. Némi megszakításokkal mindig voltak papjaik, így napjainkban is van állandó paróchusa. Az egyházközség ma magyar jelleggel működik. Története részben feldolgozott.³⁵

Tokaj

Tokajban már a görögök 17. századi megjelenése előtt lehetett keleti szertartású közösség, mely az ungvári unió utáni időkben görög katolikussá vált. Mivel a Lipót-féle kiváltságlevelek előírták, hogy csak munkácsi püspökséghez tartozó papot tarthatnak szolgálatukra, a tokaji görög katolikus közösséggel sok kapcsolatuk volt a városba érkező görögöknek. Azonban a rendelkezésünkre álló adatokból tudjuk – gondoljunk itt például a már említett Szerviczky-féle kereszt- és házasságlevelekre – a görögök megőriztek egy bizonyos fokú külön-

34 Mészáros Tivadar i. m. 48. kk.

35 Popovics István: A szentesi „Szent Miklós” templom. Egyházi Krónika, 1957. nov. – Nagy Márta: Görögök a Tiszántúlon. Kecskemét, 1988. – Bugár Mészáros Károly: Szentes. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 388. Szentes, 1990.

állást, mindig voltak saját, görög nemzetiségű papjaik, volt saját anyakönyvük.³⁶

A tokaji tanácsülési jegyzőkönyvek 1688-1725. évi kötetében az 1694. évből olvasható egy adásvételi szerződésben: „Mostan Városunkba jött Görögök és Rácok papja Ezaiás archimandrita”.³⁷ Hogy ez a beköltözés összefügg-e a szerbek 1690. évi „nagy beköltözésével”, vagy egyszerűen arról van szó, hogy a Debrecenből kitiltott görögök jönnek át Tokajba, az nincs teljesen tisztázva. Maga Ezaiás archimandrita Izaiás szerzetes néven, mint énekköltő, bekerült a magyar görög katolikus egyház hagyományvilágába.³⁸ A görögök kapcsolata a 18. század folyamán – különállásuk ellenére – fennmaradt a görög katolikus egyházzal, amit számtalan „graeci” megjegyzéssel ellátott bejegyzés tanúsít a görög katolikus anyakönyvben 1750-1783 között.

A tokaji görögöknek az ortodoxiához való hűségét erősítette a Tokajban 1733-1798 között működött orosz borvásárló bizottság jelenléte is, hisz annak munkája nem korlátozódott csupán kereskedelmi ügyletekre. De arra is van adatunk, hogy a tokaji ortodoxok, ha helyben akadályozva is voltak vallásuk gyakorlásában, akkor az egri ortodox templomot keresték fel a gyöngyösi és szentesi görögökhöz hasonlóan.

Az 1785-ös összeírás szerint két pap van Tokajban (egyik az orosz bizottság lelkésze), s helyben 35 ortodoxok lakta ház található. Idetartozik még szépszámmú helység görögösége Tokajhegyalján, Szabolcs megyében és a Hajdúságban.

Az orosz bizottság és a görögök kápolnája közös volt, az orosz bizottság telkén. Ott épült fel a templom is (melyet Szent Miklós tiszteletére szenteltek fel) 1790 táján. Az utolsó tokaji görög lelkész Kallona Ignác volt, az ő 1848-ban bekövetkezett halála után rohamosan megindult az elnéptelenedés, 1884-ben 6, 1900-ban 2 ortodox élt Tokajban.³⁹

A templom épülete jelenleg is áll. A 20. század első felében fokozatosan leszerelték. Felszerelését Miskolcra, valamint Budapestre hozták. Bútorzata, ikonosztázisa az 1944-ben alapított nyíregyházi magyar ortodox kápolnába került. Az épület ma a tokaji galériának ad helyet.

Gyöngyös

1710 körül jelennek meg az arnót kereskedők Gyöngyösön. (Nem görögöknek nevezik őket, hanem arnót néven, a szó eredetileg albánt jelöl, valószínűleg az albán határvidékről való macedorománokról van itt szó!) A kereskedőtársulat működése messzi vidékre elnyúlt. 1769-ben Gyöngyösön 39 önálló görög kereskedőt írtak össze. A gyöngyösiiek esetében nincsenek adataink országokat bejáró kereskedelemről, s arra sem – mint más városokban látható –, hogy jelentősen részesei lennének a barokk-kori városkép kialakításában építkezéseikkel.

36 Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. Bp. 1976. 28.

37 Sasvári: Mikor telepedtek ... 128.

38 Uő.: A Tokaj ... 65-66.

39 Uő.: Ortodoxok ... 147-150.

1784 után nyithattak imaházat. az 1785-ös összeírás szerint van papjuk, Gyöngyösön 17 ház, Hatvanban 1, Pásztón 3. 1792-95 között lelkészüK Kallona Gábor, aki régi könyveket és kéziratokat gyűjtött, 1797-től a lelkész Kallona Ignác, aki örökölte nagybátyja gyűjteményét és tovább gyarapította azt, ami 1834 után Pestre került. 1811-ben tartották az első istentiszteletet a gyöngyösi ortodox templomban, melynek 1864-ig volt lelkésze. 1851-ben Gyöngyösön 44 ortodox élt, míg a filiálisának számító Jászberényben 107. 1884-ben a hívek száma Gyöngyösön 14, az utolsó görög 1892-ben meghalt, a létszám 1905-ben 20. A templom 1908-ban leégett, s romosan állt 1946-ig, raktárként használva.⁴⁰

1946-ban a helybeli bolgár családok rendbehozatták, s eleinte időnként tartottak benne istentiszteletet, majd 1950 táján állandó – magyar ortodox – lelkészt kapott, aki azonban két évtized múltán megvált a papi szolgálattól. A bolgár családok a társadalmi és gazdasági helyzet változásával elköltöztek a városból, 1993-ban 6 ortodox élt a városban. Az elnéptelenedés miatt a templomot leszerelték és bezárták. Igen figyelemre méltó és gazdag berendezése⁴¹ jelenleg a miskolci ortodox múzeumban található meg. 1993 tavaszán időszaki kiállításon, Gyöngyösön bemutatásra került!

Nagykanizsa

A nagykanizsai ortodox közösség eredete a török időkre megy vissza, mikor az egyik negyedét Rácvárosnak nevezték. A görögök betelepedésének pontos idejét nem ismerjük, a 18. század elején lehetett. Ortodox templom már állítólag 1762-ben volt Kanizsán, de az 1793-ban létrehozott kápolnát valószínűleg görögök alapították, akik túlsúlyba jutottak a szerbekkel szemben. A hívek létszáma a 60-80 főt sem haladta meg. A kápolna leégett, 1800-ban újra kellett alapítani. Egybeépült a parókiával. Kicsiny, tornyos, inkább imaháznak látszó épület volt, egyszerű ikonostázzal. Néhány éve városrendezés miatt lebontották. 1780-tól volt a közösségnek állandó papja, de ezek mind szerbek voltak. Az iskola is szerb jellegű volt, de egy időben görögül is tanítottak, illetve alkalmaztak görög tanítókat. A paróchusok az iratokat szerbül vezették.⁴²

Sopron

A görög kereskedők Sopronban a 18. század 20-as, 30-as éveiben jelentek meg. Kapcsolatban álltak a zimonyi görög sertéshizlaló társasággal, s a sertéseket Sopronon keresztül szállították Bécsbe. Kápolna építésére 1785-ben kaptak engedélyt, úgy tartják, hogy ez a kápolna a Pócsi u. 11. számú ház udvarán állott, később raktárként használták, mivel 1839-ben már nem működött. Fényes Elek szerint 1840-ben 18 görög élt Sopronban, de 1851-ben már nem

40 Uo. 152-154.

41 Kárpáti László: A gyöngyösi „arnótok” művészeti öröksége. Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 1993. 89-118.

42 Füves Ödön: Görögök Zala megyében. A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 291. kk.

említ őhitűeket. Volt néhány görög, aki a tudományokban képezte magát, néhány görög fiatal az evangélikus liceumban tanult.⁴³

Hódmezővásárhely

Az 1785-ös összeírásban 12 házzal szerepel. Az Istenszülő Születése templom későbarokk stílusban épült a 18. század végén, jobb oldali falában sírkövek vannak az 1809-30 közötti évekből. A templomnak jelentős művészi értékei vannak, köztük egy Szent Naum ikon 1786-ból.⁴⁴ Az ikonosztáz 17 kompozícióból áll, ebből 3 görög feliratú. Ezek alkotják az ún. apostol sort, a 19. század elején készültek. Az ikonosztáz is ebben az időben került felállításra.⁴⁵

A századfordulón a helybeli hívek száma még 400 felett volt, nagyrészt elmagyarosodott. Az 1940-es évek közepéig állandó lelkipásztor is működött az ortodox közösségben egy volt rk. lelkész személyében, aki élénk munkásságot fejtett ki. (Többek között tervezte egy magyarországi ortodox templomokról szóló reprezentatív kötet kiadását!) Nyugdíjba vonulása után a templomot a környékbeli szerb lelkészek adminisztrálták.

Nagykőrös

A Karácsony Sándor-ügyben 1715-ben kihallgatott görög kereskedők közül 8 kecskeméti, illetve nagykőrösi volt. (Az irat egynél jegyzi meg, hogy kőrösi!)⁴⁶ Az 1785-ös összeírás 7 házat említ. A nagykőrösi görögség szinte a kecskeméti árnyékában élt, 1799-ben kaptak kápolna építésére engedélyt.⁴⁷ A közösség nem volt hosszúéletű, a 19. század közepére elnéptelenedett. Az utolsó nagykőrösi görögnek az 1850-es években Tomori Anasztáz – Arany János kollégiumi tanártársa – tekinthető.⁴⁸ 1970 táján nyert értesülés szerint úgy tudjuk, hogy a kápolnának helyet adó ház még ebben a században is fennállott, megtalálhatók voltak az egykori keresztelőmedence nyomai.

Dunaföldvár

Az 1785-ös összeírásban 10 házzal szerepel, s ekkor Dunapenteléhez tartozott. (Füves Ödön dunántúli összeírási összesítésében Dunaföldvár 9 göröggel szerepell) A Szentlélek eljövételéről elnevezett templom 1787-ben épült. Az ikonosztáz képei görög feliratosak, festőjük szerb: Pavel Gyurkovics. A képek 1801-ben készültek. A festő néhány képet cirillbetűs szignóval látott el.⁴⁹

43 Füves Ödön: Adatok a soproni görögök történetéből. Soproni Szemle, 1962. 1. 68.

44 Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Bp. 1961. 132.

45 Nagy Márta: Görög feliratos ikonosztázionok és ikonosztáziontöredékek Magyarországon. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár évkönyve 6. Szolnok, 1991. 159.

46 Bánkúti Imre: Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. Cumania 3. Kecskemét, 1975. 92.

47 Füves: A pesti görög templom ... 159.

48 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 74.

49 Genthon István: Magyarország művészeti ... 1. Bp. 1959. 74. – Nagy Márta: Görög feliratos... 155.

Dunaföldvári a Margó család, amint azt Füves Ödöntől tudjuk. Két 19. századi neves tagja: Margó Emilián lelkész (Miskolcon is működött) és Margó Tivadar orvos professzor. A templom napjainkban igen rossz, elhanyagolt állapotban van, használaton kívül. Tudomásunk szerint, tervezték kiállítási helyként történő felhasználását, de ez nem valósult meg.

Győr

Története a török időkre nyúlik vissza, a komáromi ortodox közösséggel egyidőben keletkezett. 1607-ben Győrött szentelik ortodox püspökké a szerb Szimeon Vratanját, aki később megpróbálta a szerbeket unióra vinni. A győri (és a komáromi) ortodoxok körében az 1670-es évekből kezdődően a jezsuiták próbálkoztak az unióval.⁵⁰ Ma „győri ikon” néven ismerjük azt a régi Mária-ikont, melynek a balszélén cirillbetűs szöveg tanúsítja, hogy egykor Monaszterly Péter vajdáé volt. (A Monaszterly név ismert mind a hazai szerbek, mind a hazai görögök körében, több ilyen nevű egyén vitt körükben vezetős szerepet!) – Az ikon a közelmúltban megjelent bélyegen, levelezőlapon is!

A jelenlegi ortodox templom az egykori parókia udvarán áll Győr-Újvárosban (Bálint Mihály u. 54.), 1727-ben épült. E városrészben egykor virágzott a tímáripár, és fellelhetők még a gabonát szállító hajósok, a burcellások házai is a környékben. A köznyelv a templomot „Rác-templom” néven ismeri.⁵¹ Ez is mutatja, hogy az ortodox közösséget inkább szerb jellegűnek tartották. (2 évtizede felmerült az a gondolat, hogy a templomot és a környező házakat mint szabadtéri múzeumot állítják helyre, ez itt nem valósult meg, de Székesfehérváron igen!)

1771-ben Győrött görög tannyelvű iskola működött.⁵² Az 1785-ös összeírás Győrben 15 házat említ, a környékben további 10-et. Füves Ödön kutatásai szerint a városban négy, a megyében 3 görögöt írtak össze. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a 18. század vége felé a győri ortodoxoknak nem egészen 1/3-a volt görög. Győri ortodox lelkész volt Szekeres Athanáz, aki később római katolikus lelkész lett, s nyomdai cenzor. (Meghalt 1794-ben Bécsben.⁵³) Győrött jelent meg 1801-ben Georgievits Áron ortodox katekizmus a görög és magyar nyelven. A templom oldalában 2 görög nyelvű sírkő is látható volt. Ma a templom elhanyagolt, zárva van, használaton kívül, nem is látogatható.

Eger

Az egri ortodox közösség eredete a török időkig nyúlik vissza. Sajátossága, hogy mindvégig megtalálható a szerb-görög megosztás. A török kiűzése után rövidesen az egri ortodoxoknak ell kellett fogadniuk az uniót, s ez a helyzet

50 Pirigyi i. m. 2. 88-89.

51 Győri útikalauz. Győr, 1959. 110. és 118.

52 Füves Ödön: A pesti görög-román iskolák. Magyar Pedagógia, 1971. 1-2. 134.

53 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 74-75.

1715-ig tartott. A szerbek száma pestis következtében megfogyatkozott, az ortodox közösség sorait Balkánról érkező görögök töltötték fel.⁵⁴

Az egri ortodoxok létszáma 1775-ben: 102 szerb, 138 görög, 147 macedoromán (összesen 387 – valamint még 33 gyerek).⁵⁵ A három népcsoporthoz tartozók egy parókia keretében maradtak meg. Az 1785-ös összeírás megjegyzi, hogy két papja van, s 93 házat említ. Filiálisként jázszági és nagykunsági helységeket sorol fel, így Karcag-Újszállást 3 házzal. (Tudjuk, itt a század végére ortodox egyházközség alakult!)

Az egri templomban felváltva voltak szláv nyelvű és görög istentiszteletek. 1804-ben a szerbek és görögök között ügyeik rendezésére megegyezés született, ez 1817-ig állott fenn. Ekkor újabb ellentétek támadtak. Füves Ödön kutatási alapján tudjuk⁵⁶ (ezek a kutató által nem kerültek publikálásra!), hogy egy ekkor keletkezett iratban felsorolásra kerültek a közösség tagjai nemzetiségi csoportosításban: 28 szerb, 12 macedoromán, 14 görög neve szerepel a listán. Az egyes nevek nem adnak eligazodást, mert például Sarpe Cirill a macedorománok, míg Sarpe András a szerbek között szerepel; s a példák még folytathatók. Hogy ki milyen nemzetiségűnek vallotta magát, azt befolyásolta műveltsége, rokoni és egyéb kapcsolatai. A 19. század közepén az ortodoxok száma 150 körül van. A görögök teljesen elmagyarosodtak, de a 20. századra is maradt 1-2 szerb nemzetiségű család. A parochusok mindig szerbek voltak, köztük az egri születésű Vitkovics Mihály nagyapja és édesapja. Maga a költő azt vallotta, hogy jobban tudott görögül mint szerbül! A másodlelkészek a 19. század elején általában görögök voltak.

Az 1784-86 között épült templomot az egri nép ráctemplom néven ismeri, jöllehet felépítésében jelentékeny szerepük volt a görögöknek is. Esztétikai tekintetben a hazai ortodox templomok élvonalába tartozik. A 20. század első éveiben még volt papja. A két háború közötti időben a szerbnek megmaradt Alexovits család egyik tagja tartott mint kántor istentiszteleteket. Az 1940-es évek végén a nyíregyházi magyar ortodox egyházközség idős, orosz származású lelkészének klímaváltozás miatt évente hosszabb ideig kellett Egerben tartózkodnia, s ezalatt megpróbálta az ortodox közösséget magyar jelleggel életre hívni, de a templom a szerb egyházé maradt. A közösség az 1970-es évekig élt, ekkor 10 évig tartó templomrestaurálás következett, s ezután a szerb egyház újra birtokba vette a templomot, melyben évente egyszer, május 21-én van liturgia. (Május 21. = az ónaptár szerint május 9., ekkor van Szent Miklós ereklyéinek a tisztelete. Ez a nap: a nyári Mikulás! A templomnak ez a nap a címünnepe, búcsúnapja.)

A templom, mint múzeum is látogatható, kertjében 23 görög nyelvű sírkő, míg a közeli emeletes parókiaépületben Vitkovics Mihály emlékkiállítás idézi az egykori egri ortodoxok emlékét! Történetük feltárásában pedig főleg Bihari József főiskolai tanár jeleskedett.⁵⁷

54 Sasvári: Ortodoxok ... 152.

55 Bakos József: Adatok az egri görögök történetéhez. Antik Tanulmányok, 1977. 2. 230.

56 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 36-37.

57 Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Az egri Pedagógiai Főis-

Egy 1697-ből való tanúkihallgatási jegyzőkönyvben Szentendrén levő helyrajzi leírásokat találunk, s ezekben szerepel a „Görögök Temploma”, majd néhány sorral lejjebb a „Rácok Temploma”. Ha ily megkülönböztetést tesz egy irat, akkor ebből arra következtethetünk, hogy akkor a görögöknek is, meg a szerbeknek is külön templomuk volt. A görögök esetében Dunára járó utcát említ.⁵⁸ S így vetődik fel, vajon nem ennek a helyén épült-e a későbbiekben a Blagovesztenszka-templom (Blagovesztenszka szó alapja magyar jelentésben: örömhírvétel – a március 25-i ünnep), melyet a köznyelv Grecska néven is ismer. Egyesek szerint ugyan ezt a nevet az oldalbejáratnál levő görög nyelvű síremlékről kapta, mely egy váci illetőségű, de Szentendrén elhunyt görög kereskedőé. A templom utcája, mely a Dunára visz, ma a Görög utca nevet viseli. (Még két görög nyelvű síremléket ismerünk Szentendréről, mindkettő a Preobrazsenszka-templom udvarán.) Füves Ödön kutatta a szentendrei görögök történetét, s tanulmányában felveti – jóllehet semmilyen adat nem utal arra, hogy a Blagovesztenszka „görög alapítású” lenne –, hogy a szentendrei görögök, és a 18. század folyamán – a váci templom építése előtt – a Vác környéki görögök is a Blagovesztenszka-templomhoz tartozhattak egyháziilag.⁵⁹

* * *

Feltételezésünk szerint felsorolásunk nem teljes. Máshol is lehettek törekvések önálló, görög jellegű egyházközség megalakítására, csak adatok híján erről nincs tudomásunk. Két adalékot azért találtunk, ami erre enged következtetni.

1724-28-as évekből származó adatok szerint 5-6 görög nevű személy rendelkezett szőlővel, pincével Sárospatak határában, ugyanakkor két görög, Margarét Márton és Róza István 300 Ft-ért megvásárolták egy sárospataki lakos házáat, amelyet azután az ortodox egyházközség rendelkezésére bocsátottak.⁶⁰ A magyarországi görögség egyik neves alakjának, a kiskunsági Szabadszálláson lakó Zavirász Györgynek a végrendeletében szerepel, hogy a szabadszállási templom részére nagyobb összeget hagyományoz, (a ráckevei és a kecskeméti templom részére pedig kisebbet). A végrendelet kelte 1804. máj. 1.⁶¹ Elképzelhető Szabadszálláson is egy nagykőrösihez, vagy a sopronihoz hasonló magánkápolna!

Külön fejtörést okozott számunkra a Gyula városában lakó görögség. Az egyértelmű, hogy a gyulai ortodoxok többségükben románok, de néhány adalék

kola Évkönyve 2. Eger, 1956. 392-456. – Bihari József – Füves Ödön: Az egri görög sírfeliratok és könyvek. Az egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 5. Eger, 1959. 233-261.

58 Dóka Klára: Szentendre története. Szentendre, 1981. 128.

59 Füves Ödön: Fejezetek a szentendrei görögök életéből. Antik Tanulmányok 1961. 1-2. 121.

60 Bur Márta: A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a 18. században. Történelmi Szemle 1978. 2. 190.

61 Füves Ödön: Zavirász György végrendelete. Antik Tanulmányok, 1968. 1. 92.

arra engedett következtetni, hogy a görögöknek itt is jelentős szerepük volt. A Helytartó Tanács 1795-ben Gyulán is engedélyezett görög iskolát.⁶² Ugyanebben az évben jelent meg először Karapács Demeter gyulai kereskedő magyar nyelvű imakönyvecskéje.⁶³ (Ez volt az első magyar nyelvű ortodox imakönyv!) Adatokat találtunk Sztojanovics Konstantin (1808-1880) polgárra vonatkozólag, édesapja Békésen volt görög kereskedő, keresztnévét később Szilárdra magyarosította, jeles patrónusa volt egyházának, s gyulai miklósvárosi ortodox templomban névtáblával megjelölt székét élete végéig fenntartotta.⁶⁴ Egy idős román lelkész mondta el számunkra nagyanyja elbeszélésére hivatkozva, hogy a múlt században még énekeltek Gyulán görög nyelvű liturgikus énekeket.

A GÖRÖGÖK ÉLETMÓDJA

Eddig megvizsgáltuk, hogy a görögök bevándorlásuk után, kereskedelmi tevékenységük révén hová jutottak el, majd letelepedve hol alapítottak egyházközségeket. Láttuk, hogy voltak, akik az egyházközség székhelyén laktak, voltak, akik szórványban. Vajon milyen volt az életmódjuk? Erre főleg akkor kapunk választ, ha egyes családok hagyományait, hagyatékát vizsgáljuk. Számunkra ilyen lehetőséget nyújtott a hegyaljai Tolcsva mezővárosban megtelepedett Constantin család.⁶⁵

A családnév, mely Konstantin alakban is szerepel, keresztnévi eredetű, a család egyik őse viselhette, s gyermekei vezetéknevként örökölhették. A napjainkig megmaradt jelentős mennyiségű és minőségű családi iratokat kiegészítik a család leszármazottai körében a ma is még élő hagyományok. Ezek alapján próbálunk egy görög kereskedőcsalád mindennapjaiba bekukkantani. A gondosan megőrzött iratok utolsó tolcsvai gondozója a több mint két évtizede elhunyt Constantin Tamás szőlész volt, aki személyesen is megismertünk. Gyermekei Budapestre költöztek, s az iratokat Constantin Tamás özvegye átadta az Országos Levéltárnak.

A családi hagyomány szerint még 1684-ben Apafi Mihály fejedelemtől kaptak nemességet fogarasi előnévvel. Ez idővel az Erdélyben élők számára Fogarassy alakban családnévvé változott. A 18. század végén három, Bécsben élő Constantin testvér kérte nemességük igazolását, ez meg is történt. Ezután a család 3 ágra szakadt, az egyik Tolcsván telepedett meg. Megjegyezzük, hogy Füves Ödön összegezte a nemességet nyert görög családokat – összesítésében 86 család szerepel –, s közzöttük csupán Konstantin alakban egy Szabolcs megyei családot találunk.⁶⁶

A Constantin-iratokból a legjelentősebb Constantin – vagy ahogyan némelykor írja: Constantinus –, Miklós feljegyzéseit tartalmazó. Az ő neve a miskolci

62 Sasvári: Az észak-magyarországi görög ... 68.

63 Uo. 71.

64 Gyula, Ladics-ház. Tájak-korok-múzeumok 344. Gyula, 1989.

65 Sasvári László: Egy tolcsvai görög kereskedő feljegyzései. Honismeret, 1981. 1. 25-27.

66 Füves Ödön: Die bekanntesten geadelten griechen Ungarn. Balkan Studies (Thessaloniki) 5. 1964. 305.

ortodox anyakönyvben is felbukkan 1809. július 26-án kelt bejegyzésben. Az eredeti görög szöveg magyarul így hangzik: „Keresztapa a tolcsvai Gyeorggiosz Konsztantinosz fia, Nikolaosz.”⁶⁷

A szóbanforgó feljegyzések jelen állapotukban No 12 jelzettől No 78-ig tartalmazznak adatokat. (Az egyes feljegyezni valókat így iktatószámszerűen jelölve!) A No 48-52 számú részeket eltávolították az összefűzött, nagyréti alakú kötegből. Feljegyzésre kerültek hivatalos és peres ügyek, levélfogalmazványok vagy -másolatok, emlékeztetőül leírtak. Az írás nem egységes, hol igen szépen olvasható, hol alig lehet betűzni, apró sűrű írás, nagy kerekített betűjű szövegekkel váltakozik. Könnyen lehet, hogy nem is egy kéz írta, de a szövegösszefüggések Constantin Miklósról utalnak. Javarészből magyar nyelvűek, de vannak görög, latin, német nyelvű részek is, olykor keverten. Görög szövegben magyar szavak és fordítva.

Ízelítőül először néhány, üzleti életéhez kapcsolódó. No 13: „1816-ik Eszben csináltattam Tokajban 1. Sátort Deszkából 500 vcsfkért. Készítette Paker Márton.” (Látjuk, rövidít, a vcsf valószínű jelentése: váltó csengő forintok.) A No 16-ban feljegyezte az 1816. évi levelezését és iratait. Sok levelet váltott miskolci, tokaji és egri kereskedőkkel. A No 18 egy útvonalat tartalmaz: „Az Ut Tolcsvárul Gyuláig: Tolcsvárul, Debreczen, Kiskürt, Derecske, Berety Újfal, (Vámház) Zsáka, (furta kortsma), füzes Gyarmat, Körös Ladány, Tarcsán, de inkább Békés, Gyula.” (A „furta kortsma” a Furta községbeli kocsmát jelöli!) Több feljegyzésben zsidó kereskedők neve is szerepel. A hagyatékában néhány görög nyelvű levél mellett egy jidis nyelvű is van. A No 38-as egy Bécsbe küldött levél másolata (1819. máj. 26.) ebből értesülünk, hogy fizetési nehézségei vannak, neki is alig akarnak fizetni.

A No 75-ös egy Lembergbe küldött levél szövegmásolata. A címzettet a jónak ígérkező 1820-as szüretre hívja meg. A levél aláírása: „Jósa Miklós”. Néhány szót ehhez a névalakhoz. Constantin Miklós édesanyja lemergi származású volt, első férje Constantin György, a második Jósa György. Ez utóbbi is görög volt, mert az egyik görög nyelvű levélnek ő a címzettje. Constantin Miklós 1816-ban így emlékezik meg róla: „Boldogult Josa György Atyám”; anyját pedig így említi: „Józsa Mária Aszsz. Anyám”. 1822-ben a miskolci Pampéry (Pompéry) János eképpen címezte levelét: „Herrn Nikolaus v Constantin Josa – Tolcsva”. A kettős névhasználat mögött egy adoptálási ügy húzódik meg.

Figyelemre méltó a felsorolt névadalékok között a Józsa Mária alak, az, hogy az asszony férje családnevét használja saját keresztnévvel összekapcsolta. Ez arra mutat – ami egyébként a görög családok történetéből máshol is kitűnik –, hogy az asszonyoknak erőteljesebb joga és szerepköre van, főleg özvegy korában, mint esetleg a környező magyar társadalomban. Több példát tudnánk arra hozni, hogy az özvegyek például kompániatagok voltak férjük halála után, s tovább vitték a kereskedelmi tevékenységet.

67 A miskolci ortodox anyakönyv 1. kötetét (1728-1863) a Herman Ottó Múzeum magyarra fordította, ennek kéziratát használtuk fel több adatunk tekintetében.

A görögök életében, főleg a 18. század végén összefogó erőt jelentett és megtartó szervezetet az ortodoxiához való tartozás. Igyekeztek felkeresni templomaikat, mégha azok messze is estek lakóhelyüktől, ha szórványban éltek. A karcagi templom építésére tett kezdeményezésnél vetődik fel, hogy a jázságiak Gyöngyösre, a nagykunságiak Békésre járnak istentiszteletre, ezért volna indokolt azt felépíteni.⁶⁸ Igen meglepő tehát a következő bejegyzés a No 27-ben: „Emlékezetnek jegyzet hogy 1818dik Esztendőben január 31kén/19kén ... Ignatius Kallona is ugyan az nap szerentsére megjelenvén, jelentette h már 3 Esztendeje fizetése nállunk fent van, ettől és hogy Anyám szabaduljon kívánsága szerént az említett Dnus Papnak 15 ftjával 45 ftkat, de még holmi onomatákat meg is említett, hogy érettünk és lelkünkért imádkozott, azért is 21 fint pratentiot tévén (ez ugyan sok, ha bár a más világra valónak állította legyen is) Öszvesen tehát 66 az az hatvanhat váltóforintokat fizetett neki az anyám. Én ugyan meg mondtam h soha többé e v. más félle álmodozásokról érettünk ne imádkozzanak s fizetésbeli pretensiókra ne formáljanak a jövődöbeli Pap Urak.”

Több megjegyzés fűzhető ehhez a szöveghez. Mindenekelőtt kettős a dátum: újnaptár (Gregorián) szerint január 31. van, de ónaptár (Julián) szerint még csak 19. Felcsillan itt még az ortodox hagyományhoz való kötődés. Az idézet adatot szolgáltat arra, hogy a lelkész felkereste híveit (még ha annak volt is anyagi vetülete!) Anyakönyvi bejegyzések egyébként arra figyelmeztetnek, hogy az ortodox lelkészek eléggé mozgékonyak voltak! Nem használ sok idegen szót. (Az előfordulók: Dnus = ur, onomatákat = neveket, pratentio, vagy pretensio = adomány. Görög nyelvű a kipontozott rész idézetünkben; Kallona neve előtt a páter szó áll görög betűkkel írva.)

Ismerve a görögöknek az ortodoxiához való ragaszkodását, feltűnő az elutasító hang. Azt kell mondanunk, a liberalizmus térhódításával állunk szemben. Árnyalja Constantin Miklós szemléletét a következő: a görög nyelvű levelek között volt egy verskézirat is. Ez pedig az 1798-ban kivégzett forradalmi gondolkodású Rigasz Valentinisz költő harci indulójának a másolata. (Rigasz a görögöket akarta felszabadítani a török uralom alól, s az osztrákok szolgáltatták ki a törököknek.) Eszméi igen hatottak a hazai görögökre.⁶⁹ A kutatók előtt ismert volt az is, hogy Rigasz költeménye terjesztésre került a hazai görögök körében. Ám ez volt az első eset, hogy a vers kézirata előbukkant.

Constantin Miklós foglalkozott családjá tagjainak a támogatásával. Volt egy Mihály nevű testvére. Őrá vonatkozik a No 23: „Által adtam Mihály testvéremet kereskedésre Ujhelyi ker. Peszhár Demeter Urnak. A conditio ez. Eszten-deig fog Mihály minden fizetés nélkül mint legény híven és igazán szolgálni. P. D. Ur is obligáltatván ötet mindenekben oktatni ötet regula alatt tartani és Debreczenbe meg Pestre magával el hordani az utolsó ha bár nem mindenkor is.” (Conditio = feltétel; obligáltatván = kötelezi magát.)

Újhely Sátoraljaújhelyt jelent, ahol több görög család élt. Itt a görög katolikus templomot látogatták. Ugyanis annak 1880-as leltárából vannak erre

68 Nagy Márta: Görögök a Jászkunságban ... 24-25.

69 Füves Ödön: A Rigasz-féle baráti társaság és a pesti görögök. Századok, 1970. 1. 75-77.

vonatkozóan érdekes bejegyzések. A leltár 14. lapján a képek jegyzékében szerepel: „Jézus sírbatétele, ezt a régi görögök, kik Újhelyben laktak, adományozták.” Igyekeztek még itt is eredeti szokásaikat megtartani, például a férfiak és a nők elkülönítése a templomban, saját templomi székek – általában támaszkodós, felhajtható ülőkéjű, mint minden ortodox templomban – mert erre vall: „Baloldalon emelkedett, hosszú festett, de kopott oldal pad, hat személyre, zárt székkal, a görögöktől való. A nők osztályában van egy emelkedett, zárható, díszes ódon pad. Ez a görög nők széke volt hajdan.” (Feltűnő, hogy ugyanakkor a tokaji ortodox templomban nem volt „zárt” női rész!)

Visszatérve a Constantin családhoz, még egy bejegyzést említenénk, a No 59-et: „1820 September 8kán vittem Gyuri Ötsémet Patakra kollégiumba ...” Azt mondhatjuk: Constantin Miklós tipikus képviselője a reformkori, görögül még tudó, de lassan magyarrá váló görög kereskedőnek. Ő még kereskedőcsaládból nőül. Felesége Kiss Mária, egy diószegi görög kereskedő leánya. Anyósa a tokaji, szintén görög Bimbó-Lázár családból származik. Kiss Mária 1843-ban kelt örökség levelében azonban jelentős szerepet játszanak a családja földbirtokának a javai. (Így például 90 juh és 110 cseber újbor!) Mikor pedig Constantin Miklós hat leánya és két fia osztozik 1871-ben, András örökli a szőlőt, Ottó a házat és a bolti árukat. (Apjuk a feljegyzések szerint textilanyagokkal, kávéval és fűszerekkel is kereskedett!) A lányoknak a fiúk az örökségükből megfelelő részt fizettek.

A továbbiakban a teljesen magyarrá váló család megélhetését a mezőgazdaság biztosította, pincészetük messze földön híres volt. A 19. század végére a vegyesházasságok révén sok családdal rokonságba kerültek, az ortodox vallást elhagyták, a görög nyelvet elfelejtették. A származási tudatukat azonban megőrizték. Ez például a névadásban is tükröződött. Az irathagyatéket megőrző Constantin Tamás további nevei: Félix Traján, egyik testvérének pedig a Leonidász név jutott.

Mennyire volt tipikus a Constantin család? Erre némi hagyomány összehasonlítás ad feleletet. Például a lakásuk berendezése. Volt szerencsénk látogatást tenni Constantinéknál, bár akkor, az 1950-es években igen szűkösen éltek. Hasonló hangulatú, berendezettségű volt Popovics Konstantin lelkész miskolci otthona. De egy-két éve a Pompéry család leszármazottait kerestük fel. Itt is a hasonló lakásbelső, valamint a családi iratok anyaga (ha jóval kisebb is, mint a Constantin-féle) és gondozottsága, s a családi tudat emlékeztetett a görög eredetre. A lakásbelső a 19. század közepének hangulatát idézték. E hangulat köszöntött ránk a gyulai Ladics-házban is, mely a város egy neves polgárcsaládjának az életét mutatja be. De meg kell jegyeznünk: a Ladics-ház előzetesen 1849-63 között Sztojanovics Konstantin, görög származású polgáré volt, aki lányának, Sztojanovics Krisztinának engedte át, mikor Ladics György felesége lett.

A görögök lakáskultúrája tehát követte a hazai, korabeli polgári otthonok ízlését, görög lakóira az ikonok és a családi portrék utaltak. (Hagyatéki leltárak alapján felszereltségüket is megismerhetjük.)

A görögök körében, a kereskedőkön, majd birtokosokon kívül akadt néhány iparos is, néhány orvos, tudunk gyógyszerészekről is, és főleg a 19. században

egyre több jogi pályán tevékenykedőről. A közfelfogásban mint gazdag emberek szerepelnek, de ez nem volt minden esetben igaz, voltak köztük hányatott sorsúak és kevésbé vállalkozó szelleműek.

A tokaji Szerviczky család leszármazottai körében élt, hogy a múlt században egyik ősiük lakodalmán az ékszereket, gyűrűket, érméket kávéscsészével mérték. Helytörténeti kutatásaink folytán bukkantunk a következő adatra a tokaji evangélikus egyház egyik múlt századi jegyzőkönyvében: az egyháztanács figyelmezteti a gyülekezetet bérházában lakó Szerviczky kisasszonyt, hogy a tüzelőt ne a szobában vágassa fel a szolgálóval. Csak annyi megjegyzés: egy gazdag kereskedő és földbirtokos család tagja bérlakásban lakik?

ISKOLÁK ÉS MŰVELŐDÉS

A hazai görög egyházközségek életéből nem hiányzott az iskola meg a művelődési tevékenység. Ezt a kérdést is korábban már feldolgoztuk egy tanulmányunkban.⁷⁰

Mindenekelőtt az iskoláknak volt nagy jelentőségük. Mária Terézia 1770-ben összeíratta az ország iskoláit. Ekkor görög tanítási nyelvű iskola volt Győrött, Miskolcon és Tokajban, míg Egerben és Komáromban szerb és görög nyelvű. Tokajban Lázár János és Karácsony György nemesi rendű görögök tartottak a gyermekeik mellett görög tanítót, aki a gyerekeket írni, olvasni és imádkozni görögül tanította. A tanító fizetsége 1-1 gyerek után 1 arany volt. A tokaji görögöknek a templomuk építésével kapcsolatos iratok egyikében, 1786-ból olvasható, hogy iskolát is akarnak felállítani.

1795. január 30-án a Helytartó Tanács 17 görög iskolát engedélyezett: Belényes, Békés, Eger, Gyöngyös, Győr, Gyula, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Komárom, Miskolc, Nagyvárad, Oravica, Pest, Tokaj, Újvidék, Ungvár, Vác. Hogy ezek mind működtek-e, és milyen mértékig, az kérdéses. Vác kapcsán már említettük, hogy ott az iskola nem működött.

Pesten és Miskolcon az iskolának két tagozata volt, az egyikben az újjörög nyelvet, a másikban az ógörögöt oktatták. 1812-20 között Pesten még görög tanítóképző is működött.⁷¹ A görög iskolákban a hangsúly általában az anyanyelvi nevelésen volt, a természettudományos oktatás kisebb szerepet kapott. A kecskeméti görög egyházközség könyvtárában az iskoláskönyvek között a számtanon kívül a természetrajz, a fizika és a földrajz is képviselve volt. A tanítóképzőben algebrát is tanultak. Történetek próbálkozások hazai görög nyelvű tankönyv kiadására is. 1806-ban jelent meg egy görög-német nyelvű Comenius Orbis Pictus, ennek a görög szövegét Anthimosz lelkész fordította a magyarországi görögök számára. A fordító 1805-ben a pesti görög iskolában

70 Sasvári László: A magyarországi görögök a 18-19. században. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 2. 430-442.

71 Bővebben: Füves: A pesti görög-román ... 134-138. – Uő.: Görög tanítóképző Pesten 1812-20. között. Antik Tanulmányok, 1969. 1. 91-92.

tanított, majd Újvidékre távozott. Itt 1810-ben egy újjörög nyelvtankönyvet is kiadott.

Tegyük említést néhány egyházközségi könyvtárról is. A már említett kecskeméti 406 görög nyelvű könyv mellett volt még 24 magyar, 21 egyházi szláv, 5 latin, 4 német és 3 orosz nyelvű is. Sajnos a második világháború alatt a könyvtár állománya szétszóródott, megsemmisült. Kb. 500 kötetes a miskolci, melynek feldolgozását már többször tervbe vették, de annak megvalósulásáról nincs értesülésünk. A tokaji könyvtár anyagát hosszú időn át a templomban tartották egy szekrényben, idővel szétszóródott. Idősebb tokaji lakosok visszaemlékezése szerint zömében iskolás könyvek voltak. Az egri könyvtár hajdani anyagából összesen 18 kötet maradt meg, részben liturgikus, részben iskolás könyvek. Ötöt közülük Bécsben adtak ki 1800 és 1815 között. A többiek főleg velencei kiadásúak.

Az egyházközségi könyvtárakon kívül magángyűjtemények is voltak. A legjelentősebb Zavirász György (1744-1804) gyűjteménye. Említettük már nevét, Szabadszálláson volt kereskedő, de üzleti tevékenysége mellett rendszeresen gyűjtötte a régi könyveket és kéziratokat. Maga is másolt és fordított, irodalomtörténetet is írt újjörög nyelven. A hagyatékában szintén megtalálható az Orbis Pictusnak egy magyar és újjörög fordítása. Zavirász céljának tekintette a harcot mind nemzetének, mind Magyarországnak a felemelkedéséért. Tekintélyes könyvtárát, melynek egyötöde magyar munka, a pesti egyházközségre hagyta.⁷²

A 18. század végén és a 19. század elején csaknem 100 újjörög nyelvű nyomtatvány került ki brassói, budai, győri, nagyszebeni, nagyszombati, pesti, pozsonyi, sárospataki és újvidéki nyomdákban, bizonyoságul a magyarországi diaszpóra szellemi életének, a művelődésben betöltött szerepének. (Pesten volt görög nyomdász is: Kozma Vazul.)

Említést tettünk már Kallona Ignác gyöngyösi könyvtáráról. Ez a gyűjtemény 1834-ben 90 kötetet és 10 kéziratot tartalmazott: görög filozófusok (Arisztotelész, Platón), görög klasszikusok (Iliász, Odisszeia), egyháziatyák (Szíriai Izsák, Krizosztomosz), ezen felül történeti, pedagógiai, földrajzi munkák stb.⁷³ A család későbbi tagja, Kallona György kecskeméti tanító még az 1880-as években is gyűjtötte a régi könyveket és kéziratokat, emellett még tanította a kecskeméti görög családok fiataljait újjörögre.

Hadd említsük meg itt, hogy a Kallona-féle könyvgyűjtemény mellett a gyöngyösi egyházközségnek is volt saját könyvtára, amit a tokajhoz hasonlóan, a 19. században a templomban őriztek egy szekrényben, így egy része áldozatul esett az 1908-as tűzvésznek. Szerencsére, a régebbi, értékes példányokból kb. 70 kötet megmaradt.⁷⁴

72 Zavirász György életéről és munkásságáról összefoglalást ad: Nagy: Görögök a Jászkun-ságban ... 15-22. – A 32. oldalon pedig rövid ismertetés a karcagi könyvtárról.

73 Füves Ödön: Bibliothèque Kallonas a Gyöngyös. Magyar Könyvszemle, 1972. 101-102.

74 Misóczki Lajos: A Szent Miklós Magyar Ortodox Egyházközség gyűjteménye. Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 629.

A görög közösségek tagjai, ahogy a Constantin család irataiból is látható, jól tudtak görögül még a 19. század első felében, azután ez fokozatosan csökkent, a századfordulón még akadt néhány görögül tudó. Az asszimiláció a 18. század végétől megfigyelhető, s egyre erősödött. Ezt tükrözi néhány magyar nyelvű egyházi kiadvány is. (Ezekből már néhányra az egyházközségek történeténél utaltunk, de e teljesség kedvéért itt is megemlíjtük őket!) Kiadóik és szerzőik az ortodoxiát tartották még szervező erőnek. Ebben az időben vették át az egyházközségek a kompániáktól a vezető szerepet. Ott élt a felismerés: mennyire fontos a magyar nyelv ismerete.

A szóban forgó művek megjelenése – egy kivételével –, egybeesik a nyelvújítás kezdetével, így ezek a magyar nyelvű ortodox egyházi nyelvezet és terminológia kezdeményezői is. Közülük kettő katekizmus (Miskolczi István és Miklós, 1791; Gerogievits Áron, 1801; az előbbi Pesten, a másik Győrött), egy bibliai, ünnepi olvasmányok az ortodox egyház előírásai szerint (Steriady Teodor, 1802, Vácott). Kettő pedig imádságos könyv (Karapács Demeter, 1795-ből a 19. század közepéig több kiadásban, és Popovics János 1861-ben Karcagon).⁷⁵ Szinte minden kiadvány előszavából kitűnik, hogy sokan vannak az ortodox egyház hívei közül, akik a templomban használt nyelvet nem értik, megfelelő könyvnek pedig híjával vannak. Felmerült az igény magyar nyelvű prédikációra is. Miskolcon 1790 táján már hangzott el magyar nyelvű prédikáció.

A következőkben néhány nevesebb személyiséget szeretnénk megemlíteni, aki a görögök köréből került ki. Voltak neves orvosok: Margó Tivadar professzor (1816-1896), aki 1848-49-ben honvédorvos volt; a fogászat első hazai professzora volt az 1888-ban elhunyt Nedelko Döme. A korabeli divatos orvosi irányzatnak, a homeopátiának volt a képviselője Argenti Döme (1809-1893). A diószegi Kiss Pál a szabadságharcban a tábornokságig vitte. (Tiszafüreden – mert a közelben volt a birtoka – róla van elnevezve a múzeum és egy általános iskola!) A miskolci görög családból származó Pompéry János (1819-1884), ügyvéd, a szabadságharc idején képviselő, az önkényuralom idején az üldözötteket védi. Szépirodalmi írásai is jelentek meg (a kor stílusában), 1857-től tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. (A család elhagyta az ortodoxiát, fiúágon kihalt, ám a leányág felvette a Pompéry nevet!) Íróember volt a macedoromán származású Gozsdu Elek (1849-1919), míg Gozsdu Manó (1802-1870) alapítványával a hazai románság nagy jótévedője lett. Szintén jelentős volt az 1902-ben elhunyt Haris Pál, alapítványa lehetővé tette, hogy magyar fiatalok görög, görög fiatalok magyar egyetemen tanulhassanak.

A segítőkészség mindig jellemzője volt a görögségnek. Egyházközségeik mellett ispotályokat, „szegényápolókat” tartottak fenn. Bővebb ismeretünk a pestiről és a miskolciról van. Szívükön viselték Görögország felemelkedését is. Így támogatást adtak az 1821-es görög szabadságharchoz is.

75 Berki Feriz: Ortodox liturgikus könyvek magyar fordításai. In: Az el nem ásott talentum. Bp. 1985. 464-465.

A fennmaradt építészeti és művészeti emlékek a leghozzáférhetőbbek körünk számára. Szerencsénkre a szakirodalomban⁷⁶ igen kiváló alkotások adnak számot ezekről az emlékekről. Az alábbiakban ezekről szeretnénk összefoglalást adni, részben az egyházi, részben a világi jellegűekről.

A hazai görög diaszpóra papjainak jó része az Athosz-hegyi kolostorokból került ki. A görögök állandó kapcsolatban voltak az athoszi és más kolostorokkal. Ezekből számtalan kegyszer került templomaikba. A Magyarországra jövő szerzetesek között pedig voltak vándorfestők is.

A 18. század első felének érdekes egyénisége Hrisztofor Zefarovics, szerzetes volt, festő, rézmetsző. Megrendelői között szerbek és görögök egyaránt voltak. A pesti szerb templomban van egy hímezett, Krsztus sírbatételét ábrázoló terítője. Görög a felirata és a szignó is. Egy Szent Miklóst ábrázoló rézmetszettel készített a régi kecskeméti templom számára, egy másikat pedig a győri templom részére. 1752-ben Tokajon keresztül Moszkvába ment, ahol a következő évben meg is halt.

Egy jelentős festőcsoport működött Ráckeven, stílusuk nyomán „ráckevei iskolának” is nevezik őket. A csoport 3-4 mesterből és néhány segédből állott. Név szerint csak egyet ismerünk közülük: Gruntovics Teodort, a vezetőjüket. Macedoromán származású volt, eredeti neve Theodor Sina Krudi. Ikonjaik megtalálhatók – többek között – a miskolci, egri, hódmezővásárhelyi templomokban. A ráckeveiek tradicionalizmusa megfelelt a hazai görögök akkori álláspontjának.

Hagyománytisztelő stílusban alkotott a szintén macedoromán származású Joan Csetirevics Grabován. Ikonja található a miskolciak emlékeiben. (Hazai főműve a székesfehérvári szerb templom kifestése 1776-ban.) Dolgoztak szerb művészek is a magyarországi görögök megrendelésére. A szentesi és békési ikonosztáz képei – mint azt Nagy Márta kutatásaiból tudjuk –, Stefan Tenecki műhelyében készültek. Tenecki (1730?-1788?) kiváló szerb művész, érvényesülnek nála a kijevei festőakadémia hagyományai.

Ugyancsak Nagy Márta kutatásaiból tudjuk, hogy ma Magyarországon hét templomban van görög feliratos ikonosztáz: Békés, Szentes, Eger, Miskolc, Budapest – Petőfi tér –, Karcag, Dunaföldvár), míg a mohácsi temetőkápolnában, a nyíregyházi kápolnában és Hódmezővásárhelyen az ortodox templomban görög feliratos ikonosztáztöredéket találunk. A nyíregyházi egykor a tokaji templomban volt. Míg a leszerelt gyöngyösi templom ikonosztázának a képeit a Miskolci Ortodox Múzeumban őrzik. A miskolci, az egri és a Budapest Petőfi téri templom ikonosztázának a képeit Anton Kuchelmeister osztrák festő készítette 1800 körül erősen barokk hatás alatt.

Nem volna teljes a kép, ha nem említenénk meg Jankovics Miklós fafaragót, aki az 1790-es évektől majd 3 évtizedig Egerben tartott fenn műhelyt, melynek

76 Többek között: Magyarországi ortodox templomok, ikonosztázok. h. é. n. (Bp. 1989). – Nagy Márta: Görög nyelvű ... – Kárpáti: A gyöngyösi ...- Uő.: Miskolc, Magyar Ortodox ... stb.

alkotásai a miskolci, egri és budapesti templomok ikonosztázai és fa berendezési tárgyainak legnagyobb része. Ővele dolgozhatott kezdetben Padits Péter szobrász és vésnök, aki később Miskolcon telepedett le. Az ő alkotása a kecskemeti ikonosztáz faragványai.

Görög származású festő volt Sterio Károly (1820-1862), egyházi festőként a pesti szerb templom ikonosztázához készített képei alapján ismert. Kortársként még egy görög származású festő ismeretes: Lakatárisz Demeter (1778-1864). Görög tárgyú festménye egy görög vitézt ábrázoló kép, mely boltcégérül szoltált. Állítólag Ypsilanti görög herceget ábrázolja. (Ma a budapesti Kiscelli Múzeumban látható!)

A görög templomok építészei általában helyi mesterek voltak, akik az általuk ismert barokk stílusban dolgoztak. A templomok általában egységes elrendezést követnek, keleteltek, azaz nyugat-keleti irányúak. Hármasszintűek (keletről kiindulva) a következőképpen: oltár (szentély), férfirész, női rész. A férfirésznek van déli oldalbejárata, a nőinek nyugati, főhomlokzati. A falak mellett oldalt és a női rész választófalánál faragott, felhajthatós ülőkéjű támaszkodószékek. (Egyes helyeken előfordul, hogy a női részben már csak lócaszerű padok vannak.) A Petőfi téren ma nincs, s régi képek tanúsága szerint Tokajban sem volt meg a női részt elválasztó fal, sőt Tokajban oldalbejárat sem volt. A templomok gazdagon voltak felszerelve kegytárgyakkal, fémből és textilből készült szertartási eszközökkel. Ahol a közösség még él, a liturgikus élet részei, ahol nem, ott múzeumi tárggyá váltak.⁷⁷

Néhány városunkban igen számontartják a görögök polgári építkezéseit. Így Tokajban, ahol az egyik görög kereskedőház ad ma otthont a városi múzeumnak.⁷⁸ Hasonló a helyzet Miskolcon, ahol szintén van néhány görög kereskedőház, valamint áll még az egykori iskola épület (ma múzeum és parókia) és áll még az ispotályépület is. Eger belvárosában levő műemlékházak közel egyharmadának görög vagy szerb kereskedő volt az építtetője, vagy tulajdonosa.⁷⁹

Több helyen látható a kereskedőjelvény, melynek részei (fentről lefelé): 4-es szám, kettős kereszt és horgony (olykor szív). Közkeletű magyarázat szerint értelme: 4 %-os haszon, ortodox vallás és vízi kereskedelem. De hogyan magyarázzuk a szív motívumot? Ez gondolkoltatta el Zsuffa András építészmérnököt, aki e sorok írójával együtt a jelvény több hazai előfordulását összehasonlítva más megoldásra jutott. Itt főleg figyelembevételre került, hogy az egyetlen budapesti előforduláson (Bp. VI. Ó u. 14. – emeleti folyosórács) a 4-es vonalvezetése alfára hasonlít, míg a szentendrei Fő téren található olyan, ahol alul omega látható, a jelvény tehát eredetileg fent alfa, lent omega, a kettőt kereszt kapcsolja össze. Így Krisztus-monogram.⁸⁰

77 Kárpáti László: A görög ortodox vallás liturgikus tárgyaiból. In: A hit asztala. Bp. 1990. 61-87.

78 Bencsik János – Veres László: Tokaj, Múzeum. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 363. H. n. 1989.

79 Heves megye műemlékei. 2-3. Bp. 1972 és 1978.

80 Sasvári László: Görögök Szentendrén. Szentendre és Vidéke. 1987. aug., 10. p.

A görög kereskedők felépítették falusi kúriáikat is. Ez részben összefüggött birtokvásárlásaikkal. Ezek közül is fennáll még néhány, bár az elmúlt évtizedekben közfunkciót teljesítettek. Tolcsván a Constantinoké (öreges otthona), Sajószögeden a Dadányiaké (szövetkezeti iroda), Tiszavasváriban a Dogalyaké (iskola).

Utcanevek, feliratok is hirdetik a görög kereskedők emlékét. Több helyen van Görög utca, Tokajban az utolsó görög kereskedő, Zákó Soma emlékét őrzi egykori házánaál a Zákó köz. Budapest Belvárosában a Haris családra emlékeztet a Haris köz. A feliratoknál nem beszélünk a számtalan műemléki tábláról, de görögökre emlékeztet Budapesten az V. József A. u. 16. számú ház homlokzatán a felirat: Derra-ház. (Derra Naum görög kereskedő volt.) A VIII. kerületi Bérkocsis u. egyik kopott házána volt olvasható a görög betűs felirat: Hariszeon. (A Haris alapítványé volt.) A Váci u. és Vörösmarty tér sarkán az egyik házona emeleti magasságban kovácsoltvas cégértartó MS betűkkel: Mocsonyi Sándor.

S ha a belvárosi Duna-parton sétál meg hallja a Petőfi téri templom harangját, vajon tudja-e, hogy az egykor a tokaji ortodoxokat – köztük a Mocsonyikat is – hívta és búcsúztatta?

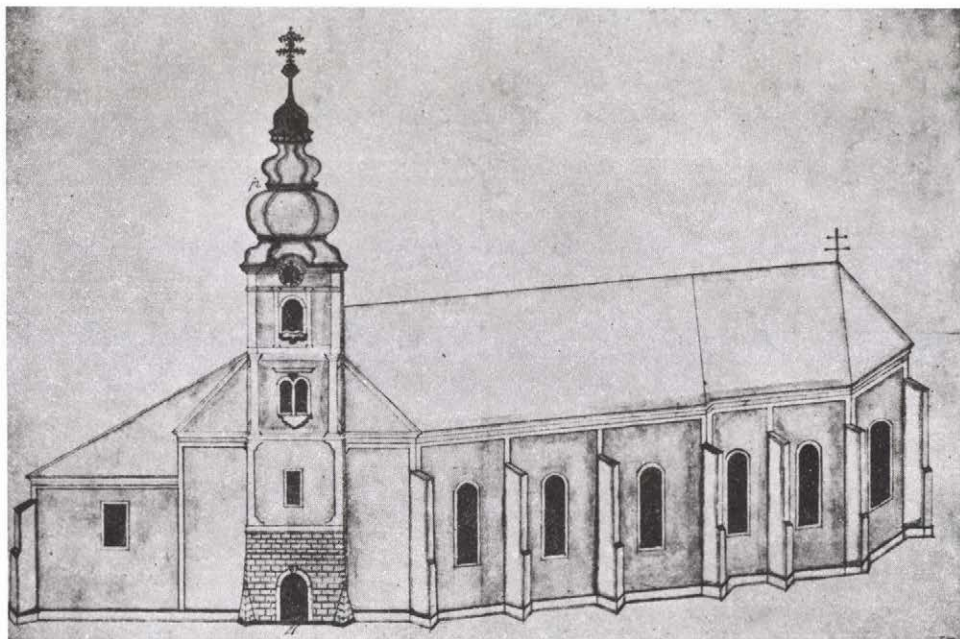
LÁSZLÓ SASVÁRI

GREEK ORTHODOXY IN HUNGARY BETWEEN THE 16TH AND 20TH CENTURY

Greek orthodoxy in Hungary appeared around the middle of the 16th century. The registers taken on the territories occupied by Turks show the presence of Greek inhabitants in Ráckeve and Buda. Many of them were bilingual with a Macedonian-Romanian mother tongue. They are present in Transylvania in the 16th century, in 1618 they are as far into Hungary as Debrecen. They keep moving to the north throughout the 17th century, crossing Tokaj and Kassa, as far up as Poland. In the 1700-s their presence (mainly as merchants) is felt all over the country. In order to facilitate that activity, they formed ten trading associations or companies. Some of them returned to the Balkan Peninsula, others acquired citizenship and many of them also acquired some noble title and some stretch of land.

Whereever they could find an orthodox parish, they joined it. However, they were also busy establishing new parishes. Among them mention must be made of the following places in present day Hungary: Pest, Vác, Balassagyarmat, Karcag, Kecskemét, Miskolc, Békés, Szentes, Tokaj, Gyöngyös, Nagykanizsa, Sopron, Hódmezővásárhely, Nygykőrös. Some of them still exist, but, from 1931 on, as basically Hungarian parishes (Pest, Miskolc, Szentes, Kecskemét). In some other settlements the Greeks became the major nation over minorities (Eger, Győr, Gyöngyös). As evidenced by ecclesiastical statistical data from 1810, there were Greek orthodox 2562 believers.

They integrated into the Hungarian society. Several famous individuals come from Greek orthodoxy which underwent complete assimilation by the 20th century. Many a family – although neglecting orthodox religion – keep the memory of the roots fresh and preserve family inheritance. (People of Greek nationality living presently in Hungary left their country around 1950 as political refugees!) Greeks possess a rich arts and architecture bequest. Most of their artistic churches have been preserved to date. They also contributed to the present look of several Hungarian towns (Eger, Miskolc, Tokaj).

*A tokaji ortodox templom terve
(Országos Levéltár) mely nem
valósult meg. (A templomhoz északról
egy oldalkápolnát is terveztek,
valószínűleg a kettős – orosz–görög –
használat miatt*

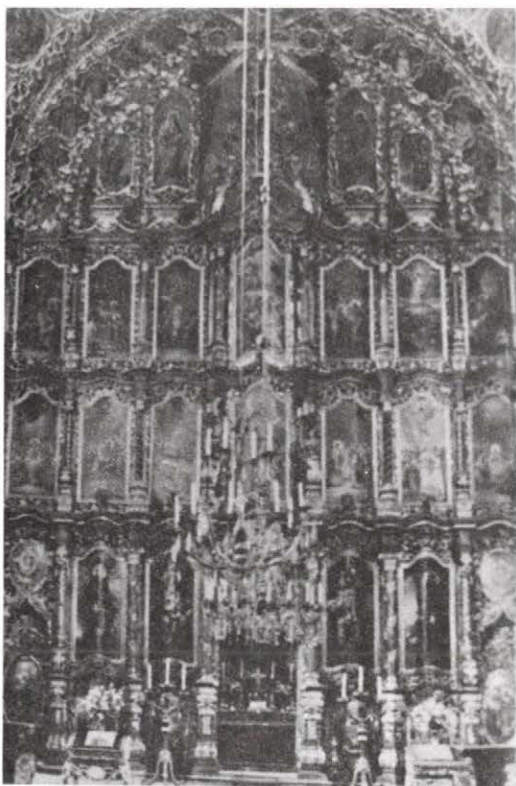
*A templom külső képe az 1950-es
években.*

*A templom szószéke, háttérben az ikonosztáz
széle (1930 körüli állapot)*

*A tokaji templom ikonosztázának déli ajtaja
Szent István diakónus görög feliratos
ikonjával. (Ma a nyíregyházi ortodox
kápolnában)*

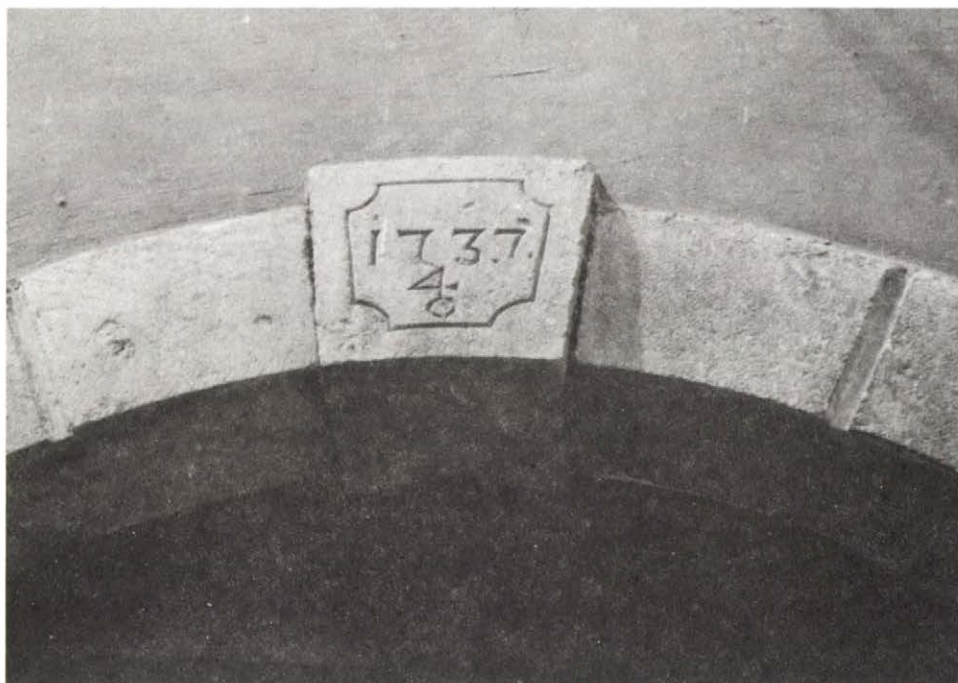
*A miskolci ortodox templom
ikonosztázionja*

Bolgár érsek látogatása Miskolcon 1959-ben. (A papok sorában jobb oldalt Popovits Konstantin)

*A kereskedőjelvény egyetlen budapesti előfordulása (Bp. VI. Ó u. 14.)
A felső szára alfa-szerűen hajlítva.*

Kereskedőjelvény a szentendrei Fő tér egyik épületén. Alsó részén omega-motívum

*A budapesti görög alapítású, Petőfi téri
Nagyboldogasszony-templom. A
megmaradt északi tornyában nyert
elhelyezést a tokaji harang.*

*Főpapi liturgia kezdete a Petőfi téri
templomban. (A 9. és 10. képeket a
budapesti Koós-fotó bocsátotta
rendelkezésünkre, a többi archív felvétel)*

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
Budapest, 1994/3-4

WILLIAM E. DUFF*

KIM PHILBY'S HUNGARIAN "CONFESSOR"

A HERO OF SOVIET INTELLIGENCE OPERATIONS

Southeast of Moscow near the village of Yasenevo one may find hills covered with birch tress, picturesque green pastures and, in summer, fields of wheat and rye. In the midst of this sylvian setting and half a mile beyond the outer ring road which circles the Russian capital stands a complex of buildings surrounded by a double ring of reencing where armed sentries patrol accompanied by their guard dogs. Behind this barrier the main Y-shaped edifice is flanked on one side by a clinic and sports compound and on the other by an assembly hall and library. This is the home of the organization that was known for years as the First Chief Directorate of the KGB, the foreign intelligence arm of the former Soviet Union.

One feature of the main building is the Memory Room used for ceremonial occasions. There the walls are decorated with images of the heroes of Soviet foreign intelligence operations. Occupying a prominent place is a portrait of Theodore Maly. The citation beneath it reads that his greatest achievement was the recruiting and running of Kim Philby.¹

To date most reports of Theodore Maly's early life have been based on the sketchy account that he related to Elisabeth Poretzsky, the widow of his friend and contemporary, Ignace Reiss, and the narrative of a fugitive from Stalin's terror, Alexander Orlov. They record that Maly described himself as an ethnic Hungarian, who as a youth in the Austro-Hungarian Empire, studied to become a priest. When World War I began he became a Chaplain in the Austro-Hungarian Army. Maly was taken prisoner of war by Russian forces. In prison camp he suffered greatly and lost his faith in God. During the Russian Revolution Maily converted to communism and completely broke with his past "being

* William E. Duff is a retired special agent of the FBI. During his 26 year career he was assigned duties within the Bureau's Foreign Counterintelligence Jurisdiction and specialized in investigations of Soviet and Soviet Bloc intelligence operations.

1 Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *The KGB, The Inside Story*. New York, 1990, Harper Collins, page 198. Confirmed by the author in interviews of Oleg Gordievsky and Victor Gondarev, both knowledgeable former KGB officers.

no longer a Hungarian, a priest, a Christian or anyone's son but just a soldier missing in action."²

His true identity has never been established as there is no record that can be identified with this Theodore Maly in the Schematismus of Diocesan Clergy for the Kingdom of Hungary in the period immediately preceding the Great War.³ Nor does the name appear in the roster of Chaplains who served in the Imperial and Royal Army during World War I. Likewise, the available material on soldiers of the Austro-Hungarian Army who were taken prisoner of war by the Russians during the Great War lists no one who can be proven to be him.⁴

Whoever the Soviet intelligence officer known as Theodore Maly may have actually been, he has become a legendary figure, particularly in the annals of the Soviet service. This is his story.

IMPELLING HISTORICAL FORCES

For those of us more familiar with the map of Europe as it emerged following World War 2, the design of the continent at the beginning of this century was a much different structure. The Austro-Hungarian Empire ruled all of east-central Europe, a polyglot of ethnic groups and religions ruled by the house of Habsburg and governed through an aristocracy from the twin capitals of Vienna and Budapest which, themselves, were not always in accord. Each maintained their own bureaucracy of governance throughout their respective territories but shared common ministries for finance, military and foreign affairs. Those ethnic and religious differences, which have become so apparent again today, finally brought that world crashing down.

On the other hand the Empire possessed a certain strength. It was a vast free trade area which significantly facilitated domestic commerce as each region complemented the other. The Danube basin of Hungary supplied agriculture; manufacturing flourished in Bohemia; Vienna was the banking center extending credit to various enterprises; there were ports on the Adriatic while other regions contributed live stock and even oil.

During the last quarter of the nineteenth century, the influence of Ottoman Turkey was on the wane in south-central Europe. At the same time Imperial Russia was plotting to expand her influence there with a policy of Pan-Slavism aimed at influencing the Slavonic population of both Austria-Hungary and the Turkish domains to join in a Slavic union under the umbrella of mother Russia. It was the general policy of most of Europe, and Vienna in particular,

2 Elisabeth Poretzky, *Our Own People, A Memoir of 'Ignace Reiss and his Friends*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1969. page 214. Alexander Orlov, *The secret history of Stalin's crimes*. New York, 1953, Random House. page 229.

3 Letter from Dr. Margit Beke, Director of the Primitiv Archives, Esztergom, Hungary, dated January 8, 1992, to Father Tibor Horvath, S. J., Regis College, Toronto, Canada. Made available to the author by Father Horvath.

4 The author has personally conducted extensive research in the Kriegsarchiv in Vienna but has been unable to uncover any identifiable records.

to thwart Tsarist ambitions in the region. Russia's principle surrogate in the region was Serbia which, itself, had emerged from Turkish domination in the early days of the nineteenth century.

Russia remained Serbia's great power advocate throughout the Balkan wars of 1912-13. From those conflicts Serbia emerged ruling a domain that had doubled its territory and population. Now anti-Habsburg intrigues increased as secret societies were organized whose aim was a privileged position for Serbia in all the south Slav lands.

Then on June 28, 1914, events transpired which eventually were to destroy a world so many had known for so long. At the Bosnian capital of Sarajevo a young Serbian nationalist assassinated the Archduke Franz Ferdinand, heir apparent to the Habsburg throne, and his wife.

In 1914 decision making in the chancellories of Europe moved at a slower pace than today. Vienna resolved that Serbia should not go unpunished and that Serbian propaganda and Russian intrigues against the Dual Monarchy in the Balkans should not be left unchallenged. Vienna conferred with Berlin and on July 5 the Kaiser's government gave its assurances of support. One consideration, however, mitigated against immediate action. In that time military campaigns never began before the crops were in. The harvest from the first planting was due in mid-July.

The great powers of Europe all maintained a system of universal military training based on the German model that had been so successful at the time of the Franco-Prussian War of 1870-71. The plans called for "localization" of units, periodic reserve training and maintenance of reserve cadres. In the Dual Monarchy each male subject was required to register for duty at age 17. At 20 he would be drafted into whatever active regiment was stationed nearest his home and serve for two years. He would then be transferred into the reserves subject to one month's training annually until 27 when he passed into a reserve status available for emergency callup. The Empire was divided into sixteen military commands, each supporting an Army Corps; some, but not all, districts also contained an Army command. Railroad timetables and occasionally their routes were geared to plans to move troops according to battle strategy. To mobilize was to muster the troops and bring the entire structure to war readiness.⁵

5 For material on World War I the author has drawn extensively on the authoritative eleven volume Marshall Cavendish Illustrated Encyclopedia of World War I, Ed.-in-Chief Brigadier Peter Young, Publ. by Marshall Cavendish. New York, 1984, which contains essays on separate phases of the conflict by individual experts. In subsequent notes cited as Cavendish: [author, title]. Also of great use was the summary account of engagements on the Eastern Front in the Encyclopedia Americana. For strictly Austro-Hungarian reports, the work reviewed was: Österreich-Ungarns Letzter Krieg, 1914-1918, prepared by Maximilian Ehnle and Edwin Baron von Sacken from material in the Austrian War Archives and published in Vienna in 1938. This work begins with a summary and index followed by seven volumes of text, each accompanied by a supplement of detailed maps outlining various engagements. Copies reviewed by the author in the Bibliotheca of the Austrian State Archives and the Library of the University of Toronto. For data on mobilization see Cavendish: John Keegan, "Mobilization", page 89-96.

With the German "blank check" in hand Vienna drafted an ultimatum to Serbia. At six PM on Thursday, July 23, the Imperial Ambassador in Belgrade presented the note to the Serbian Government demanding a reply within forty-eight hours. Serbia immediately advised her Russian ally. On July 24 and 25 the Tsar's councils ordered "preparations for mobilization" which included recall of officers on leave, instituting a state of war readiness in frontier fortresses and implementing plans for a partial mobilization against Austria.

At six PM on Sturday, July 25, Belgrade delivered its reply to the Austro-Hungarian minister there. It was deemed unsatisfactory and thirty minutes later the envoy and his staff were on the train for Vienna. The next day Austria ordered a partial mobilization against Serbia. The crops were now in; on July 28 Austria-Hungary declared war on Serbia. That same day intelligence reports reached Berlin of Russia's partial mobilization. Germany ordered preparations for mobilization. Russia ordered thirteen Army Corps to her Carpathian frontier with Austria. On July 30 Austria-Hungary and Russia ordered full mobilization. France and Germany followed suite. On August 1 Germany declared war on Russia and two days later against France. On August 4 Germany invaded Belgium; on August 5 Britain declared that a state of war existed between her and Germany. The carnage began as the formalities of declarations of war continued. On August 6 Austria-Hungary declared war on Russia as did Serbia on Germany. On August 12 Britain declared war on Austria-Hungary followed by France a day later.

Of all the war plans developed by the General Staffs of Europe, it was only mobilization that worked on schedule. Diplomatic moves could be cancelled or ignored; mobilization could not. The two shots fired at Sarajevo set in motion irrevocable actions, produced oceans of blood and destroyed a concert of Europe that had stood for one hundred years.

The Soviet Intelligence Officer who was to become known as Theodore Maly has been quoted as saying that he was ordained a priest just before World War I began and then became a chaplain in the Austro-Hungarian Army.⁶ The Chaplain's Corps was designated Department 9 of the General Staff of the Imperial and Royal Army and was under the administration of an Apostolic Field Vicar. Each of the sixteen military commands of the Dual Monarchy was responsible for calling to muster from the rolls of their reserves, the necessary number of chaplains to fulfill the needs of their formations. As we shall see, this young priest would have been among those mobilized early in the conflict.

When Austria-Hungary called her troops to the colors, six army groups were assembled. Three were deployed against Serbia, where two armies attacked from the north and one from the west on August 12. The other three armies were ordered to Galicia, two to the western salient facing north toward Russian Poland and the other formed near Lemberg, the capital of Galicia. The Empire felt that its mobilizations plans were superior to the Russian and it would be in a commanding position to attack north toward Lublin and Warsaw

6 Poretzky, *op. cit.*, page 214.

before Tsarist forces were in place. The Austrians were surprised by the speed of the Russian deployment and the positioning of her forces.

What the Austrians had not counted on was the monumental treachery of one of their own and the cunning of Nikolai Stefanovich Batyushin who ran Tsarist Military Intelligence against the Dual Monarcha from a dingy office in Warsaw. In 1901 Batyushin had suborned Alfred Redl, an officer of the General Staff of the Imperial and Royal Army.⁷

For the next thirteen years Batyushin operated Redl in place and during that period both rose in rank to colonel. The extent of Redl's treachery was massive. During most of that time Redl held a post in the Intelligence Bureau in Vienna but such strategic data as mobilization plans, armament diagrams, rail schedules and codes were available to him. But certain events demonstrate the cunning that Batyushin displayed in operating his recruit. He devised schemes to obtain mobilization orders for all of the military commands of Galicia, namely Krakow, Przemysl and Lemberg.

Beside the military value of the material betrayed, there was a certain symbolism involved. Krakow was the historic capital of old Poland and the site of Jagellonian University, one of the great institutions of learning in Europe; Lemberg [in Polish, Lwow; now Lviv, Ukraine] was the traditional capital of Galicia; the great fortress city of Przemysl represented military dominance in Galicia. If war were to come between Austria and Russia, all three represented prime military targets but, just as important, were symbolic of Austrian domination in that portion of Poland that she had secured when that country had been partitioned more than a century earlier. If they were to fall, Austria's claim to Galicia would suffer.

The Russians shared some of their intelligence bonanza with their Serbian Allies so the initial onslaught of the Imperial and Royal Army against her most grievous opponent did not progress as hoped. But the real setbacks came in Galicia. The Third Army assembled near Lemberg; the First and Fourth Armies formed a line from Krakow west to the fortress at Przemysl poised to strike north into Russian Poland. As the Austrians prepared for this assault, the Russians, on August 26, struck in force toward Lemberg, which fell on September 3. The Fourth Army was diverted from its foray toward Lublin to the defence of Lemberg. The Second Army and other units were ordered from the Serbian campaign to support in Galicia, but the railroad system, which had worked so smoothly at mobilization, broke down; the reinforcements did not arrive in time. The Imperial Army fell back one hundred miles and suffered 350,000 casualties, dead, wounded or taken prisoner. Some purely Slavic formations, urged on by Russian propaganda, surrendered en masse and were eventually assimilated into the Russian Army. Lemberg had fallen; Przemysl

7 For a succinct account of the Redl affair see Ian Armour, "Colonel Redl: Fact and Fancy" in *Intelligence and National Security*, Vol. 2., No. 1. pages 170-183. For a thorough examination of the matter see Robert Asprey, *The Panther's Feast*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1959, an interpretive biography supported by extensive primary source documentation. Those two sources have been used herein for material on the Redl case.

was surrounded but held out. The Russians threatened Krakow, it was saved when German forces, diverted after their victory at Tanneberg, came to its defense.⁸

Trench warfare, as known in France, was not the dominant order of battle on the Eastern Front. Engagements were more fluid as each side mounted attacks and counter-attacks. By Christmas, 1914, a certain calm had settled in but each opposing army was preparing its next moves. Russia controlled most of eastern Galicia, but the encircled fortress at Przemyśl still held.

The next front was to be the Carpathians Mountains which then formed the boundary between Galicia and Hungarian Slovakia. It was to be the focal point of conflicting Austrian and Russian strategy. The Austrian General Staff planned to attack north, first to relieve Przemyśl and then retake all of Galicia. This was to be coordinated with a German assault from East Prussia to take Russian Poland or, at least, trap Russian forces then deployed there. It was Russia's intention to strike through the Carpathians to gain a foothold in the Danube basin and from there a drive could be mounted toward Budapest and Vienna which, if successful, would force Austria-Hungary to sue for peace. Both countries marshalled their troops to execute their respective designs.

The Russians assembled their forces on the northern slopes of the Carpathians while the Imperial and Royal Third Army, bolstered by the German South Army, formed on the south face. It would be the most inhospitable terrain for two armies to engage and put a terrible strain on the troops of both sides. There were few roads, and those that did exist became almost impassable in winter. On January 22, 1915, the combined forces of the Empire, twenty infantry divisions strong, along with the German South Army launched the first Carpathian offensive against two Russian Armies that immediately counter-attacked. Due to the nature of the terrain and the weather, the fighting was, in general, confined to the passes. On some nights the temperature fell as low as minus thirty degrees centigrade. The wounded could not be sent to the rear with any degree of speed and many died of exposure. On two occasions entire companies were found frozen to death under snow banks. After four days both sides bogged down as artillery and supplies to support the infantry could not negotiate the dreadful mountain topography.⁹

By mid-February both sides were exhausted and it is hard to judge which army suffered the most but, of the Imperial and Royal forces committed, nearly two-thirds were lost to illness, capture or casualties. Przemyśl still held fast, but its supplies were low and the Austrian General Staff was resolved to rescue it. New divisions were brought to the Carpathian salient and a new commander assigned.

The second Carpathian offensive began on February 27. The weather was hardly better than a month earlier and the front was flexible as control of the

8 Cavendish: Kenneth Macksey, "Lemberg", pages 249-54; Christopher Duffy, "Przemyśl, Siege and Surrender", pages 616-20. Österreich-Ungarns Letzter Krieg, Vol. 1, and map supplements; Encyclopedia Americana, World War 1, Eastern Front Summary.

9 Cavendish: Norman Stone, "The Winter Carpathian Campaign", pages 752-55.

Carpathian passes changed intermittently. Then, on March 22, Przemyśl surrendered. As the defender's last act they blew up their fortifications. The detonations could be heard fifty miles south by the troops of the Imperial and Royal Army engaged in the Carpathian. The Russians took 100,000 prisoners; morale in the mountains sank to a new low.¹⁰

The Russians diverted to the Carpathians the forces they had used in the siege of Przemyśl and brought in fresh troops from Poland. Now the third battle of the Carpathians began as the Russians mounted a general offensive which lasted through Easter week into the middle of April. By mid-April the Tsarist Eighth Army controlled the major passes through the Carpathians and were encamped on the south slopes of the mountains.

It appeared that the Russian objective of advancing to the plains of Hungary was about to succeed. The Danube line from Budapest to Vienna was being fortified. Arrangements were underway to transfer the Governments of the Dual Monarchy, along with their archives, to Salzburg if necessary. But the Russians had run out of ammunition; by then they had nearly eight million men under arms, but by calling them to the colors the factories to supply them and the farms to feed them had been depleted. Thus Hungary was saved, but the Imperial and Royal Army had lost many non-commissioned officers and most of its regimental grade officers.

The chaplain who was to become known as Theodore Malys has been quoted as relating that shortly after ordination he entered the Austro-Hungarian Army. He was in the Carpathians where he saw many horrors including young men with frozen limbs in the trenches. It was there that he was taken prisoner of war.¹¹

During the Galician and Carpathian campaigns, the Tsarist army took more than 200,000 prisoners. Their ordeal while imprisoned in the central Asian reaches of the Russian Empire is one of the obscure but tragic episodes of the Great War.¹²

10 Ibid.; Duffy, op. cit.

11 Poretsky, op. cit., page 214.

12 The author had drawn on three principle sources for material on prisoners of war during this time. The first is the Friedlander Papers in the Hoover Institution Archives. This constitutes an unpublished manuscript in German titled *Imprisonment in Siberia*, prepared by Dr. Ernst Friedlander, a military surgeon taken prisoner in the Carpathian in early 1915 and who was interned in various camps in Siberia until he was repatriated in 1920.

Second is the memoir of the British officer, Frederick Bailey, who was on an intelligence mission to what was then Russian Turkestan. A portion of his brief was to keep track of prisoners released after the Bolshevik Revolution to prevent their organizing a mission against India. His account was written during the 1920's, but the British did not allow its publication until 1946. It has subsequently been re-printed in paperback form. F. M. Bailey, *Mission to Tashkent*, New York, Oxford University Press, 1992.

Third is the account of Captain Alf Brun of the Royal Danish Artillery who was a member of a Danish Commission charged with the care of Austro-Hungarian prisoners and who represented their interests in Russian Turkestan. A. H. Brun, *Troublous Times*, London, Constable & Co., Ltd., 1931. This long out of print book is an excellent source.

All three works present insightful data on the Russian Revolution in central Asia.

Essentially they were interned in two regions of central Asia. The first was generally along the Trans-Siberian Railroad in a series of camps beginning at Omsk some 1400 miles east of Moscow and stretching along the railway to Danuria east of Lake Baikal near the Chinese border. Two of the more notorious detention areas, Tomsk and Novo-Nikolajevsk [since 1925 known as Novosibirsk], became infamous as components of the Soviet Gulag.

The other series of compounds was in the territory that was then known as Russian Turkestan which encompassed the vast expanse between the Caspian Sea and Chinese Sinkiang that now includes the states of Kazakhstan, Kirgizia, Uzbekistan, Tadzhikistan and Turkmenistan and which had been incorporated into the Tsarist Empire in the middle of the nineteenth century. This region was accessed by the Trans-Caspian Railroad which branched south from the Trans-Siberian Railway at Suizran proceeding to the ancient city of Tashkent, then the capital Russian Turkestan [now the capital of Uzbekistan]. Just south of Tashkent the railway junctures east and west to connect the port of Krasnovodsk on the east shore of the Caspian with Andijan near the Chinese border. Along this route lay some other legendary cities of central Asia including Bokhara and Samarkand. There were approximately twenty-five prison camps in this area.

Prisoners from both the Austro-Hungarian and German armies were interned in the same camps. In some instances officers were not incarcerated but were allowed to live in nearby towns and report every few days to the local camp commandants. The Russian Red cross was charged with the general oversight of the camps. The individual interests of prisoners from the Imperial and Royal Army were administered by the Danish Red Cross while the Swedish Red Cross looked after the concerns of those from the German Army.

By 1916 the number of prisoners in Turkestan was about 190,000 but some were non-combatants. When the fortress at Przemyśl capitulated the Russians rounded up elements of the nearby civilian population to prevent their obtaining valuable data on Tsarist military operations in the area. All were transported to the larger towns in Turkestan, but no preparations had been made for them. Their fate has largely gone unrecorded but few survived.

On the other hand the interned combatants were scattered among the twenty-five camps in the region, some in more adverse conditions than others. Two compounds, in particular, attained special notoriety: Troitsky, not far from Tashkent where more than 8000 prisoners succumbed and Zolotaja Orda some 150 kilometers from Tashkent designated a "punishment camp" in reprisal for alleged mistreatment of Russian officers confined in Germany. The environment at this complex was decidedly hostile as it was located on a semi-arid, saline steppe where the only water supply was some ten kilometers away.

Conditions in the camps in both Turkestan and Siberia were harsh; among other privations, the winters were severe and the prisoners' clothing was often inadequate. The daily food ration rarely exceeded 1000 calories. Packages from home seldom got through and money orders were routinely confiscated. Although some camp commanders were conscientious many were corrupt, em-

bezzling funds earmarked to purchase rations for the captives. Numerous internees succumbed to typhus, spotted fever or malaria while others died of malnutrition or hypothermia. During the winter of 1915-16, of the 4600 interned at Novo-Nikolajevsk, 2600 perished. Deaths of those with identity documents were recorded; others without papers were registered by probable name or not at all.

Prisoners were transferred from camp to camp. By 1917 only about 38,000 were left in Turkestan; many had died while others had been moved to Siberian camps. That year produced monumental changes in Russia. In March the Tsar abdicated and the Kerensky government briefly held sway. With this the plight of the internees improved slightly. Austria-Hungary entered into an accord with Denmark who agreed to assume, in accordance with international law, the individual interests of a legal nature for prisoners from the Imperial and Royal army. Germany and Sweden negotiated a similar understanding. Consequently the Danish Legation in Petrograd established a Concentration Camp Department to which competent personnel were seconded. All the Russian domains were divided into separate districts, each of which was to receive a designated administrator.

But before the emissaries were in place, Lenin's Bolsheviks seized power and the Russian Revolution began. This certainly complicated the plight of the prisoners of war. While it is beyond the scope of this paper to explore the complexities of that conflict, one must recognize the influence it had on the those interned. Many of the camps were thrown open but the captives had nowhere to go. In Siberia the Czech Legion, loyal to the Whites, controlled great stretches of the Trans-Siberian Railroad. They often turned viciously against Germanic and Magyar prisoners. The Whites made little effort to recruit at the camps; not so the Reds. They offered those interned good pay as well as decent food and uniforms to join their cause; many did. By 1920 some prisoners of war were repatriated, but most disappeared into the vast countryside. Those that joined the Red cause served in various capacities until Stalin purged their ranks in the 1930's.

This has been a brief examination of the historical forces that impelled the young priest-chaplain who was to become known as Theodore Maly down the path he was to follow for the rest of his life. He has said that when he became a prisoner of war he was moved from camp to camp and, along with his comrades was starved. All were covered with vermin and many were dying of typhus. He explained: "I lost my faith in God and when the revolution broke out I joined the Bolsheviks. I broke with my past completely. I was no longer a Hungarian, a priest, a Christian, even anyone's son. I was just a soldier 'missing in action'. I became a communist and have always remained one." With this the new Soviet man, Theodore Maly, emerged.¹³

13 Poretsky, op. cit., page 214. During the author's review of data in the Kriegsarchiv in Vienna one entry was found for a member of the Imperial and Royal Army named Theodore Maly who became a prisoner of war. He was a young corporal of infantry whose civilian occupation had been forester which was then considered a semi-military occupation

Maly revealed that he had fought with the Red Army during the Civil War. He found the experience dehumanizing as he sometimes watched the same village change hands several times with reprisals by both sides against the inhabitants. In spite of the horrors he observed, Maly joined the Cheka, the organization created to protect the revolution from "enemies of the people".¹⁴ To be accepted to join such a unit would have required a commitment on his part to the principles of Marxism-Leninism. Shortly we shall examine the motivation for Maly's conversion but first one should note certain events of the time.

One of the more notorious recruits to the communist cause was the Hungarian Béla Kun. Born in 1886 in Transylvania, Kun joined the youth section of the Hungarian Social Democratic Party at the age of sixteen. When the Great War began he became a junior officer in the Imperial and Royal Army only to be taken prisoner by the Tsarist Army in early 1916. Interned at Tomsk, he started a Marxist study group among like-minded prisoners. After Kerensky came to power, Kun's group was allowed to live outside the camp and become active in local politics.

When the Bolshevik Revolution began, Kun was invited to Petrograd by Lenin where he edited two organs of Bolshevik propaganda directed at Hungarian and German prisoners and soldiers. In March, 1918, Kun and his comrades established the Hungarian Section of the Russian Communist Party, the first foreign organization founded with full Bolshevik support and which became the Communist Party of Hungary. In late 1918 Lenin sent Kun and his associates to Hungary to take advantage of conditions there following the end of the war. In March, 1919, benefiting from the general confusion in the land and war weariness producing hunger and unemployment, Kun's group succeeded in establishing a Hungarian Soviet Republic. This group retained power for four months but were driven from the country by action of the victorious allies who would not sanction another Bolshevik régime in Europe. Kun and his compatriots returned to the Soviet Union where many became active in the Comintern, the Red Army of the intelligence services.¹⁵

In 1920, during the war between Russia and Poland the Bolsheviks organized an "international brigade" made up of converted German and Austro-Hungarian prisoners of war. Their aim was to eventually bring the revolution to Germany. When the Poles defeated the Red Army before the gates of Warsaw in August, 1920, the brigade was disbanded, but many of its members went on to join the Soviet military or intelligence services.¹⁶

hence the non-commissioned rank. His eventual fate was not apparent. It might be that our priest-chaplain assumed his identity.

14 Ibid., pages 214-15.

15 Cavendish; D. R. Shermer, "Revolution in Hungary", pages 3268-75.

16 Poretsky, op. cit., page 40.

THEODORE MALY THE DEDICATED COMMUNIST AND
SECRET INTELLIGENCE OFFICER

While conversion to any "faith" is a very private matter, it is certain that complex historical and personal factors influence any such decision. This would have been true of Maly who had grown to manhood in an ordered world where all had its place and purpose. His country had been ruled by a benevolent monarch and governed by an aristocracy of privilege and wealth. He had been trained as a priest and had served his Church and country well in their conflict with a mortal enemy.

The metamorphosis of the Priest-Military Chaplain who became the dedicated communist and Soviet Intelligence officer, Theodore Maly, must be viewed in the light of his background and that period of history which nurtured him. During the years of war and imprisonment, the suffering Maly had seen surely generated questions as to why and how the established order of the world he knew permitted such blasphemy to exist. Now the Empire he had served no longer existed and, deprived of the comforts and solace of his faith, he turned to that New Jerusalem whose promise was to end all that had produced such misery and establish a new régime dedicated to the betterment of mankind. Lenin had lit the path for him to follow, proclaiming: "He is no Socialist who will not sacrifice his fatherland for the triumph of the social revolution." A guru stepped forward to guide Maly on his journey.

In 1920 Marxism-Leninism presented a new vision of the world as yet unsullied by the excesses of Stalinism or Great Russian chauvinism. To the worker and peasant was offered a new order wherein the means of production was to be the property of those who toiled, not the holding of some distant capitalist who grew rich off the work of others. To the intellectual a new vision of mankind and his place in the vast scheme of things presented a challenge and prophecy. The concept of God and man's relationship with God was replaced by the communist prophecy of Man without God. It offered a profound appeal to change the world with man's mind replacing God as the creative intelligence of society. Human destiny was to be redirected by reorganizing the world. Mankind was to be challenged to use the force of his rational mind to end the bloody meaninglessness of history. Communism presented a purpose and plan for order, abundance, security and peace. The Bolshevik party called itself the most revolutionary party of history posing the question: God or Man? It was a vision which was to become the faith of a great political movement, a revolution occurring in the mind of man so that his acts could realize the dream.¹⁷

17 This concept of communism is derived from the writings of Whittaker Chambers in his autobiography, *Witness*, New York, Random House, 1952. See particularly the introduction, pages 3-22, in the form of a letter from Chambers to his children. This is a powerful statement of the conflict between Communism and Freedom prepared by a fine writer and intellectual. In the light of the current demise of communism, it is well worth review.

Maly's Guru, whoever he may have been, led his disciple in the study of the Marxist interpretation of history and the intricacies of dialectical materialism finally eliciting the rapture that only the true convert experiences. In this case, a vision of the Kingdom of God on earth. Intellectually Maly abandoned Christianity but was strengthened by his Christian conscience which now convinced him of the unfairness of the status and privileges enjoyed by the class that had ruled his world. He was swept up in the emotional appeal of communism and its call for material and spiritual sacrifices. He became the servant of a higher purpose that demanded the surrender of spiritual freedom to a vision that foresaw the abolishment of class and capital. Maly was to join in a comradeship of struggle to attain those ends.¹⁸

Maly emerged from his new "seminary" sincerely convinced that the Soviet Union was the hope of mankind destined to lead the way to a new and better society. That new world could only be established when the old was destroyed. The Bolshevik revolution was the absolute solution to all problems of poverty, inequality and injustice. All might not be achieved in his lifetime but he was to be a part of the vanguard that was to lead the way to the Kingdom of God on Earth.¹⁹

As the Russian Revolution drew to a close, Theodore Maly, the new disciple of communism continued his assignment in the Cheka. This organization which had been founded in December, 1918, by Lenin's associate, Felix Dzerzhinsky, was tasked to protect the Revolution and weed out enemies of the new system. The Cheka, and its successor constructions which finally emerged in 1954 as the KGB became known by the euphemistic term, Organs of State Security, or simply, "the Organs". In contrast to the practice in most democratic societies, foreign intelligence, counterintelligence, security and, additionally, many repressive functions were combined under the umbrella of the Organs.

Because of Maly's sophistication and linguistic ability he was offered foreign posts but declined, feeling that he wished to stay in the Soviet Union and witness first-hand the building of communism. He was assigned counterintelligence duties in Moscow and remained in this position for many years.²⁰

The exact assignments that Maly handled in this post have not come to light but it is worth noting that the Organs possessed an inordinate fear of British Intelligence. Some of this phobia stemmed from British support of the Whites during the revolution and plots in which they were involved to overthrow the Bolsheviks.²¹ On the other hand, the omnipotence of British intelligence is a

18 See Richard Crossman, Editor, *The God that Failed*, New York, Bantam Books, 1950, and particularly Crossman's Introduction, pages 1-12. See also Arthur Koestler's essay in that work, pages 13-75.

19 See Walter Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, University Publications of America, Frederick, MD, 1985. Krivitsky's Introduction to his original 1939 autobiography is repeated, pages XXXIII-XLI.

20 Orlov, op. cit. page 229.

21 For discussions of the Soviet fear of the British see Andrew & Gordievsky, op. cit. and Anthony Cave Brown & Charles B. MacDonald, *On a Field of Red*, New York, G. P. Putnam's Sons, 1981.

myth that has been carefully fostered over the years, aided and abetted by British failure to enact a Freedom of Information Act and strict injunctive control over former officers of their services.

At least one notorious Soviet operation of that period deserves some brief mention, namely that matter known as "The Trust". Beginning in 1921 the Organs carefully built up a fictional organization, supposedly in opposition to the régime and prepared to overthrow communism. Clandestine contacts were established with various émigré groups in Western Europe who, in turn, funnelled the bogus scheme to western intelligence services. In 1925 they succeeded in luring to the Soviet Union Sidney George Reilly, a former British Intelligence agent who was then involved in various business ventures, but still maintained some loose connection with the British Services. Reilly was never heard from again and by 1927 "The Trust" organization was exposed as a Soviet disinformation scheme.²²

Maly's possible involvement in "The Trust" operation has not been established, but it worth mention since it has become known as a classic Soviet deception and became the pattern for similar schemes to follow and like intrigues by Soviet Bloc Services throughout Eastern Europe after 1945.

FOREIGN INTELLIGENCE ASSIGNMENT

Some time around 1931, Maly agreed to accept a foreign intelligence assignment. Foreign operations of the Organs were, at that time, handled by the Foreign Department, known by the Russian acronym, INO. Its deputy head in 1932 was Abram Aronovich Slutsky, who became the INO chief two years later. Maly was to become his protégé. Characterized by pleasant eyes radiating warmth and friendliness, Slutsky was a good psychologist who knew how to handle people. He possessed a rich imagination, a talent for simulation and an ability to play any part. Slutsky had worked in Berlin during 1929 before becoming deputy chief. He would often travel abroad on a diplomatic passport in the name, Chernigovsky.²³

Historically, Soviet foreign intelligence operations have been divided into legal and illegal categories. This has nothing to do with the legality of illegality of their intentions, but how their officers are posted abroad. A legal is an officer serving under official cover such as an embassy, consulate, trade mission or some other cover formally tied to the Soviet Union. An illegal is an officer who has no official connection with the Soviets. He often appears under false documentation, usually posing as a citizen of some western country. The

22 A fine discussion of the Trust is: Natalie Grant, "Deception on a Grand Scale", *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 1. No. 4; see also Andrew & Gordievsky, *op. cit.* pages 97-106, and Brown & MacDonald, *op. cit.* pages 217-19, 221-25.

23 Poretsky, *op. cit.* pages 148-49, 161-62; Orlov, *op. cit.* pages 99, 207. The assessments of Slutsky advanced by Poretsky and Orlov are somewhat dissimilar. Maly's relationship with him seems to have been as a mentor.

chief of a mission to a particular country is labeled the Rezident. In each country there is a legal Rezident and an illegal Rezident.

Each form of operation presents advantages and obstacles. The legal method enjoys the privilege of diplomatic immunity for its officers and safe communications but allows host country counterintelligence to concentrate surveillance and investigation on the establishment. On the other hand the illegal is deeply buried within a society and hidden from local authorities but lacks secure communications and diplomatic immunity.

Until the late 1920's most INO operations were of the legal variety and enjoyed a degree of success, but complications developed when cases were uncovered that led back to the official base and often to local communists. Fearing the ramifications, the INO decided to switch to illegal operations, although there would be both legal and illegal Rezidents in each country. There were many fiascos in early attempts to install illegal networks, but eventually procedures to select and recruit talented officers for illegal assignments were established. Linguistic, cultural and business expertise were emphasized.²⁴

By 1932 Maly was prepared for his posting abroad. At that time he was assigned the pseudonym, Mann, which he used to sign his dispatches throughout his assignments. Maly was to become a successful and admired officer. Due to his training and education as a priest, he possessed the sophistication to pass himself off as a genuine European who was equally at home posing as an Austrian, German, Hungarian or Swiss citizen. He became known as one of the finest officers of the INO. Slutsky, the chief of the INO, attributed Maly's success to his tact in contacting people of all walks of life and his appearance. Maly stood over six feet tall and was known to his comrades by the sobriquet, *der Lange*. He possessed a tanned and strangely aesthetic face highlighted by deep set but sad, almost schildlike, blue eyes. His hands were long, narrow and aristocratic looking. He had the charming smile of a naturally shy person, but his character emanated sweetness and determination so that one felt at ease and protected in his company.²⁵

As a former priest Maly used a certain ploy when establishing himself in a new assignment. He would seek out a local pastor, entertain him, make contributions to his church and hold an occasional conversation on the fine points of the Bible. This was done to establish a character reference in case one were needed.²⁶

Because of his background, the INO attached Maly to a select echelon of illegals. They were known as the "Flying Squad" and took on specially

24 For a good discussion of the Soviet concept and development of legal and illegal networks and for some of the early setbacks, see Alexander Orlov, *Handbook of Intelligence and Guerrilla Warfare*, Ann Arbor, the University of Michigan Press, 1963. pages 42-61.

25 Orlov, *Stalin's Crimes*, op. cit., page 220; Poretsky, op. cit. page 128; Hede Massing, *This Deception*, New York, Ivy Books, 1987. page 116.

26 Orlov, *Handbook*, op. cit. page 80. Orlov does not identify Maly by name in this instance, but there is no doubt to whom he is referring as the individual in question is identified as a former military chaplain.

dangerous missions in Austria, Germany and France. For this assignment Maly often traveled on a Dutch passport in the name of Willy Broschart.²⁷

To historians and students of Soviet intelligence operations, the 1930's are known as the era of the Great Illegals. Many of those operatives were not Russians but had become Soviet citizens. They all believed in international communism and some were Trotskyites. All knew one another, worked undercover at great personal risk traveling throughout the world recruiting and running some of the finest spy rings in the history of espionage. Theodore Maly was certainly one of them.

Among Maly's significant early accomplishments was the recruitment of a noncommissioned officer attached to the French General Staff. Using data developed through this exploit, the INO launched a complex operation targeted at an officer of the French Intelligence Service.

During the summer of 1933 Maly was in Moscow handling file review and debriefing support for a select team in Paris which had been assembled to capitalize on the lead into French Intelligence. At that time he was also in preparation for a new assignment; he was scheduled to become illegal Rezident in the United States. In this capacity, Maly had missed contact in Moscow with a Soviet agent who was set to work for him in America. In the late summer of 1933 Maly left Moscow to contact this operative in Paris.

There Maly began a series of meetings with the Soviet agent, Hede Massing, who was scheduled to depart for the United States in October. Hede had been recruited in Berlin during 1932 by Maly's associate and friend, Ignace Reiss, another of the Great Illegals. She had briefly been in Moscow during the summer of 1933 where her assignment to the United States was agreed upon, but she had been unable to meet with Maly then. Reiss, who had become the illegal Rezident in Paris, arranged for her to meet Maly there.²⁸

Ms. Massing eventually broke with Soviet Intelligence and was extensively debriefed by the FBI. She has revealed that Maly, whom she knew only as der Lange, met with her for a period of five days during September of 1933 while preparing for his proposed assignment as Soviet illegal Rezident in the United States. Maly knew Paris well and used the encounter with Ms. Massing to become acquainted with her as she was scheduled to work under his supervision in America. During those meetings Maly was always dressed in finely tailored clothes; he spoke English well and left the impression that he had already served as Rezident in London.

27 John Costello & Oleg Tsarev, *Deadly Illusions*, New York, Random House, 1993. pages 162, 204. Costello is a British author who has written extensively on intelligence matters. Tsarev, his associate in this work, is a retired former officer of the First Chief Directorate of the KGB. They assert that, with KGB approval, Tsarev was allowed to review selected files in the KGB archives. One file that he reviewed was the operational file on Maly and material included in their book concerning him is reported to have come from that file which bore KGB archive Number 9705. Tsarev claims that the personal file on Maly is not to be found.

28 Massing, *op. cit.* pages 116-118.

Maly knew a great deal of Ms. Massing's background and particularly her recruitment by Ignace Reiss in Berlin a year earlier. His approach was that the fight against fascism had failed in Germany so the battle must be carried on from outside. It was the duty of the Soviet apparatus to rally anti-fascists around the world to beat the Nazis. Little time was spent on operational matters as it was der Lange's habit to become well acquainted with his agents so that they could operate together smoothly. On the final day of their meeting, arrangements were made for a contact in the United States. Maly tore a cigarette box in half; Ms. Massing was to keep one part and her contact in the United States would have the other half. He also furnished her money for expenses.

During this time der Lange revealed that he was an ethnic Hungarian who, prior to World War I, had been a monk and studied for the Roman Catholic priesthood at a Monastery in Hungary. During the war he served in the Austro-Hungarian army, was captured by the Russians, joined the revolution and eventually was dispatched to western Europe as a Soviet Intelligence officer.²⁹

In October, 1933, Hede Massing sailed for the United States to begin her operations there on behalf of Soviet Intelligence. In December of that year and again in September of the next year she returned to Paris on courier missions. On each of those visits she was in contact with Ignace Reiss and der Lange.³⁰

Maly never made it to the United States. He remained involved in INO operations on the Continent until December, 1935, when he was posted to Britain. Traveling on an Austrian passport and using the name Paul Hardt, Maly settled into an apartment near Regent's Park. His assignment was to establish an apparatus to receive and pass on to Moscow material being furnished by John Herbert King, an INO recruit in the Communications Department of the Foreign Office.³¹

The Britain to which Maly journeyed was in the throes of the Great Depression and suffering the aftermath of the Great War in which a generation of leadership had perished in the trenches of France. The Soviet apparatus there became active in exploiting a mood of disillusionment prevalent in many of the establishment youth of the day.

As Maly was settling into his British assignment, the life of a young Englishman was progressing toward a rendezvous that was to have a lasting effect on the history of the twentieth century. On New Year's Day, 1912, Harold Adrian Russell Philby, better known to the world as Kim Philby, was born in India, the only son of Harry St. John Philby.³² The elder Philby became a well known but

29 Ibid. In regard to Maly's assertion that he had served a prior assignment as Resident in Britain, Oleg Tsarev, in an interview conducted on the author's behalf has indicated that there is nothing to verify this in the file on Maly that he reviewed.

30 Ibid. pages 124, 135.

31 Costello & Tsarev, *op. cit.*, pages 198-99. For an interesting discussion of the apparatus set up to handle King see Andrew & Gordievsky, *op. cit.* pages 183-84, 218.

32 Over the years much has been written about the life of Kim Philby. Accepted biographic material will not be footnoted herein, however operational data will be appropriately cited.

controversial Arabist, Philby, the younger, following in his father's footsteps, received the education reserved for the privileged class of his generation.

KIM PHILBY AND THEODORE MALY

In the fall of 1929, Kim matriculated in Trinity College, Cambridge where he studied history and the then new discipline of economics. At university he became involved in left-wing campus activities becoming, during his last school year, treasurer of the Cambridge University Socialist Society. While studying economics, Kim fell under the influence of Maurice Dobb, Reader, in Economics, and a founding member of the Communist Party of Great Britain [CPGB]. Philby was subsequently to claim that upon graduation in June, 1933, he decided to become a communist and asked Dobb for advice. Kim was given an introduction to a legal and open communist group in Paris which, in turn, passed him on to an illegal underground organization in Vienna.³³

Undoubtedly the organization to which young Philby was introduced was The League Against Imperialism, one of the many front groups developed by Willy Münzenberg, the head of Agitprop [Agitation and Propaganda] for the Comintern in Western Europe who was then based in Paris. Kim had planned to go to Vienna that summer, reportedly to perfect his German language ability. So the Austrian sojourn was to become his introduction to clandestine operations. The organization in Vienna to which Kim was directed was the Committee for the Relief of German Fascism, structured as a charity organization with branches in Western European countries but actually a cover for Soviet subversive and intelligence operations. As a matter of interest, the Atomic spy, Klaus Fuchs, was once a member of this organization.³⁴

In Vienna Philby was placed in contact with Litzi Friedmann, a vivacious underground communist, who was two years his senior. Litzi had previously been recruited to the communist cause by Gabor Péter, a Hungarian communist who deserves some brief mention at this point. Born in 1906, Péter joined the communist movement in the early 1930's while working as a tailor's assistant in Budapest. He became a Comintern courier operating between Central Europe and Moscow where he was a personal contact of Stalin. During World War II Péter was an organizer of the communist resistance movement in Budapest and after Soviet troops gained control of Budapest helped establish the political police. In 1946 he was in charge of eliminating opposition elements and "right wing" communists in Hungary. In 1948 he became a member of the Central Committee of the Communist Party of Hungary remaining in that position, until 1953 when Péter, himself, was purged.³⁵

33 In an interview with the British journalist, Phillip Knightley, *Sunday Times*, March 27, 1988, Part C. page 1.

34 For Fuchs membership see Brown & MacDonald, *op. cit.* page 473.

35 Bruce Page, David Leitch & Phillip Knightley, *The Philby Conspiracy*, New York, Ballantine Books, 1981. page 53. For biographic details on Péter see Ernest C. Heimreich, Ed., *Hungary*, New York, Frederick A. Praeger, 1957, pages 402-03.

Kim and the already recruited Litzi became lovers while both were deeply involved in underground activities in Vienna.. When civil disturbances broke out in Vienna in February, 1934, the couple aided socialist and communist activists evade government apprehension and Philby became a courier operating between Vienna and Czechoslovakia. Litzi was known to the Vienna police as a communist and when it was learned that she was on a wanted list, she and Kim were married on February 24, 1934, in Vienna. Thereby she gained the protection of a British passport. In March, 1934, the newlyweds left Vienna for Paris where they remained for more than a month before Kim brought his bride to London in May of that year.

This transpired at a propitious time from the standpoint of the Organs. By the early 1930's the INO had completed several operational reviews one of which would have a direct bearing on the career of Kim Philby. This was conducted by a gifted INO officer, a sociologist, who concluded that young men of influential families in the west would be excellent targets for recruitment. It was reasoned that the generation of privileged youth coming of age in capitalistic societies would be receptive to the notion of combating fascism and abolishing man's exploitation of his fellow man.

It was decided that when a youth reached the point when he was ready to join the communist party, he would be told that much more could be accomplished by joining the "revolutionary underground". A strong influence could be exerted over the candidate by idealistic young women who had already joined the Marxist movement. Young men of the upper classes, secretly recruited, would be then in a position to move into positions in government service where their family connections would assure their advancement to posts of influence and access.³⁶

Philby certainly fit this category and through his Austrian bride was placed in contact with a Soviet illegal in London, Arnold Deutsch, who enrolled him in the Soviet service, the first of the British spies recruited.³⁷

Arnold Deutsch, whose portrait today hangs next to Maly's in the Memory Room of the First Chief Directorate, is also cited for his role in the recruiting and running of the British spies. Deutsch was a thirty year old Austrian Jew who had received his Doctorate from Vienna University in 1928 after which he became active in the Comintern. On a visit to Moscow in 1933 he was recruited by the INO and trained as an illegal. Deutsch entered Britain in April, 1934, under his true identity so that his university credentials would be valid. His assignment was to recruit students in furtherance of the INO plan to enlist youths from prominent families. Deutsch was one of the most successful recruiters in the history of the INO.³⁸

Deutsch began the training of the newly recruited Philby. The first order of business would have been meeting procedure with particular emphasis on

36 Orlov, Handbook, op. cit. pages 108-09.

37 For a complete account of the recruitment of Philby see Costello & Tsarev, op. cit., Chapter 6.

38 For biographic data on Deutsch see Andrew & Gordievsky, op. cit. pages 201-03.

checking for surveillance and always having a ready excuse for being in a particular area at meeting time. A procedure for emergency communication with a principal would be established. The next step would have been a report on everyone known to the recruit. This applied to former as well as new friends. This is a time honored practice of Soviet Intelligence and became the base for massive personality assessment files compiled by the Soviets over the years.

This data would have been combed through and certain recruitment prospects selected. Once a candidate was established, the agent was to develop the most minute details of the prospect's biography including family, habits, idiosyncrasies and weaknesses. This would call for a discreet inquiry to develop a specially designed individual approach followed by the preparation of detailed reports setting forth an estimation if such should be an appeal to idealism, greed, vanity or a combination. When an approach was authorized the agent could make a sounding out contact with the emphasis on fighting fascism. If the candidate agreed he would be passed on to the intelligence officer who would complete the enlistment.³⁹

Kim's first assignment was to prepare personality assessments on certain of his colleagues from Cambridge, in the fashion that we have discussed. Number one on the list was Donald Maclean; number seven was Guy Burgess.⁴⁰

Donald Maclean, whose then deceased father was once a respected barrister and Member of Parliament, had been an outstanding student at Cambridge where he flirted with communism. Upon graduation he undertook a cram course for the Civil Service examination with a view to entering the Foreign Office. Philby produced a favorable assessment and was authorized to sound out Maclean who seemed eager to serve the cause. He passed him over to Deutsch who completed the recruitment in mid-1935. Shortly he passed the Civil Service examination and entered the Foreign Office.⁴¹

Maclean had just begun to furnish information from his new post when Maly arrived in London. Deutsch, the brilliant recruiter, was swamped with leads to new British candidates and was not disposed toward the detail of running an agent generating the volume of data that Maclean was then providing. Consequently, Maly was recalled to Moscow. There he was briefed on the entire INO operation in Britain. He returned to London in March, 1936, as illegal Resident.⁴²

Maly took control of Maclean. His mandate prescribed that he both train and indoctrinate Philby and Maclean. Years later in auto-biographical memoirs prepared for the KGB both wrote of the powerful impression that Maly, whom they knew only as "Theo", made on them. They spoke of his cultivated air and cosmopolitan intellectuality. In speaking of his training,

39 This is based on the training that Ignace Reiss afforded Hede Massing at the time of her recruitment; see Massing, *op. cit.* pages 87-90.

40 Costello & Tsarev, *op. cit.* page 179.

41 For the recruitment of Maclean see *Ibid.*, pages 186-87.

42 *Ibid.* page 162.

Philby praised the patience and intelligent understanding as well as the painstaking advice, admonition and encouragement provided by his training officer. Maclean spoke of his admiration for the "tall former Hungarian monk".⁴³

As we have noted, Maly lived near Regent's Park. Except during the most inclement conditions, discussions with his disciples took place on remote benches there. Undoubtedly Maly brought much of his own personality to bear on his approach to his young recruits. Maly, as a former man of the cloth and a devout convert to communism, was able to instill in each the belief in communism as the wave of the future cascading toward the final victory of the Comintern. Maly now became the Father Confessor to Kim and Donald. Marxism and the dialectical interpretation of history were patiently explained. The vision of Man's mind as a creative intelligence bringing to a brave new world a purpose of order, abundance and peace was powerfully driven home. Capitalism's failure to cope with the Great Depression, then in full swing, rendered the Soviet Union the only hope for mankind.

Kim and Conald were to join that comradeship of struggle which was destined to bring the New Jerusalem and the classless society to reality. Lenin's dictum: "He is no socialist who will not sacrifice his fatherland for the triumph of the social revolution", was stressed. Finally Maly emphasized, as he had with Hede Massing, the fight against fascism and the failure of western society to recognize the evil that was on the march in Hitler's Germany. Maly performed brilliantly. For the rest of their natural lives Philby and Maclean strove to fulfill the false promise of the Kingdom of God on Earth.

As the training and indoctrination of Philby and Maclean progressed, Arnold Deutsch continued his recruitment efforts. The seventh entry on Kim's list, Guy Burgess, was next. A friend and contemporary of Kim's at Cambridge where he had briefly flirted with Communism, Guy had already visited the Soviet Union, so the process of his assessment was well under way. Kim, who was to remain a lifelong friend of Burgess, felt that he had the potential of becoming the finest historian of his day. Known for his flamboyant lifestyle from his university days onward, Guy was a flagrant homosexual who became a sexual and erotic guide to many of his contemporaries. The personality assessments that Burgess supplied Moscow added volumes to their archives. Many of those whom he assessed became Soviet agents.

Maly was not intimately involved in the training or direction of Burgess, although as Resident he maintained overall responsibility. Deutsch controlled Burgess and began the process of assessing and selecting for recruitment those whom Guy fingered.⁴⁴

43 Ibid. pages 162-63, 209; Kim Philby, *My Silent War*, New York, Ballantine Books, 1983. 11.

44 Costello & Tsarev, *op. cit.* pages 224-29.

Maly was an active and productive Soviet Intelligence Resident in Britain. In addition to the indoctrination and training of Kim Philby and Donald Maclean, he controlled disparate operations as well as maintaining oversight of the prolific and diverse recruitment efforts of Deutsch. But 1937 was a fateful year for many of the great illegals of Soviet Intelligence. This was the time of Stalin's vast purges and many intelligence officers or support personnel were recalled to Moscow never to be heard from again. In June the order came for Maly to return to Moscow. In July has passed through Paris for contacts with some of his compatriots. But then it was on to the Worker's Paradise.

The Moscow to which Maly returned in 1937 was an environment where the smell of fear pervaded every facet of life. Friends did not know whom to trust or who might even be there tomorrow. The midnight knock on the door could come to anyone at any moment. Maly's generation of dedicated idealists and social revolutionaries were being replaced by faceless technocrats from Stalin's training scholls. That comradeship of struggle to transform society was being destroyed by the paranoia of Stalin to be replaced by the tyrant's own brand of Great Russian chauvinism.

At this point in might be well to examine the development of the personality of the Soviet Intelligence officer known as Theodore Maly. Confronted with the promise of Marxism to build a better world where class distinction and capitalism would be abolished and a new order established with plenty for all, Maly embraced that faith and served it valiantly. But somewhere in his inner psyche conflicts stirred.

Hede Massing tells us of her encounter with der Lange during the summer of 1933 revealing that he had a reputation as a raconteur of interesting stories and bon vivant, but was a man who appeared to be running away from himself. When sober Maly was a discreet man of the world but, under the influence of drink, would lapse into fits of depression and self accusation. Under his polished exterior there were terrifying nightmares. He was in love with one of his recruits and hoped to take her to the United States with him. His superiors were aware of his tendency toward alcoholism and forced him into a marriage with a girl whom he disliked but who was to act as a watchdog over him.⁴⁵

Alexander Orlov who knew Maly well and admired him reports that in spite of his long service to communism and the INO he possessed a strong sense of inferiority. He felt that his comrades viewed him as a former Hungarian priest rather than the product of a proletarian past, consequently his self-image suffered appropriately.⁴⁶

During that July of 1937 as he passed through Paris, Maly seemed resigned to what fate might await him in the Worker's Paradise. In a long conversation with Elisabeth Poretsky over the purges and particularly the fate of fellow

⁴⁵ Massing, *op. cit.* pages 116-18.

⁴⁶ Orlov, *Stalin's Crimes*, pages 230-31.

intelligence officers, Maly opined that he could be killed either in Moscow or abroad but it would be better to die in the Soviet Union. When Elisabeth pleaded with Maly not to return, he replied: "They betray their own people and they will enjoy killing a communist."⁴⁷

Alexander Orlov recalls that Maly discussed the purges with a friend in Paris and was greatly depressed by what was going on. He had learned that three Hungarian comrades who, like himself, had been prisoners of war had been arrested. Maly lamented: "as a former priest I haven't got a chance. But I have decided to go there, so that nobody can say: 'That priest might have been a real spy after all'"⁴⁸.

So where was Maly now to turn? He had abandoned family, fatherland and Church to make his own personal journey to a New Jerusalem. That Promised Land now bore only poisoned fruit. But the dream remained. Somewhere in the future this, too, would pass. He might not live to see the Kingdom of Heaven on Earth, but the future now belonged to those he had prepared for its cause.

Kim Philby, in 1940, joined the British Secret Intelligence Service; by 1944 he was head of the Section charged with counter-intelligence responsibilities against the Soviet Union and some felt that he was destined to become Director of his service. In 1949 that he was destined to become Director of his service. In 1949 Philby was posted to Washington as liaison with the emerging American intelligence community. He fell under suspicion in 1951, was recalled to London and dismissed from the service, but successfully deflected further misgivings. In 1963, while acting as a news correspondent in Lebanon, Philby fled to the Soviet Union where he was rewarded with the honorary rank of Major General in the KGB. Along the way he had compromised every western intelligence operation which came into his ken and assessed each officer he met. Upon his death in Moscow in May, 1988, he was afforded a hero's funeral.

Donald Maclean, although not enjoying the notoriety of Philby, probably inflicted more damage to western interests. From 1944 to 1948 he was the third ranking diplomat in the British Embassy in Washington where he was busily engaged in joint British-American in planning for the Yalta and Potsdam conferences as well as collective atomic energy policy discussions. In 1950-51, during the formation of NATO and the initial phases of the Korean War, Maclean held the American Desk at the British Foreign Office. As suspicion closed in on him, Maclean and Guy Burgess fled to Moscow in May, 1951. From then until his death in 1983 he acted as an advisor to the Soviet Foreign Ministry on United States and British policy.

Theodore Maly, Priest, Military Chaplain, prisoner of war, traveler on the road to the New Jerusalem of communism and one of the great illegals of Soviet Intelligence performed brilliantly. Among his accomplishments was the training and indoctrination of Kim Philby and Donald Maclean. He set them

47 Poretsky, op. cit., pages 213-14.

48 Orlov, op. cit., page 230.

on the paths they were to follow for more than fifty years. Like Maly, both rejected and betrayed the society which had produced and nurtured them. Their treason impacted the history of the twentieth century and influenced the beginnings of the Cold War.

The citation beneath Maly's portrait in the Memory Room of the First Chief Directorate commends his achievements; it also records that he was shot in 1938.⁴⁹

In the dungeons of the Lubyanka, the Father Confessor of Kim Philby and Donald Maclean rendered his final service to the cause he served for the second half of his life.

49 Andrew & Cordievsy, op. cit., page 223.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Budapest, 1994/3-4

DR. SZARVAS BÉLA

A SZENT LÁSZLÓ TÁRSULAT 90 ÉVE ÉS A SZÓRVÁNYBAN ÉLŐ
MAGYAROK PASZTORÁCIÓJA

Több mint 40 évi nyugat-európai tartózkodásom alatt mindig figyelemmel kísértem Werenfried von Straaten O.Pr. premontrei szerzetes működését, aki a második világháború végén a belga mezőgazdákat járta végig, s szalonnát gyűjtött az éhező német népnek s az orosz elől elmenekült keletnémeteknek. Később már mozgó misézőoltárral járta a falvakat s a szentmise után gyűjtött az éhezők és rászorulóknak számára. Ezért kapta a „Speckpater” – szalonnás pap – nevet. Alig lett vége a nagy éhezésnek, 1948-ban bekövetkezett a berlini blokádnak s elkezdődött a hidegháború. Sztálin igyekezett a Szovjetunió által megszállt területeket hermetikusan elzárni Nyugat-Európától; kialakult a vasfüggöny, majd megépült a berlini fal.

Werenfried von Straaten rögtön átlátta, mekkora kihívás ez a megszállt területek lakossága ellen. Az erőszakos ateista propaganda és egyéb egyházellenes intézkedések révén ez a helyzet idővel még súlyosbodott. Werenfried von Straaten agilitásával egész Nyugat-Európában adakozókat szervezett. Az általa irányított organizáció – „Kirche in Not” (Szükséget szenvedő Egyház) és „Ostpriesterhilfe” (Keleten élő papok megsegítése) – évről-évre mind nagyobb mértékben tudta növelni a segélyek mennyiségét.

A szervezet működését idők folyamán kiterjesztette az egész katolikus világra. A Szovjetunió szétesése és az ateista propaganda megszűnése folytán megváltozott helyzetben már az orosz hívőkhöz is eljut a segítség.

Werenfried von Straaten különös tisztelettel viseltetett Mindszenty hercegprímás iránt. Ennek folytán Magyarországnak mindig bőkezűen juttatott segélyeket.

Le kellett írnom ezt a rövid ismertetést, mert amikor a szórványmagyarság pasztorációjának kérdésével foglalkozni kezdtem, az a meglepetés ért, hogy a magyar katolikus egyháznak már sokkal régebben, a múlt században, pontosabban 1861 óta volt egy hasonló szervezete, a Szent László Társaság, mely majd 90 éven keresztül teljesítette ezt a jelentős hivatást. A második meglepetésem azután az volt, amikor az esztergomi prímási könyvtárban rábukkan- tam egy könyvecskére, Szemes József apátplébános doktori disszertációjára. Ő a Szent László Társulat első 80 évének (1861–1941) történetét foglalta össze nagyon megkönnyítvén munkámat. Különben ő nekem 8 éven át középiskolai osztálytársam volt.

I.

A világon élő magyarokat 3 csoportra oszthatjuk fel.

1. A mai Magyarország területén él kereken 10.500.000.
2. A Magyarországot körülvevő szomszédos államokban, kisebbségi sorsban élőket 3.500.000-re becsülhetjük.
3. A világ többi részén szétszórta élőket pedig 2.000.000-val szokták szám-bavenni.

A Magyarországon élő népességet a népszámlálási statisztikai adatok alapján egészen pontosan ismerjük. A kisebbségi sorsban élők száma már kevésbé pontos, miután az utódállamokban a népszámlálásokat mindig valamilyen politikai nyomás is befolyásolta. A szórványban élőkre nézve már statisztikai adatok sincsenek. Ennél a csoportnál felmerül az a probléma is, hogy kiket tekinthetünk ma még magyaroknak. A legnagyobb csoport, az északamerikai magyarság kivándorlása már a múlt század végén megindult. Ebben a rétegben igen jelentős lehet a beolvadás. A tapasztalat azt mutatja, hogy ott, ahol az idők folyamán kialakult és fennmaradt egy egyházi közösség – akár katolikus, akár protestáns –, ott a beolvadás kevésbé jelentős, a magyar identitás több generáción át is megmaradt.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mennyi lehet a szórványban élő kétmillióból a katolikus, már teljesen becslésre vagyunk utalva. Támponként egy dolgot vehetünk tekintetbe, és pedig a hazai népszámlálások adatait. Az utolsó népszámlálás, amely még feltüntette a vallási megoszlást, 1949-ben volt. Eszerint a népszámlálási íveket kitöltők közül 70.5 % vallotta magát katolikusnak. Feltehető az a kérdés is, vajon mindazok, akik katolikusnak vallották magukat, valóban meg voltak-e keresztezve. 1949-ben talán még igen, mert a keresztesítés elmaradása csak később, az egyházellenes propaganda során lett számottevő. Különben is a szórványban élő magyarságnál ez nem lehet jelentős.

Eszerint a szórványban élő magyar katolikusok összes számát egymillió háromszázezer – egymillió négyszázezerre becsülhetjük. Területi megoszlás szerint már sajnos lehetetlen számokat említeni. Közismerten Észak-Amerikában (USA és Kanada) vannak legnagyobb számban katolikus magyarok, majd Európában és utána Dél-Amerikában és Ausztráliában. Számszerű adatokhoz csak a magyarok pasztorációjával foglalkozó lelkészek útján lehetne jutni. Ugyancsak tőlük lehetne megtudni, vajon a katolikusok hány százaléka lehet rendszeres vasárnapi misére járó, már ahol minden vasárnap van magyar szentmise.

II.

A szórványmagyarság pasztorációjának kezdete az 1848-as forradalmi időkre vezethető vissza. A katolikus könyvkiadás megszervezése hozta létre a Szent István Társulatot, mely kezdetben a könyvkiadás- és terjesztés mellett az egyházi segélyezési ügyeket is feladatának tekintette. Ez az utóbbi munkakör nagyon kiszélesedett, s a Társulat már 1857-ben elkezdte a bukovinai és

romániai magyarság lelki gondozását. Danielik János c. püspök, a Társulat alelnöke kezdeményezte a könyvkiadás és segélyezés szétválasztását, s tett javaslatot az utóbbiak ellátására egy új szerv, a Szent László Társulat megalapítására.

Hogy ez mennyire összhangban volt már akkor is a mai pasztorációs igénnyel, arra álljon itt három idézet. Az első Notter A. könyvéből (A Sz. István Társulat története. Bp. 1904.), a Szent István Társulat 1861. március 7-i üléséről: „Az 1861. márczius 7-én tartott választmányi ülésben is (Danielik – Sz. B.) magával ragadta hallgatóságát az érvek özönével. A választmány beszédének súlya alatt elhatározta, hogy a Társulat a bíbornok hercegprímáshoz fölterjesztést intéz, melyben kifejti, hogy a Társulathoz intézett főpásztori kérésnek egész lélekkel kíván eleget tenni, minden adakozás azonban, mely egyszer s mindenkorra történik, tartós és állandó sikert nem ígérne. Ennélfogva a Társulat fölkéri a hercegprímást, kegyeskedjék a Társulatot egy „Szent Lászlóról címzett és tisztán katolikus társulatnak alakítására fölhatalmazni, melynek célja volna a szűkölködő keleti keresztényeknek és ezek közt kivált az ezen a tájékon letelepedett magyaroknak nevelő, oktató és egyéb jótékony intézetek fölállítására és fönntartására segítséget nyújtani, nevezetesebb hazai vállalatokat, műépítkezéseket, intézeteket gyámolítani s a katolikus világegyház közszükségeinek fedezéséhez járulni”.

A második a Sz. László Társulatnak az 1864. évi közgyűlésén elfogadott alapszabályainak 1. pontja: 1. „A Szent-László-Társulat célja: a katolika egyház szükségeinek fedezéséhez telhetőleg járulni, főleg:

- a) Pápa Ő Szentségét, különösen jelen zaklatott állapotában segélyezni;
- b) a szűkölködő keresztényeknek, és ezek közt kivált az ott letelepedett magyaroknak nevelő, oktató s egyéb jótékony intézetek fölállítása s fönntartására segítséget nyújtani;
- c) hazánkban a szegényebb sorsú egyházak építését, és mind ezek, mind egyéb kathol. jótékony intézetek fönntartását gyámolítani.”

A harmadik egy mondat Simor János hercegprímás beszédéből, melyet a Sz. László Társulat 1867. szeptember 24-én tartott közgyűlésén mondott el: „Hátártalan parlag mezőt fogtunk részvétünk és gondjaink alá s ha majd a szívek sűrűbben ébrednek s a munkás kezek szaporodnak, terjedtebb lesz a vetés és gazdagabb az aratás is.”

A megalakult Szent László Társulat első egyházi elnöke Lonovics József egri érsek, világi elnöke pedig gróf Károlyi István lett. A Társulat első feladatának a működéséhez szükséges anyagiak biztosítását tekintette. Evégből az összes megyéspüspök és a szerzetesrendek főnökei körlevelet kaptak felhívásként a Társulat támogatására és a munkájában való közreműködésre. Hasonlóképpen világi személyeket is felhívtak az adakozásra s tagokat toboroztak havi 6 krajczár, azaz évi 72 kr tagdíj mellett. A kat. szerzetesgimnáziumokban is gyűjtöttek, majd minden püspököt felkértek, hogy nevezzen ki székhelyi igazgatókat, akik az egyházmegyében a Társulat érdekében tevékenykednek.

Végül itt szeretném megemlíteni, hogy a megalakulástól a trianoni békekötésig a Társulat az egész Nagymagyarország püspökeinek támogatásában részesült.

A Társulat első feladatának a moldvai, bukovinai csángók és a Bukarest és környékén élő magyarok pasztorációjának és iskoláztatásának megoldását tekintette. Ez a munka rendkívül eredményesen – bár nem minden nehézség nélkül – folyt. A bukovinai pasztoráció lelke Drusbaczky Bonaventura dominikánus szerzetes, a moldvai csángóké Petrás Imre minorita atya volt. A cél az volt, hogy a román kormány minden elnyomása ellenére minden csángó faluba jusson magyar pap és tanító. Ez a századfordulóra tulajdonképpen meg is valósult, és eredményesen működött az első világháború végéig. Sőt a magyar papok még néhány évig tovább is működtek, amíg sorra le nem váltották őket. A bukovinaiak (Hadikfalva, Istensegíts, Fogadjisten, Józseffalva, Andrásfalva) a lembergi püspök alá tartoztak, aki 1857 után nem tette be a lábát Bukovinába. A moldvai csángók a jassii püspökség részén voltak. Sajnos a magyar püspöki karnak nem sikerült elérnie Rómában, hogy a magyar lakosságú falvakat valamelyik erdélyi egyházmegyéhez csatolják. Viszont az ottani magyar papok ismételten küldtek fiatalokat magyarországi szemináriumokba tanulni, akiknek a taníttatását a Társulat vállalta. Ezen a módon a papi utánpótlás kérdése is megoldódott.

A magyar vidékeken ezidőben erős görög-keleti propaganda folyt. A katolikus papok esetleges hiánya azzal a veszedelemmel járt volna, hogy az emberek a keletiek karjaiba esnek.

Bukarestben az első világháború végén a Társulat tulajdonában volt a Szent Ilona templom és 11 iskolaépület. A Társulat itt elemi fiú- és leányiskolát, polgári leányiskolát, ipari tanfolyamot tartott fenn 800 magyar tanulóval és 20 tanítóval. Ezenkívül még 8 másik regáti városban tanított 39 magyar tanerő több, mint 1 000 tanulót. Ezeket az ingatlanokat az összeomlás után egyszerűen elvették.

Az elkobzott ingatlanok pontos jegyzéke a korabeli értékbecsléssel a következő:

a) A Str. Cantacuzino Nr. 9. (fost 25) szám alatti ingatlan, ezzel azonos a Str. Filipescu Nr. 10 (fost Str. Scauna 12) alatti, 7 épületből álló és 5589,27 m² felülettel bíró ingatlan. Becsértéke: 9.683.613 lei

b) A Str. N. Filipescu Nr 8. (fost Str. Scaune 19) alatt levő ingatlan, a Str. Cantacuzino 9 (fost 15) sarkán, 709,10 m² felülettel s egy épületcsoporttal. Szakértői becslés szerinti értéke 1.581.410 lei.

c) A Str. Cuza Vodă Nr. 100 alatt levő 1429,54 m² területű 2 épülettesttel bíró ingatlan. Becsértéke: 3.826.230 lei.

d) A Str. Cuza Vodă 102 alatti üres telek, ezzel azonos a Str. Bătrînîlor 14. alatti 2011,42 m² területű ingatlan. Értéke: 603.410 lei.

e) A Str. Cuza Vodă 104 alatti ingatlan, a Str. Bătrînîlor sarkán 462,10 m² felülettel és 1 épülettesttel. Értéke: 37.200 lei.

Meg kívánom jegyezni, hogy a Társulat tulajdonát képező Szt. Ilona templomot nem kobozták el, de a hozzátartozó plébániai lakást igen.

1927-ben közvetlenül Ferdinánd király halála előtt a Szent szék konkordátumot kötött Romániával. Ezalkalommal csillant fel a remény, hogy talán sikerül a Sz. László Társulatnak a bukaresti ingatlanait visszakapnia, vagy visszavásárolnia. Sajnos, ebből nem lett semmi. Kérdés azonban az, vajon ki használja ma ezeket az ingatlanokat, a bukaresti érsekség-e, vagy időközben orthodox tulajdonba mentek át?

III.

Az 1870-es években megindult a tömeges kivándorlás Észak-Amerikába. Az ezzel kapcsolatos pasztorációs igény messze felülmúlta a keleti (csángó) pasztorációs feladatokat. Kezdetben egyes lelkészek saját kezdeményezésükre csatlakoztak a kivándorlókhoz, vagy egyes püspökök küldtek papokat. A Szent László Társulat csak némi késéssel, 1908-ban módosította az alapszabályait, s vállalta magára az összes külföldre szakadt, bármely szertartású katolikus magyar lelki gondozását. Ne felejtjük el, hogy ebben az időben Nagymagyarországot nemcsak magyarok, hanem más nemzetiségű emberek is elhagyták. A kivándorlók a behajózás előtt hosszabb-rövidebb időt töltöttek, többnyire rossz körülmények között, azokban a kikötőkben, ahonnan a hajók indultak. (Bréma, Hamburg, Le Havre, Fiume). A német Sz. Rafael Egylet példája nyomán a Sz. László Társulat is megszervezte a magyar kikötői lelkészsképeket, melyek a későbbiekben igen eredményesen működtek.

A következő feladat, amelyet a Sz. László Társulat megoldott, az Amerikába érkező kivándorlók fogadása volt. Ebből a célból 1909-ben a magyar kormány közreműködésével egy „New-Yorki Menházat” létesítettek, amelyben azután egy magyar lelkésség is működött. Átmenetileg még 2 hordozható oltár segítségével egyes hajókon útközben is tudtak a kivándorlókkal foglalkozni. Az első világháború kitörése nagyon megnehezítette a Társulatnak a kivándorlókkal kapcsolatos tevékenységét. Mégis sikerült ugyan az Isteni Szeretet Leányai Rendet segíteni, 52 már létező magyar iskolát tankönyvvel ellátni és papokat is küldeni.

IV.

Az első világháborút követő zavaros viszonyok során a Társulat működése teljesen megbénult. Az ország területének trianoni megcsonkítása után csak a megmaradt kevés püspökség támogatására számíthatott. A további csángó és óromániai pasztoráció lehetetlenné vált. Az Amerikában lévő magyarok viszont időközben anyagilag megerősödtek, templomaikat, egyházközségeiket felépítették, anyagi segítségre már nem szorultak rá, de fennmaradt a paphiány. A csonkaország püspökei alig tudtak magyar papokat kiküldeni, s a már Amerikában született helybeli fiatalok magyar nyelvű pasztorációra való óhazai kiképzése még nem oldódott meg. Ehelyett a Társulat magyarországi kiküldöttek misszióskörútja révén remélte a nemzeti összetartozás gondolatát ébren tartani. Elsőnek Bangha Béla SJ. járt Amerikában, s főképpen a braziliai magyarokat kereste fel. Később gróf Mikes János szombathelyi, Zadravec István tábori és Csiszárik János püspökök jártak kinn. 1926-ban Csernoch János hercegprímás vett részt a chicagói Eucharisztikus Kongresszuson, s ugyanakkor Hanauer A. István váci püspök kereste fel a kanadai magyarokat.

A Társulat működésének reorganizációja 1929-ben kezdődött, ekkor Shvoy Lajos székesfehérvári püspök lett az új egyházi elnök, Krywald Ottó alelnök, s lényegében ők ketten irányították a Társulat működését annak megszűnéséig.

Újra körleveleket küldtek a püspököknek, a lelkészkedő papságnak, a szerzetesrendeknek, katolikus társadalmi egyesületeknek. Újra meg kellett szervezni s biztosítani az anyagi forrásokat, amelyek a Társulat működését lehetővé tették. Minden évben Szent László napja (jún. 27.) körül egy vasárnapon országos templomi gyűjtést rendeztek.

A viszonyok rendeződésével egyre több kérés érkezik a püspökökhöz a tengerentúlról, de európai országokból is papok küldésére. A püspökök válasza sajnos a legtöbb esetben elutasító, miután vagy nincs alkalmas pap erre a munkára, vagy nincs pénz az utiköltségre s a pap ellátására. A püspökök inkább a már helyi és nyelvi ismeretekkel rendelkező fiatalok kiképzését vállalnák itt. Nagy segítséget jelentett a Társulatnak, hogy a világban szétszóródott magyarság megtartásának szükségességét felismerve a m. kir. Külügyminisztérium is nyújtott anyagi segítséget a papok kiküldéséhez.

A papok kiküldése több megbeszélés tárgya lett, míg végül az 1934. évi március 20–21-én tartott püspökkari értekezlet (11.a pontja) elhatározta, hogy a papok kiküldését központilag a Szent László Társulat intézze, s a püspökök a jövőben ne foglalkozzanak egyenkint papkiküldéssel. A m. kir. Külügyminisztérium (Kánya Kálmán minisztersége alatt) is elfogadta ezt a megoldást, s az esetleges államsegélyt is a Társulatnak utalta át. A trianoni béke utáni megtorpanás ekkor szűnt meg s indult el újra a Társulat aktív élete.

1937-ben Észak-Amerikában 103 latin, 17 görög szertartású katolikus pap működött, s nekik még kb. 300 szerzetesnő segédkezett.

A Társulat 1937. jún. 8-án tartott közgyűlésén Teleki Pál gróf, mint világi elnök, elnökölt. Ekkor elmondott beszédéből idézem a következő jellemző részt: „Hangoztatta, hogy a templomok és iskolák építésén túl az egyes emberekkel való foglalkozás útján lehet csak eredményesen szolgálni azt a célt, amelyet a Szent László Társulat kitűzött. Az emberek az anyagiaknál is többre becsülik azt, ha *legszemélyesebb ügyeik iránt érdeklődnek*. Ily irányban tevékenykednek Amerikában a magyar papok és apácák a külföldre szakadt magyarság körében. Ez a munka nemcsak a hitet tartja fenn a külföldi magyarokban, hanem a bizalmat is a magyarsághoz, a magyar hazához. Nagyon fontos, hogy ennek a munkának a jelentőségét a magyar társadalom is felismerje.”

Nagy hatása volt 1937-ben Shvoy püspök 4 hónapos amerikai körútjának. Ő az 1938. évi budapesti Eucharisztikus Kongresszus előkészítése kapcsán járta végig a magyar katolikus központokat. Erről az útjáról 1937. szeptember 15-én 2720/1937. szám alatt részletes jelentést küldött Serédi hercegprímásnak. Ebből szeretném idézni az alábbi részletet: „Legyen szabad röviden beszámolnom a szerzett tapasztalatokról. A 15 év előtt szerzett tapasztalatok alapján azzal a meggyőződéssel mentem (most) ki, hogy az amerikai magyarság sorsa meg van pecsételve, 20–25 év múlva nem lesz magyar Amerikában.

Nagy meglepetésemre, épp az ellenkezőjét tapasztaltam. Az amerikai magyar egyházközségek a 15 év alatt nagyot fejlődtek. Jobban vannak megszervezve, s tervszerűbb és mélyebb lelkiéletet élnek s értékes kulturális és szociális munkát fejtenek ki... Ez elsősorban az amerikai magyar papság elévülhetetlen érdeme.” Az erről a missziós útról készült napló fogalmazványa a székesfehérvári püspöki levéltárban található. Ezután máig nem 25, hanem

további 55 év múlt el, közben egy második világháborúval s látjuk, hogy az amerikai magyar egyházközösségek ma is élnek.

A Szent László Társulat tevékenysége tovább terjedt. 1939-től a Németországban dolgozó magyar munkások és az Angliában munkát talált kb. 2000 magyar háztartási alkalmazott lelki gondozását is elvállalta. Az 1939 szeptember elején kitört második világháború viszont a tengerentúli magyarsággal fenntartott kapcsolat fokozatos megnehezedésével járt. Az Erdély egy részének visszacsatolása után 1940. október 16-án tartott püspökkari értekezleten (33. pont) Shvoy püspök a Sz. László Társulattal kapcsolatban bejelenti, hogy a m. kir. kormányhoz kíván fordulni a Társulat óromániai (bukaresti) ingatlanainak (lásd 218!!!. old.) visszaszerzése tárgyában, melyek az első világháború után kerültek román kézbe, valamint szóvá teszi a bukovinai és moldvai magyarok visszatelepítésének kérdését.

A visszakerült felvidéki területek pasztorációs feladatainak végzésére és a vidék katolikus szellemű könyvekkel való ellátására megalakult a „Magyarországi Szt. Adalbert Társulat, melynek Tomek Vince piarista tanár lett az elnöke. (Püspökkari Konferencia 1941. október 8. 25. pont.) A Társulat működése 1944 végén, a szovjet csapatoknak a Felvidékre való bevonulásával megszűnt. Erdély vonatkozásában hasonló Társulat megalapítására már sor sem kerülhetett.

A Délvidékre – Bácskába – történt katonai bevonulás után 1942-ben az akkori magyar kormány elhatározta az 5 bukovinai magyar faluból (lásd 218. old. 1. bek.) a csángók hazatelepítését a gazdátlanul maradt földekre. Ez a háborús időkben már nem ment zökkenőmentesen. A Szent László Társulat igyekezett segíteni a csángókat kísérő papok elhelyezésében és munkájuk anyagi feltételeinek biztosításában. 1944-ben, a háború legvégén az akkori Jugoszlávia visszavette ezt a területet s a csángóknak újra menekülniük kellett. Főleg Tolna megyében, a kitelepített németek helyén leltek végleges otthonra.

Ezekben az években a Szent László Társulat az évi közgyűlés kapcsán minden évben egy kis nyomtatott füzetben ismertette működését. A legutolsó, az 1943. évről szóló füzetben találjuk, hogy: 92 magyar pap működött az Egyesült Államokban, 9 magyar pap működött Kanadában, 15 gör. kat. pap működött Takács Bazil püspök vezetésével az USA-ban, 11 magyar pap működött Dél-Amerikában.

A jelentés a továbbiakban részletesen felsorolja az Európában működő magyar papokat is.

A Szovjetunió csapatai 1944-ben elérték Magyarország területét, s a katonai megszállás minden tevékenységet lehetetlenné tett. A második világháború végével (1945. május) Magyarország szuverenitása megszűnt, s a főhatalmat a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta.

A kommunistákra nézve származásos eredménnyel végződött első parlamenti választásról azért kell megemlékezni, mert a Kisgazda vezetés alatt megalakult kormány a Belügyminisztérium vezetését s ezzel a karhatalmat a kommunista pártnak engedte át. A Szent László Társulat, mint egyesület a Belügyminiszteri felügyelet alá tartozott, s így azután évről-évre a közgyűlési

jegyzőkönyvet és a működésről szóló jelentést a kommunista minisztériumnak kellett megküldeni.

1947-ben Mindszenty hercegprímás Mester Istvánt nevezte ki a római magyarok lelkészévé. Ugyanebben az évben Halácsy Dezső újságíró megpróbálkozott a „Szt. László Évkönyv” kiadásával. A kezdeményezés egyházi jóváhagyás birtokában és a Szt. László Társulat jelentős anyagi segítsége ellenére már nem kapta meg a kommunista hatóságoktól a kinyomtatásra az engedélyt. A szomorú jövő előrevetett árnyéka volt az a körülmény is, hogy a Társulat sorra kapta a felszólításokat a külföldön működő magyar papok visszahívására. Így 1947 márciusában a Párizsban dolgozó bencés Szalay Jeromost, 1947 novemberében Németh Ferencet, majd 1947 decemberében Molnár Antal brüsszeli lelkészt, akik persze a visszahívásnak nem tettek eleget. Hasonlóképpen 1948 október elején Mindszenty prímás kénytelen volt az alig 1 évvel előbb megbízott Mester István helyett Vajda Ferencet római lelkésszé kinevezni.

1948-ban már nem kerülhetett sor a Társulat évi jelentésének kinyomtatására, de az Amerikából még beérkezett adatokból látjuk, hogy: 64 magyar pap működött az Egyesült Államokban, 7 Kanadában, 11 görög katolikus az Egyesült Államokban és 12 Dél-Amerikában.

1948-ban a püspökkari konferencia megszüntette az évi Szt. László nap körüli templomi gyűjtést a Társulat javára.

A kapcsolat a külföldön működő magyar papokkal egyre nehezebb lett. Szekér Jenő bécsi magyar lelkész katekizmusokat és imakönyveket kért a bécsi magyar gyerekek számára. Az IBUSZ, amely eddig ezeket a szállításokat lebonyolította, megtagadja a további közreműködést. Sok nehézséggel járt az amerikai magyarok segélyeinek – legyen az pénz vagy ruhanemű vagy egyéb áru – az átvétele.

1949-re már teljes lett a kommunista uralom. Ekkor, feltehetően 1949 szeptemberében, Galla Ferenc pápai prelátus, egyet. tanár, Krywald Ottó utóda a Társulat alelnöki székében, idézést kapott az Államvédelmi Rendőrségről. Erről a kihallgatásról Galla Ferenc dátumnélküli feljegyzést készített Shvoy püspök számára. Azt hiszem, jól világítja meg az akkori helyzetet, azért idézem a teljes szöveget.

„Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

Tegnap délben idézést kaptam az Államvédelmi Rendőrségtől, hogy ma délelőtt 9 órakor jelenjek meg az Eötvös-utcai hivatalos helyiségében és vigyem magammal a Társulat alapszabályát, vagyoni leltárát, pénztárkönyvét, legutolsó tisztújító közgyűlési jegyzőkönyvének hiteles másolatát, a tisztikar és választmány névsorát.

Magammal vittem a pénztáros és ügyész urakat is, hogy ügykörükbé eső ügyekről megfelelő felvilágosítást adjanak, azonban a hatóság nem kívánta megjelenésüket.

A kivizsgálás körülbelül egy óráig tartott és főképpen a következő mozzanatokra terjedt ki:

Mi a Társulat célkitűzése, végezünk-e bel- és külföldi szociális tevékenységet, hol vannak külföldi állomásaink, hol működnek általunk kiküldött és segélyezett lelkészek, hogy élnek ezek, ki gondoskodik eltartásukról, mi hogyan juttatjuk el hozzájuk támogatásunkat, kapnak-e segélyt, állást az ottani püspököktől, jelenleg kik működnek és érintkezésben vannak-e hivatalos diplomáciai közegekkel, hol laknak.

Mik a Társulat pénzügyi forrásai, hogyan küldjük ki a pénzt, kapunk-e külföldről pénzsegélyt, mennyi az évi bevételünk, honnan jó össze, hogy kezeljük, mennyi pénz van jelenleg a Társulat pénztárában.

Érintkezünk-e magános kivándorlókkal, segélyezzük-e őket stb.stb.

Kapunk-e államsegélyt, vagy kérünk-e intézményektől, vállalatoktól, pénzintézetektől segélyt.

Válaszomban megjegyeztem, hogy újabban nem tudunk sem lelkészeket, sem pénzt küldeni, mert noha a püspök-elnökünk konkrét esetekben megállapodott a külügyminiszterrel, a rendőrség az útlevél kiadását, a Nemzeti Bank pedig a kiutalást megtagadta. Így történt Uhl Antal esetében. A lelkészek rendszerint a magyar házban laknak, a római lelkész (Vajda Ferenc) állami ösztöndíjas a Falconieri palotában elhelyezett egyházi intézetben. A lelkészek többnyire nehéz anyagi viszonyok között élnek és vagy állást vállalnak, vagy a magyarok könyöradományaiból tartják fenn magukat.

Valutáris nehézségek miatt imakönyveket, kátékat küldünk ki hivatalos úton az Ibus segítésével.

Az év folyamán segélyeztük Szarvas Miklós apostoli missziófőnököt, akit a kínai háború haza űzött, mert misszióhelyén 170 tagú magyar klubot tartottak fenn a magyar jezsuiták.

Minden bevételünk a postatakarékpénztárban van külön csekk-számlán és minden utalásra történik. Államsegélyt is kaptunk az Évkönyv megjelentetésére, a kézirat az állami cenzurán fekszik.

Bevételünk forrásai a tagdíjak és a templomi gyűjtés.

Végül felszólítottak, hogy terjesszem fel az eddig küldött könyvek jegyzékét egy-egy példánnyal, amelyet majd visszaszármaztatnak, a papok névsorát, a tavalyi zárszámadást, és a pillanatnyi pénztári helyzet hivatalos kimutatását a legutóbbi tisztújító közgyűlés hiteles másolatával együtt.

Ezzel a kivizsgálás véget ért és barátságosan elbocsátottak.

Írtam a Krywsald prelátus úrnak, hogy küldje meg nekem a papok névsorát, de ha Excellenciádnak is megvolna, hálás lennék érte, ha méltóztatnék sürgősen rendelkezésemre bocsátani.

Amint haza érkeztem, megjelent nálam a szerkesztő úr (Halácsy Dezső). Említette, hogy a cenzura ügye új fázisba került,

mert a miniszterelnökségről a népművelési minisztériumba tették át a cenzurahivatalt.

Ezekután fogadja Excellenciád mélységes tiszteletem nyilvánítását.

dr. Galla Ferenc

pápai prelátus, egyet. tanár, üv. alelnök”

Így érkezett el a Szent László Társulat fokozatosan sorsának végső fázisáig. A Társulat 1950. december 12-én megtartott évi közgyűlése mondotta ki a Társulat feloszlását.

A budapesti I. ker.-i Elöljáróság az 1950. évi ügymenet iratait ellenőrizte, majd továbbította a Belügyminisztériumba. A belügyminiszter 5639–365/3/1951. sz. leiratával az önkéntes feloszlást kimondó közgyűlési határozatot 1951 márciusában jóváhagyta.

A Társulat megszűnése egyben azzal is járt, hogy a magyar püspöki kar kapcsolata a világban szétszórt magyarokkal majdnem 90 évi eredményes együttműködés után – a kommunista ideológia kényszere folytán – megszűnt.

Az 1950-es évtized politikai küzdelmei, melyek az 1956-os forradalomban csúcsosodtak ki, már csak azzal jártak, hogy a Szent László Társulatról nemcsak az egyszerű hívők, de az ordinariusok is megfélemltek.

A Társulat irattára a Központi Szeminárium I. em. folyosóján, egy szekrényben maradt 11 éven át. Shvoy Lajos intézkedésére 1963-ban, vagyis éppen 32 évvel ezelőtt az egész anyagot átadták az Országos Levéltárnak. Azóta gondolom, ezeket az iratokat már senki sem bolygatta.

V.

A KÜLFÖLDÖN, SZÓRVÁNYBAN ÉLŐ MAGYAROK PASZTORÁCIÓJA 1945 UTÁN

Ennek a munkának a kereteit messze túllépne, ha a címben említett tárgykör teljes feldolgozására akarnék vállalkozni. Csupán néhány gondolatot és megállapítást szeretnék papírra vetni.

A második világháború befejezésekor talán 1 millió körüli magyarság tartózkodott az országhatártól nyugatra eső területeken. Ezek az emberek az orosz hadsereg elől nyugatra vonuló m. kir. honvédségből, a nyilasok által nyugatra szállított állami alkalmazottakból, különféle szervezetekből, tanulóiifjúságból és iparvállalatok alkalmazottaiból kerültek ki. Ennek a nagy tömegnek a hazaszállítása csak késve és fokozatosan indulhatott meg. Annyira, hogy 1945 őszén egyes helyeken, ahol a tantestület és a diákok együttmaradtak, megindult a hazai tanterv szerinti rendszeres oktatás. Az első hazaszállítások az amerikai megszállási övezetből indultak meg. Ahol az élelmezési problémákat nem sikerült megoldani, onnét igyekeztek az emberek minél hamarabb hazakerülni. Sajnos, a nyugati hadifogságból hazakerült katonákkal előfordult, hogy ezeket az oroszok egyenesen orosz fogságba továbbították. Az ezzel kapcsolatos hírek hatására a hazatérés üteme lassult, és sokan úgy döntöttek, hogy nem térnek vissza a Szovjetunió által megszállt Magyarországra.

A középiskolás ifjúság számára több magyar iskola volt, amely még a magyar tanterv alapján biztosította az érettségi vizsga letételét. Ritkábban még egyetemi tanfolyamok is alakultak. Az évek során ezek az iskolák sorra megszűntek s mára már csak az egyetlen Burg Kastl-i magyar gimnázium maradt fenn külön fiú- és leányinternátussal. Itt ma egy vegyes magyar-német tanterv szerint folyik az oktatás.

A magyar papok, ahol megfelelő létszámú csoportok maradtak, a lehetőségek alapján kezdték megszervezni a pasztorációt. Ezzel kapcsolatban jelentős lépés volt 1951-ben a Békés-Dallos Újszövetségi Szentírás új, magyar fordításának megjelenése, amely az emigráció kezébe jutott. Ez a fordítás a későbbiekben sok kiadást ért meg. Eljutott a tengerentúlon élő magyarokhoz, sőt a hidegháborús években a vasfüggöny mögött élő hazai és kisebbségi magyarokhoz is.

A hatalomra kerülő kommunisták a Püspöki Kar működését megbénították, megalakult az Állami Egyházügyi Hivatal, amely minden egyházi tevékenységet ellenőrzése alá vont. Így azután a Nyugat-Európában maradt magyar emigráns katolikusok pasztorációja egyes papok kezében maradt.

A tengerentúli magyarság pasztorációját az európai háborús események nem érintették, csupán azok a katolikusok vittek friss vért az ott működő közösségekbe, akiknek sikerült a háború után Észak-Amerikába kijutniuk.

Néhány évvel később az 1956-os magyar forradalom rázta meg a világot. Majdnem kétszázezer magyar özönlött ki nyugatra. Ezeknek ugyan kb. 25–30 %-a később visszatért Magyarországra, de a későbbi évek során szórva-nyosan újra jöttek menekültek. Az 1956-ban érkezettek szerencsések voltak. Nyugaton gazdasági konjunktúra volt, mindenki könnyen kapott munkát, a tanulni akaró diákok egyetemi ösztöndíjakat kaptak, a családokat lakáshoz és felszereléshez is juttatták. Kialakultak, elsősorban a német nyelvterületen a magyar közösségek és az egyházi központok is.

Új színt és reményt vitt a külföldi magyarok lelki gondozásába Mindszenty hercegprímás, aki idős kora és megviselt egészségi állapota ellenére fáradhatatlanul látogatta 1972-től 1975 tavaszán bekövetkezett haláláig a külföldi magyar katolikus közösségeket. Egészítsük ki ezt a pár sort egy idézettel Mindszenty prímás 1974. június 21-én az USA-ban, St. Louisban, a Mindszenty Alapítvány bankettjén mondott beszédével:

„Kövessük az evangéliumot! Legyetek okosak, mint a kígyók, de legyetek olyan szelídek, mint a galambok. Legyetek erősek a hitben és az elvekhez való ragaszkodásban. Ne tűrjétek a hit balsorsát a földkerekségen és ne tűrjétek ezt a hazardírozást az érvekkel. Legyetek hősiességek az elvek hirdetésében és az elvek terén soha el ne kedvetlenedjétek. Mert rajtatok áll! Ti jobb viszonyok között éltek, mint a boldogtalan Európa. És a helyesen gondolkodó ember részvéte jelentkezzék azokkal szemben, akik bűnös könnyelműségnek lettek az áldozatai.”

Más nemzetek után sikerült elérni, hogy II. János Pál pápa 1983 tavaszán Irányi László Amerikában élő piarista házfőnököt kinevezte a külföldi magyarok püspökévé a szórványban élők pasztorációjának koordinálására. Ő azonban rövid működés után, 1987. március 6-án szívroham következtében meg-

halt. Utódja Miklósházy Attila torontói jezsuita teológiai tanár lett, akit II. János Pál pápa 1989. augusztus 12-én, tehát a magyarországi kommunista rezsim utolsó heteiben nevezett ki. Felszentelése Torontóban november 4-én, tehát a berlini fal leomlása és a magyar püspöki kar szovjet járom alóli felszabadulása után történt már meg. Nehéz feladatát ő most már a magyar püspöki karral egyetértésben végzi.

E rövid időrendi áttekintés során elérkeztünk napjainkig. Szeretnék azonban még két gondolatot papírra vetni. Az 1945–50 óta kialakult emigrációs pasztorációnak tagadhatatlanul volt egy védelmi jellege. A nyugaton élő emigráns magyar katolikusok átérték az ateista, marxista ideológia minden gyötrelmét s ez elől menekültek, mentvén életüket és családjukat. Az amerikai nép és a közéjük került magyar származásúak, bár nem élték át személyükben a kommunizmus okozta szenvedéseket, mindig kommunista ellenesek voltak.

A nyugati pasztorációt ellátó magyar papságnak tehát mindig ügyelnie kellett arra is, hogy a hívek sorába ne kerülhessenek kommunista ágensek, s ezért kellett elhatárolnia magát az akkori szovjet függőségben lévő püspöki kartól. Ez a helyzet 1989 óta gyökeresen megváltozott, s reméljük, hogy az óhazai és a szórványban élő katolikusok között hamarosan szoros kapcsolat fog kialakulni.

De a szórványban élők pasztorációjának is alkalmazkodnia kell az új helyzethez. Menekültek már nem érkeznek az óhazából, hanem szabadon utazó turisták, tanulni, nyelvet tanulni vágyó fiatalok, állami kiküldöttek, üzletemberek, akiket a nyugatiaknak szeretettel kell fogadniuk, és ha szükséges, a saját tapasztalataikkal segítségükre lenni. Itt az idő, most össze kell fognunk!

Nyugat-Európa 3 államában, Nyugat-Németországban, Ausztriában és Svájcban az egyházi adót a közadókkal együtt hajtják be, s ezt az összeget a hatóságok osztják el a különböző hitfelekezetek között. Ezekben az országokban az egyházmegyék biztos anyagi erőforrással rendelkeznek, amiből rendes fizetés és nyugdíj is jut az ezekben az országokban dolgozó magyar papságnak. A többi országban nehezebb a helyzet. Ezekben a pap a hívek önkéntes adományain felül csak különféle szervezetek hozzájárulásával tudja fenntartani az egyházközségét. Ezekben az országokban jobb helyzetben vannak a szerzetes papok, mert a szerzetesrend azoknak legalább a lakásproblémáját megoldja. Az én tapasztalatom szerint a hívek önkéntes áldozatkészsége is jelentős mértékben hozzájárul a pap eltartásához.

VI.

UTÓSZÓ

Az eddigiekben csupán a múltról írtam. A múlt azonban már kicsúszott a kezünkől, s legfeljebb arra jó, hogy segít bennünket abban, hogy a múltbéli hibákat ne ismételjük meg újra.

A szórvány-magyarság pasztorációjába 1956 óta alig kerültek új munkatársak; azóta pedig eltelt már 35–38 év. Ennyi szolgálati év után a polgári dolgozókat megilleti a nyugdíj. Gondoljunk tehát arra, hogy a nyugaton lelkeskedő papság elöregedett, s még nincsenek fiatalok, akik átvennék a mun-

kát. Tudjuk, hogy Magyarországon is katasztrofális a paphiány. Tehát sem az óhaza a szórványban élőknek, sem a szórványban élők az óhazának nem tudnak segítséget nyújtani. Eszerint a jövő kilátásai ezidő szerint nem sok reménnyel biztatnak.

Meg kell még jegyezni, hogy a szórványban élő hívek pasztorálása sokkal nehezebb feladat, mint egy falusi plébános munkája. Az előbbihez kettős kiképzés kell. A múltban ezt a püspökök úgy próbálták megoldani, hogy amerikai fiatalok továbbképzését végezték magyar szemináriumokban, illetve a magyar papokat küldték amerikai szemináriumba a munkába állítás előtt. Bizony el fog telni még néhány év, amíg az új generáció munkába állhat.

Bármennyire sötétnek is látszik e pillanatban a jövő, mégis van egy reménysugár: idővesztés nélkül felvenni a kapcsolatot a szórványmagyarsággal. Ennek a módja, szerény véleményem szerint, missziós utak tartása lenne. Erre nézve kiváló példák állnak előttünk: mindenekelőtt II. János Pál pápa, aki megválasztása óta állandóan látogatja a katolikus közösségeket. A további példákról munkámban már megemlékeztem, így Mindszenty hercegprímás útjairól, Shvoy püspök amerikai látogatásairól, Csernoch János hercegprímás chicagói útjáról, Bangha Béla SJ. dél-amerikai látogatásáról. Ezek a missziós utak végül is nem kell, hogy túlzott anyagi teherrel járjanak. (lásd 219. old.)

Láttuk, hogy az első világháborút követő tragikus országcsonkítás után a Szent László Társulat működése 10 évre megbénult. s csak 1929-ben tudta működését újra megkezdeni.

A második világháború után már csak 5 év telt el addig, amíg a Társulat nemcsak, hogy alig tudott valamiféle működést kifejtetni, hanem 1950-ben meg is szűnt.

Felmerül a kérdés, vajon véglegesnek tekinthetjük-e ezt a megszűnést, vagy lesz-e lehetőség majd a Társulat feltámasztására?

A Szent László Társulat elnökei

(A Társulat fővédnöke a mindenkori hercegprímás volt.)

1861–66	Lonovics József egri érsek
1866–77	Peitler Antal József váci püspök
1877–93	Schlauch Lőrinc szatmári püspök
1893–00	Steiner Fülöp székesfehérvári püspök
1900–06	Szmrecsányi Pál szepesi püspök
1907–12	Radnai Farkas besztercebányai püspök
1912–23	Várady L. Árpád győri püspök
1923–29	Glattfelder Gyula csanádi püspök
1929–50	Shvoy Lajos székesfehérvári püspök

FORRÁSMUNKÁK

1. A Szent László Társulat történetét 1861-től 1941-ig Szemes József dolgozta fel doktori disszertációjában, az Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1942. kiadásában. Gondolom, ez a könyvecske minden püspöki könyvtárban megtalálható.

2. A püspökkari értekezletek határozatait A Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között” című 2 kötetes műből, Aurora kiadás, München-Budapest, 1992 vettem.

3. További adatokat, különösképpen az 1941. utáni évekre vonatkozóan, az esztergomi érseki és székesfehérvári püspöki levéltár iratanyagának kutatásával gyűjtöttem össze.

DR. BÉLA SZARVAS

90 YEARS OF THE SAINT LÁSZLÓ ASSOCIATION AND THE PASTORAL CARE OF THE HUNGARIANS LIVING IN SPORADIC MINORITIES

At the end of the second world war Werenfried von Straaten O. Pr. (monk of the Premonstratensian order) was visiting the Belgian families to collect bacon for the hungry people. By that activities he has succeeded in getting donators all over West Europe. The "Kirche in Not" (Church in Hardship) and the Ostpriesterhilfe (Help to the Eastern Priests) organizations managed by him were able to increase the quantity collected for helping year by year. Hungary has always been abundantly supported by those organizations.

The Hungarian Catholic Church had a similar organization already much earlier in the last century, since 1861. It has been the Saint László Association. The Hungarians living sporadically all over the world used to be estimated to about 2 000 000.

The number of the catholic Hungarians living abroad all over the world may be estimated to about 1 300 000–1 400 000.

The beginning of the pastoral care among the sporadically living Hungarians has been traced back to the time of the Revolution of 1848. The Saint Steven Society began the spiritual care of the Hungarians living in Bukovina and Rumania in 1857. The Society asked the Prince-Primate to establish an exclusively catholic association dedicated to Saint László with the aim of rendering assistance to the eastern Christians suffering from hardship, to establish educational, teaching and other welfare institutions for the Hungarians having been settled on those territories, as well as to maintain those institutions.

The first ecclesiastic chairman of the established Saint László Association was József Lonovics, the archbishop of Eger. The chairman of the laymen became count István Károlyi. The financial means were ensured by collecting activities. The Association was being assisted by all bishops of the entire historical Hungary.

The first task of the Association was to solve the problems in connection with the pastoral care and schooling of the Moldavian and Bukovinian Csángó-Hungarians, as well as those of the Hungarians living in Bucharest and its surrounding.

The Association was maintaining in Bucharest elementary schools for boys and girls, a higher elementary school for girls, as well as courses for apprentices, altogether for 800 Hungarian pupils and 20 teachers.

In the 1870-ies the large-scale emigration was starting for North-America. The claim for pastoral care was highly surpassing the claims in connection with the eastern (Csángó) pastoral care. The following task was to receive the emigrants having arrived in America.

The activities of the Association were completely lamed by the confused circumstances having followed the first world war. The pastoral care of the Csángó-Hungarians and those having lived in Old-Rumania has become impossible. The Hungarians having lived in America were able, however, to improve their financial situation. But they needed priests. The Association hoped to maintain the spirit of the national identity by sending Hungarian priests, as missionaries to them.

The reorganization of the Association's activities was begun in the year of 1929. Lajos Shvoy, the bishop of Székesfehérvár, became the new chairman from part of the Church, and Ottó Krywald the vice-chairman of the Association. On Sundays near to Saint László's day (i.e. June 27th) donations were collected in the churches all over the country. The delegating of the missionary priests was organized by the Saint László Association. The Hungarian Royal Ministry for Foreign Affairs was transferring even the eventual state aids to the Association.

Bishop Shvoy submitted a report of his American Journey on September 15th 1937 to Prince-Primate Serédi. Thanks, first of all, to the American Hungarian priests, the Hungarian parishes in America were strongly reinforced and developed for the passed 15 years.

After 1939 even the pastoral care of the Hungarian workers in Germany and the Hungarian domestic servants employed in England has been undertaken by the Saint László Association.

To organize the pastoral care on the North Hungarian territories (belonging recently to Slovakia) regained after 1938 the "Hungarian Saint Adalbert Society" was established. The chairman of the Society was the Piarist prior Dr. Vince Tomek.

The military occupation of the country by the Soviet Union was preventing all activities of the Society. The Saint László Association was being obliged to submit reports of all the activities to the communist ministry.

In 1948 already the printing of the Association's yearly report was prevented. In September 1949 prelate Ferenc Galla, professor of university, the successor of Ottó Krywald vicechairman wrote a memorandum concerning the hearings by the State Security Police to bishop Shvoy. The General Assembly (the chief ruling body of the Association held on December 12th, 1950 declared the dissolution of the Association.

The existence and activities of the Saint László Association have been forgotten not only by the simple worshippers but also by the ordained people.

The Archives of the Association was transferred in 1963 to the Hungarian National Archives.

The Pastoral Care of the Hungarians Living Abroad in Sporadic Minorities

When the second world war was finished about 1 000 000 Hungarians were staying on the territories westward from the country's frontier. Having heard the news concerning the situation at home many of them have decided not to return home to Hungary having been occupied by the Soviet Union.

A significant event was in 1951 the publishing of the new Békés-Dallos Hungarian translation of the New Testament for the emigrants. The pastoral care of the Hungarian emigrant catholic worshippers was being provided for by a few priests abroad.

The pastoral care of the Hungarians on oversea territories has not been influenced by the war. In the time of the Hungarian Revolution of 1956 almost 200 000 Hungarians were leaving the country for the western world.

A new colour and hope in the pastoral care of the Hungarians abroad was being the personality of Prince-Primate Mindszenty. Pope John Paul II appointed in the spring of 1983 the Piarist prior Dr. László Irányi who was living in the USA to the bishop of Hungarians to coordinate the pastoral care of the Hungarians having lived abroad in sporadic minorities. His successor was the Jesuit Dr. Attila Miklósházy, a professor of theology in Toronto. Recently he is performing that difficult task in harmony with the Hungarian Episcopate.

The Hungarian priests performing the pastoral care of the Hungarians living in the western world have always been regarding as their important duty to take care that no communist agents could infiltrate in the communities of the worshippers. The situation has radically changed since 1989.

The Hungarians who are now freely travelling all over the world have to be kindly received by the western Hungarians, as well as supported by them with their accumulated experiences.

The pastoral care of the Hungarians living abroad sporadically has been performed since 1956 by almost unchanged clergy. There are no young priests to take over the difficult duties. There

are no encouraging prospects for the future either. Several years have still to pass until a new generation of the priests will be educated for performing all those tasks. Therefore, close contacts with the Hungarians living abroad have to be developed without any delay. The best way of developing those contacts is the organization of proper missionary journeys.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Budapest, 1994/3-4

DR. BORHALMI GÁBOR*

(BENDÁSZ ISTVÁN)

KÁRPÁTALJA ELSŐ FŐISKOLAI JELLEGŰ INTÉZMÉNYE

Egyes, túlbuzgóságukban mindent vörös színben látók azon állításával szemben, hogy Kárpátalja első felsőfokú tanintézete az 1945. október 18-án alapított Uzsgorodi állami univerzitet, máris azt válaszoljuk, hogy Kárpátalja első főiskolai jellegű intézménye a Mária Terézia királynő által 1776-ban alapított és a munkás egyházmegyei görögkatolikus papnövendékek tanítására és nevelésére Ungvárott, 40 stipendiummal ellátott Királyi-püspöki Egyházmegyei Szeminárium és Liceum (Seminarium Regio-episcopale Diocaesarum et Lyceum theologicum) volt. Az intézmény titulusa az 1940/41. tanévig: Hittudományi Líceum (Uzshorodszkij greko-kátoliceszkij Bohoszlóvszkij Licej) maradt, azóta pedig 1949-ig, vagyis a szovjet hatóságoknak a görögkatolikus egyházak önkényes megszüntetéséig: Ungvári Görögkatolikus Hittudományi Főiskola (Grekokátoliceszkij Bohoszlóvszkij Akadémija v Uzshorogyi).

Mivel ezen ungvári főiskola az idők folyamán más-más néven szerepel, szükséges annak megállapítása, milyen esetleges árnyalati különbség van a különböző elnevezésű főiskolai típusok között. Ezen célból, egy régebbi forrás: a Pallas Nagy Lexikona (1893–1900) és mindjárt alatta: a már kommunista kiadású: a Magyar Nyelv Értelmező Szótára (1959–1962) ugyanazon szónak a terminológiáját közöljük.

Tudomány egyetem (universitas litterarum). A tudományosságnak központja, hol a tudományok összességének főbb ágazatait tudós szakférfiak művelik és a tudományos élet pályákra készülőknek tanítják.

Egyetem. Bizonyos tudományok, vagy tudományágak tanításával és kutatómunkájával foglalkozó, gyakran szakokra tagolt felsőoktatási intézmény. Agrártudomány, közgazdasági, műszaki egyetem.

Főiskola. (Iskola címszó alatt). Magyarországon 1895-ben a felsőbb tanintézetekhez tartoznak: 51 *papnevelő intézet*, 13 jogakadémia a budapesti és kolozsvári *egyetemek* és a budapesti *műegyetem*.

Főiskola. A közép- és középfokú iskolát végzett tanulónak különösen gyakorlati szakképzettséget adó, ilyen néven nevezett felsőoktatási tanintézet. Tágabb értelemben: *felsőoktatási, beleértve az egyetemet* is.

* Bendász István álneve az 1980-as években

Akadémia. Újabban az akadémia felsőbb tanintézetet, vagy még gyakrabban tudós társaságot jelent, amelyben egyes tudományokat adnak elő, vagy a művészet egyes ágait művelik. Ilyenmő intézetek például a *teológiai*, a jogi, a hadi, a tengerészeti, a bányászati, a gazdasági, a kereskedelmi, a művészeti és a zenei akadémiák.

Akadémia. Főiskolai jellegű felsőbb szakiskola.

Szeminárium. Eredetileg annyi, mint faiskola, átvitt értelemben így nevezték a papnevelő intézeteket. A hazai papnövendékek vagy a püspöki szemináriumokban, vagy a budapesti egyetem mellett levő központi szemináriumban – hová minden magyar püspök küld néhány növendéket –, vagy hasonló módon a bécsi Pázmáneumban, végül a római Germanico-Hungaricumban neveltetnek.

Szeminárium. Katolikus, ritkábban baptista papnevelőintézet.

Líceum. A Pallas Nagy Lexikonában nincs ilyen címszó.

Líceum. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint: a két világháború között olyan nyolcosztályos középiskola leányok részére, amelynek tantárgyai között a latin nem szerepelt. – Ezen iskolatípus ilyen elnevezése következtében változtatta meg nevét az 1938 novemberében Magyarországhoz visszacsatolt Ungvárott székelő Teológiai Főiskola (Akadémia) régi nevét – a 164 éven át használt „Hittudományi Líceum”-ot – elhagyva.

Az elmondottakból tehát világos, hogy nevezhetik bár azt dicsekvően Univerzitásnak, ezt pedig szerényen Líceumnak, Szemináriumnak és Akadémiának, legfeljebb igen kis árnyalatkülönbséggel főiskola az is, ez is. Áttanulmányozva Ungvárott a püspöki-, a szemináriumi- és a teológiai-fakultás irattárát, az alábbiakat állapítottam meg:

– Az ungvári teológiai líceum főiskolai jellegére vall, hogy az előjárók között már a 18. század végén olyan funkcionáriusokkal találkozunk, akik ugyanazt a hivatást töltötték be, amelyet az egyetemeken a mai napig is betölt a rektor, a dékán stb. Ilyenek:

Rektorok: Boksay János 1778–1779, Borovszky Gergely 1779–1781, Taraszovics Mihály 1781–1782, Kutka János 1783–1786, Tarkovics Gergely 1787–1792, Bacsinszky Tódor 1792–1799, Gáll Mátyás.

Vicerektorok: Demjánovics István 1793–1805, Hodobay Bazil 1806–1810, Simonszky Bazil 1810–1813.

Praefectusok: Hodermarszky József 1806–1807, Habina János 1807–1808, Simonszky Bazil 1808–1809, Dr. Petreczky Péter 1809–1810, Csiprics-Csiprovincs 1810–1812.

Prodirektorok: Dr. Scsaviczky Mihály 1792–1819, Tabakovics Mihály 1819–1825, Andruchovics István 1826–1829, Sipos Antal 1829–1832.

Spiritualisok: Harangozó-Azary János 1806–1807, Petrikovics János 1808–1809, Faliczky-Falinszky János 1809–1810, Habina János 1812–1820.

A Mária Terézia által 1779-ben elrendelt, majd 1792–1793-ban átdolgozott tanrend is főiskolai jellegét bizonyítja. Ezen tanrend szerint az alábbi tárgyak előadása volt kötelező:

1. Ó- és Újszövetségi Szentírás, valamint a Hermeneutika, azt megelőzően a héber és az ógörög nyelv előadása kötelező.

2. Egyháztörténelem, a vallás története, fogalma, a keresztény egyház célja és hasznohozó előnye.

3. Institutiones Theologicae. Teológiai tanítások és intelmek teológiai művekre való hivatkozással és a Patrológia.

4. Polemikai dogmatika.

5. Erkölcstan és lelkipásztorkodástan.

6. Egyházjog és a hazai jog és törvények ismerete.

A jelentkezők a filozófiai osztályok elvégzése után felvételi vizsgát tesznek és a tanfolyam négy évre terjed. A prodirektor felelős a tanrend szigorú betartásáért. A prodirektornak teológiai doktorátussal kellett rendelkeznie, de legalábbis magas képzettségűnek kellett lennie. A tanrend betartását a Magyar Helytartótanács is figyelemmel kísérte. Így például 1804-ben felkérte Bacsinszky András püspököt, hogy gondoskodjék a héber és az ógörög nyelvek tanítására alkalmas professzorokról. A héber és ógörög nyelv tanítása a teológiai fakultásokon kötelező tantárgyként országos viszonylatban az 1850-es években töröltetett el. Kár pedig, mert például az ungvári líceumban az 1818/1819. tanévben az Ószövetségi Szentírás az eredeti héber szöveg alapján lett magyarázva, sőt a kald és ószír nyelv elemi részei is előadásra kerültek Dr. Petreczky Péter professzor által. A Magyar Helytartótanács 1803-ban arra szólította fel Bacsinszky András püspököt, hogy ha valaki a növendékek közül valamely tantárgyból „tercia classis”-t (elégtelen), erkölcstanból pedig „secunda classis”-t (elégséges) jegyet kap, azonnal eltávolítandó a tanintézetből.

A nagy évfolyam elvégzése után még egy „examen curale” elnevezésű vizsgára voltak kötelezve az abszolvált növendékek és ezen vizsga nyomaira már az 1810-es évekből vannak adatok. Ezen vizsgát 1918 óta „examen jurisdictionalis”-nak nevezik. Ha ezen vizsga letétele után egy éven belül valamelyik növendék nem szentelődött fel, ordinációja előtt ezt a vizsgát meg kellett ismételnie. Ez történt például velem is. A csehszlovák törvények szerint ugyanis a püspök a papnövendéket nem szentelhetette fel, amíg az katonai kötelezettségének eleget nem tett. Én is bevonultam: egy év eltelt és a vizsgát újból le kellett tennem. Igaz, a következő évben (1927) egy pont ellenkező rendelkezés történt a polgári hatóság által, amely szerint előbb fel kellett szentelni a növendéket és azután vonultatták be őket egy félévi, ún. tábori-papi kiképzésre.

A Magyar Helytartótanács 1809-ben kifogásolja, hogy a püspöki líceumokban a professzorok közül kevesen bírnak teológiai doktorátussal, és némelyek még a rigorosumnak nevezett speciális vizsgát sem tették le. Az 1817/18-as tanév professzorai felsorolásánál például fel van jegyezve: Habina János, nőtlen, ideiglenes professzor még nem tette le az „examen rigorosumot”.

Időközben több nem teológiai tantárgy előadását is bevezették az ungvári szemináriumban. A Planum Theresianum 1803-ban elrendeli liturgikus nyelv, vagyis az ószláv nyelv tanítását. – A Magyar Helytartótanács 1863-ban elrendeli a mezőgazdaságtan tanítását, hogy a pap el tudja látni tanácsokkal híveit. – A káptalan 1852-ben arra kéri Szczytiovsky esztergomi érseket, hogy biztosítsa egy professzor fizetését, aki tökéletesítené a növendékek latin tudását. Pankovics István püspök 1870-ben a német és francia nyelv előadásán kívül elrendeli a hazi jog (jus patrium) és a statisztika előadását is; ezzel is azt

akarva elérni, hogy a pap jogi tanácsokkal láthassa el híveit, szükség esetén végrendelet és más írásbeli beadványokkal segítse híveit.

Az ungvári líceumban az előadás nyelve Bacsinszky András püspök idejében (1772–1809) a kárpátalján használatos ószlávval kevert egyes helybeli ruszin nyelv volt, de a románok részére külön „professor valachus” volt alkalmazva. Bradács Mihály (1809–1814) és Pócsy Elek (1816–1831) püspöksége alatt a Magyar Helytartótanács rendeletére az összes tantárgyak latinul voltak előadva: később azonban a Lelkipásztorkodástan és a Pedagógia újból ruszinul. Az én teológus koromban az előadás és a vizsgázás nyelve ruszin volt, kivéve a filozófiát, a fundamentális- és speciális-dogmatikát, morálist és a patrológiát, amelyekből a tankönyv és a vizsga nyelve latin volt.

Az előbb elmondottakból több adatra vonatkozólag dr. Hadzsega Gyula: Isztorijá Uzsgorodszkoj Bogoszlovszkoj Szemináriji. (Uzsgorod, 1928. 24–31. old.) című munkájában is találunk utalást. Ő közli azt is, hogy az ungvári Líceumban a hallgatók létszáma az 1809/10. tanévben volt a legnagyobb: 120, a nagyszombati egyetemen tanuló növendékeken kívül.

Az ungvári teológiai Líceum-főiskola fennállása utolsó éveinek korából, az 1937/38.–1940/41. öt tanéve alatt előadott tantárgyait tartalmazza a lecke-könyv (index) így néz ki (a zárójelben levő szám a heti óraszámot jelöli):

I. év. (1–2. félév)

1. Filozófia (10)
2. Ószláv nyelv (2)
3. Ógörög nyelv (2)
4. Latin nyelv (2)
5. Retorika (2)
6. Egyházi ének (2)

II. év. (1–2. félév)

1. Egyháztörténelem (8)
2. Bevezetés az Ószövetségi szent könyvekbe (5)
3. Ószövetségi szent könyvek magyarázata (4)
4. Filozófia. Etika (3)
5. Ószláv nyelv (2)
6. Egyházi ének (1)

III. év. (1. félév)

1. Dogmatika fundamentális (8)
2. Bevezetés az Újszövetségi szent könyvekbe (5)
3. Újszövetségi szent könyvek magyarázata (4)
4. Filozófia. Ontológia (2)
5. Egyházi ének (2)

III. év. (2. félév)

1. Dogmatika fundamentális (8)
2. Bibliai hermeneutika (5)

3. Újszövetségi szent könyvek magyarázata (4)
4. Filozófiatörténet (2)
5. Egyházi ének (2)

IV. év. (1. félév)

1. Dogmatika speciális (9)
2. Lelkipásztorkodástan (8)
3. Liturgikus-tipikon (2)
4. Pedagógia-Pszichológia (2)
5. Katechetika (1)
6. Higienia (1)
7. Ekonomia (1)

IV. év (2. félév)

1. Dogmatika speciális (9)
2. Lelkipásztorkodástan. Liturgia (8)
3. Tipikon (2)
4. Pedagógika (iskolaalapítás stb.) (2)
5. Katechetika (1)
6. Higienia (1)
7. Ekonomia (1)

V. év (1–2. félév)

1. Erkölcstan (8)
2. Egyházjog (8)
3. Tipikon (2)
4. Pedagógia története (2)
5. Katechetika (1)
6. Higienia (1)
7. Ekonómia (1)
8. Adminisztráció (1)

Juriszdikcionális vizsga

1. Erkölcstan
2. Lelkipásztorkodástan
3. Egyházjog
4. Tipikon
5. Ószláv nyelv.

Az iskola fokának megállapításánál azonban a legbiztosabb mérce annak a megállapítása, hogy az első elemi-iskola osztályától az abszoluturiumig mennyi évig nyomta a hallgató a különböző fokú iskolák padjait.

A Mária Terézia által 1776-ban alapított ungvári teológiai szeminárium-líceum szabályzata szerint az iskola növendékei közé csak a filozófiai osztályokat elvégzett ifjak vehetők fel. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy az 1777-ben Mária Terézia királynő által kiadott Ratio Educationis értelmében a gim-

náziumnak három foka volt: az első három évig tartó grammatikai fok, a második a két évi gimnáziumi kurzus és a harmadik a filozófiai tanfolyam, amely szintén két évig tartott. 1806-ban megjelent a második Ratio Educationis, amelynek értelmében a gimnáziumi oktatás ideje már nem hét, hanem nyolc évre terjed. Ezek szerint tehát az Uzsgorodi Univerzitet megalapítása előtt 169, illetve 139 évvel élő ifjú 11, illetve 12 évi előtanulmány után jelentkezhetett főiskolai felvételre. A szovjet iskolarendszer szerint ez az előtanulmány csupán csonka 10 év, mert a régi 10 hónapos tanévvel szemben a szovjet tanév csak 9 hónapos. Tíz éven át ez az egy hónap egy egész tanévet tesz ki, vagyis az arány 9:12, másszóval, minden kárpátaljai, aki 1945-ig érettségizett, annyi évet töltött az iskola padjaiban, mint az Uzsgorodi Univerzitet harmadévet végzett hallgatója.

Kárpátaljának tehát 1776–1949 között már főiskolája volt, aminek súlyát valójában akkor mérhetjük fel, ha tudjuk, hogy ezzel 43 évvel megelőztük az 1819-ben alapított leningrádi, ma újra Szentpétervári egyetemet, és a moszkvai is csak 21 évvel előzött meg bennünket 1755-ben alapított egyetemével.

És ha ezekhez még azt is tudjuk, hogy a szentpétervári egyetem megalapításában a mi ruszinjaink: Balugyánszky Mihály (1769–1847), az András papunk fia, a Munkács-vidéki születésű Kukolnyik Bazil (1765–1821) és az ungvári szeminárium volt papnövendéke, Lódy Péter (1765–1829) milyen szerepet játszottak, máris világos, hogy nekünk, kárpátaljaiaknak akkor sem volt szükségünk a Keletről jövő segítségre.

Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály (Bp. 1954) című könyvében, több neves orosz íróra hivatkozva, erre vonatkozólag a többek között ezeket írja: „A cár tanácsadói és Zavadovszkij kulturminiszter elhatározták, hogy Pétervárt nem hagyják egyetem nélkül és tervbe vették, hogy a Katalin cárnő által alapított pedagógiai szemináriumot fokozatosan továbbfejlesztik pedagógiai intézetté, majd később egyetemmé. Ennek a nagyrahatott pedagógiai intézetnek egyik első tanárául hívták meg Balugyánszky Mihályt. 1804. február 4-én érkezett Pétervárra és az első bemutatkozási formalitások után a vezető körök bevonták őt is átalakító törekvéseikbe. ... Katedráján a politikai gazdaságtant adja elő, de előadásokat tart a kereskedelem és pénzügyi jog köréből is. Tanári pályája 1804–1831-ig ugyanabban a tudományos intézetben folyt le, melynek időközben csak a jellege és elnevezése változott, ahhoz képest, hogy egyetemmé fejlesztése során fokozatosan újabb tantervekkel és tantárgyakkal bővült ki.” (161–162. o.) „1816-ban dolgozza ki Uvorovval együtt az alakuló pétervári egyetem szabályzatát. Amikor 1816-ban a pétervári pedagógiai intézet forma szerint is főiskolává alakult át, a tanárikar egyhangúan őt választja az egyesített bölcsész és jogi kar első dékánjává. (Enciklopédikus Szótár, 2. 834.). Ezt a tisztséget 1819-ig viseli, amíg csak a főiskolát cári rendeletre egyetemmé nem szervezik át. És amikor a főiskola egyetemmé alakul át, és a főiskola három dékánja közül kellett választani az első rektort – a tanári kar döntése Balugyánszky Mihályra esett. Az egyetem elnökévé a cár Balugyánszky Mihály kassai iskolatársát és végig hűséges barátját Kukolnyik Vaszilyt nevezte ki, míg Balugyánszky utóda a dékáni székben Lódy Péter lett.” (174.)

Ezeket E. M. Koszávcsecszkájá: Michael Andrejevics Balugyánszkij i pterburgszkij universzitet pervoj csetvertyi 19 vjeka. (Leningrád, 1971.) című munkájában is megerősíti.

Nagyon ide kívánczik még Dimitrij Nikolajevics Vergun (1871) a bécsi, petrográdi, moszkvai és végül a prágai egyetem szláv filológiai professzorának véleménye, amelyet egyik lapunk így közöl: Vergun professzor „... kitér az 1773-ban alapított ungvári „királyi-püszli” tanintézet szerepére, ahol kicsiszolódott az orosz nyelv, amelyre Lódy és Balugyánszky a német filozófiai-műveket fordították le, és így Orlay, Kukolnyik és Venelinnel együtt elősegítették az oroszországi tudományos terminológiájának a létrejöttét (kiemelve különösen Balugyánszkyt az ő 15 kötetes Szvod rosszijszkich Zákonov-át. (Kárpátoruszszkij Visztnik, 1923 évi 35. szám, 81 old.)

ISTVÁN BENDÁSZ (DR. GÁBOR BORHALMI)*

THE FIRST COLLEGE OF HIGHER EDUCATION IN SUB-CARPATHIA

The first institution of higher education in Sub-Carpathia (now in the Ukraine) is the Royal and Episcopal Seminar and Liceum in Ungvár which was formed by Queen Maria Theresa in 1776 in order to teach and train Uniate seminarians of the Munkács Diocese. The college was provided 40 stipendiums. Before the academic year 1940/41, the college had been named "Theological Liceum", then, up to 1949, it was called the "Ungvár Uniate Theological College". Whether the institution is proudly referred to as a Universitas, or, more modestly, as a Liceum, Seminar, or Academy, the slight difference in meaning will not change its status as a college.

I have come to the following conclusions: the Ungvár Theological Liceum resembles an institution of higher learning in that amongst the high ranking officials one can find people with functions and authorization like those imparted nowadays to rectors, deans, etc. of present day universities.

The curriculum assigned to the institution by Maria Theresa in 1779 and amended in 1792/93 also suggests a feature characteristic of institutions of higher education. Training lasts for four years. If a novice receives a "tercia classis" (failed) mark in some subject, or a "secunda classis" (satisfactory) in ethics, he is to be immediately dismissed from college.

Novices successfully completing the four academic years were supposed to pass an examination named "examen curale". In case a seminarist failed to be ordained within a year following that examination, he was to redo his examination prior to ordination.

In the meantime, several subjects unrelated to theology were taught in the seminar of Ungvár. In 1803, the teaching of Old Slavonic was introduced. In 1863, in addition to agriculture delivered to would-be vicars with the objective of enabling them to give advice, lectures in the French language, national law (jus patrium) and lectures in statistics were ordered to be read.

The language of lectures in the Liceum of Ungvár was a mixture of Ruthenian used by local population and Old Slavonic as it was spoken in Sub-Carpathia. For the Romanians, a "professor valachus" was employed.

According to the regulations in the Ungvár Theological Seminar and Liceum, only those students could enroll in the institution who had completed classes of philosophy.

In conclusion, Sub-Carpathia had an institution of higher learning in the period between 1776 and 1949.

* The author was penalized by the authorities during the communist regime for carrying out research into topics related to ecclesiastical history. These papers were written in the early '80-s under the 'dr. Gábor Borhalmi' pen-name, for fear of prosecution.

According to Dmitri Nikolaevich Vergun, professor of Slavic philology at the universities of Vienna, Petrograd, Moscow, and finally Prague, "...the role of the royal-episcopal institution of Ungvár founded in 1773 is remarkable for the evolution of the elaborate Russian language into which Lody and Baludjasky translated philological and legal writings from German, thus facilitating the formation of scientific terminology in Russia.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
Budapest, 1994/3-4

BÉLTEKY ÁKOS

IKE KONFERENCIÁK ERDÉLYBEN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Erdélyben az Ifjúsági Keresztyén Egyesület, az angol eredetű, nemzetközi mozgalomtól (Young Mens Christian Association = Y. M. C. A.) némi árnyalatnyi eltéréssel, inkább hitéleti-világnézeti, mint társadalmi célkitűzéssel indult a huszas években, egyike lévén itten az akkori keresztyén megújulási mozgalmaknak. Nem hozott létre független szervezetet, végig a református egyház keretei között maradt. A művelődési, társadalmi kérdéseket még az egyházon belül is más tevékenységek vállalták, azon kívül pedig ott volt az Erdélyi Fiatalok, később a Hitel és a Termés. A harmincas évek közepére hitelüket veszítették és kifulladásra jutottak a jobb- és baloldali társadalompolitikai ideológiák, petyhüdtlen lógó vitorlákkal való stagnálásra kényszerítve a hajtóerejükre építő mozgalmak hajóit. A Harmadik Oldal, a népi mozgalom – ha használható még ez a kifejezés – már csak az IKÉ-t találta a porondon, és olyan természetes szövetségesként ajánlkozott a vallási-világnézeti mozgalom kelléktárába, mint a 16. században a szépirodalom. Mivel Erdélyben akkorra az IKE már az egész fiatalságot befolyása alatt tartotta, nem kell csodálkozni azon, hogy itt a népi gondolatrendszernek, a népi művelődési értékek optimalizálásának egyszerűen nem maradt ellenzéke. Viszont a népi mozgalmat is elvonta a gazdaság- és társadalompolitika mezejéről a maga erkölcsi értékrendi térfelére, megtisztítván egyúttal minden materialista szeplőjétől. Az élcsapat, a kolozsvári Főiskola Ifjúsági Keresztyén Egyesület tagjai egyszerűen nem tudták, hogy a programjuk (*Az Ige fényével megvilágított úton kell a mindennapi célok megvalósítására törekedni*) – mely a hetenkénti bibliaórákon állandó életmelegen tartódott –, jelenthet egyebet a gyakorlatban, mint tevékeny szorványmissziót, falumunkát, külvárosmissziót, nép főiskolát, cserkészek és középiskolások, falusi és proletárfiúk nevelését a keresztyén népiség értékei szerint, és a magyar nemzeti múlt, jelen és jövő érdekében. A nyári táborozások is – Szárszóhoz hasonlóan –, előbb csak szigorúan vallási témákat tárgyaltak, később „a magyarság sorskérdései” is hasonló súlyt kaptak, végül pedig az egész egy ifjúsági népdalfesztivál külsőségeit sem mellőzte. Mind a hitbuzgalmi és nemzeti-világnézeti, mind a kegyességi és népi művelődési megnyilvánulások hű tükré volt az *Ifjú Erdély* folyóirat és könyvkiadó, mely az erdélyi művelődési élet egészében is számottevő volt.

A német megszállás miatt elmaradt negyvennégy nyarán a 16. konferencia, a szovjet-román megszállás és a háború elvesztése pedig magukat az addig

követett célokat tette vitathatóvá. Az erdélyi magyar fiatalságot katonai, levente-, vagy munkaszolgálatra vitték, még ténymegállapításra való sem maradt itthon, nemhogy tájékozódásra. Az életben maradottak, akik fogságba kerültek, negyvenöt januárjától jövégettek hazafelé. Itthon a győztesek szervezetei, a kommunista és szociáldemokrata párt, a Magyar Népi Szövetség és ifjúsági vonatkozásban a legfontosabb, a Kommunista Ifjak Szövetsége (később: Haladó Ifjúság) nemcsak minden üldözéssel szembeni védelemmel, de érvényesülési lehetőségekkel is csábították az itthoni nincstelenség nyomorába hazaérkezőket. A kolozsvári diákok – az egyetem a front átvonulása után azonnal folytatta működését – csak az egyházi intézményekben, a Református Teológián és a Báthory-Apor Szemináriumban ("Szent Jóska") találhattak otthonra, a politikai szervezetek ugyanis elhanyagolták ezt a kérdést. Nem csoda, hogy a háború sodorta, elmaradt vizsgálvaívó, valósággal éhező diákok szívesen jártak el az egyetlen diáktársadalmi összejevetelre, a Teológia diákokotthonában „csak úgy, magától” indult péntek esti főiskolai bibliaórákra. Itt maguk között voltak, a Szentírásón kívül sem vezér, sem felügyelő, sem oktató nem lévén, a maguk kérdéseit vitathatták és vitatták szabadon. Természetes hát, hogy a politikai szervezetektől viszolygó diákok mind a FIKÉ tagjainak érezték magukat, felekezeti különbségektől függetlenül (még zsidók is). Az anyaországi népi kollégiumok mintájára, a kommunista kezdeményezésű Móricz Zsigmond Kollégium is csak a FIKÉ védnöksége alatt szerveződhetett – persze, elhallgatva politikai irányzatát –, különben tagok nélkül maradt volna. (Így viszont még otthont is kapott a Teológián.)

Negyvenöt elején a Román Királyság égisze alatt berendezkedett a demokráciának mondott proletárdiktatúra, vége lett a második világháborúnak, elko-bozták a kolozsvári magyar egyetem minden épületét, de hazajöttek, akik hazajöhettek. Rendes nyári konferenciázásra nem volt lehetőség, ezért a FIKÉ a református teológiai ifjúsággal szövetkezve rendezett egy napos konferenciát 1945 június legelején, a kolozsvári Békás kertben.

17. KOLOZSVÁR – BÉKÁSKERT, 1945

Akkor, a pártok, szakszervezetek, mindenféle „demokratikus” szervezetek töméntelen gyűlése között, jelentéktelennek látszott ez a találkozó, mert sem az ott megjelent száz-százötven fiatal létszáma, sem az ott elhangzottak nem tették azt rendkívülivé. Évtizedek múlva derült ki, hogy a keresztyénség elő-ször itt vállalkozott a második világháború után a múlt hibáinak felmérésére és a krisztusi célok elévülhetetlenségének bizonyítására. Az előadók feleletet adtak az erdélyi fiatalság, az erdélyi magyar társadalom későbbi vezetőinek életfontosságú kérdéseire, a Szentírás alapján.

Az első előadást a háború utáni konkrét teendőkről Nagy András teológiai tanár, mindenki szeretett „András bácsija”, a FIKÉ tanár-elnöke tartotta, Jeruzsálemnek a fogság utáni újjáépítése (Nehémiás 3.) példájának alapján. Építeni kell az egyik kézben fegyverrel, másikban vakolókanállal – mondotta –, egymás mellett mindenki, az egész Izráel. Együtt, egymás mellett, semmiképpen

sem egymás előtt, vagy után. A múlt vezérei a rombolás irányítói voltak, az építés Isten tervei szerint folyik, vagy sehogy, akár városfal, akár társadalom, akár emberi lélek épül.

A megalkuvás nélküli tiszta lelkiismerettel lehet csak tiszta jövődő felé haladni – mondta Nagy Géza teológiai tanár prófétai lángolással, Dániel 3. alapján. A Világ Fejedelme, a Hatalom, az Anyag, a Realitás, a Ráció aranybálványá áll az utunkban, csak tiszteletet kér a maga számára, és már mehetsz is a dolgodra. Bolond vagy, ha nem hajolsz meg az előtt a bálvány előtt, melyet mindenki imád! De ha hit nélkül hajoltál meg, más út nem marad számodra, csak az övé. Aki Nabukodonozor hatalmának hódol, az ő igazát, erkölcsi normáit teszi magáévá, nem szolgálhatja többé Izraelnek sem Istenét, sem népét! Lehet, hogy halál vár a hitük és meggyőződésük mellett megmaradókra, de a megalkuvók sikere nagyon átmeneti, a végén saját lelkiismeretük ítéli kárhozatra őket. – Nagy Géza a hívők közvéleményét fogalmazta meg. Ezért nem lehetett Erdélyben „a magyarság érdeke így kívánja” ürügyén még kacérkodni sem, marxizmussal, vagy éppen pártszolgálattal.

A harmadik előadást a győzrelmes zsidó-kérdésről tartotta *Tavaszy Sándor*, a vitathatatlan tekintélyű tudós bátor biztonságával és keresztyénhez illő szelíd szerénységgel, a Bírák 19–21 alapján. A gibeabeliek halálra gyalázzák egy lévita nejét. A férj felhívására egész Izrael hadbaszáll a szörnyű cselekmény megbosszulására, és nehéz harcok árán kiértják a bűnösök védelmére felsorakozó egész Benjámint. Utána rádöbbennek, hogy a testvérmemzetségek egyikét semmisítették meg, gyászba borulva elsiratják Benjámint, és intézkednek visszaállításáról. Ez sikerül is, hiszen az első király már maga is benjáminita. Itt mindenki bűnös és bűnrészes. Ha a másikkban keressük a bűnöst, meg fogjuk találni, és soha nem lesz vége a bosszúállásnak. Keresse mindenki magában a bűnöst, meg fogja találni. Bánja meg, és legalább olyan mértékű jóvátételre törekedjék, amilyen a bűne volt: Mi, nemzsidók, kell a zsidóság helyreállítását biztosítsuk, erőnkön felüli terheket is vállalva. Viszont Benjámin letett a viszontbosszúról; a zsidók se az ellenségeik vádják igazolják, hanem barátaik érveit: tekintsék testvéreiknek a magyarokat, és – amint ahogyan annakidején a hazatérő gályarabok nem akartak bosszút állani a katolikus testvéreiken – fogadják el segítségünket jövődjük, mindnyájunk jövődjé építésére.

Most, fél évszázaddal később szégyenkezve emlékszem vissza, milyen nemtetszéssel fogadtuk a Tavasz tanítását, mert büntelennek éreztük magunkat. Igaz voltát azonban kétségbe nem vonhattuk – inkább elfogadtuk, és ezzel az erdélyi magyarság köréből végleg kizártuk a „zsidókérdést” is, az antiszemitizmust is.

Az 1945–46-os tanévben – nagyon szerény körülmények között bár, de – ismét rendesen üzemelt a kolozsvári magyar egyetem (az orvosi kar nélkül). Sor kerülhetett a Főiskolás IKE „hivatalos” újjászervezésére is. Hogy kik, milyen tisztséget viseltek, azt akkor sem lehetett pontosan tudni, mert a tényleges tevékenység mindig az ifjúság spontán munkálkodása volt. Mindenesetre, elnök előbb Orbán János jogász, később Kovács Ferenc bölcsész volt. Főtitkár Virág Károly teológus, titkár Varga László jogász és Székely Károly teológus.

A kolozsvári egyetemi ifjúság életét régóta zavarta a székelyek és a szilágyságiak rivalizálása, mert mindegyik gátolta a másik kezdeményezésének megvalósítását. Most, a megújuló FIKE szellemében ez a kérdés is megoldódott azzal, hogy mindkét csoport hangadói egyszerűen összeköltöztek a Teológia 18-as szobájába. Akik már lerakott matracokra sem fértek be, a szomszédos szobákban aludtak ugyan, de a napot – mármint szabad óráikat – a 18-as szobában töltötték, ahová a városbeliek és a vidékiek is rendszeresen bejártak. A kolozsvári Főiskolás Ifjúsági Keresztyén Egyesület 1945–1948 közötti (tehát feloszlata előtti utolsó szakaszában folyó) tevékenységét vezető belső 18-as kör (betűrendben): Dobai István jogász, Gálfy Zoltán teológus, Izsáki Zoltán bölcseztan, Komáromy József matematikus, Kovács Ferenc bölcseztan, Nagy Pál bölcseztan, Sipos János teológus és Virág Károly teológus. Ezekhez csatlakozott: Adorjáni Albert teológus, Almásy Anna bölcseztan, Antal Sándor teológus, Bartha Kálmán teológus, Benkő András zeneművész, Bíró Emma bölcseztan, Erdey Irén közgazdász, Fülöp András mat.fiz., Gábos Zoltán mat.fiz., Gellért Sándor bölcseztan, Guttmann Mihály zeneművész, Hirsch Éva teológus, Kelemen Zoltán közgazdász, Kertész Gábor jogász, Kiss Rózsa bölcseztan, Kovács Tibor vegyész, Kozma Endre teológus, László Anna bölcseztan, László-Bencsik Sándor bölcseztan, Marosi Pál geográfus, Mártha Judit bölcseztan, Nagy Aranka teológus, Nagy Márta közgazdász, Orbán János jogász, Pálffy Gizella teológus, Simon István bölcseztan, Varga László jogász, Vántsa László jogász – és egyre szélesedő körben még vagy százötven-kétszáz diák, az időközben Marosvásárhelyre átvitt orvosok nélkül a kolozsvári egyetem akkori legjobbjai. Mindenben segítettek az ifjúság fiatal szénior kedvencei: Juhász István, Nagy Géza, Sárközi Endre, Tonk Emil és Tőkés István. Nagyon fellendült a tevékenység. A péntek esti bibliaórákat három teremben lehetett csak elhelyezni, olyan sok volt a résztvevő.

18. SZUCSÁG, 1946

Nagyon komoly előkészítés után, a FIKE 1946. július 31. – augusztus 4. között, a Kolozsvár melletti Szucságon tartotta 18. nyári konferenciáját, mely – mint később bebizonyosodott – rendkívül nagy jelentőségű, több évtizedre kiterjedő hatású eseménye volt az erdélyi magyar művelődési életnek.

Azok a kérdések, amelyek az 1943-as szárszói konferencián foglalmazódtak meg, amelyeket a 20. század első négy évtizede tett fel, és amelyekre a második világháború olyan kétségbeejtő választ adott – Szucságon reményteljes, távlati célra mutató, konstruktív erkölcsi feleletet kaptak, a pozitív történelmi és népi értékeknek az Ige világosságába helyezésével. Az előadók is úgy hívtak meg, hogy minden világnézet szószólót kapjon, de a hallgatóságból csak az akkorra már beszervezett párttagok hiányoztak: ott volt az egyetemnek nemcsak az ifjúsága, de minden igényes professzora is, és minden addigra hazatért erdélyi értelmiségi. (Például: az esti tábortüzeknél Gellért Sándor szavalt és a leglelkesebb népdaloktató Incze János festőművész volt, a kirándulásokat Tulogdy János professzor vezette stb.) Karácsony Sándor, Németh László, Kodo-

lányi János – akiket az ifjúság hallani szeretett volna – nem tudtak eljönni, pedig részvételük talán a magyarság egészére kiterjeszthette volna a Szucsás-gon megtörtént népi mozgalmi „zárszámadás” hatását.

A csatolt Munkarend szerint a konferencián előadott a református teológia kiváló professzori „hatosfogata” (Gönczy Lajos, Imre Lajos, Maksay Albert, Nagy András, Nagy Géza, Tavaszy Sándor), Benedek Marcell irodalomtörténész, Buza László nemzetközi jogász, László Gyula régész, Szabédi László költő, Szász Pál közgazdász, László Dezső és Sárközy Endre lelkészek és nagyon sok értékes hozzászóló. Minden előadás a „jó előadás” legelsősorandú kellékével bírt: minden hallgató úgy érezte, helyette mondják. Legszebbnek a Maksay Albert előadása nyilvánított az énekek énekéről, nemhiába költő mondta költeményről. Legvitatottabb volt Szász Pál előadása az egymással ismét versengő gazdasági rendszerekről: a liberalizmus híve lévén, a szabad verseny elengedhetetlen voltát hangsúlyozta, óva intett a szocializmusnak mind a náci, mind a kommunista változataitól, de nem bízott a harmadik út eredményességében sem. Mi a legutóbbi oldalán nevelődtünk és ellenérzéssel hallgattuk „a vén kapitalistát”. Diákok próbálkoztak a harmadik út védelmével, persze, gyenge eredménnyel. Nagy Miklós, kiváló mezőgazda, remek okfejtéssel bizonyította, hogy – az iparban nem tudja, de – a mezőgazdaságban annak specifikus, természeti korlátai miatt – melyeket sem a tőke, sem a tulajdonjog át nem léphet –, a szabad verseny egyszerűen azonos a harmadik úttal. Páll Árpád, Móricz-kollégista diák (több társa biztatásával) a kommunizmus álláspontjának kifejtésére vállalkozott, az akkor egészen friss frazeológia merész használatával. A hallgatóságban olyan visszatetszést keltett az őszinte köztiszteletben álló előadó útszéli hangon való sértegetése, hogy még azok is szembefordultak a kommunizmussal, akik addig rokonszenvvel kezelték. (Maga Szász Pál annyira úriember volt, hogy egyszerűen észre sem vette a sértegetést.) Kováts Tibor, Újvári Ferenc és mások hozzászólása sem döntötte el a vitát – ami természetes –, úgy, hogy az folytatódott minden szünetben a konferencia végéig, más, terítékre került kérdésekkel együtt.

Benedek Marcell az erdélyi irodalomról szóló előadása – az előadás egyszerűen tökéletes volt – végén említette, hogy nemrégiben megindult az *Utunk*, a Romániai Magyar Írószövetség lapja. Hozzászólásában Dobai István kifejtette, hogy az „*Utunk* nem a mi utunk”, mert szerkesztői a kommunista hatalom szolgálatára vállalkoztak minden „keresztényen, emberi, erdélyi, magyar, és népi és minden szent érték ellen”, és különben sincs közöttük elsőrangú író. Gálffy Zoltán egy vitathatatlan tekintélyű alkotó hiányát állapítva meg, javasolta Tamási Aron hazahívását. Nagy Pál pedig már kezdeményezte is a kivitelezést, hogy most rögtön írjunk hazahívó levelet Tamási Áronnak. A közönség általános tetszésétől kísérve, a levél a következő ebédszünetben meg is íródott és aláíratott. (Hogy foganatja miért nem volt, azt ezután kell kikutatni.)

A legvitathatatlanabb előadást Buza László, világhírű jogtudós mondta „Kelet és Nyugat határán. Erdély Európában” címmel. A cím nem szabatos, mert arra utal, mintha Kelet és Nyugat helymeghatározások volnának, holott azok csak irányt jelölnek, hiszen a Föld gömbalakú – mondta Buza. Tiszteletreméltó, hogy Erdélyt a központba – a választóvonal középvonalat is jelent – akarja

helyezni, de ellenkezik a tények objektivitásával. Másik oldalról szokás most „bűnös nemzetnek” minősíteni népünket, holott a jog csak egyéni bűnösséget ismer, kollektívet nem. A győztes hatalmakat nem a magyarság bűnös, vagy ártatlan volta, hanem egyedül államuk érdeke irányította. Lengyelország és Bolgárország osztozik a mi sorsunkban, mert a főhatalmi övezethatárok a háború következtében eltolódtak. A háborúnak részünkről való elvesztését „felszabadulásnak” titulálni nemcsak gyermekes, de káros is, mert kötelezettségeink súlyosságán nem változtat, viszont logikai érveinktől fosztjuk meg vele magunkat. Abban reménykedni, hogy a nemzetközi jog igazságot fog szolgáltatni valakinek a hatalmi kényszerrel szemben, naivitás, hiszen a jog mögött a hatalom kényszere áll. A jogot garantáló kényszerhatalom felett csak egyetlen befolyásoló tényező létezik, a jog értékmérője, az erkölcs, az embernek a helyesről akotott meggyőződése. Ez pedig a mai emberiség esetében a kereszténység vallási tanításain alapszik (Sztálin is sajátjaként hivatkozik a Tízparancsolat „Ne ölj!” és „Ne lopj!” parancsaira.) Senki sem tagadja a Szeretet parancsát, sem pedig a Béke és Méltányosság egyetemes kívánatos voltát. Mindenki elfogadja a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség jelszavait, bár különböző értelmezéssel: Nyugat a szabadságra, Kelet az egyenlőségre helyezi a hangsúlyt. Mi, akiket nem terhel a mások feletti uralom felelőssége, hirdessük a Testvériség primátusát. Hogy kié legyen Erdély az egymást gyűlölő embercsoportok közül? – annak eldöntése nem rajtunk áll. De élhetünk azért, munkálkodhatunk azért, hogy az Isten törvénye szerinti Szeretet, Béke és Méltányosság elkötelezettjei legyen. Tehát „*Erdély legyen Isten országa!*”

Megilletődött csend fogadta a roppant jelentőségű kijelentést. Dobai István alig tudta elmondani a szokásos köszönő szavakat. Csak László Dezső hozzászólása kísérelte meg az elhangzottak méltatását a mindennapok nyelvéen. Azonban a konferencia hátralévő részében, minden szünetben a konferencia központi mondanivalójává lett *Legyen Erdély Isten országa!* értelmét feszegette a hallgatóság, erre tértek ki az előadók a következő napokon, ezt vitatták a bibliaórákon. Később is, az iskolaév alatti összejövetelek beszélgetéseiben és vitáiban is e köré a mondat köré csoportosították a szucsági konferencia eredményeit. Minden konferencián, találkozáson az aktív résztvevők legalább olyan fontosak, mint az előadók. Nemcsak hozzászólásaikkal fokozták az előadások hatását, de még inkább azzal, hogy a szünetekben spontán kialakuló beszélgető csoportok ezekhez – az ifjúság előtt tekintéllyel bíró, de hozzájuk közelebb álló értelmiségiekhez – csatlakoztak. Legalább néhányukat feltétlenül említenem kell: Asztalos Sándor jogász, Borbély Samu matematikus, Csík Lajos biológus, Dezső Lóránd csillagász, Fényes Imre fizikus, Gellért Sándor költő, Gyűjtő Sándor, Imreh István, Markos András közgazdászok, Ferenczi Júlia, Fuhrmann Károly, Gy. Szabó Béla, Incze János képzőművészek, Nagy Miklós és Szövérdy Ferenc mezőgazdászok, Jakó Zsigmond és Juhász István történészek, Grépály András, Kállay Ernő, Szabó Péter orvosok, Szabó T. Attila nyelvész, Ferencz János, Morvay Pál, Nagy Géza, Sárközy Endre, Sipos Géza tanárok, és külön kiemelandó „a legszeretetre méltóbb IKÉ-s szénior”, Tonk Emil orvos. – Ezek, és a hozzájuk hasonló, semmiféle politikai és ideológiai kényszert nem szolgáló értelmiségiek részvétele biztosította a konferencia

építő, szabad, keresztyén gondolatrendszerének kialakítását és hosszú időn át való érvényesülését.

Talán, ha a szucsági konferencia után, a FIKÉ nem fordult volna ilyen határozottan az erkölcsi megalkuvás ellen, a kommunisták és a kollaboránsaik sem kezelték volna olyan ellenségesen sem a mozgalmat, sem az abban résztvevő személyeket. A Móricz Zsigmond Kollégium tagjait eltiltották a további részvételtől, és nem engedték sajtónyilvánossághoz a mozgalmat. (Most derült ki, hogy negyvennégy óra óta a sajtó a kommunista párté.) Hirsch Éva, a „legaktívabb fíkés”, hiába gyorsírta le a szucsági konferencia egész anyagát, nem lehetett megjelentetni. Egy IFJÚ ERDÉLY próbaszámban is hiába kísérelték meg a konferenciának legalább az ismertetését, azt annyira átjavította a „jóindulatú” cenzúra, hogy rá sem lehetett ismerni: egyszerűen kihagyták mindazt, ami érdekes volt, és közöltek helyette olyasmit, ami ott el sem hangzott.

Az 1946–47-es tanév idején fokozódott a politikai nyomás nemcsak a FIKÉ-n és más egyházi tevékenységen, hanem az egész ifjúságon és az egész erdélyi magyarságon. A Haladó Ifjúság előszobájául létesített „Demokratikus” Diák-szövetség – azóta is rendszeresen alkalmazott kommunista recept szerint – a maga „magyar egységébe” akarta vonni a FIKÉ-t is, és minden diáktársadalmi tevékenységet. Előbb csak versenytársként viselkedett, de a következő évben már határozott elnyomóként.

19. EGERBEGY, 1947

Még a mérsékelt korszakban, 1947 nyarán került sor a 19. konferenciára, Aranyosegerbegen. Talán a nemkeresztyének távolmaradása (személyekben és témákban egyaránt) tette, hogy ez a konferencia volt a legmeghittebb, legcsaládiasabb, legközvetlenebb konferenciája az erdélyi keresztyén ifjúságnak. A társadalom és a közélet nagyjai nem jöttek el ide, de helyettük itt voltak kedves szénioraink, a régi IKÉ-sek, és nagyon szép számmal, nem-diák fiatalok.

A súlyos cenzúra miatt nem sikerült nyomtatott műsort kiadni, és más írott dokumentumot sem lehetett felkutatni az előírányzott témákra és előadásokra vonatkozóan: Sem alulírott, sem Virág Károly, Antal Sándor, Székely Károly – a konferencia szervezői – nem emlékeznek a részletekre. Tavasz Sándor jelenléte és előadása biztos, a Sárközy Endre, Sipos Endre, Szövérdy Ferenc kiváló mezőgazdász és Tonk Emil szereplése úgyszintén.

A konferencia második napján volt Romániában az infláció megállítását célzó pénzbeváltás: nemcsak az ellátásra hazulról hozott pénze lett semmivé az összegyűlteknak, de a hazautazáshoz szükséges vasúti jegy ára is. A remek hangulatú konferenciát félbe kellett szakítani, az ifjúságot hazaküldeni. Isten azonban a kárt is haszonra tudja fordítani: Az ifjúság nagy csapatokban, gyalog vonult haza Erdély minden részébe, felejtethetetlen élményeket nyújtó „FIKE-ANABASIS”-szá változtatva az egerbegy nyári konferenciát.

Az 1947–48-as iskolai év felénél hivatalosan is proletárdiktatúra lett Romániában. A kommunista sajtó három év alatt úgy előkészítette, hogy senki sem félt már tőle. Még az iskolák államosítása is a közóhajra támaszkodott, fenntartásuk – az állam galád politikája következtében – elviselhetetlen anyagi terheket rótt az egyházakra. A bankok, bányák, gyárak államosítása sem tűnt sérelmesnek. A nyílt osztályharc, a kuláklista, a származás alapján való új diszkrimináció azonban már a kommunisták ellen fordította a közvéleményt, bármilyen ravaszsággal is próbálták azokat a társadalomra tukmálni. (Ne feledjük: az erdélyi magyarságnak 85 %-a nem volt proletár!)

Nyilvánvaló, hogy a kommunista rendszer származás szerinti diszkriminációja, mind határozottabb magyarellenessége, és egyre érezhetőbb ateista agresszivitása, a Főiskolás Ifjúsági Keresztyén Egyesület minden összejövetelén beszédtema volt. Az ellenséges hatalommal szembeni helyes viselkedés kérdése nem volt vitás: Nem ellenállni, de nem szolgálni! Akik ezt egyéni karrierjük, vagy a „magyarság érdekei” szempontjából károsnak ítélték, kiálltak sorainkból, és a magyarellenés rendszer szolgálatába állottak. (Sokan tényleg tettek is szolgálatot népüknek és egyházuknak.)

Az eddigi konferenciák legfőbb szervezője, Virág Károly időközben végzett, és egyházkerületi utazótitkárként tevékenykedett. Az ő elszánt, konok igyekezete nélkül szó sem lehetett volna a Zsibón, 1948. augusztus 11–15. között megtartott 20. konferenciáról. Ehhez, az akkori körülmények között nemcsak ügyesség és bátorság, de még diplomácia is kellett. Megszerezni az engedélyeket (az ellenséges hatóságoktól), összeállítani a műsort, az előadók névsorát, sőt, még meghívót is nyomtatni – nem volt könnyű. Igaz, hogy csak szigorúan vallásos témákat lehetett tárgyalni, hogy az előadók csak lelkészek lehettek, hogy nem volt szabad „konferenciának” nevezni, és hogy megjelent ott már az addig ismeretlen – később annál szomorúbban megismert – „imputernicsit”, a vallásügyi szekus. Az előadók: Imre Lajos, Juhász István, Kozma Tibor, Maksay Albert, Molnár Dezső, Nagy András, Nagy Géza, Tavaszy Sándor és Vásárhelyi János – egyházunk kiválóságai voltak ugyan, de – nem voltak képesek eloszlatni a külső társadalmi borút. Juhász István és az „öreg” Nagy Géza helyzetelemző fejtegetései maradtak emlékezetesek. Szünetekben a készülő új egyházi törvénykönyvet és a kommunista kormány riasztó intézkedéseit vitatta a közönség. A régi tábortüzek helyett most esti áhítat zárta a napot. Ezt mindenki helyénvalónak is érezte. Úgy adta Isten, hogy az utolsó áhítatot tartó Kozma Endre vigasztaló és biztató szavakat tudott mondani Erdély magyar református fiatalságának, Zsibón, 1948 augusztusában, az utolsó FIKE konferencián.

* * *

Magában szemlélve az erdélyi IKE tevékenységét, nem becsülhetjük túl annak jelentőségét, még annak a figyelembevételével sem, hogy – semmiféle

más művelődési fórum Erdélyben nem lévén – az IKE találkozók elhangzottak az egész erdélyi magyar értelmiség állásfoglalásai voltak. Az anyaországi fejlődéssel vetve azonban egybe – ahol máig nem történt meg sem a modern vallási mozgalmak, sem a népi gondolatrendszer, de még a divatjamúlt politikai rendszerek zárszámadása sem, ahol az erkölcsi Igaz és Szép vonalán elért nagyszerű eredmények értékét lerontotta az erkölcsi Jónak, a helyes viselkedés normáinak elhanyagolása, s amelynek korrigálásához aztán ötvenhatban az egész nemzet áldozatos melléállása kellett, – szembetűnnek az erdélyi fejlődés igazi értékei. Igaz, Erdélyben jelentéktelen volt a hatalom kísértése, de annál nagyobb volt annak kényszere. Hogy az erdélyi magyarság helyt tudott állni, abban döntő szerepe volt kérdéseinek az ige fényével való megvilágításnak, amely elutasítja még a Szentírásnak is a szeretettel nem egyező magyarázatait, a szocializmus osztálygyűlöletét és munkakényszerét testvériséggé alakítja, a kultúra fundamentumának pedig a nép által elfogadott, klasszikussá és egyetemessé csiszolt hagyományok értékeit tekinti.

* * *

Mivel az emlékezet hiányos, és még rövidebb idő múlva is sokat felejt, mások meghallgatását is javasolja és kéri a visszaemlékező.

ÁKOS BÉLTEKY

IKE CONFERENCES IN TRANSYLVANIA ABSTRACT

The Youth Christian Association (abbreviated in Hungarian as "IKE") was formed in Transylvania in the twenties, slightly differing from the international movement originating from England (Y.M.C.A.) in the former being an organization oriented rather toward religious life and view of the world than one with a social objective, as one of the Christian revival movements of that time. Since, by the mid-thirties, ideologies of both the right and the left social political wings got run down, the IKE operating within the Reformed Church considered the national movement its natural ally and, accordingly, it included in its ideological repertoire elements of the popular way of thinking. Amidst the historical circumstances of the Second World War, special emphasis was placed on the future of the Hungarian nation in the program (classes of religion, missions, camping tours) of the leading team of IKE, the Student Youth Christian Association (abbreviated as FIKE) of Kolozsvár. The manifestation of religious zeal, national, ideological and godly culture is expressed through the Ifjú Erdély (Young Transylvania) publisher of magazines and books. After the conference in June, 1944 was cancelled, another conference was organized for June, 1945 jointly by FIKE and the reformed theological youth. Only several decades later did it turn out that it had been at the 17th Conference organized in Békáskert (Kolozsvár) that Christianity for the first time after the Second World War attempted to assess the shortcomings of the past and to restate the undying Christian objectives. The lecturers tried to give an answer relying on the Holy Writ to the vital questions asked by the youth of Transylvania and the would-be leaders of the Hungarian population in Transylvania. FIKE, officially reorganized in 1946, held its 18th Summer Conference in Szucság, which appeared to have had a major impact on the Hungarian culture in Transylvania for several decades. The questions addressed at the conference in Szárszó, back in 1943, concerning the first four decades of the 20th century and answered by the

catastrophy of the Second World War, here received an optimistic reflection with a perspective for the future and a constructive moral.

If, perhaps, FIKE had not turned against moral opportunism in such a determined way following the conference at Szucság, the communists and their collaborators would not have treated the movement and its participants in that hostile manner. Political oppression directed towards the Hungarians increased in 1946-1947. As far as FIKE was concerned, this meant that the Democratic Students Organization, which had been a competitor and then turned into a determined oppressor, wanted to incorporate FIKE. Still in the moderate period, but already in the age of censure, the 19th Conference was organized in Egerbegy in the summer of 1947, which the participants would recall as the most intimate of all conferences. With the official onset of proletarian dictatorship, the 20th and at the same time the last conference was held in Zsibó in the August of 1948, at which lecturing priests were allowed to discuss strictly religious topics, assisted by the officer of Securitate on religious matters. Taken in itself, the role of IKE in Transylvania should not be over-estimated. Compared to the development in the mother country, however, the true value of the Transylvanian movement can be assessed.

MEGHÍVÓ

A
FŐISKOLÁS IFJÚSÁGI KERESZTYÉN
EGYESÜLET XVIII. NYÁRI
KONFERENCIÁJÁRA

F. I. K. E. ELNÖKSÉGE KOLOZSVAR
MALINOVSKI-TÉR 13.

IMPRIMAT

7.

Malinowski

Malinowski

Malinowski

Malinowski

SZUCSÁG

1946. JÚLIUS 31-TŐL AUGUSZTUS 4-IG

A Szénior Osztály Konferenciája.

A Szenior Osztály a jelen meghívóban közölt helyen, Szucságon, a főiskolás konferenciát megelőző napon és annak első napján, azaz július 30–31. napjain konferenciát tart, amelyre a Sz. O. tagjait szeretettel meghívjuk.

A konferencia munkaterve a következő:

Július 30. Kedd:

D. e. 9–11-ig: Bibliaóra. Luk. 19: 41–44. (Tócs Tibor.) 11–12-ig: A Szenior Osztály múltja és jelen helyzete.

D. u. 5–7-ig: A magyar jellem megújulása. (Dr. Tavasz Sándor.)

Július 31. Szerda:

D. e. 9–11-ig: Bibliaóra. Luk. 10: 38–42. (Ady L.) 11–12-ig: A Szenior Osztály legsürgősebb teendői. (Horváth György.)

D. u. 5–7-ig: A Szenior Osztály legsürgősebb teendői. (Folytatás. Horváth György.)

A program főbb része: Táborláz, esti áhítat, imaóra a főiskolás konferenciával együtt, vagy annak a programjában megállapított időben. Jelentkezéseket a FIKÉ címére küldjük.

TUDNIVALÓK.

1. A konferencia helye: Szucság (Kolozs m.) Dia-konissza Otthon. (Kolozsvar—Nagyvárad vonalon, állomás, posta helyben.)

2. A konferencia ideje: 1945 július 31-én reggel kezdődik. Érkezésre alkalmas vonatok: Kolozsvarról indul: személy 400, 1655, 2200, Várad felől Szucságra érkezik: 540, 635, 1820.

3. Részvétel: Hívjuk az egyetemet, főiskolák, akadémiák, hallgatókat és hallgatókat, a leány- és fiúközépiskolák tanítónő- és tanítóképzők VII—VIII-ikos tanulóit, valamint az érdeklődő szeniorainkat. —

4. A konferencia költség: Jelenkezési díj 2500 lej. Ellátási díj napjára 2500 lej. Valamint személyenként az egész konferenciára 2 kgr. liszt és 3 dl. olaj (napi áron pénzben is kifizethető.)

5. Ellátás: A konferencia résztvevői a szucsági Dia-konissza Otthonban lesznek elszállásolva. Ugyanott étkeznek is. Közös étkezés júl. 31-én reggeltől aug. 4 estig lesz.

6. Segélyben csak nagyon indokolt esetben részesítünk valakit, tekintettel arra, hogy a FIKÉ-nek a konferenciára semmi anyagi alapja nincs. A segélykérést azonnal jelentsük a központnak legkésőbb július 24-ig.

7. Hozzunk magunkkal: lepedőt, pokrócot, párnahaját, kést, villát, kanalat, tányért, bibliát, énekeskönyvet, igazolványt. Fényképezőgépünket, hangszereinket ne hagyjuk otthon.

8. Kirándulást tervezünk vasárnap d. u. Szucság környékére. *Fürödni minden nap lehet 1—5-ig.* Hozzunk magunkkal fürdőruhát.

9. A jelentkezés utolsó napja július 24. Jelenkezéseket a következő címre küldjük: FIKÉ. Előnökség. Cluj. Ref. Teologia. Malinovszky-tér 13.

10. A munkatervben változások állanak elő abban az esetben, ha Karácsony Sándor és Lükő Gábor megérkezik. Ebben az esetben meg is nyúlhat a konferencia.

Tábornokaink meghívottak: Asztalos István, Gellért Sándor és mások.

Azonnal jelentkezünk, hogy ne legyenek zavarok.

Találkozunk Szucságon!

MUNKAREND:

		Július 31, szerda	Augusztus 1, csütörtök	Augusztus 2, péntek	Augusztus 3, szombat	Augusztus 4, vasárnap
6 30		É B R E S Z T Ó				
7 30		R E G G E L I				
8	Bibliára		Meddig sántikáltak kékfele? I. Kir. 18: 17—21.	'Ézus: Én vagyok a juhoknak ajtaja. án. ev. 10: 1—11.	Az aratni vgló sok, a munkás kevés. Máté 9: 35—33	ISTENTISZTELET. Igét hirdet: Dr. Gönczy Lajos theol. prof.
9 30	Előadás megbeszélés-sel	Hív az Isten. (Megnyitó áhítat.) Dr. Nagy András. theol. prof.	Keresztényen. hűség. (Énekek éneke.) Maksay Albert theol. prof.	Nagyobb van Itt Salamonnál. Prédikátor könyve) László Dezső theol. magántanár	Keresztényen életgyakorlat. (Pld.-besz. Könyve) Dr. Imre Lajos theol. prof.	
11 30	Előadás	A huszonöt éves FIKÉ. Dr. Imre Lajos theol. prof.	Az erdélyi irodalom az utolsó 25 évben. Dr. Benedek Marcell e. prof. (bizonytalan)	Erdélyi ipar és mezőgazdaság Dr. Szász Pál EMGE elnök.	Az erdélyi tudományosság lehetőségei. Dr. László Gyula e. prof.	
1 00		E B É D				
5 00	Előadás megbeszélés-sel	~~A magyar jellem megvilágítása~~ ~~Dr. Farkas Sándor theol. prof.~~	Kelet és Nyugat határán. Dr. Buza László e. prof.	A szellem szabadsága. Szabédi László író	Egyházunk helyzete s jövőbeli szerepe népünk szolgálatában. Dr. Nagy Géza theol. prof.	KIRÁNDULÁS.
6 30	Áhítat	Áhítatot tartja : Sárközy Endre lelkész.	Áhítatot tartja : Farkas Jenő vallástanár.	Áhítatot tartja : Meier István vallástanár.	Áhítatot tartja : Sántha Pál vallástanár.	
V A C S O R A 7 órákor. Minden este 8:30-kor T Á B O R T Ű Z. Vasárnap este 8:30-kor Z Á R Ó Á H I T A T.						

TEOLOGIA REFORMATA
Cluj, Malinovszky 13

IMPRIMAT

MEGHIVÓ

AZERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
NYÁRI LELKIGYAKORLATÁRA

XX.

ZSIBÓ

1948 AUGUSZTUS HÓ 11-TŐL 15-IG

TUDNIVALÓK

1. A lelkigyakorlat helye: Zsibó-Jibou. (Szilágy vm.)
Ref. templom. Vasutállomása van, a szamosmenti vasut
egyik csomópontja.

2. A lelkigyakorlat ideje: 1948 augusztus 11-én,
szerdán délután kezdődik.

3. Részvétel: Hívjuk az Egyetem, főiskolák, akadé-
miák hallgatóit és hallgatóit; a leány és fiuközép-
iskolák, a tanítónők és tanítóképzők VII—VIII-os ta-
nulóit, valamint az érdeklődő szeniorokat. Kérjük a
kat, akik nevükre szóló meghívót kaptak, hogy a hi-
vást adják tovább olyanoknak, akik érdeklődnek és
szívesen eljönnek a lelkigyakorlatra.

4. Költségek: Jelentkezési díj 80 lej. Ellátási díj
napjára 60 lej, valamint a lelkigyakorlat egész idejére
2-5 kgr. liszt és 2 és fél dl. olaj, vagy zsír.

5. Ellátás: A konferencia résztvevői az iskolákban
(fiuk), valamint a gyülekezet családjaival (lányok) kap-
nak szállást. Közös étkezés kezdődik augusztus hó 11-én
este és tart 15-éig. vasárnap estig.

6. Hozzunk magunkkal: Lepedőt, pokrócot, párna-
haját, kését, villát, kanalat, tányért, bibliát, énekes-
könyvet, Mi dalainkat, igazolványt.

7. Fürödni mindennap lehet ebéditől délután 5-ig a
a közelben folyó Szamoson. Hozzunk magunkkal für-
dőruhát. A konferencia után közös kirándulás, való-
színű a Cikói szoroshoz.

8. Jelentkezés utolsó napja augusztus 5. A jelent-
kezéseket a következő címre küldjük: Virág Károly
Cluj, Malinovszky-tér 3.

Jelentkezz minél hamarabb!

MUNKAREND:

		Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap
7 - 1/9		FELKELÉS. REGGELI				
1/9-10-ig	Bibliaóra		„Teremté Isten az embert” I. Mózes 1: 26-31.	„Mit cselekedtél?” I. Mózes 3. 1-13.	„Nem a láthatókra nézünk.” II. Kor. 4: 1-18.	Istentisztelet. Igét hirdet: Vásárhelyi János püspök
1/11-12-ig	Előadás megbeszéléssel		„És látá Isten, hogy jó.” I. Mózes 1: 31. Kozma Tibor.	„A kárhozat minden emberre elhatott” Molnár Dezső	„Új teremtés.” II. Kor 5: 17. Maksay Albert.	
12-1		ÉNEKTANULÁS, JÁTÉK.				
1-5		4-5-ig Megnyitó áhitat. Dr. Nagy András	EBÉD, SZABADFOGLALKOZÁS, FÜRDÉS			
5-1/7-ig	Előadás megbeszéléssel	„Emlékezzetek meg a ti előjáróitokról.” Dr. Juhász István	„Helyesen hasogatni az Igazság beszédét” Dr. Tavaszy Sándor	„Őt tette az anyaszentegyház fejévé” Dr. Nagy Géza	„Ti a Krisztus teste vagytok” Dr. Imre Lajos	4-5. Beszámoló. Vezeti: Imre Lajos Záróistentisztelet. Prédikál: Dr. Nagy András
1/7-7-ig: IMA ÓRA			7-8-ig: VACSORA			
1/9-től	Áhitat Tartja:	Sántha Pál	Gálly Zoltán	Sárközy Endre	Kozma Endre	

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Budapest, 1994/3-4

DÓKA KLÁRA

A VÁCI EGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR TÉRKÉPGYŰJTEMÉNYE

Az érseki, püspöki székhelyeken és a szerzetesrendek kezelésében működő katolikus nagykönyvtárakban csaknem másfél millió kötetet tartanak nyilván, amit gazdag különgyűjtemények egészítenek ki. A mai könyvtárak közül néhánynak alapjai a középkorig nyúlnak vissza (pl. Esztergomban, Pannonhalmán), mai arculatuk azonban viszonylag későn, a török kiűzése után alakult ki. A győri püspöki könyvtárat 1688-ban, a pécsit 1746-ban, a veszprémit 1770-ben, az egrit 1781-ben, a kalocsait 1784-ben, a vácit viszont csak 1871-ben szervezték újjá.

A püspöki könyvtárak gyarapodásával kapcsolatban fontos volt az 1611-es nagyszombati tartományi zsinat határozata, mely szerint a püspökök és kánokok kötelesek voltak könyveiket az egyházra hagyni. A trentói zsinat 1563-ban intézkedett a papnevelő intézetek felállításáról. Az itt folyó oktatómunka természetesen szükségessé tette a szemináriumi könyvtárak megszervezését is, melyek közül az első felállítása – Nagyszombatban – Oláh Miklós nevéhez fűződik. A többi iskolai gyűjteményt csak a 19. században hozták létre (pl. Székesfehérvárott 1802-ben, Egerben 1852-ben). Azokon a püspöki székhelyeken, ahol ma nem működik szeminárium, e gyűjtemények is az egyházmegyei könyvtárak részei lettek. Az egyházmegyei könyvállományt gyarapítják ezen kívül a pap nélkül maradt plébániákról, a hagyatékokból származó kötetek is.¹

A váci püspökség és szeminárium könyvgyűjteménye a 18. században folyamatosan gyarapodott. Különösen nagy gyűjtő volt Migazzi Kristóf, aki koadjutorként, majd püspökként 1756-tól 1786-ig állt az egyházmegye élén.² Mint ismeretes, időközben elnyerte a bécsi érseki széket, és e kettős tisztségét rosszálló II. József a váci püspökségről lemondatta. Ekkor mintegy 20 000 Ft-ért eladta könyvtárát Batthyány Ignác erdélyi püspöknek. 1930-ban a váci püspöki könyvtárban 51 872 kötetet, 1965-ben – a volt szemináriumi könyvtárral együtt – 81 200 kötetet tartottak nyilván. A jelenlegi állomány kb. 85 000 darab.³

1 Kovách Zoltán: A magyarországi katolikus egyház könyvtárának jelentősége a tudományos kutatás szempontjából. In: Régi könyvek és kéziratok. Bp. 1974, Országos Széchenyi Könyvtár. 227–231.

2 Chobot Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára. 1. rész: Az intézmények története. Vác, 1915, Dercsényi Dezső vállalata. 47.

3 Csapody Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987, Gondolat. 373.

A könyvtári gyűjteményekben a hagyományos anyag mellett kéziratokat, térképeket és metszeteket is őriznek. A kéziratokról 1979 óta készülnek egységes szempontok szerint katalógusok, a térképgyűjtemények viszont – néhány kivételtől eltekintve –, nem váltak ismertté.⁴ A térképek hovatartozását illetően sok a bizonytalanság a könyvtárak és a levéltárak között, és a gyűjtőkör vonatkozásában nem is alakult ki egységes gyakorlat. Mindig a levéltárakhoz tartoznak a birtokra vonatkozó, kéziratos térképek, a különböző egyedi rajzok, valamint azon litografált vagy nyomtatott kataszteri lapok, melyeket birtokrészek, erdőterületek rögzítésére alaptérképként használtak. Az egyes nyomtatott térképek, melyek hagyatékokból, vagy külön ajándékozás nyomán kerültek a gyűjteményekbe, besorolhatók a könyvtárakba és levéltárakba is, de az atlaszok, megye- és várostérképek, hegyrajzi, közigazgatási, statisztikai térképek általános jellegüknél fogva a könyvtári együttesek tartozékai.

Mint a közölt mellékletekből látszik, a Váci Egyházmegye Könyvtárában 321 egyedi térképet, 62 atlaszt, 16 tekercset tartanak számon. Az őrzési mód és tematika szerint rendezett gyűjtemény első pillantásra torzónak tűnik, de ha tüzetesebben megvizsgáljuk, látható, hogy igen értékes együttessel állunk szemben. A térképeknek csak 1/3-a hazai kiadású, a többi külföldi. Utóbbiak közt is vannak azonban nagy számban magyar vonatkozásúak, az egyházmegyét, vagy egész Magyarországot ábrázolók.

A Magyarországra vonatkozó nyomtatott dokumentumok közül a legrégebbek a megyék térképei. Már a 18. század első felében elkészült az ország valamennyi megyéjének rajza, Mikoviny Sámuel királyi „matematikus” munkájaként. Mikoviny, korát technikai színvonal szempontjából meghaladó térképei nem öncélú rajzok voltak, hanem mellékletként szolgáltak Bél Mátyás országleírásához.⁵ Mikovinynek sok követője volt, akik alkalmanként a kamara vagy egy-egy birtokos szolgálatában álltak, majd az 1770-es évektől a királynő rendeletére a vármegyék is alkalmaztak mérnököket. A Váci Egyházmegye területén Balla Antal Pest megyében, Vertics József Csongrád megyében, Virágh Ferenc Nógrádban, Bedekovics Lőrinc a Jászságban játszott fontos szerepet. A legjelentősebb köztük Balla Antal volt, akinek szép kiállítású megyetérképe 1793-ban Bécsben jelent meg nyomtatásban.⁶

A váci gyűjteményben is megtaláljuk Görög Demeter 1802-től megjelent Magyar Atlaszát, melyet Márton József fejezett be.⁷ Az atlasz szerkesztése úgy történt, hogy a rendelkezésre álló, addig legkiválóbb megyetérképeket lekicsinyítették.⁸ Görög Demeter munkájának eredményeit felhasználva készítette el 1806-ban a nádor segédtitkja, Lipszky János részletes, a kutatás-

4 Ilyen kivétel a Debreceni Kollégium könyvtárának kiadványa: A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa. Földrajz – geográfia. Debrecen, 1986. /Régi Tiszántúli Könyvtárak 3./

5 Egy részük megjelent nyomtatásban, hasonlóképpen újabban a Bél Mátyás-féle kézirat is.

6 Váci Egyházmegyei Könyvtár (VEKt.) No. 453. Fodor Ferenc: Balla Antal élete és műszaki munkássága. Bp. 1953, Budapesti Műszaki Egyetem. /Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok/.

7 VEKt. No. 373–374.

8 Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál: Magyarország régi térképeken. Bp. 1989, Gondolat. 25.

nál ma is jól használható országtérképét, mely további kiadványok alapja lett. E munka azért volt fontos, mert a helymeghatározást következetesen, minden település vonatkozásában végigvitte, így azok távolsága megállapítható volt. E lényeges szempont miatt az egyházigazgatási térképek készítői is támaszkodtak Lipszky mappájára. A váci gyűjteményben összesen 21 ilyen térképet őriznek.

Az egyházmegye térképe, mely Vácott nem található, a 18. század végén Bécsben jelent meg, Franz Weisz metszette. Ebből az időszakból csak egy hasonló munka ismeretes, a Pécsi Egyházmegye sematikus rajza, mely szintén ritka a hazai gyűjteményekben. Az első korszerű egyházigazgatási térképet Pávai Sámuel, az alig ismert uradalmi mérnök rajzolta a Kalocsai Főegyházmegyről, majd az említett vármegyei rajzok, illetve Lipszky munkája nyomán sorra jelentek meg az egyházmegyék ábrázolásai.⁹

A Váci Egyházmegye 1812-ben kiadott térképe – Schuhajda Mátyás püspök-uradalmi mérnök munkája –, Balla Antal említett megyetérképét tekintette kiindulásnak. E mappa 1848-ban újra megjelent.¹⁰ A gazdagon díszített rajzon látható a székesegyház homlokzati rajza, valamint Vác távlati képe, a háttérben a Naszály hegygel.

Hasonló városképpel díszítette egyházigazgatási térképét Pongrácz János (Székesfehérvári Egyházmegye) is, aki magyar származású, osztrák hadmérnökként a második katonai felmérés alkalmával, 1806-tól tevékenykedett Magyarországon.¹¹ A kortársak a legjobb reformkori egyházigazgatási térképnek a Veszprémi Egyházmegye 1841-ben megjelent rajzát tartották,¹² melyet Vizer János, kiváló geometra és műszaki szakíró készített. E sorban meg kell még említeni az Egri Főegyházmegye térképét is, mely hasonló módszerekkel készült, de csak 1856-ban adták ki.¹³ A 19. század második feléből a Váci Egyházmegyről nem ismerünk térképkiadványt. A területet 1914-ben a csanádi egyházmegyes Karbuczky Károly, 1927-ben Oltványi József vecséstelepi plébános rajzolta le.¹⁴

1891-ben Ortway Tivadar és Hrubant László történeti sorozatot készített Magyarország középkori egyházmegyéiről, melyet a korabeli állapot térképe egészít ki. A váci gyűjteményben e kiegészítés található.¹⁵

A Váci Egyházmegyei Könyvtárban őrzött, 19. század közepéig megjelent magyar vonatkozású térképkiadványok a bécsi, budai, pesti nyomdákban készültek. 1791-ben jelent meg Korabinszky János statisztikai munkája, melyet budai nyomda állított elő,¹⁶ Bécsben készült az említett Görög-féle atlaszon kívül Aszalay József hét szelvényből álló, *Mappa generalis topographico-ecclesiastica-statistica Regni Hungariae ...* című atlasza, mely köz- és egyházigazga-

9 Fodor Ferenc: Magyar térképfírás. Bp. 1952. (A Térképészeti Közlöny különfüzete, 15.) 125.

10 VEKt. No. 1. (I. sz. mell.)

11 Uo. No. 3. (II. sz. mell.)

12 Uo. No. 6. (III. sz. mell.)

13 Uo. No. 7. (IV. sz. mell.)

14 Uo. No. 451–452.

15 Uo. No. 352. (V. sz. mell.)

16 Uo. No. 368.

tási térkép is volt egyszerre.¹⁷ Pesten nyomtatták Blaschnek Sámuel Schedius Lajos kiadásában megjelent (1833) atlaszát, mely Magyarország, Horvátország, Erdély úthálózatát ábrázolja.¹⁸ A múlt század közepéig a nyomtatott térképek készítésében fontos szerepet kaptak a térképmetszők.¹⁹ Az első magyar térképmetsző, Binder János Fülöp 1735-ben Pozsonyban született, és 1760-ban telepedett le Budán. 1765-ben Veszprémben született Berkeny János, aki nemes ifjúként Bécsbe költözött, hogy ott mesterségét gyakorolja. Hazatérve igen sok térképet metszett, ő készítette a Görög-féle atlaszhoz a Liptó, Csanád, Csongrád, Győr, Pest, Baranya stb. megyei lapokat. E gyűjtemény munkálataiban két oszt-rák térképmetsző: Bernát Biller és Hieronymus Benedicty, valamint a mestersé-gét művészi szinten űző Karacs Ferenc is részt vett.

Karacs Ferenc a legfontosabbnak tekintett magyar metsző²⁰ 1770-ben Püs-pökladányban született, 1787-ben került a debreceni kollégiumba. Először lel-késznek készült, de itt nagy kedve támadt a térképek készítéséhez. 1793-ban Pestre költözött, hogy a mérnöki ismereteket elsajátítsa, majd bécsi meste-rektől, Czottnertől és Junkertől²¹ tanulta a rézmetszést. 1838-ban bekövetke-zett haláláig 88 munkája vált ismertté. Legnagyobb vállalkozása az *Európa Magyar Atlasza* című sorozat volt, melyből több lap megtalálható a Váci Egy-házmegyei Könyvtárban.²² Az eredetileg 24 táblára tervezett sorozatból 21 jelent meg az 1834–38 közti időszakban.

Témánk szempontjából igen fontosak az általa metszett egyházigazgatási térképek. Ő metszette a Kalocsai (1801), a Szombathelyi (1807), valamint a váci gyűjteményben is megtalálható Váci (1812), Székesfehérvári (1819), Esz-tergomi (1822), Boszniai (1826) egyházmegyék egyházigazgatásban nélkülöz-hetetlen és a kutatásnál ma is használható lapjait.²³

A 19. század közepéig a gyűjteményünkben is megtalálható térképek ma-gyar kiadói inkább mecénások, mint vállalkozók voltak (pl. Kulcsár István, Karacs műveinek kiadója, vagy Schedius Lajos, Széchenyi Ferenc). Karacs Ferenc, mint térképmetsző maga is foglalkozott kiadói tevékenységgel.

A múlt század második felétől a hazai nyomdatechnika fejlődése egyre több térkép kiadását tette lehetővé. A metszők szerepe feleslegessé vált, a szerzők feladata elsősorban a szerkesztés, tervezés lett. A költségeket a terjesztéssel is foglalkozó kiadók vállalták, és foglalkoztak térképek kiadásával a nyomdák is.

A 19. század második felétől a váci gyűjteményben főként megye- és ország-térképeket, valamint az iskolai oktatásban is használatos atlaszokat találunk. A szerzők között elsőként Hátsek Ignácot említhetjük, aki nem volt magyaror-szági születésű, hanem az 1850-es években meginduló kataszteri munkálatok idején költözött át. Az ő idejében már elfogadott tény volt, hogy a térképeken nemcsak a hegy-, vízrajz, topográfia ábrázolható, hanem azokra felvihetők

17 Uo. No. 351. (1849-es kiadás)

18 Uo. No. 376.

19 Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951, Közokt. K.

20 Ecsedi István: Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei (1770–1838). Debrecen, 1912.

21 Az ő munkájuk Korabinszky említett atlasza.

22 VEKt. No. 187–190.

23 Uo. No. 1–12.

statisztikai adatok (népesség száma, nyelve, összetétele, mezőgazdaság, ipar, bányászat mutatói stb.)²⁴

A hazai topográfiai gyakorlatban először a pedagógusként is tevékenykedő Gönczy Pál tulajdonított jelentőséget az iskolákban is használható atlaszok kiadásának. 1867-től Berghaus Hermannal közösen Justus Perthes műveit bocsátotta a hazai iskolák rendelkezésére magyar fordításban.²⁵ 1883-tól munkatársa lett Kogutowicz Manó, akivel együtt megyetérképek kiadását kezdték el. 1890-ben Kogutowicz vezetésével megalakult a Magyar Földrajzi Intézet, mely nyomdát is fenntartott, és így a térképkészítés valamennyi fázisát egyesítette.²⁶ 1900-ban az intézet részvénytársasággá alakult, majd 1908-ban Kogutowicz Károly vette át az irányítást. Kogutowicz Manó és Károly fő tevékenységük mellett szintén gondot fordítottak az iskola atlaszok készítésére, melyeket a különböző szintű intézményekben használtak. Ezekből van egy gyűjtemény a Váci Egyházmegyei Könyvtárban.²⁷

A Földrajzi Intézet RT.saját és külső munkatársként nagyszámú mérnököt foglalkoztatott, és a hazai topográfia legjobb erőit tömörítette. Például Czakó István, Tallián Ferenc, Glaser Lajos stb. voltak az alapítókön kívül munkatársai.

A térképkiadással is foglalkozó nyomdák közül elsőként a Klösz György és Fia Térképészeti Műintézetet említhetjük, mely 1867-ben fényképészeti műteremként kezdte meg működését. 1921-ben állították be az első offset gépet, majd 1933-ban rátértek a színes nyomtatásra is. A Klösz nyomda elsősorban a kéziratos térképek kis példányszámban való sokszorosítására rendezkedett be, így a váci püspökség számára például az egyházmegyei helységek térképeit készítette. Alaptérképként sokszorosított országtérképeket is, melyeket egyházigazgatási célokra használtak.²⁸

A másik kiadó és nyomda tulajdonosa Posner Károly volt. Ez az intézmény 1854-ben egyszerű nyomdaként alakult meg, majd 1884-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával vált litográfiai intézetté. Szerteágazó tevékenységet fejtett ki, itt készültek – többek között – a Gönczy-Kogutowicz-féle említett megyetérképek, a váci gyűjteményben lévő dokumentumok közül Hátsek Ignác térképei és statisztikai kiadványok.²⁹

A trianoni békekötés után a belső közigazgatási határvonalak is módosultak, így új megyetérképek kiadása vált szükségessé. 1920-tól Czakó István, a Földrajzi Intézet említett munkatársa kezdte bedolgozni a Kogutowicz-féle lapokba az új adatokat. 1929-ig valamennyi megyével elkészült. Ebben az intézetben sokszorosították Tallián Ferenc megyetérképeit is, melyek már a második világháború alatt bekövetkezett területi változásokat is mutatták. A váci gyűjteményben az egyházmegye valamennyi megyéjének közigazgatási térképe megtalálható a két világháború közötti sorozatokból.³⁰

24 Uo. No. 21, 72.

25 Uo. No. 379–385. (németül)

26 Uo. No. 463. Magyarország postatérképe.

27 Uo. No. 399–402.

28 pl. Cegléd, Gödöllő. VEKt. No. 52, 55, 85. (VI. sz. mell.)

29 VEKt. No. 96–104.

30 Uo. No. 17, 19–26, 28–29.

A trianoni békekötés értelmében bizonyos kartográfiai munkák végzése, elsősorban a katonai térképezés nehézségekbe ütközött. A Honvédelmi Minisztériumban megalakult az Állami Térképező Csoport, majd 1922-ben a munkálatok legális fedőszerve, a Magyar Állami Térképészet, mely nevét 1938-ban, eredeti céljait elismerve, Magyar Honvéd Térképészeti Intézetre változtatta. A katonai térképezés mellett vállalat polgári feladatokat is. A Váci Egyházmegyei Könyvtárban néhány megyetérképet, történeti térképet, atlaszt stb. őriznek a két intézet kiadványaiból.³¹

Működésük az egyébként is válságba jutott Kogutowicz-féle részvénytársaság sorsát megpecsételte, mert ide csatlakoztak a legkiválóbb topográfusok. 1949-ben a térképeket kiadó és egyéb nyomdákat államosították. A Honvéd Térképészeti Intézet összeolvadt a Klösz-nyomdával és állami irányítású Offset-nyomdaként működött tovább, a térképészek pedig a Geodéziai és Kartográfiai Intézetben fejthették ki tevékenységüket. Az 1950-es évek végén ezek összeolvadásával a Kartográfiai Vállalat jött létre, mely a Váci Egyházmegyei Könyvtár legfiatalabb magyar kiadású térképeit sokszorosította.³²

A könyvtár térképeinek nagyobb része külföldi kiadású. Rendeltetésük szerint e dokumentumokat három fő csoportra oszthatjuk:

- általános, tájékoztató jellegű,
- hadieseményeket megőrkítő,
- oktatási célú térképek.

A gyűjtemény legkorábbi darabja Faurot francia királyi térképész, távolságok meghatározásán alapuló világtérképe, mely 1691. évi kiadású.³³ A következő évszázadtól a kiadványokkal folyamatosan találkozhatunk.

A 18. század első évtizedeiben Nürnbergben működött Johann Baptist Homann geográfus és térképkészítő intézete. 1716-ban atlaszt állított össze, melynek egyes lapjai külön is megjelentek. Európai városok, tartományok térképeit adta ki, melyek feltüntették a török visszaszorításával kapcsolatos változásokat. Térképkiadói munkáját örökösei folytatták. A váci könyvtárban a Homann-atlaszból 48 lap található, szép számmal vannak azonban külön kiadott szelvények is.³⁴ Magyarországról készült térképéhez Johann Müller, 18. század elején tevékenykedő hadmérnök munkáját vette alapul.³⁵

Augsburgban, Conrad Tobias Lotter műhelyében a 18. század első felében készült egy 12 lapból álló világatlasz, melynek részletei szintén külön-külön megjelentek.³⁶ A Magyarországot és közvetlen környékét ábrázoló szelvény a Váci Egyházmegyei Könyvtár egyik szép darabja, melyhez Marsigli térképét használta fel a kiadó, L'Isle francia kartográfus korrekcióival.³⁷ A Lotter család első híres tagja már 1498-tól könyvnyomtató műhelyt tartott Lipcsében, mely elsősorban a reformáció elterjedésekor virágzott. Az utódok több generá-

31 Uo. No. 17, 22-23, 65, 89, 107.

32 Uo. No. 105-106.

33 Uo. No. 154.

34 Uo. No. 359.

35 Uo. No. 129.

36 Uo. No. 361.

37 Uo. No. 138. (VII. sz. mell.)

ción keresztül nyomdászok lettek, sőt a család augsburgi műhelyét Johann Walch az 1790-es években tovább vitte. A váci gyűjteményben található térképei közül a német birodalom 1795-ös postatérképe a legfontosabb.³⁸

A 18. század végétől a német városok után a bécsi kiadók kaptak a könyv- és térképkiadásban egyre nagyobb szerepet. Mivel felkészültek a világ valamennyi területének bemutatására, térképeiket változatos tematikával, különféle méretarányban, színes kidolgozással, tehát minden igényt kielégítve készítették, kézenfekvő volt, hogy a váci püspökség és szeminárium is innen szerezze be a tevékenységéhez szükséges mappákat. Sokféle térkép készült a 19. század első felétől az Artaria kiadónál.³⁹ Jelentős volt Tranquillo Mollo tevékenysége, aki az általános, tájékoztató mappákon kívül (pl. határtérképeket) egyes hadieseményeket is megörökített. Érdekes például az 1827. évi navarinói tengeri csatáról készült kiadványa, mely az orosz-török háború egyik fontos eseményét örökíti meg.⁴⁰ Ismert, és Magyarországon hosszú ideig használatos volt iskolai atlasza is.⁴¹

A 18. század utolsó évtizedében jelentős vállalkozás volt Reilly több ezer lapra tervezett világatlasza, melynek európai kötetei vannak meg a váci könyvtárban.⁴² A francia forradalom után felgyorsultak az európai politikai események, melyekről az egyre nagyobb számban megjelenő újságok adtak hírt. Az olvasók megfelelő tájékoztatása volt a célja Johann Otto bécsi műkeskedő Hadi atlaszának, melyet 1794-ben adott ki.⁴³

A bécsi kiadású térképek túlsúlya mellett a váci püspökség és szeminárium rendelkezett másutt kiadott darabokkal is. Ilyenek voltak Karl Flemming Gloggauban, Weiland Weimarban, Brockhaus Lipcsében megjelent térképei. Előfordulnak olasz és francia kiadású térképek is, azonban ezek – egy-két kivételtől eltekintve – csak az adott várost, vagy országrészt ábrázolják.⁴⁴

A gyűjteményben található katonai térképek a napóleoni háborúkhöz, az említett orosz-török harcokhoz, a krími háborúhoz, az 1866. évi porosz-osztrák, francia-porosz háborúkhöz kapcsolódnak elsősorban. Az első és második világháború eseményeiről külön sorozatok, újságkivágások állnak rendelkezésre.⁴⁵ Az oktatási céllal készült darabok között a legfontosabbak a bibliához készült illusztrációk, és történeti térképek, melyek a Szentföldet, illetve annak szűkebb, vagy tágabb környékét ábrázolják.⁴⁶

38 Uo. No. 147.

39 Uo. No. 169–174.

40 Uo. No. 198. (VIII. sz. mell.)

41 Uo. No. 377.

42 Uo. No. 362–366.

43 Uo. No. 367. (IX. sz. mell.)

44 Uo. No. 253.

45 Uo. No. 295, 394.

46 Uo. No. 276. (X. sz. mell.)

A közölt melléklet – egyszerűsített formában – az egész gyűjteményről ad a leltári számok sorrendjében tájékoztatást,⁴⁷ jelen ismertetéssel pedig a gazdag, értékes gyűjtemény egyes darabjainak keletkezési körülményeire, a köztük lévő összefüggésekre kívántunk rámutatni.

MELLÉKLET
(áttekintés a térképekről)

jelzet	tárgy	szerző/kiadó	év
Egyházigazgatási térképek			
1–2.	Váci Egyházmegye	Balla Antal, Schuhajda Mátyás	1812
3.	Székesfehérvári Egyházmegye	Pongrácz János	1819
4.	Esztergom Főegyházmegye	Lipszky János, Máthés Nepomuk	1822
5.	Boszniai és Szerémségi Egyházmegye	Lipszky János	1826
6.	Veszprémi Egyházmegye	Vizer János	1841
7.	Egri Főegyházmegye	Deák Lajos	1856
9–12.	Váci Egyházmegye	Oltványi József	20. sz.
13.	Magyarország Egyházmegyéinek átnézete	Kemenes István	1945 k.
14–15.	Esztergomi Főegyházmegye	Bajcsy Lajos	1982
Megyetérképek			
16.	Borsod vármegye	Czakó István	1927
17.	Csongrád vármegye	Honvéd Térk. Int.	1939
18.	Hajdú vármegye	Czakó István	• 1927
19–20.	Heves vármegye	Czakó István, Tallián Ferenc	1927, 1942
21.	Hont megye	Hátsek Ignác	1900 k.
22–23.	Jász-Nagykun-Szolnok vármegye	Czakó István, Honvéd Térk. Int.	1927, 1939

47 A kutatáshoz cédulakatalógus áll rendelkezésre.

24–26.	Nógrád vármegye	Nógrádi Pál, Hátsek Ignác, Tallián Ferenc	1942
27.	Nyitra megye		1876
28–29.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	Simon Norbert, Tallián Ferenc	1928, 1946
30.	Szabolcs vármegye	Czakó István	1926

Városterképek

31–34.	Budapest	különféle	1838–1965
45–50.	Budapest környéke	Állami Térképészet	1925–1927
51.	Margitsziget	Kartográfia	1959
52–53.	Cegléd	Kádár Antal	1935
54.	Eger		1960 k.
55.	Gödöllő	Ortutay Pál	1938 k.
56.	Hódmezővásárhely		1926
57.	Nógrád és Vác,	Állami Térképészet	1926
58–60.	Pesterzsébet	Januschk János, Várhelyi János	1927, 1930, 1936 k.
61.	Rákoscaba	Gráf József	1933
62.	Rákospalota, Pestújhely	Székely László	1930 k.
63.	Sashalom	Balogh Pál	1927
64.	Szeged	Szekfű Sándor	1939
65.	Szolnok	Állami Térképészet	1927
66.	Tiszaöldvár	Balázs László	1940 k.
67.	Tiszaroff		1930 k.
68–69.	Vác		1813, 1949

Ország- és részletterképek

70–73.	Egész Magyarország	Hollán Ernő, Hátsek Ignác, Teleki Pál	1856–1910
74–83.	Egész Magyarország	Czakó István, Fodor Ferenc, Tallián Ferenc	1912–1942
84–88.	Egész Magyarország	Tallián Ferenc, Turner István	1948–1957
89.	Magyarország a 17. században	Állami Térképészet	1925
90.	Vajdaság, Temesi Bánság	Friedberg, Emanuel	1853

91–93.	Erdély, Horvátország, Szlavónia		18. sz. vége
94.	Erdély	Honvéd Térk. Intézet	1940
95.	Románia Erdéllyel	Államtudományi Int.	1930
96–104.	Magyarország statisztikai térképei	Posner Károly Lajos	1900 k.
105.	Balaton	Kartográfia	1958
106.	Bükk hegység	Kartográfia	1958
107.	A Felső-Duna vízisport térképe	Állami Térképészet	1925 k.
Külföldi térképek, sorozatok			
108–115.	Würtemberg, Morvaország, Párma, Karintia, Mannheim, Flandria	Homann, Johannes Baptist	1706–1724
116–118.	Hollandia, Belgium	Homann örökösök	1733–1748
119–126.	Boroszló, Svájc, Földközi- tenger környéke	Homann örökösök	1751–1770
127.	Új világtérkép	Homann örökösök	1784
128.	Vesztfália	Homann örökösök	1789
129.	Magyarország	Homann örökösök	1805
130–135.	Karintia, Poroszország, Lengyelország, Nagybritannia	Lotter, Conrad Tobias	18. sz. eleje
136–137.	Ausztria	Lotter, Conrad Tobias	18. sz. közepe
138.	Magyarország	Lotter, Conrad Tobias	18. sz.
139.	Európa	Lotter, Conrad Tobias	18. sz.
140–145.	Afrika, Ázsia, Krím, Amerika, Észak-Amerika	Schraembl, F. A.	1786–1788
146.	Európa	Walch, Joannes	1795
147.	Németország postatérképe	Walch, Joannes	1795
148–149.	Tirol, Germánia	Walch, Joannes	1797
150–151.	Amerika, világtérkép	Walch, Joannes	18. sz. vége
152–153.	Moldva, Besszarábia, Havasalföld	Adam, J.	18. sz.

154.	Világtérkép	Faurot, S.	1691
155.	Velence	Furlanetto, Lodovico	1780
156.	Velence	Grimani, Ant.	1700 k.
157.	Felső-Krajna	Kindermann, Joseph	1797
158–160.	Rajnavidék	Müller, Andreas	1796–1797
161–162.	Bécs, Elzász	Müller, F.	18. sz. vége
163.	Ausztria	Seutter, Mattheus	1797
164–165.	Bibliai illusztrációk	P. Starck-Man	1700 k.
166.	Nassau (Bréma)	Stetter, Jacobus Johannes	18. sz.
167.	Ausztria	Vaugondy du, Robert	1777
168.	Piemont		1790 k.
	* * *		
169.	Orosz-török háború térképe	Artaria K.	1788
170.	Németország postatérképe	Artaria K.	1813
171–172.	Dél-Európa, Afrika	Artaria K.	1832, 1859
173.	Felső- és Közép-Itália (hadszintér)	Artaria K.	1859
174.	Magyarország	Artaria K.	1859
175–176.	Észak-Itália	Flemming, C.	19. sz.
177.	Galicia, Észak- Magyarország	Flemming, C.	19. sz.
178.	Skandináviai hadszintér	Flemming, C.	19. sz.
179.	Orosz-, Porosz-, Lengyelország, Galícia	Flemming, C.	19. sz.
180–181.	Fekete-, Azovi-tenger	Flemming, C.	19. sz.
182–183.	Schlesswig, Közép-Európa	Flemming, C.	1881
184–186.	Taurisz, Szevasztopol, Szudán	Flemming, C.	19. sz.
187–189.	Magyarország, Erdély, Svájc, Varsó környéke	Karacs Ferenc	1830–1834
190.	Ausztriai birodalom	Karacs Ferenc	1835
191.	Ázsia	Karacs Ferenc	1836
192.	Németország postatérképe	Mollo, Tranquillo	1800
193.	Európa	Mollo, Tranquillo	1805

194–197.	Spanyolország, Lengyelország, Svájc, Görögország	Mollo, Tranquillo	1808–1827
198.	Török-egyiptomi flotta Navarinónál	Mollo, Tranquillo	1827
199–202.	Itália, Morvaország, Lengyelország, Bajorország	Mollo, Tranquillo	19. sz. eleje
203.	Magyarország	Mollo, Tranquillo	19. sz. eleje
204–219.	Osztrák birodalom	Raffelsperger, F.	1841, 1846
220–233.	Osnabrück, Bréma, Nassau, Friesland, Hollstein	Reilly, F. J.	1790 k.
234.	Németország postatérképe	Reilly, F. J.	1790 k.
235–237.	India	Weiland, C. F.	1836, 1838
238–241.	Nagybritannia, Poroszország, Dánia, Franciaország	Weiland, C. F.	1844–1870
242– 248.	Boroszló és környéke	Winkler, X.	19. sz. eleje
249.	Nagybritannia	Arrowsmidts –	1801
250–251.	Ausztria-Magyarország- Svájc	Brockhaus, F. A.	1872
252.	Dalmácia, Albánia	Capellaris de, A.	1806
253.	Franciaország út- és postatérképe	Conte, M.	19. sz. eleje
254.	Bécs	Eberspach, J.	19. sz. eleje
255.	Krimi háború térképe	Emich Gusztáv	1855
256.	Bécs környéki vasút	Engel, H.	19. sz. közepe
257.	Szentföld	Franklin Társ.	19. sz. közepe
258–262.	Hollandia, Itália, Magyarország, Párizs, Krimi háború	Frey, Goldschmidt, A., Raffelsperger, F., Heymann, I.	19. sz.
263.	Galícia, Germánia, Britannia	Hölzel Ede	19. sz. közepe
264.	Közép-Európa	Kiepert's, H.	1866
265.	Konstantinápoly környéke	Kováts Jósiás	1800
266–267.	Galícia, Oroszország, Lengyelország	Kunst und Industrie Comptoirs	1804, 1812

268–269.	Közép-Európa, Dél-Európa	Landesbeschreibungs bureau des ... Generalstabes	19. sz. eleje
270–271.	Franciaország	Lechner Rezső	19. sz. eleje
272–274.	Közép-Európa	Mitscher-Rostell, Mols, L. – Marchal –	1855, 1869
275.	Németország	Pütz, Wilhelm	19. sz.
276.	Palesztina	Rappard, von F.	1869
277–278.	Németország, Franciaország	Riedl's, I.	1815–1816
279.	Németország postatérképe	Schraembl -	1820
280.	Észak-Itália	Wagner és Debes	19. sz. eleje
281.	Németország (történeti térkép)	Wedell von, R.	19. sz. eleje
282.	Német hadszíntér	Willigut, Franz	1866
283.	Európa	Zauna et Comp.	1820
284.	Bécs	Ziegler, A.	19. sz. eleje
285–287.	Európa, Afrika, Dél- Amerika		19. sz.
288–292.	Anglia, Itália, Német- ország, Franciaország, Svédország		19. sz.
293.	Róma * * *		19. sz. vége
294.	Szentföld (történeti)	Pataky Arnold	20. sz.
295.	A II. világháború térképe	Balogh János	1943–1944
296–302.	Európa, Monarchia, Ausztria, Moldva, Perzsia, Afganisztán	Freytag und Berndt	20. sz. eleje
303–304.	Kelet-Európa, Szahara	Hartleben K.	20. sz. eleje
305.	Szentföld (történeti)	Carpenter –	1942
306–307.	Földközi-tenger, Közel- Kelet	Kókai Lajos	1940
308–312.	Amerika, Ausztrália, India	Lancz Kálmán	1940 k.
313.	Világtérkép	M. Állami Térképészet	1923
314.	Európa, Kisázsia	Czakó István	1930 k.
315–317.	Az I. világháború térképei	Ravenstein -	1914–1915
318.	Szudéták	Velhagen-Klafing	1938

319–321.	Prospektusok, újságkivágások		1944-től
Atlaszok			
351.	Magyarország	Aszalay József	1849
352.	Magyarország egyházmegyéi	Ortvay Tivadar – Hrubant László	1891
353–357.	Váci, veszprémi, székes- fehérvári, egri, esztergomi, boszniai egyházmegyéék (ld. 1–12)		különféle
358.	Magyarország (16–17. sz.)	Nemes Klára	1972
359.	Világatlasz	Homann, Johannes Baptist	1716, 1719
360.	Rajnavidék	Le Rouge -	1745
361.	Világatlasz	Lotter, Matthaeus Albrecht	18. sz.
362–366.	Európa	Reilly, F. J.	1789–1790
367.	Hadi atlasz	Otto, Johann	1794
368.	Magyarország	Korabinszky, J. M.	18. sz. vége
369.	Történelmi atlasz		18. sz. vége
370.	Az ókori világ térképe		18. sz.
371.	Európa		19. sz. eleje
372.	Franciaország	Cassini -	1807
373–374.	„Magyar Átlás”	Görög Demeter, Márton József	1802–1811
375.	Világatlasz	Le Hage	1828
376.	Magyarország	Schedius Lajos, Blaschnek Sámuel	1833–1836
377.	Iskolai atlasz	Mollo, Tranquillo	19. sz.
378.	A Monarchia postatérképe	Piskaer, E. W.	1840
379–385.	Iskolai atlaszok	Berghaus, Herman, Perthes, Justus, Stiehler, A. D.	1858–1861
386.	Világatlasz	Flemming, C.	20. sz.
387.	Házi és iskolai atlasz	Spanner, Otto	1875–1880
388.	Történelmi iskolai atlasz	Putzger, F. W.	1910
389.	Történelmi atlasz	Albisi Bartos Indár, Kurucz György	1927
390–391.	Világatlasz	Knauer, Th. örökösei	1936, 1939

392.	Történelmi atlasz	Jausz -	1940 k.
393.	Magyarország ármentesítése	Lafranconi Enea	1882
394.	Az I. világháború térképei		1914–1918
395.	Zsebatlasz	Bátky Zsigmond, Kogutowicz Károly	
396–397.	Népatlasz, Európai Oroszország	Hartleben, A., Freytag und Berndt	20. sz.
398.	Népfolk Magyarországon	Balogh Pál	20. sz.
399–402.	Iskolai atlaszok	Kogutowicz Károly	20. sz.
403–412.	Modern atlaszok		1952-
Tekercsek			
451–452.	Váci egyházmegye	Karbuczky Károly, Oltványi József	1914, 1927
453.	Pest-Pilis-Solt megye	Balla Antal	1793
454.	Budapest-Losonc (katonai)	Militargeo- graphisches Institut	1884
455–456.	Szinkronisztikai térkép	Raksányi Gyula	1879
457–459.	Bibliai illusztrációk		20. sz.
460.	Egyiptom, Sinai-félsziget	Bartos Márton	1929
461.	Szent Pál útja	Muszély A. V.	20. sz.
462.	Szentföld (történeti)	Carpenter -	1942
463.	Magyarország postatérképe	Magyar Földrajzi Int.	1908
464.	Európa és Kisázsia	Czakó István	1928
465–466.	Európa, a Föld térképe	Kogutowicz Manó, Czakó István	1930, 1932

KLÁRA DÓKA

THE MAP COLLECTION OF THE LIBRARY OF THE VÁC DIOCESE

The brief summary consisting of a short text and a list of maps gives an overview of the almost 400 maps of the Vác Diocese. As for its origin, the collection is divided into two parts: maps necessary for the ecclesiastical government of the episcopate, and the material of the ex-seminar. One-third of the maps were published in Hungary, the remaining two-thirds came from abroad.

The most important of all the Hungarian maps are those of the ecclesiastical government and county maps, whereas from the foreign collection mention must be made of the early map collections, individual items of which have also become well-known. Hungarian plate-engravers, most prominently represented by Ferenc Karacs, played an important role in producing maps until the first half of the 19th century.

The majority of the large number of foreign maps were made in German workshops (Nürnberg, Augsburg), then presses and publishers of Vienna took over. A number of documents from Artaria Publishing in Vienna is kept in the Library, but maps from the Tranquillo Mollo and Reilly workshops, along with Italian and French maps, can also be found in the collection.

VI. No. 85. Magyarország a Váci Egyházmegyével (1948)

VII. No. 138. Lotter térképe Magyarországról (18. sz.)

IX. No. 367. Az egyik exponált terület, Hollandia térképe, felirat (1790 k.)

PÁSZTOR LAJOS KÖSZÖNTÉSE

1994. március 16-án Rómában Keresztes Sándor Magyarország szentszéki nagykövete a Római Magyar Akadémián átadta Pásztor Lajos professzornak a Magyar Köztársasági Érdemrend Tiszti Keresztjét. Az évtizedek óta Rómában élő tudós életművéért, és a magyar kultúra magas szintű terjesztéséért kapta az elismerést. Az alábbiakban közöljük a nagykövet méltatását és a kitüntetett professzor válaszát.

Keresztes Sándor nagykövet köszöntője

Magyarország szentszéki nagyköveteként abban a megtiszteltetésben lehet részem, hogy ezt a magas elismerést én adhatom át.

A tudós életútját és tudományos pályáját idő hiányában csak röviden tudom most feleleveníteni.

Pásztor Lajos 1913-ban Kecskeméten született. Az ottani piaristáknál érettségizett, s tanulmányait Eötvös kollégistaként, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán folytatta. Már egyetemista korában kibontakozott egyháztörténeti érdeklődése. A Római Magyar Történeti Intézet tagjaként kutatómunkát végez a Vatikáni Titkos Levéltárban, amelynek később évtizedeken át megbecsült levéltárosa lesz.

Tanulmányai befejezése után a Pázmány Péter egyetemen tanársegédként, majd az Országos Levéltárban folytatja tudományos pályáját. Tagja volt a magyar katolikus történetírók munkaközösségének is.

1946-ban Keresztury Dezső kultuszminiszter kinevezi a Római Magyar Akadémia titkárának, és így folytathatja vatikáni levéltári kutatásait.

Két év múlva a kommunista hatóságok az akadémia bezárása mellett döntöttek. Pásztor Lajos ekkor az emigrációt választja. Néhány hónap múlva XII. Pius pápa kinevezte a Titkos Levéltár munkatársának. Ő lesz az első magyar alkalmazottja a Szentszéknek és mindmáig az egyetlen eset, hogy ez a megtiszteltetés egy világi hívő honfitársunkat éri. Innen ment nyugdíjba, a civilek által elérhető legmagasabb beosztásból. Munkásságát a Szentszék még VI. Pál pápa idején a Szent Szilveszter pápai érdemrenddel jutalmazta.

1968-ban ugyancsak Pásztor Lajos lett első civil professzora a jezsuita rend által vezetett pápai egyetemnek, a Gregoriánának. 15 éven át tanított egyháztörténelmet.

Pásztor Lajos közel félévszázados római munkásságának csak egy részét képezik levéltári kutatásai, valamint a magyar és az egyetemes egyháztörténe-

lem legkülönbözőbb korszakairól szóló rangos publikációi, amelyeknek csak a bibliográfiája is hosszú oldalakat tölt meg.

Pásztor Lajos az emigrációban élő magyarság egyik szellemi műhelyének, az ötvenes években alapított Anonymus könyvkiadónak is szellemi atyja, egyik szervezője és fő motorja volt. A civil értelmiségiek és római magyar papok által életrehívott kiadó számos kiváló alkotó szellemi műhelye volt két évtizeden át.

Pásztor Lajos minden segítséget minden időben megadott a vatikáni levéltárban és könyvtárban kutatni szándékozó magyar szakembereknek.

A nemzetközileg ismert és elismert tudós sokrétű munkássága során sohasem szakadt el a magyar témájú kutatásoktól. Hazánk és a magyar tudományos élet kiváló képviselője volt azokban az évtizedekben is, amikor Magyarország el volt zárva a szabad világ tudományos vérkeringésétől. Pályafutása során a magyar kultúra terjesztését, ápolását mindig feladatának tekintette.

Pásztor Lajos válasza:

Az élet rendszerint változatos. A járt utak, ha nem is merülnek feledésbe, sokszor elhomályosodnak, s csak néha térnek vissza emlékeinkbe. Ilyenkor a megismert helyek ismét előtérbe kerülnek, s újabb jelentésekkel gazdagodnak. Így volt, így történik most velem is.

Római tartózkodásom itt kezdtem a Magyar Akadémián, mint ösztöndíjas, 1936-ban; itt folytattam, mint az Akadémia titkára 1946-ban, s az Akadémia a székhelye most, 1994-ben, ez ünnepélyes alkalomnak.

Úgy érzem, hogy amint a pápai commenda a Vatikáni Titkos Levéltárban töltött 34 évi működésem jelképe, úgy a Magyar Köztársaság Elnöke által adományozott kitüntetés, magyar vonatkozású tudományos és kulturális téren végzett tevékenységgel együtt, akadémiai múltam emlékéit is felidézi. Az itt töltött idő nem volt hosszú, de olyan évek voltak, melyekben az Akadémia hozzájárult az ösztöndíjasok kulturális formálásához. Ezt éreztem 1936-ban, ezt igyekeztem előmozdítani 1946-ban. Épp ezért az Akadémia egy a mérhetetlen sok szál közül, amely az Örök Városhoz köt immár feloldhatatlanul.

Hálás köszönetem dr. Keresztes Sándor szentszéki magyar Nagykövet Úrnak, munkásságom értékeléséért, a kitüntetésért – amiben feleségemnek is része van, hiszen velem volt munkáimban is; – s köszönet barátságáért.

PÁSZTOR LAJOS BIBLIOGRÁFIA

(a *-gal megjelölt számok könyvet jeleznek)

1. Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról, in Regnum [1] 1937, pp. 141–154.
- 2.* A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 183 p.
3. A Máriavölgyi kegyhely a XVII-XVIII. században, in Regnum 5 (1942–1943), pp. 563–600.

4. A Vatikáni Levéltár, in *Levéltári Közlemények XX-XXIII* (1942–1945), pp. 100–129.
5. Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete, in *Magyar Könyvszemle LXIX* (1945), pp. 99–121.
6. Lo storico ungherese del Risorgimento Italiano Gustavo Frigyesi ed il suo carteggio con Garibaldi, in *Janus Pannonius I/1* (1947) (Biblioteca Italo-Ungherese del Risorgimento, s. II. Carteggio vol. 1. n. 2), pp. 168–219.
7. Lajos Kossuth nel suo carteggio con Adriano Lemmi 1851–1852, in *Janus Pannonius I/2–3* (1947), (Biblioteca Italo-Ungherese del Risorgimento, s. II, Carteggio vol. 1 n. 1), pp. 433–488.
8. La guerra d'indipendenza italiana del 1848 e il problema dei soldati ungheresi in Italia, in *Atti e Memorie del XXVII Congresso Nazionale*, Milano 19–21 marzo 1948, Milano 1948 (Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Comitato di Milano), pp. 517–532.
- 9.* La Confederazione Danubiana nel pensiero degli italiani ed ungheresi nel Risorgimento, Roma 1949, 114 p.
10. L'attività missionaria del P. Bernardino Silvestri Min. Conv. e la sua relazione sulla Moldavia (1688–1697), in *Archivum Franciscanum Historicum* 42 (1949), pp. 257–277.
11. La concezione politica di Pacifico Valussi, in *Rassegna Storica del Risorgimento XXXVII* (1950), pp. 384–398.
12. Giorgio Asproni e l'opinione pubblica italiana sulla comune guerra d'indipendenza italo-ungherese, in *Atti del Congresso di Studi Storici sul '48 Siciliano* (12–15 gennaio 1948), Palermo 1950 (Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Comitato di Palermo), pp. 145–154.
13. Two Franciscan Christmas High Masses containing Hungarian Shepherd Plays, in *Archivum Franciscanum Historicum XLIII* (1950), pp. 411–432.
14. Eretici inglesi a Napoli al principio del Seicento, in *Atti dell'Accademia Pontiniana*, n.s. vol. II (1950), pp. 139–144.
15. Roma e gli Ungheresi, in *Da Roma d'Oro al Mondo*, Roma – Innsbruck 1951, pp. 218–222.
16. Osservazioni sull'edizione nazionale degli scritti di Mazzini, in *Rassegna Storica del Risorgimento*, XL (1953), pp. 53–68.
17. Francesco Rákóczi II, difensore e propagatore della fede, in *Corvina* 26 (1953), pp. 133–140.
18. I cardinali Albani e Bernetti e l'intervento austriaco nel 1831, in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia VIII* (1954), pp. 95–128.
- 19.* L'Archivio dei Governi Provvisori di Bologna e delle Province Unite del 1831, Città del Vaticano 1956 (Studi e Testi 189), 635 p. (In collaborazione con p. Pietro Pirri S.I.)
20. Le prime esperienze politiche di Antonio Montanari. Contributi all'idea dell'Unità d'Italia nel '31, in *Studi Romagnoli VII* (1956), pp. 193–249.
21. Fay Latour-Maubourg e la rivoluzione del 1831, in *Bollettino del Museo del Risorgimento*, Bologna, I (1956), pp. 125–134.
22. L'intervento austriaco nello Stato Pontificio nel 1832 e i cardinali Albani e Bernetti, in *Studi Romagnoli VIII* (1957), pp. 529–595.

- 23.* P. Kiss István, *Jeruzsálemi utazás*, Roma 1958, 279 p.
24. Sull'epilogo della rivoluzione del 1831. Francesco Bandiera e la cattura della nave „Isotta”, in *Bollettino del Museo del Risorgimento*, Bologna III (1958), pp. 169–202.
25. La riforma di Gregorio XVI della Segreteria di Stato. Contributo alla storia delle riforme nello stato Pontificio, in *La Bibliofilia* 60 (1958) = *Miscellanea Mercati* (1959), pp. 285–305.
26. Relazione del P. Modesti sulla Transilvania, in *Antemurale* 5 (1959), pp. 35–83.
27. Ercole Consalvi prosegretario del conclave di Venezia, in *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 83 (1960), pp. 99–187.
28. L'archivio del governo provvisorio di Bologna del 1831 ed il carteggio di Carlo Zucchi, in *Bollettino del Museo del Risorgimento*, Bologna V (1960), pp. 685–693.
29. Per la storia dell „Concordato” di Fontainebleau, in *Chiesa e Stato nell'Ottocento*, Padova 1962 (*Italia Sacra* 4), pp. 597–606.
30. Die ungarischen Katholiken und der Erste Weltkrieg, in *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 16 (1963), pp. 393–411.
31. Un capitolo della storia della diplomazia pontificia. La missione di Giuseppe Albani a Vienna prima del trattato di Tolentino, in *Archivum Historiae Pontificiae* 1 (1963), pp. 295–383.
32. I cattolici ungheresi a la prima guerra mondiale, in *Benedetto XV, i cattolici e la prima guerra mondiale*, Roma 1963 (*Quaderni di storia* 3–4), pp. 815–831.
33. Per la storia della Segreteria di Stato nell'Ottocento. La riforma del 1816, in *Mélanges Eugène Tisserant* 5, Biblioteca Vaticana 1964 (*Studi e Testi* 235) 209–272.
34. Sul V Congresso Internazionale degli Archivi, in *Archiva Ecclesiae* 7 (1964), pp. 98–107.
35. Le „Memorie sul Conclave tenuto in Venezia” di Ercole Consalvi, in *Archivum Historiae Pontificiae* 3 (1965), pp. 239–308.
36. Sopravvivenze napoleoniche nello Stato Pontificio dopo il Congresso di Vienna, in *L'Osservatore Romano*, 3–4 gennaio 1966, p. 5.
37. Számvetés a küldetéssel, in *Katolikus Szemle* 18 (1966), pp. 100–117 és in *a II Vatikáni Zsinat*, München 1967, pp. 13–31.
38. La Segreteria di Stato di Pio IX durante il triennio 1848–1850, in *Annali della Fondazione Italiana per la storia amministrativa* 3 (1966), pp. 308–365.
39. Contributo di un fondo miscelaneo all'archivistica e alla storia. L'Arm. LII dell'Archivio Segreto Vaticano, in *Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, 6 (1966), pp. 1–31.
40. Il Sostituto del Concistoro e il suo archivio, in *Archivum Historiae Pontificiae* 5 (1967), pp. 355–372.
41. La Congregazione degli affari Ecclesiastici Straordinari tra il 1814 e il 1850, in *Archivum Historiae Pontificiae* 6 (1968), pp. 191–318.
42. Per la storia dell'Archivio Segreto Vaticano nei secoli XVII–XVIII (*Eredità Passionei, Carte Favoriti-Casoni, Archivio del cardinali Bernardino e Fab-*

- rizio Spada), in *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, XCI (1968: ed. 1970), pp. 157–249.
45. Le VIe Congrès international des archives, in *Revue d'Histoire Ecclesiastique*, 63 (1968), pp. 1024–1025.
 44. Bilan du monde en 1815 in *Comité International des Sciences Historiques*, XIIe Congrès International des Sciences Historiques, V, Actes, Wien (1968), pp. 242–243.
 45. Le problème des sources de l'histoire de l'Afrique Noire jusqu'à la colonisation, IVI, pp. 316–319.
 46. Il caso Bautain e la Curia Romana, in *Olio* 5 (1969), pp. 17–32.
 47. L'histoire de la Curie Romaine, problème d'histoire de l'Eglise, in *Revue d'Histoire Eclésiastique* LXIV (1969), pp. 353–366 [Megnyitó előadás a Pápai Gregoriana Egyetem egyháztörténeti karán].
 48. Il Concilio Vaticano I nel diario del cardinale Capalti, in *Archivum Historiae Pontificiae* 7 (1969), pp. 401–469.
 49. Il card. Mertel e il Concilio Vaticano I, in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* XXIII (1969), pp. 441–466.
 50. La Curia Romana e i registri di bolle papali, in *Studi Romani* 17 (1969), pp. 319–323.
 - 51.* Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia, a cura ..., Città del Vaticano 1970 (*Collectanea Archivi Vaticani* 2), VI és 665 p.
 - 52.* Archivio Segreto Vaticano, in Guida delle fonti per la storia dell'America Latina, cit., pp. 3–301.
 53. Biblioteca Apostolica Vaticana, in Guida delle fonti, cit., pp. 595–609.
 54. Archivio Generale della Compagnia di Gesù. in Guida delle fonti, cit., pp. 394–422.
 55. Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, in Guida delle fonti, cit. pp. 305–328.
 - 56.* Archivistica. Problemi e Ricerche, Roma 1970 (Pontificia Università Gregoriana. Facoltà di Storia della Chiesa), 73 p.
 57. L'Archivio della Segreteria di Stato tra il 1833 e il 1847, in *Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, X (1970), pp. 104–148.
 - 58.* La Curia Romana. Problemi e ricerche per la sua storia nell'età moderna e contemporanea, 2. és bőv. kiadás, Roma 1971 (Pontificia Università Gregoriana. Facoltà di Storia della Chiesa), 242 p.
 59. Per la storia dell'Umbria nell'età della Restaurazione: Organizzazione ecclesiastica e vita religiosa, in *Atti dell'Ottavo Convegno di Studi Umbri*, Gubbio 31 maggio – 4 giugno 1970. Prospettive di storia Umbra nell'età del Risorgimento, Perugia, s. d. (1973), pp. 63–99.
 60. La classificazione delle carte della Segreteria di Stato tra il 1833 e il 1847, in *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino 1973, pp. 639–663.
 61. Le cedole concistoriali, in *Archivum Historiae Pontificiae* 11 (1973) pp. 209–268.

62. La Curia Romana e il Giansenismo. La preparazione della bolla „Auctorem fidei”, in *Actes du Colloque sur le Jansénisme organisé par l'Academia Belgica*, Rome 2 et 3 novembre 1973, Louvain 1977 (*Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique* 64), pp. 89–102.
63. La Segreteria di Stato di Gregorio XVI, 1833–1846, in *Archivum Historiae Pontificiae* 15 (1977), pp. 295–332.
64. L'Istituto Storico Ungherese a Roma e il vescovo Vilmos Fraknói, in *Archivio della Società Romana di Storia Patria* C (1977), pp. 143–166.
65. Concilio Vaticano I. I verbali della Deputazione per la disciplina ecclesiastica, in *Miscellanea in onore di Monsignor Martino Giusti*, II, Città del Vaticano 1978 (*Collectanea Archivi Vaticanani* 6), pp. 195–303.
66. Per la storia degli archivi della Curia Romana nell'epoca moderna. Gli archivi delle Segreteria dei Brevi ei Principi e delle Lettere Latine, in *Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv, Studien zu Ehren von Hermann Hoberg*, II, hrsg. E. Gatz, Roma 1979 (*Pontificia Universitas Gregoriana. Miscellanea Historiae Pontificiae* 46) pp. 659–686.
67. Archivio Segreto Vaticano. Documenti riguardanti l'Ungheria, in *Monumenta Vaticana res Hungariae illustrantia*, Budapest 1980, pp. 7–23.
68. Governo di Bologna nel sec. XVIII nei fondi dell'Archivio Segreto Vaticano, in *Famiglia senatoria e istituzioni cittadine a Bologna nel Settecento – Atti del I colloquio Bologna 2–3 febbraio 1980*, Bologna 1980 (Istituto per la storia di Bologna) pp. 173–177.
69. L'Archivio della Segreteria di Stato di Pio IX durante il triennio 1848–1850, in *Annali della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma*, XXI-XXII (1981–1982), pp. 54–148.
70. Nuove Lettere di Pio IX. Corrispondenza con il cardinale Patrizi, in *Pio IX (Studi e ricerche sulla vita della Chiesa dal Settecento ad oggi)*, 12 (1982) pp. 3–85.
71. Il francescano Cristoforo Rojas y Spinola e il suo „negotium religionis”, in *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, a cura di B. Köpeczi e P. Sárközy, Budapest 1982, pp. 51–63.
72. Il card. Raffaele Mazio e il suo archivio, in *Studi in onore di Leopoldo Sandri*, a cura dell'Ufficio Centrale per i Beni Archivistici e della Scuola Speciale per Archivisti e Bibliotecari dell'Università di Roma, III (1983) pp. 707–734.
73. Per una storiografia sulla Curia Romana nel Medio Evo. Il contributo del cardinale Giovanni Battista De Luca, in *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf*, hrsg. Hubert Mordek, Sigmaringen 1983, pp. 473–480.
- 74.* Guida delle Fonti per la Storia dell'Africa a sud del Sahara negli Archivi della Santa Sede e negli Archivi Ecclesiastici d'Italia (a cura ...) Zug 1983 (*Conseil International des Archives, Guide de Sources de l'Histoire de l'Afrique* 7 = *Collectanea Archivi Vaticanani* 3), 537 p.
75. Il diaconato permanente come proposta ecumenica tra cattolici e luterani nel Seicento, in *AA.VV. Il diaconato permanente*, Napoli 1983 (*P. Universitas Lateranense. Istituto di Scienze Religiose*), pp. 285–290.

76. Inventari antichi dell'Archivio Segreto Vaticano, in *Archiva Ecclesiae*, XXVI-XVII (1983-1984), pp. 49-58.
77. Il secondo „piano di riforma” di G. A. Sala e Pio VII: La Congregazione delle Riforma, in *Clio XX* (1984), pp. 59-77.
78. Fondi archivistici riguardanti la storia ecclesiastica e religiosa dell'Umbria nell'Archivio Segreto Vaticano, in *Bollettino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria*, LXXXI (1984), pp. 151-170.
79. I francescani nell'America Latina e la Curia Romana, in *Diffusione del Francescanesimo nelle Americhe. Atti del X Convegno Internazionale, Assisi, 14-16 ottobre 1982, Assisi 1984*, pp. 55-119.
- 80.* *La Segreteria di Stato e il suo Archivio 1814-1833*, Stuttgart 1984-1985, I-II (Päpste und Papsttum 23/1-2), VIII, 564 p.
81. Giuseppe Livizzani sul governo pontificio nel Settecento, in *Archivum Historiae Pontificiae*, 24 (1986), pp. 233-272.
82. Két Gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból, in *Irodalomtörténeti Közlemények XC* (1986), pp. 407-456.
- 83.* *S. Giovanni da Capestrano nella Chiesa e nella società del suo tempo* (Atti del Convegno storico internazionale, Capestrano-L'Aquila 8-12 ottobre 1986), a cura di Edith e Lajos Pasztor, L'Aquila 1989 (Comitato per il VI Centenario della nascita di san Giovanni da Capestrano), 405 p.
- 84.* *Il Concilio Vaticano I: Diario di Vincenzo Tizzani (1869-1870)*, I-II, Stuttgart 1991-1992 (Päpste und Papsttum 25/1-2), XLV, 670 p.
85. La vita religiosa degli ungheresi prima della Riforma, in *Storia religiosa dell'Ungheria*, Gazzada (Varese) 1992 (Fondazione Ambrosiana Paolo VI), pp. 161-183.
86. Le origini dell'Accademia d'Ungheria di Roma, in *Un Istituto Scientifico a Roma: L'Accademia d'Ungheria *1894-1948*, Roma, 1994.
87. Nuove lettere della corrispondenza tra Giuseppe Mazzini e Giuditta Sidoli, (sajtó alatt).
- 88.* *Chiesa e Società in Umbria all'inizio della Restaurazione (1814-1820)*, előkészítés alatt.

* * *

Tudományos közreműködések

Dizionario Biografico Italiano, Dizionari degli Istituti di Perfezione, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, Grande Enciclopedia (Istituto Geografico De Agostini: magyar történeti személyek), The New Catholic Encyclopedia.

Könyvismertetések

Annali della Fondazione Italiana per la storia amministrativa, Archivum Historiae Pontificiae, Critica Storica, Nuova Rivista Storica. Revue d'histoire

ecclésiastique (magyar történészek munkáinak ismertetései), Századok, The Clergy Review.

GREETINGS TO LAJOS PÁSZTOR
(ABSTRACT)

On 16th March, 1994 in Rome, Sándor Keresztes, Hungarian Ambassador of the Holy See, handed over the Officer's Cross of the Order of the Republic of Hungary to professor Lajos Pásztor at the Hungarian Academy in Rome. The Ambassador's words repeated below describe the life and career of the professor and scientist in emigration, from the National Archive of Hungary to the Secret Archive of the Vatican and the diverse activity he was engaged in at the Gregoriana University. Following Lajos Pásztor's response to the greetings, a bibliography of his life-work is included in which one can see the justification of the Ambassador's statement, according to which the scientist of international reputation and recognition never got separated from research related to Hungarian topics.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Budapest, 1994/3-4

SOMORJAI ÁDÁM

EGYHÁZTÖRTÉNETI DISSZERTÁCIÓK A PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM HITTUDOMÁNYI KARÁN
(1863–1993)

A mellékelt két lista a Budapesti Pázmány Péter Hittudományi Egyetem Teológiai Karának könyvtárában őrzött egyháztörténeti tézisek fontosabb adatait tartalmazza, részlet az 1993. őszén megjelent teljes jegyzékből (Studia Theologica Budapestinensia sorozat 9.), amely 1460 címet tartalmaz, a teljes tézis-jegyzéket, minden teológiai diszciplinából.

A disszertáció fogalmán itt értjük a licenciátusi és doktorátusi fokozatot nyert dolgozatokat, ha tehát egy szerző kétszer szerepel, a rövidebb terjedelmű dolgozat lesz a licencia, és értelemszerűen a hosszabb a doktori. Tematika: általános és magyar egyháztörténet, súlyponttal az utóbbi. Egy-két ókori egyház- és dogmatörténeti tézis is közötté van.

Az é.n. – év nélküli jelzet korábbi dolgozatokra utal, az év nem mindig fedi az elkészülés évét, mert ez a könyvtári jelzet, van, amikor a következő évben kerültek bejegyzésre. A legtöbb dolgozat kéziratban van. Mellékelem azokat, akiké publikálva, a könyvtári jelzet szerint. Vannak, akik azóta máshol publikáltak. (Ilyenek: Dankó László, az Egyháztörténeti Vázlatok 1. kötetében, Sólymos László Szilveszter, a METEM-Könyvek 2. kötetében Legeza István dolgozata Prágai Szent Adalbertről a METEM-könyvek 5. kötetében, Reisner Ferenc Csernoch-kötete a Márton Áron Kiadónál.)

I. EGYETEMES EGYHÁZTÖRTÉNET

1.1 Általános

KÉSMÁRKY István, 1894/1,

A harangokról, Bp. 1894. 83 p. 22 cm, (bibl. 84. p.)

MEZGÁR Lajos, 1927/4,

Az anyaszentegyház alapítása és szervezete, egyházi és társadalmi élete az I. században, Székesfehérvár, 1927. 335 p. 18 cm, kézírás, laurea

TIMKÓ Imre, 1947/24,

Alapvetés a keleti képábrázolás platonizmusához, H. n. 1947. (1) 33 p. 30 cm, lic.

TIMKÓ Imre, 1948/13

Az ikonok platonizmusa. A keleti képábrázolás történeti és dogmatikai alapjai, különös tekintettel az orosz egyház ikonjainak platonizmusára az egyházatyák tanításában, Bp. 1948. 108, X p. 21 cm, (bibl. fejezetenként, I-X. p.) laurea

- LENHARDT Vilmos, 1953/9,
A történelem-teológia fogalma és alkalmazása az egyháztörténelemben, H.n. 1953, 119 p. 21 cm, (bibl. 111–119. p.) lic.
- BERECZ Ferenc, 1954/1,
Isten ábrázolása. A háromszemélyű egy Isten ábrázolhatósága és ábrázolása, N. n. 1954. 237 p. 21 cm, (bibl. 235–237. p.) laurea
- GALAVITS József, 1970/13,
A püspöki kollegialitás történelmi fejlődésének áttekintése, Bp. 1970, 3, IV, 130 p. 30 cm, (bibl. 129–130. p.) laurea
- PETRÁSEVICS Dénes, 1971/11,
Az exarchátus intézményének történeti vizsgálata, Bp. 1971, 130 p. 30 cm, (bibl. 124–127. p.) laurea

1.2 Ókeresztény egyháztörténet

- MARGOVICS Béla, 1906/2,
A római lovagrend különös tekintettel az inscriptiókra, Bp. 1906. 55 p. 24 cm, (bibl. 55. p.) nyomtatott
- KISS Lajos, 1922/1,
Az egyház szervezete az első két században, Alsóság 1922. 149 p. 21 cm, kézírás
- KOSZTIK György, 1938/8
Az őskeresztény egyházközségek története az apostolok korában, H. n. 1938. 109 p. 21 cm, (bibl. 1–2. p.) laurea
- SIMON Sándor, 1940/9
Hitehagyó Julián császár és az egyház, Bp. 1940. (1) 93 p. 121 cm, (bibl. 92–93. p.) lic.
- SIMON Sándor, 1948/4,
Hitehagyó Julián császár Egyház elleni harca különös tekintettel a keresztények ellen írt vitáitára, Nyírábrány, 1948. 102 p. 21 cm, (bibl. 101–102. p.) laurea
- MOSOLYGÓ Marcell, 1977/7,
A császárkultusz, mint a kereszténység és a római birodalom között növekvő feszültség előidézője, Bp. 1977. 64 p. 30 cm, (bibl. 64. p.) lic.
- BARSI János, 1982/8,
A kalkedoni dogma közvetlen teológiai forrásai, szövege és teológiai tartalma, Bp. 1982. 34 p. 30 cm, (bibl. 35. p.) lic.
- KAPITÁNY György, 1991/13,
Az eranisztész szöveggyűjteményeinek helye és szerepe a florilegikus érvelés történetében, Bp. 1991. 80 p. 30 cm, (bibl. I–III. p.) lic.

1.3 Középkori egyháztörténet

- NÉVERY Sándor, 1885/3
A középkori egyetemek, Kalocsa 1885. 37 p. 22 cm.
- SZILLÉRY László, 1950/8,
Boldog Seuse Henrik lelkivilágának kialakulása, Bp. 1950. (1) 138 (6) p. 21 cm, (bibl. 1–6. p.) laurea
- LEGEZA, István, 1951/1,
Prágai Szent Adalbert élete, H. n. 1951. 83 p. 21 cm, (bibl. 81–83. p.) lic.
- FÁBIÁN István, 1965/5,
Az egyházi és világi hatalom küzdelme a XI. században, H.n. 1965. 58 p. 30 cm, (bibl. 57. p.) lic.
- LÉBER Lipót, 1966/20,
Sienai Szent Katalin és a pápák, Bp. 1966. 144 p. 30 cm, (bibl. 136–143. p.) laurea
- SOMOGYI Győző, 1967/23,
A nyugati gótok megtérésének előzményei, Bp. 1967. 65 p. 30 cm, (bibl. 60–64. p.) lic.
- SOMOGYI Győző, 1968/6,
A vizigótok egyháztörténetének vázlata, Bp. 1968. 321 p. 30 cm, (bibl. 302–305. p.) laurea
- LIPP László, 1972/4,
A Kárpát-medence vallástörténete a honfoglalás előtt, Bp. 1972. 1, 47 p. 30 cm, (bibl. 67–68. p.) lic.

- LEISEN Antal, 1973/4,
Szent Columba és az ír kelta egyház, Bp. 1973. II, 46 p. 30 cm, lic.
LEISEN Antal, 1973/5,
Az őskelta egyház történelmi tényei, Bp. 1973. 241 p. 30 cm, (bibl. 239–241. p.) laurea

1.4 Legújabbkori egyháztörténet

- LÓRINCZ József, é.n./4,
A román konkordátum, H. n. é. n. (3) 182 p. 21 cm, (bibl. 4–7. p.)
DÉR Iván, 1941/12,
A malinesi megbeszélések. Mercier bíboros kísérletei az anglikán egyház egyesítése érdekében 1921–1925, Bp. 1941. 63 p. 23 cm, (bibl. 59. p.) nyomtatott, laurea

1.5 Görög katolikus, görögkeleti

- GIESSWEIN Alexander, 1880/1,
Causae et evolutio schismatis graecorum, Sopron 1880. 82 p. 22 cm,
SIMON Julius, 1883/1,
Primatus in Ecclesia Orientali, Szamosújvár 1883. 53 p. 23 cm,
KALAPOS Mihály, 1940/12,
A keleti egyházszakadás okai, Nyírácsád 1940. 99 p. 21 cm, (bibl. 98. p.) laurea
KOVÁCS János, 1959/11,
Chalcedon szerepe a keleti szakadás előkészítésében, Bp. 1959. 92 p. 21 cm, (bibl. 89–90. p.) laurea
SZARKA János, 1972/19,
Az újkori uniós patriarchatusok autonómiája, Bp. 1972. 60 p. 30 cm, (bibl. 54–55. p.) lic.
SZARKA János, 1972/3,
A centralizáció és autonómia. A centralizáció következményei az újkori unitus patriarchatusok autonómiájában, Bp. 1972. 132 p. 30 cm, (bibl. 122–124. p.) laurea
RADACZKI Andor, 1976/1,
Az egységtörekvések történelmi változásai az uniós-zsinatok tükrében, Bp. 1976. 3, 177 p. 30 cm, (bibl. 1–6. p.) laurea

1.6 Humanizmus, Reformáció

- BÁRDOS István, é.n./73,
Cuesi Miklós (Nicolaus Cusanus) bíboros, mint reformátor. (Korkép a 15. század első feléből), H.n. é.n. 183 p. 34 cm, (bibl. 3–4. p.)
RÉDEI István, 1970/5,
Luther és Kálvin mai szemmel, Bp. 1970. 27, 1 p. 30 cm, (bibl. 24. p., 16. p.) lic.
RÉDEI István, 1972/1,
Protestáns egységtörekvések századunkban és a katolicizmus, Bp. 1972. 167 p. 30 cm, (bibl. 163–167. p.) laurea

1.7 Pápaság története

- PAPP Ferenc, 1952/1,
A bogumil pápa és hívei, Mátészalka 1952. 69 p. 21 cm, (bibl. 2–4. p.) lic.
DANKÓ László, 1964/12,
XXIII. János pápa (1881–1958–1963), Bp. 1964. II, 202 p. 30 cm, (bibl. 199–202. p.) laurea

1.8 Szerzetesrendek

- SZELY Ludovicus, 1869/1,
Merita a Societate Jesu de Ecclesia Catholica ab anno 1540. ad annum 1773. parta, H.n. 1869. 105 p. 28 cm, kézírás

VERDES Miklós, 1969/8m

A keleti szerzetesség eszménye és megvalósítása, Bp. 1969. IV, 126 p. 30 cm, (bibl. 122–126. p.) laurea

1.9 Misszió

KESZEI Gábor, 1935/2,

P. Nobili Róbert S. J. előindiai hithirdető élete és alkalmazkodási módszere, Magyaróvár 1935. 179 p. 27 cm, (bibl. 176–177. p.) laurea

WAIGAND József, 1937/7,

Az utolsó száz év pápai a missziók szolgálatában, H.n. 1937. IV, 126 p. 30 cm, (bibl. III–IV. p.) lic.

1.10 Zsinat

CSEREI Gyula, 1930/3,

A Tridenti Zsinat 1545–1563, H.n. 1930. 47 p. 21 cm, (bibl. 47. p.) laurea

VÁROSI István, 1931/2,

Kiadatlan levelek a trienti zsinatról (1562–1563), H.n. 1931. 208 p. 21 cm, (bibl. 162–208. p.) kézírás, laurea

II. MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNET

II. 1 Középkor

•

MESTER István, é.n./7,

Szociális viszonyok Szent István korában, H.n. é.n. 103 p. 21 cm, (bibl. 99–102. p.)

SÁNTA János, 1913/1,

Régi magyar püspökségek a mai Románia területén, Szamosújvár 1913. 94 p. 22 cm, nyomtatott

VASZARY Mihály összeköttetései a római Szentszékekkel III. Calixtus, II. Pius, II. Pál és IV. Sixtus pápák idejében (1458–1484), Vác 1928. V, 327 p. 21 cm, (bibl. I–V. p.) kézírás, laurea

LÉRÁNT István, 1938/31,

A magyar egyházi vagyon szociális munkája II. Endrétől a mohácsi vészig, Bp. 1938. 88 p. 21 cm, (bibl. 85–87. p.) kézírás

BALOGH István, 1941/6,

A renaissance szelleme a magyar papságban, H.n. (1941?) 125 p. 21 cm, (bibl. 123–125. p.) kézírás, lic.

KÖNIG Simon, 1942/5,

A katolikus egyházi vagyon sorsa a királyi Magyarország területén Moháctól Pázmányig, Gánt 1942. 181 p. 21 cm, (bibl. 9–14. p.) laurea

ERDEI Péter, 1942/7,

A katolikus egyház szerepe Magyarország újjáépítésében a tatárjárás pusztítása után, Bp. 1942. 97 p. 21 cm, (bibl. 93–96. p.) lic.

BORÓVI József, 1942/22,

A mai rozsnyói egyházmegye területének középkori kialakulása, Rozsnyó 1942. 99 p. 23 cm, (bibl. 96–98. p.) nyomtatott, laurea

VARGA Mihály, 1942/31,

Magyarország állásfoglalása a nagy nyugati egyházszakadás idején, Bp. 1942. 150 p. 20 cm, laurea

VÖRÖS Árpád, 1946/11,

Az ázsiai magyarok felkeresése és megtérítése. (Második és harmadik magyar birodalom Ázsiában), H.n. 1946. 74 p. 21 cm, (bibl. 74. p.) lic.

NAGY Endre, 1947/3,

A nemesi hadkötelezettség, Bp. 1947. 31 p. 22 cm, kézírás, laurea

- ERŐSS József, 1947/27,
Sopronmegyei plébániák és templomok a középkorban, Bp. 1947. (3) 166 p. 30 cm, (bibl. 1. p.) laurea
- VÖRÖS Árpád, 1949/4,
A magyar papság szellemi és erkölcsi szintje a Jagellók korában, Bp. 1949. 167 p. 21 cm, (bibl. 159–167. p.) laurea
- BURUCS László, 1950/7,
A középkorvégi magyar irodalom pálos központja, Bp. 1950. 120 p. 21 cm, (bibl. 116–120. p.) laurea
- SIMON József, 1950/20,
A vallási élet tükröződése a magyar kolostori irodalomban. 1. rész. A középkor emberének életformája: az egyházi év, H.n. 1950. 75 p. 21 cm, (bibl. 4–5. p.) lic.
- LEGEZA István, 1952/13,
Szent Adalbert missziós szerepe a magyar történelemben, Forráskritikai tanulmány, H.n. 1952. 139 p. 21 cm, (bibl. 128–138. p.) laurea
- RITTER Márton, 1953/26,
Temesvári Pelbárt Rosariuma és a Tridentinum, Bp. 1953. 108 p. 21 cm, (bibl. 100–103. p.) lic.
- RITTER Márton, 1954/6,
Temesvári Pelbárt Rosariumának teológiai iránya, Bp. 1954. 217 p. 25 cm, (bibl. 207–212. p.) laurea
- GYÖNGYÖSI Vince, 1957/6,
Az egyház élete Magyarországon az Árpád-házi királyok idejében. Az egyház és állam viszonya. A privilegium fori kérdése. A klerikusok büntetési és büntetései, H.n. 1957. 60 p. 21 cm, (bibl. 58–60. p.) lic.
- KEMÉNY Lajos, 1957/14,
A váci káptalan a XIV. században, H.n. 1957. 88 p. 21 cm, (bibl. 14., 85–87. p.) lic.
- BENKE Lajos, 1957/24,
A bérmlás a XIII. században, Bp. 1957. 108 p. 21 cm, (bibl. 102–107. p.) laurea
- BEER Ferenc, 1958/11,
A kereszttség szertartása a magyar középkori rituális könyvekben, H.n. 1958. 64 p. 21 cm, (bibl. 64. p.) lic.
- PELSÓCZY, Franz, 1959/31,
Kulturelle Beziehungen Ungarns mit den christlichen Nachbarvölkern zur Zeit des heiligen Stephans, Bp. 1959. 145 p. 30 cm, (bibl. 136–145. p.) laurea
- KEMÉNY Lajos, 1962/5,
Nagy Lajos király egyházpolitikája, Bp. 1962. 131 p. 30 cm, (bibl. 128–130. p.) laurea
- FÁBIÁN István, 1967/21,
Szent István apostoli delegatiojának problémája, H.n. 1967. 296 p. 30 cm, (bibl. 289–294. p.) laurea
- PRIBITEK László, 1972/15,
A kalocsai egyházmegye területének története Szent László haláláig a magyar-bizánci kapcsolatok tükrében, Bp. 1972/73. 56 p. 30 cm, (bibl. 54–55. p.) lic.
- PÁHY János, 1976/6,
A gregoriánus eszmék térhódítása Magyarországon, Bp. 1976. 1, 159 p. 30 cm, (bibl. 151–159. p.) laurea

II.2 Török hódoltság

- KOVÁTS Erazmus, é.n./80,
A katolicizmus helyzete a török hódoltságban, Bp. é.n. 144 p. 21 cm. (bibl. 141–143. p.) lic.
- RÖSS, Ernő Bertalan, 1933/8,
Aviánói Márk pápai követtsége és a török félhold alkonya Magyarországon, Bp. 1933. VI, 185 p. 21 cm, (bibl. I–VI. p.) laurea
- BALOGH, Joseph, 1939/32,
Existenz und Rechtslage der katholischen Kirchen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft, Roma 1939. 39 p. 24 cm, nyomtatott. P. U. G., laurea

II.3 Pázmány

- KINCZLI József, é.n./40,
Pázmány Péter latin-nyelvű bölcseleti s hittudományi művei, H.n. é.n. 204 (2) p. 21 cm, (bibl. 202–204. p.)
- HUTTKAY Lipót, 1897/1,
Pázmány Péter magyar irodalmi szempontból, Eger 1897. 49 p. 23 cm, nyomtatott
- KAISER Ferenc, 1940/11,
Pázmány Kalauzának eredetisége, Esztergom 1940. (1) 168 p. 21 cm, (bibl. 165–167. p.) laurea
- PASTINSZKY József, 1942/6,
Ellenreformáció hazánkban és Pázmány Péter, Bp. 1942. 6, 119 p. 21 cm, (bibl. 117–119. p.) laurea
- PETÉNYI Károly, 1950/10,
Pázmány Péter, az érseki javadalom újjászervezője, H.n. 1950. 83 p. 21 cm, (bibl. 83. p.) lic.
- PETÉNYI Károly, 1951/7,
Pázmány Péter az érseki javadalom újjászervezője, H.n. 1951. 147 p. 30 cm, (bibl. 137. p.) laurea
- CENKI József, 1953/28,
Pázmány Péter esztergomi érseknek, Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel szemben tanúsított politikája, H.n. 1953. 38 p. 30 cm, (bibl. 38. p.) lic.
- SZEIFERT Ferenc, 1959/5,
Magyar nyelvű teológia kezdetei Pázmány Péternél, Bp. 1959. 2, III, 84 p. 30 cm, (bibl. I–III. p.) laurea
- KARTAL Ernő, 1960/8,
Pázmány a Vir Religiosus, H.n. 1960. 89 p. 30 cm, (bibl. 87–89. p.) laurea

II.4 Újkor

- BORÓVI József, é.n./13
A céhrendszer az újkor elején különös tekintettel Magyarországra, H.n. é.n. (1) 81 p. 21 cm, lic.
- NÉMETH László, é.n./30,
A barok Regnum Marianum Mária-tisztelete, H.n. é.n. 92 p. 21 cm, (bibl. 87–90. p.)
- BÁN Imre, é.n./37
Báró Eötvös József egyházpolitikája, (Bp.?) é.n. 200 p. 21 cm, (bibl. 192–193. p.)
- JUHÁSZ Miklós, é.n./54,
A barok vallásosság Magyarországon, H.n. é.n. 129 (1) p. 34 cm, (bibl. 125–129. p.)
- PARÓCZAY Sándor, é.n./68,
A magyar egyházpolitikai harcok története az 1843–44. évi országgyűléstől az 1890–94. évi harcokig, H.n. é.n. (1) 70 p. 34 cm, (bibl. 1. p.)
- SCHMOTZER Pál, é.n./76
Szabolcs vármegye katolicizmusa, különös tekintettel a XVIII. századra. Függelék: Ref. oratoriumok ... 1779-ben. Szabolcsi plébánosok ... egyházfiai 1779-ben... H.n. é.n. 47 p. 35 cm, (bibl. 2–5. p.)
- URBANICS Ferenc, é.n./83
Batthyány József prímás és II. József, Bp. é.n. 72 p. 20 cm, (71–72. p.) lic.
- BACZA Dezső, é.n./85,
Mária Terézia és II. József újításai a papnevelés és teológiai oktatás terén, Bp. é.n. 210 p. 20 cm, (bibl. 206–208. p.)
- SMETANA Antal, 1922/2,
A magyarországi katolikus autonómiai mozgalmak története, H.n. 1922. 52 p. 21 cm, (bibl. 51–52. p.) kézírás
- ALBERT István, 1934/2,
Alber Nep. János biblikus vitája, Magyaróvár 1934. 69 p. 34 cm, (bibl. 2. p.)
- HERMANN Egyed, 1934/10,
Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése, Bp. 1934. 35 p. 23 cm, (A P. P. Tud.egy. Egyh. történelmi Szem.nak kiadv.-i 1.) nyomtatott

- GYETVAI Péter, 1937/3,
Kollár Ádám „jura circa sacra”-ról szóló tana és ennek hatása a későbbi irodalomra, Bp. 1937. 70 p. 21 cm, (bibl. 63–66. p.) lic.
- TAMÁS, Viktor, 1937/10,
Die Kirchenpolitik des Kard.s Grafen Joseph Batthyány, Primas v. Ungarn unter Joseph II. II. Teil: Die Erschütterung der Machstellung des ungarischen Kath., Wien, 1937. Pazmanium, V, 149 p. 30 cm, (bibl. III-IV. p.) laurea
- VARGA Péter Pál, 1939/14,
A XVIII. század katekizmus küzdelmei, Bp. 1939. 68 p. 21 cm, (bibl. 67. p.) kézírás, lic.
- SZEMES (SCHEULING) József, 1939/15,
A Szent László Társulat története Lonovics József és Peitler Antal elnöksége alatt (1861–1877), Bp. 1939. 90 p. 21 cm, (bibl. 89–90. p.) lic.
- NÉMETH László, 1941/22,
A Regnum Marianum állameszme a magyar katolikus megújulásban, Bp. 1941. 75 p. 23 cm, (bibl. 71–75. p.) (Könyv.: REGNUM Egyh.tört Évkönyv 1930/41) nyomtatott, laurea
- SZEMES József, 1942/15,
A Szent László Társulat története. 1861–1941, Veszprém 1942. 95 p. 23 cm, (bibl. 9–12. p.) nyomtatott, laurea
- ANTY, Illés, 1942/26,
Csapody Lajos 1729–1801, Bp. 1942. 1, 54 p. 23 cm, (Kiadványok Jézustársaság a Magyarországi történetéhez 10.) nyomtatott, laurea
- KOVÁCS Géza, 1944/3,
Dr. Szeredy József, Szekszárd 1944. 57 p. 29 cm, (bibl. 57. p.) laurea
- BARÓTI János, 1947/11,
Bevezetés a veszprémi egyházmegye 1777. évi széttagolódásához, Bp. 1947. (6) 61 p. 21 cm, (bibl. 4–6. p.) lic.
- BABINYECS Cs. Pál, 1948/7,
A Canisiuson alapuló esztergomi káték és az új próbakáték, H.n. 1948. (1) 58 p. 30 cm, (bibl. 54–58. p.) laurea
- BARÓTI János, 1948/26,
A veszprémi egyházmegye széttagolása 1777-ben, Órtilos 1948. (8) 124 p. 21 cm, (bibl. 5–8. p.) laurea
- ZSIROS László, 1949/11,
A ceglédi papi gyűlés 1849-ben, Bp. 1949. 79 p. 21 cm, (bibl. 76–77. p.) lic.
- URBANICS Ferenc, 1950/11,
Batthyány József prímás és II. József egyházpolitikája, Bp., 1950. 118 p. 21 cm, (bibl. 113–117. p.) laurea
- VARJU Imre, 1960/15,
A magyar katolikus restauráció történelmi előzményei és elindulása. Bevezető a Tanyai Missziók történetéhez, Kiskunmajsa 1960. 63, 1 p. 21 cm, (bibl. 62–63. p.) lic.
- VARJU Ferenc, 1962/7,
A XIX. századi tanyai missziók története a váci egyházmegye területén, Bp. 1962. 118 p. 30 cm, (bibl. 117. p.) laurea
- VARGA Győző, 1963/2,
Széchenyi vallási és szociális eszméi, H.n. 1963. 88 p. 21 cm, (bibl. 85–88. p.) lic.
- KNEIP István, 1968/13,
Guzmics Izidor ökonemikus munkássága, Bp. 1968. 34 p. 30 cm, (bibl. 33. p.) lic.
- KNEIP István, 1969/22,
Hazai uniós törekvések a 19. században, Bp. 1969. (1) 130 p. 20 cm, (bibl. 128–130. p.) laurea
- LOTZ Antal, 1970/2,
Karsch Lollion a teológiai író és hitszónok, H.n. 1970. 56 p. 30 cm, (bibl. 55–56. p.) lic.
- VANGEL Imre, 1972/9,
Berkes András váci nagyprépost élete és munkássága, Bp. 1972. 1, 38 p. 30 cm, (bibl. 36–38. p.) lic.
- NAGY István, 1976/9,
A XIX. századi Katolikus Néplap története, Bp. 1976. 44 p. 30 cm, (bibl. 43. p.) lic.
- NEMES György, 1977/8,
Pécsi Lukács szerepe a magyar ellenreformáció kezdeti szakaszában, Bp. 1977, III, 85, 6 p. 30 cm, (bibl. 76–84. p.) lic.

- HÓRVÖLGYI László, 1979/13,
Magyarország szellemi körképe az 1700-tól 1850-ig kiadott teológiai irodalmunk tükrében,
Bp. 1979. 53 p. 30 cm, lic.
- HARMATH Károly OFM, 1979/20,
A jozefinizmus és a szerzetesek, Újvidék 1979. 47 p. 30 cm, (bibl. III. p.) lic.
- SZABÓ Tamás, 1993/7,
Az erdélyi hitújítás és P. Antonio Possevino S.J., Bp. 1993. 173 p. 30 cm, (bibl. 161–168. p.)
laurea

II.5 Legújabb kor

- HAJÓS István, é.n./5,
A polgári házasság öt éves története Magyarországon, Miskolc é.n. 215 p. 21 cm, (bibl. 215. p.)
- FÖLFOLDY Béla, 1944/9,
A magyar katolikus hitoktatás az ezerkilencszázas évek reformja után, Orosháza 1944. II 54
p. 30 cm, laurea
- HERGENRÖDER Miklós, 1956/11,
Szent X. Pius egyházzenei Moltu proprio-jának ötven esztendeje Magyarországon 1903/1953.
Győr 1956. VI, 32 p. 21 cm, (bibl. VI. p.) lic.
- HERGENRÖDER Miklós, 1957/16,
Szent X. Pius egyházzenei reformjának magyarországi története, Győr 1957. VI, 101 p. 21
cm, (bibl. VI. p.) laurea
- LENHARDT Vilmos, 1959/9,
Mihályfi Ákos élete és művei, Bp. 1959. 157 (2) p. 21 cm, 12 fénykép, (bibl. 156–157. p.)
laurea
- BOLESZKA László Pál, 1974/7,
A magyar katolikus nagygyűlések kezdetei, Bp. 1974. 69 p. 30 cm, (68–69. p.) lic.
- LIPP László, 1980/1,
Dr. Serédi Jusztinián bíboros küzdelme az emberi szabadságjogokért 1938-tól haláláig az
esztergomi Primási Levéltár anyaga alapján, Bp. 1980. 236 p. 30 cm, (bibl. 179–181. p.)
laurea
- VARGA László, 1982/6,
Fraknói Vilmos történetírói pályája, Bp. 1976. 108 p. 30 cm, (bibl. 125–126. p.) lic.
- TÓTH Elek, 1987/8,
Kiss János irodalmi munkássága és a magyar újszolasztikus mozgalom kezdete, Bp. 1987. 97
p. 30 cm, (bibl. 70–97. p.) lic.
- REISNER Ferenc, 1990/6,
A századvég sajtótörténete a Katolikus Szemle 1887–1944. közötti időszakban. Repertórium.
I-II, Bp. 1990. 52 + 151 p. 30 cm, (bibl. I. 51–52. p.) lic.
- REISNER Ferenc, 1991/5,
Csernoch János hercegprímás és a katolikus Egyház szerepe IV. Károly Monarchia megmen-
tési kísérleteiben, Bp. 1991. 252 p. 30 cm, (bibl. 237–248. p.) laurea
- TÓTH Elek Illés, 1992/10,
Az Aquinói Szent Tamás története, Bp. 1992. 186 p. 30 cm, (bibl. 179–186. p.) laurea

II.6 Püspökök

- LAJTOS József, é.n./6
Migazzi Kristóf rövid életrajza, H.n. é.n. 44 p. 21 cm, (bibl. 44.p.) lic.
- HORVÁTH Zoltán, é.n./20,
Zsolnai Dávid 1742–1810 veszprémi főszentelt püspök élete és kora, H.n. é.n. 137 p. 21 cm,
(bibl. 134–137. p.) kézírás
- KÁLMÁN János, é.n./50,
Jekelfalussy Vince székesfehérvári püspök élete és üldöztetése a vatikáni zsinattal kapcsolat-
ban, H.n. é.n. 225 p. 25 cm, (bibl. 253–255. p.)
- KÁRPÁTI Károly, é.n./84,
Nogáll János fsz. püspök élete, Bp. é.n. 180 p. 20 cm, (bibl. 177. p.)

- LANGMÁR Lipót, 1923/1,
Bíró Márton veszprémi püspök ellenreformációja és Enchiridionja, Veszprém 1923. 176 p. 21 cm, (bibl. 173–175. p.) kézírás
- KALLÓS István, 1933/13,
Draskovich György zágrábi püspök főpásztori működése a trienti zsinat után 1563–78. Bp. 1933. 150 p. 21 cm, (bibl. 145–150. p.) laurea
- MOLNÁR Gyula, 1934/4,
Adatok a székesfehérvári egyházmegye történetéhez Prohászka Ottokár püspökségének idejéből 1906–1927. Függelék: Adatok Prohászka püspök életéhez, H.n. 1934. 6, 186 p. 30 cm, (bibl. 1. p.)
- BALOGH István, 1942/11,
Szalkay László esztergomi érsek (+1526), Kassa 1942. VI, 77 p. 25 cm, (bibl. III–VII. p.) nyomtatott, laurea
- LANCZA Kálmán, 1942/13,
Dvornikovits Mihály váci püspök, Vác 1942. VIII, 87 p. 23 cm, (bibl. V–VI. p.) nyomtatott, laurea
- LAJTOS József, 1942/33,
Gróf Migazzi Kristóf Antal váci püspöksége, Bp. 1942. 110 p. 23 cm, (bibl. 105–106. p.) nyomtatott, laurea
- PETRÁK Mihály, 1943/16,
Acsády Ádám veszprémi püspök egyházkormányzata, 1725–1744, Tapolca 1943. (2) 84 p. 30 cm, (bibl. 2–4. p.) laurea
- GYURACZ Ferenc, 1944/12,
Gróf Zichy Ferenc győri püspök és hívei (1743–1783), H.n. 1944. 53 p. 21 cm, (bibl. 1–2. p.) lic.
- GYURACZ Ferenc, 1946/6,
Gróf Zichy Ferenc győri püspök (1743–1783) mint lelkipásztor, H.n. (1946?) 90 p. 21 cm, (bibl. 1–2. p.) laurea
- KARDOS József, 1947/22,
Lósy Imre (1580–1642), Esztergom 1947, (5) 50 p. 21 cm, (bibl. 3–4. p.) lic.
- KARDOS József, 1949/2,
Horváth János, székesfehérvári püspök az első magyar teológiai folyóirat alapítójának tudományos fejlődése és egyháztörténelmi munkássága, H.n. 1949. 91 p. 21 cm, (bibl. 87–89. p.) lic.
- SAS József, 1949/3,
Horváth János székesfehérvári püspök élete és munkássága, Aba 1949. 147 p. 21 cm, (bibl. 143–146. p.) laurea
- SÁRVÁRY Ferenc, 1951/8,
Magyar egyházpolitika Kopácsy József hercegprímás alatt 1838–1847, Bp. 1951. V, 123 p. 30 cm, (bibl. I–IV. p.) laurea
- VARJAS Győző, 1952/26,
Böle András püspök élete és kora. (A kovácsműhelytől a püspöki székhöz), Bp. 1952. 84 p. 20 cm, (bibl. 3–6. p.) lic.
- VARJAS Győző, 1953/1–2,
Böle András püspök élete és kora, Bp. 1953. 266, 58 p. 21 cm, (bibl. 3–7. p.) laurea
- GÁL József, 1953/18,
Eszterházy Károly egri püspök egyházmegye-szervező tevékenysége, H.n. 1953. 77 p. 21 cm, (bibl. 75–77. p.) lic.
- HEGEDÜS Antal, 1953/21,
Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége, H. n. 1953. 83 p. 21 cm, (bibl. 77–82. p.) lic.
- HEGEDÜS Antal, 1954/4,
Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége. Függelék: Bácsmegye helységeinek jegyzéke 1733-ból, Bp. 1954. 299 p. 21 cm, (bibl. 292–299. p.) laurea
- CSÓSZ István, 1972/14,
A humanista Erasmus és Oláh Miklós, Bp. 1972. 55 p. 30 cm, (bibl. 53–54. p.) lic.
- FÜLÖP Béla, 1973/10,
Roskoványi Ágoston váci püspöksége 1851–59, Bp. 1973. 42 p. 30 cm, (bibl. 41. p.) lic.
- FÜLÖP Béla, 1974/2,
Roskoványi Ágoston (1807–1892) püspök és teológiai író, Bp. 1974. 1, 178 p. 30 cm, (bibl. 174–177. p.) laurea

- ZELENKA József, 1986/2,
Báró Hornig Károly és kora egyházpolitikai és teológiai problémái, Bp. 1986. 90 p. 30 cm, lic.
- ZELENKA József, 1987/5,
Hornig Károly és a századforduló magyar egyháza, Bp. 1987. 200 p. 30 cm, (bibl. 196–200. p.) laurea
- PECZÁR Péter, 1990/2,
Grassalkovich I. Antal élete és tevékenysége a váci egyházmegyében, Bp. 1990. 91 p. 30 cm, (bibl. 87–90. p.) lic.
- PECZÁR Péter, 1991/1,
Grassalkovich I. Antal élete és tevékenysége a váci egyházmegyében és németbetelepítés Soroksáron, Bp. 1991. 223 p. 30 cm, (bibl. 213–218. p.) laurea

II.7 Canonica Visitatio

- SOMFAI Ferenc, 1944/11,
Vas megye vallási viszonyai a Szily-i féle egyházlátogatások tükrében, H.n. 1944. IV, 176 p. 20 cm, (bibl. 1–4. p.) laurea
- SOMFAI Ferenc, 1949/10,
Vas megye közoktatásiügyi viszonyai a Visitatio Szilyana tükrében, H.n. 1949. 55 p. 21 cm, (bibl. 54–55. p.) lic.
- GÁL József, 1958/9,
Borsod vármegye hitélete Esterházy Károly egri püspök egyházlátogatásának tükrében, H.n. 1958. 174 p. 21 cm, (bibl. 4–6. p.) laurea
- MEZEI András, 1982/14,
A patai főesperesség élete a XVIII. században, egyházlátogatási dokumentum alapján, 1–2. (Melléklet: canonica visitatio jegyzőkönyve, 1746.), Bp. 1982. 155+162 p. 30 cm, (bibl. 156–170. p.) laurea

II.8 Görög katolikusok

- GRIGÁSSY Gyula, 1913/2,
A magyar görög katolikusok legújabb története, Függelék: Fontosabb okiratok, Ungvár 1913. 142 p. 23 cm, kézírás
- PETRÁSEVICS Dénes, 1871/1,
A Miskolci Görög Katolikus Apostoli Exarchátus parókiáinak története, Bp. 1971. 69 p. 30 cm, (bibl. 67/a. p.) lic.
- RAKACZKI Andor, 1972/21,
A gyulafehérvári unió (1697–1701), Bp. 1972. 86 p. 30 cm, lic.
- MAGYAR András, 1977/15,
A budapesti görög szertartású katolikusok története, Bp. 1977. 60 p. 30 cm, (bibl. 58. p.) lic.
- SZAVICSKÓ János, 1978/10,
A munkácsi egyházmegye hajdudorogi külhelynöksége, 1873–1912, Bp. 1978. 68 p. 30 cm, (bibl. 2. p.) lic.
- BOSÁK Nándor, 1979/19,
Eszterházy Károly egri püspök és a görög katolikusok, Bp. 1979. 48 p. 30 cm, (bibl. 48. p.) lic.
- MAGYAR András, 1979/5,
A máriapócsi kegyhely története, Bp. 1979. 226 p. 30 cm., (bibl. 221–226. p.) laurea
- JANKA György, 1990/10,
Mária Terézia indítékai a munkácsi egyházmegye felállításhoz, Bp. 1990. 92 p. 30 cm, (bibl. 86–88. p.) lic.
- JANKA György, 1991/17,
Mária Terézia és a magyarországi görögkatolikus egyházmegyék felállítása, Bp. 1991. 210 p. 30 cm, (bibl. 206–210. p.) laurea

II.9 Reformáció

- KRÄMER Tamás, 1915/2,
A protestáns vallás terjedésének okai hazánkban 1551-ig, Temesvár 1915. 148 p. 25 cm, nyomtatott
- LÉBER Lipót, 1963/1,
Serédy Gáspár váci kanonok szerepe a hitújításban, Bp. 1963. 78 p. 30 cm, (bibl. 76–77. p.) lic.

II.10 Iskolatörténet

II.10.1 Főiskola

- KIRÁLY József, é.n./8,
A Budapesti Központi Papnevelő Intézet első negyedszázada, H.n. é.n. 136 p. 21 cm, (bibl. 3–5. p.)
- TEMPFLI István, é.n./64,
A királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának története 1770–1805., H.n. é.n. 96 p. 34 cm, (bibl. 95–96. p.)
- HORVÁTH Lajos, 1932/5,
A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának tanárai és irodalmi munkássága, H.n. 1932. (2) 150 p. 21 cm, (bibl. 1. p.) kézírás, laurea

II.10.2 Középiskola

- KLEMM Kálmán, 1932/8,
A szombathelyi püspöki gimnázium története (1771–1808), H.n. 1932. 543 p. 21 cm, (bibl. 5–12. p.) kézírás, laurea
- GÁL István, 1938/30,
A kalocsai piarista kollégium története (1765–1860), Bp. 1938. 176 p. 24 cm, (Palaestra Calasanciana 20.) nyomtatott, laurea

II.10.3 Népoktatás

- JORDÁN Emil OSB, 1939/16,
Kruesz Krizosztom és a pannonthalmi egyházmegye népoktatási viszonyai, H.n. 1939. 84 p. 21 cm, (bibl. 84. p.) lic.
- JORDÁN Emil, 1939/20,
Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapát tanügyi munkássága, Bp. 1939. 94 (1) p. 24 cm, (bibl. 93–94. p.) (A P.P. Tud.egy. Egyh. történelmi Szem.-a) nyomtatott, laurea
- NAGY István, 1972/5,
Katolikus iskolaügy és az Eötvös-féle iskolareform, Bp. 1972. 62 p. 30 cm, (bibl. 61–62. p.) lic.
- NAGY István, 1975/5,
A katolikus népnevelés helyzete az Eötvös-féle iskolareform keretében, Bp. 1975. 1, 212, 1 p. 30 cm, (bibl. 192–201. p.) laurea

II.11 Plébániatörténet

- RÉVAI, Josef, 1931/27,
Die Geschichte der Pfarre Devecser, Wien 1941. 179 p. 30 cm, (bibl. 169–172. p.) laurea
- PERCZ Antal, 1932/4,
A szentesi róm. kat. egyház története újjászületésétől napjainkig (1746–1932), Pestsz.erzsébet 1932. (4) 181, 2 p. 21 cm, (bibl. 1–9. p.) kézírás, laurea
- CSÖMÖZ Gáspár, 1936/6,
A katolikus egyház története Szolnokon, Szolnok 1936. (1) 81 p. 21 cm, (bibl. 1. p.) laurea

- KORCSMÁROS István, 1940/10,
A sárospataki róm.kat. egyház és intézményeinek története a legrégibb időktől napjainkig.
S.patak 1940. VIII, 202 p. 21 cm., (bibl. I-VIII. p.) laurea
- DANKÓ László, 1964/7,
A szarvasi róm. kat. plébánia története, Bp. 1964. (1) 147 (1) p. 21 cm., (bibl. 1. p.) lic.
- LOTZ Antal, 1970/10,
A biharmegyei Nagysárrét tájegység egyháztörténete. Függelék: Kiegészítések a „Nagysárrét” adataihoz. Statisztikai adatok, források, ábrák, Bp. 1970. 183 I-V. p. 20 cm, (bibl. III-IV. p.) laurea
- KOVÁCS László, 1972/10,
Debrecen ferences plébániái a XX. században, Bp. 1972. 2, 93 p. 30 cm, (bibl. 92-93. p.) lic.
- KOVÁCS László, 1972/11,
Debrecen katolicizmusának története, Békéssz.andrás 1972. 3, 209 p. 30 cm, (bibl. 206-209. p.) laurea

II.12 Szentek

- BERNÁT Ferenc, é.n./27 a,b
I. rész: Magyar szentek életrajza Suriuxnál, B.Margit, Sz.István, Sz.Gellért, Sz.Imre, Sz.Erzsébet, II. rész: Jegyzetek ... életrajzához, H.n. é.n. 130 p. 21 cm, kézírás (1914 után)
- PÉNTÉK Kálmán, é.n./45,
Szent Imre herceg élete. (A reá vonatkozó történelmi adatok összegyűjtésével és feldolgozásával), H.n. é.n. (2) 274 p. 24 cm, (bibl. 271-274. p.)
- KOVÁCS Lajos, 1952/16,
„Regina Coeli Patrona Hungariae”, H.n. 1952. 77 p. 21 cm, (bibl. 76-77. p.) lic.
- TÓZSÉR Paulus, 1966/14,
Disszertáció Gizella, első magyar királynénkről, Hód. v. hely 1966. 59 p. 30 cm, (bibl. 52-58. p.) lic.

II.13 Szerzetesrendek

- SZOKOLAY Antal, 1942/8
A Mária-Talli pálos kolostor fekvős iratainak története, H.n. 1942. 55 p. 21 cm, lic.
- TOKAJI-NAGY Tivadar, 1947/7,
A keresztény emberszeretet szolgálatában. (Az irgalmasrend működése Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században), H.n. 1947. 70 p. 21 cm, (bibl. 64-69. p.) lic.
- TOKAJI-NAGY Tivadar, 1949/6,
A keresztény emberszeretet szolgálatában. (Az irgalmasrend működése Budapesten). Függelék: Vikáriusok, perjelek, főgyógyyszerészek jegyzéke. 1-2. H.n. 1949. 459 p. 21 cm, (bibl. 444-459. p.) laurea
- KALMÁR Vincentius, é.n./65,
Periodus prima (1757-1782) historiae Provinciae Ss. Ioannis a Capistrano Ordinis Fratrum Minorum in Hungariae, H.n. é.n. (2) 131 (1) p. 33 cm, (bibl. 1-2. p.) kézírás
- SÁNTHA PÁL, 1918/3,
A magyar pálosrend keletkezése (1225-1509). Bp. 1918. 122 p. 28 cm, (bibl. 4-6. p.)
- FEJES Tibor, 1931/7,
A magyar piarista rendtartomány jogviszonyainak története 1723-tól 1931-ig, H.n. 1931. 164 p. 33 cm, (bibl. 1-2. p.) laurea
- VÉNIG József, 1935/9,
A Piaristák működése Nagykárolyban a XVIII. században, Kolozsvár, 1935. 241 p. 21 cm, laurea
- GALAMBOS Ferenc, 1942/27,
A pécsi jezsuiták működése 1687/1728, Bp. 1942. 118 (1) p. 23 cm, (bibl. 8-11. p.) (Kiadványok Jézus társasága Mo-i történetéhez 8.) nyomtatott, laurea
- BURUCS László, 1950/17,
A középkorvégi pálos irodalom központja, H.n. 1950. 67 p. 21 cm, (bibl. 64-66. p.) lic.
- SÓLYMOS László, 1959/7,
Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát (1865-85) egyénisége, szerzetesi és lelkipásztori működése, Bp. 1959. 1, 217, 1 p. 30 cm, (bibl. 12-13. p.) laurea

- SÓLYMOS László, 1959/27,
 Kruesz Krizosztom pannonhalmi főpát (1865–85) szerzetesi arcképe önéletrajza tükrében,
 Bp. 1958. 67 p. 21 cm, (bibl. 2. p.) lic.
- KOVÁCS János, 1962/8,
 Pálosok a pécsi egyházmegyében 1526-ig, Bp. 1962. (1) 142 p. 30 cm, (bibl. 124–128. p.)
 laurea
- SZÁNTÓ Károly Konrád, 1963/3,
 Ferencesek a budai vizivárosban, Bp. 1963. 102 p. 21 cm, lic.
- SZÁNTÓ Károly Konrád, 1964/10,
 A ferencesek működése Budán a XIX. században, H.n. 1964. 257 p. 30 cm, (bibl. 226–254. p.)
 laurea
- HEGEDŰS Tibor, 1967/11,
 A sümegi ferencesek restaurációs tevékenysége a XVII-XVIII. században, H.n. 1967. (1) 177
 p. 30 cm. (bibl. 130–177. p.) laurea
- KOVÁCS Imre, 1969/21,
 A türjei premontrei prépostság története és hiteleshelyi működése a magyar középkorban
 (1184–1569). Függelék: A konvent hiteleshelyi kiadványai, Bp. 1969. 99 p. 30 cm, (bibl.
 93–95. p.) lic.
- KOVÁCS Imre, 1970/8,
 A türjei premontrei prépostság okleveles anyaga és története a katolikus restauráció korában
 (1569–1787), Bp. 1970. 185 p. 30 cm, (bibl. 182–185. p.) laurea
- VIDA Tivadar, 1973/14,
 A szerzetesrendek szerepe a magyar orvostörténelemben 1000-tól 1301-ig, Bp. 1973. 107 p.
 30 cm, laurea
- HARMATH Károly OFM, 1986/8,
 Josephus Pavissevich és a jozefinizmus. (A Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett ferences
 rendtartomány Josephus Pavissevich idejében). 1783–1791, Bp. 1986. 173 p. 30 cm, laurea
- CZAKÓ László, 1988/9,
 Pálosok a jezsuiták örökében, Bp. 1988. 57p. 30 cm, (bibl. 55–57. p.) lic.

II.14 Zsinatok

- BUBNÓ Andor, é.n./39,
 A magyar zsinatok története a mohácsi vészig különös tekintettel a görög egyház befolyásá-
 ra, H.n. é.n. (2) 165 p. 21 cm, (bibl. 163–165. p.) kézirás
- FÜRSTNER Antal, 1927/1,
 Az 1863-i kalocsai tartományzsinat, Kalocsa 1927. 2, 100 p. 35 cm, (bibl. 2. p.) laurea
- ZIPSER Sándor, 1937/8,
 Dudith András szereplése a Trienti zsinaton (1562–1563), H.n. 1937. 126, V p. 21 cm, (bibl.
 I-III. p.) lic.
- VILLÁNYI Győző, 1938/20,
 A magyar papság valláserkölcsei reformjavaslatai a pozsonyi nemzeti zsinaton (1822) Különös
 tekintettel Győregyházmegyére, Győr 1938. 89 (1) p. 23 cm, (bibl. 87–89. p.) laurea
- ZIPSER Sándor, 1938/21,
 Dudith András a Trienti zsinaton, Bp. 1938. 79 p. 23 cm, (bibl. 77–79. p.) nyomtatott, laurea
- KOVÁCS Erazmus, 1943/4,
 A vatikáni zsinat visszhangja Magyarországon, Győr 1943. 89 p. 21 cm, (bibl. 87–89. p.)
 nyomtatott, laurea
- LACZKÓ József, 1947/15,
 A nagyszombati zsinat a gallicanismus ellen, H.n. (1947?). (1) 33 (2) p. 30 cm, (bibl. 1–2. p.)
 lic.

EGYHÁZTÖRTÉNETI DISSZERTÁCIÓK – NYOMTATOTTAK

kb. 1865–1993

1	ANTY Illés	Csapody Lajos, 1729–1801	1942/26	(Kiadványok Jézustársasága Magyarországi történetéhez 10.) nyomtatott, laurea
2	BALOGH István	Szalkay László esztergomi érsek (†1526)	1942/11	(bibl. III–VII.) nyomtatott, laurea
3	BALOGH Joseph	Existenz und Rechtslage der katholischen Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft	1939/32	nyomtatott, P. U. G., laurea
4	BOROVÍ József	A mai rozsnyói egyházmegye területének középkori kialakítása	1942/22	(bibl. 96–98. p.) nyomtatott laurea
5	DÉR Iván	A malinesi megbeszélések Mercier bíboros kísérletei az anglikán egyház egyesítése érdekében 1921–1925	1941/12	(bibl. 59. p.) nyomtatott, laurea
6	GÁL István	A kalocsai piarista kollégium története (1765-1860)	1938/30	(Palaestra Calasactiana 20.) nyomtatott, laurea
7	GALAMBOS Ferenc	A pécsi jezsuiták működése 1687–1728	1942/27	(bibl. 8–11. p.) (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi történetéhez 8.)
8	HERMANN Egyed	Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése	1934/10	(A P. P. Tud.eg. Egyh.történelmi Szem.-nak kiadv. i. 1.) nyomtatott
9	HUTTKAY Lipót	Pázmány Péter magyar irodalmi szempontból	1898/01	nyomtatott
10	JORDÁN Emil OSB	Kruesz Krizosztom pannonhalmi főpát tanügyi munkássága	1939/20	(bibl. 93–94. p.) (A P. P. Tud.eg. Egyháztörténelmi Szem.-a) nyomtatott, laurea
11	KOVÁCS Erazmus	A vatikáni zsinat visszhangja Magyarországon	1943/04	(bibl. 87–89. p.) nyomtatott, laurea
12	KRÄMER Tamás	A protestáns vallás terjedésének okai hazánkban 1551-ig	1915/02	nyomtatott
13	LAJTOS József	Gróf Migazzi Kristóf Antal váci püspöksége	1942/33	(bibl. 105–106. p.) nyomtatott, laurea
14	LANCZ Kálmán	Dornikovits Mihály váci püspök	1942/13	(bibl. V–VI. p.) nyomtatott, laurea
15	MARGOVICS Béla	A római lovagrend különös tekintettel az inscriptiókra	1906/02	(bbl. 55. p.) nyomtatott
16	NÉMETH László	A Regnum Marianum állam-eszme a magyar katolikus megújulásban	1841/22	(bibl. 71–75. p.) Klny.: REGNUM Egyh.tört. Évkönyv 1940/41) nyomtatott
17	SÁNTA János	Régi magyar püspökségek a mai Románia területén	1913/01	nyomtatott
18	SZEMES József	A Szent László Társulat története, 1861–1941	1942/15	(bibl. 9–12. p.) nyomtatott, laurea
19	ZIPSER Sándor	Dudith András a Trienti zsinaton	1938/21	(bibl. 77–79. p.) nyomtatott, laurea

THESES AND LICENCIATE PAPERS CONCERNING ECCLESIASTICAL HISTORY
WRITTEN AT THE THEOLOGICAL FACULTY OF THE PÁZMÁNY PÉTER CATHOLIC
UNIVERSITY (FROM AROUND 1863 TO 1993)

A list of the theses and licenciate papers on ecclesiastical history in the library of the Theological Faculty of the Pázmány Péter Catholic University is given below, representing that part of the records which was published as the 9th volume of the series *Studia Theologia Budapestiensia* (Dissertations of the Theological Faculty of the Pázmány Péter Catholic University [1863-1993]: Márton Áron Kiadó, Budapest, 1993) and is fully or in part classified as belonging to ecclesiastical history. Topics related to ecclesiastical history can also be found in the sections on Law and History of Law, or under the heading History of Dogmatic Theology, hence the reader is primarily invited to study the full list and its indices. (This list does not contain, for example, the dissertation submitted by József Marton to the Faculty and approved as a doctoral thesis entitled *Educating Seminarists in the Transylvanian Diocese from 1753 to 1918*, published as the 5th volume of *Studia Theologia Budapestiensia*, Budapest, 1993, because it has been categorized under dogmatics.)

Most of the papers are in manuscript format, data regarding those already printed at the time of completing the catalog are included; others possibly published elsewhere may be looked up in other sources. (Here belong, e.g., works by László Dankó published in the first volume of *An Outline of Hungarian Ecclesiastical History*, and also those by László Szilveszter Sólomos in volume 2 and by István Legeza in volume 5 of the *METEM Books*, as well as works by Ferenc Reisner in the series *Studia Theologica*.)

In order to facilitate the reader's good grasp of classification, the material is organized according to subject matter extracted from the titles, and each thematic group is further divided according to time of writing; there are altogether 227 theses and licenciate papers. From the viewpoint of present day research, the material after 1945 is of immediate interest. Compilations to be made from that stock would be worth considering. The list ends with a chronological index.

SZENT ISTVÁN NAPOK KALOCSÁN

1994. augusztus 15–20. között kerültek ismét megrendezésre Kalocsán a Szent István Napok, melyek rendezvénysorozatát az elmúlt évek tradíciói alapján a Kalocsa-Kecskemét Érsekség és Kalocsa város önkormányzata szervezte. Az érsekség és a város tevékenységével kapcsolatos megemlékezések sorában jelentős esemény volt a Dankó László érsek elnökletével megtartott Történészek Napja, melyen a következő előadások hangzottak el:

- Adriányi Gábor: Haynald az I. vatikáni zsinaton
Kapocs Nándor: A kalocsai papnevelés története
Deák Ágnes: Haynald érsek és Lady Blennerhasset levelezése
Kosza László: A kalocsai érsekség és missziós püspökségei a középkorban

AZ ISKOLADRÁMA ÉS A BAROKK CÍMŰ KONFERENCIA TERVEZETT ELŐADÁSAI EGERBEN (1994. szeptember 1–3)

A rendezők Egert jelölték ki egy nagyszabású nemzetközi konferencia színhelyül. A szerkesztőségünkhöz eljuttatott tervezet alapján a konferencia a következő előadásoknak kívánt fórumként szolgálni:

- Hopp Lajos: Az iskoladráma-kutatás állása és az összegző munka feladatai
Szabó Ferenc: A barokk filozófiai háttéréhez (M. Foucault strukturalista elemzése nyomán)
Griffin, Nigel: Terentius castigatus: Jesuit attitudes to Roman comedy
Jean Marie Valentin: La Baroquisation de la scène du théâtre de l'Académie à Strasbourg: Caspar Brülow
Takács József: Olasz–magyar vita a barokkról
Gulyás Sándor: A régi magyar színjáték kutatásának új koncepciója
Czibula Katalin: Az udvari protokoll dramaturgiája
Demeter Júlia: A magyarországi iskoladráma színjátéktípusai
Erdélyi Zsuzsanna: A népi imádságok dramatikus mozzanatai

Kedves Csaba:	Folklorisztikus elemek a csíksomlyói iskoladrámákban
Kriza Ildikó:	Dugonics Toldi-ja és a néphagyomány
Szilágyi András:	A soproni jezsuita színpadképek eredete
Mejer, Jans Jacob:	Lavater und Lessing. Problem der deutschen Dramenillustration des späten 18. Jahrhunderts
Breuer, Dieter:	Ein Theaer vollen Wunder
Berecz Ágnes:	Protestáns barokk – három megközelítés
Jerosievitz Erzsébet:	A nagyenyedi iskolai színjátszás szerepe az erdélyi magyar színi élet kialakulásában (1792–1848)
Franchi, Cincia:	Ars Comica és Egyház
János István:	Amor profanus (Szerelem és erotika az iskoladrámákban)
Kadulska, Irena:	Trwanie baroku i oswieceniove przelomu polskim teatrze jezuitckim XVIII-w.
Király Gyuláné:	Homo ludens a magyar és lengyel iskolai színjátékban.
Molnár István:	A lengyel barokk-kori iskoladrámákról – magyar szemmel
Poláková, Stefánia:	A szlovák jezsuita színjátszás
Polin, Giovanni:	History and tradition in the XVIIIth century of <i>Il mondo della luna</i> , by Goldoni and Galuppi
Vizi Mária:	A vanitatum vanitas gondolata a XVIII. századi magyar nyelvű jezsuita iskoladrámákban
Gupcsó Ágnes:	Egy piarista iskoladráma zenei anyaga 1695-ből
Kaán Zsuzsa:	Tánc és zene
Virágh F. László:	
Faragó József:	
Bécsy Tamás:	Egy iskoladráma elemzése, értelmezése
Heltai János:	Pallas Dacica 1642
Knapp Éva:	<i>Gabriel Dietenhamer: Judit</i> (Nagyszombat, 1649.)
Kovács József:	<i>Lacjner Kristóf: Actus Oeconomicus</i>
Lukowski Judit:	Ami a barokk iskolai színjátszásról egy dráma szövegéből kiolvasható: <i>Racine: Eszter</i>
Nagy Imre:	Joas
Nagy László:	Ifj. Bucholt György dialógusai
Varga Imre:	Mese és valóság. (Barokk allegória a <i>Hungaria Respirans</i> c. drámában.)

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Budapest, 1994/3-4

MÉSZÁROS ISTVÁN

A SOPRONI BENCÉS GIMNÁZIUM

(Bencés Kiadó, Budapest, 1994. 212 p.)

A BUDAPESTI ÉS CSEPELI BENCÉS GIMNÁZIUMOK

(Bencés Kiadó, Budapest, 1994. 172 p.)

Dicséretes vállalkozásba fogott a *Bencés Kiadó*, amikor még 1988-ban elkezdte a hazai bencés gimnáziumok történetének kötetekbe foglalt publikálását. Az egyes monográfiák szerzője kiváló művelődéstörténészünk, *Mészáros István*, aki a pápai és pannonhalmi gimnáziumok után most a soproni, a budapesti és a csepeli bencés iskolák bemutatásával folytatta a sort.

Különleges élmény ezeknek a köteteknek az olvasása. *Mészáros István* ide vonatkozó iskolatörténeti alapmunkáit ismerve (elsősorban a „*Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*”, illetve a „*Magyar iskolatípusok 996–1990*” című kézikönyvekre gondolunk itt), sajátosan új színekkel gazdagodik az az összkép, amelyet a szerző átfogó iskolatörténeti nagymonográfiái tártak elénk.

Az átfogó kép, a nagy egész bemutatása után az egyes iskolák – s ezen belül is a nagymúltú bencés gimnáziumok – élete kerül most közel hozzánk. A szerző láttató erejének köszönhetően az olvasó szinte személyes ismeretségbe kerül e történetek főszereplőivel, e nagy hírű gimnáziumok tanáraival és diákjaival. Megismerheti örömeik és hányattatásaik történetét, értesülhet sikereikről és gondjaikról egyaránt. Ez az élményszerűség teszi *Mészáros István* monográfiáit lebilincselően izgalmassá, ettől lesz az objektív tényanyag, a könyvészeti és levéltári adatok tengernyi halmaza életteli, magávalragadó olvasmánnyá.

A *soproni* bencés gimnázium történetét bemutató kötetből megtudhatjuk, hogy ezt az intézményt a jezsuiták alapították 1636-ban. Az iskolatörténetből ismert tény – hogy a jezsuiták gimnáziumai előbb öt osztályból álltak, s csak a 17. századra fejlődtek hat osztályossá –, most egy konkrét intézet életét nyomon követve regisztrálhatjuk ismét. A gimnázium mellé konviktust is szerveztek bentlakók számára, ahol színvonalas oktatómunka folyt. A tradicionális humán műveltség elemeit a modern nyelvek (francia és olasz), a szám-tan, mértan, történelem és földrajz ismeretei gazdagították. Testi nevelés is járult mindehhez: vívni és táncolni is tanulhattak itt a fiatalok.

A *soproni jezsuita gimnázium* életénen fordulópontot jelentett az 1773-as esztendő. A pápa feloszlatta a jezsuita rendet, így sok más iskolához hasonlóan az itteni gimnázium és konviktus sorsa is veszélybe került. Az intézet vezeté-

sét a helybeli *Domokos-rendi szerzetesek* vették át, akik 1802-ig folytatták a gimnáziumban – a hagyományosan magasszintű – oktatást. 1802-ben, egy újabb iskolareform következményeképp a bencések lettek a soproni gimnázium fenntartói.

A 996 óta Magyarországon tevékenykedő Szent Benedek-rend fiai számára az „*ora et labora*” szellemiségéhez ettől fogva új feladatkörök járultak: „*praedicare et docere*”. A bencés testvérek mindenkor eleget tettek a tanítás új kötelezettségének. S tették ezt nem is akármilyen színvonalon – ezt igazolja a *soproni*, a *budapesti* és a *csepeli* intézet sorsát bemutató két kötet tartalma.

A *soproni bencés gimnázium* történetét bemutató monográfia olvasása közben plasztikus kép rajzolódik ki bennünk az iskola mindennapi életéről. A *II. Ratio Educationis* hozta változásokról, amelyek értelmében az iskola hatosztályos nagygimnáziumként működött tovább, majd az *Organisations-Entwurf* nyomán nyolcosztályossá fejlődő intézmény következetes magyarságáról (a gimnáziumi értesítőkből – ez is új műfaj! – ezekben az években is számos magyar témájú tanulmány jelent meg).

A szerző mindvégig ügyel arra, hogy megismertesse olvasóit az intézet tágabb értelemben felfogott nevelőmunkájával is. Tudósítást kapunk az iskola egyre gyarapodó könyvtárának és szertárainak helyzetéről, az önképzőkör életéről, az énekkarról, majd az 1870-ben megalakult zenekarról. Jól érzékelteti a monográfia az iskolában folyó világnézetű nevelés irányultságát, a tanároknak azt az – érzékelhetően sikeres – törekvését, hogy a vallásos világnézetet harmóniába ötvözzék a természettudományos világgal.

A századforduló után nálunk is terjedő pedagógiai *reformtörekvések* hatása nem kerülte el a soproni bencés gimnáziumot sem: a cselekedtető oktatás új törekvésének helyt adva itt is megjelent a fizika órákon a tanulói kísérlet. A szemléltető oktatás segítette az újonnan beszerzett epidiaszkóp-vetítőkészülék. A tanulók tapasztalatainak körét – a hagyományos túraszerű kirándulásokon túl – üzemlátogatások, tanulmányi kirándulások is bővítették.

Érzékletes képet kapunk a *húszas és harmincas évek* történeteiről, az iskola oktató-nevelő munkájának fokozatos fejlődéséről. A bencés – ez *Mészáros István* műveiből is világosan kitetszik – mindvégig nyitottnak bizonyultak a legkorszerűbb pedagógiai törekvések szintetizálására. Modern pedagógia az övék, s ezt a tényt nemcsak a soproni, hanem az 1923-ban alapított *budapesti* és az 1945-ben létrehozott *csepeli* gimnázium története is igazolja.

A *csepeli iskola* alapítása beszédes példa arra, hogy a lakosság akarata egy munkások lakta településen hogyan juthatott érvényre a bencés gimnázium létrehozásában. A Szülői Bizottság képviselői maguk vitték be kérelmüket a vallás- és közoktatási minisztériumba, miszerint a bencéseket kívánják fölkeríteni az iskola vezetésére.

Mégis, minden jószándékú erőfeszítés ellenére bekövetkezett a „hirtelen befejezés”. A „vihár utáni új remények” – hogy a *Mészáros*-kötet egyes fejezet-címeit idézzük –, a friss remények nem teljesülhettek be. Az országgyűlés 1948. június 16-án elfogadta az iskolák államosításáról szóló törvényt. Ennek előzményei és következményei – ami az országos helyzetképet illeti – jól ismertek. (Éppen *Mészáros István „Mindszenty és Ortutay”* című nagysikerű

monográfiája rekonstruálja hitelesen a történetek valós politikai hátterét, az egyház elleni harc egyre körmönfontabb taktikáit.) Az egyes iskolák tragédiáit pedig elmondják a gimnáziumokról szóló monográfiák. Nem kerülhette el sorsát e három bencés gimnázium sem.

Elgondolkodtató az egyes intézmények utóélete. A soproni Erdőgazdasági és Faipari Szakközépiskola és a budapesti Fazekas Mihály Gimnázium nem keresi gyökereit, a bencés múltat. A csepeli Jedlik Ányos Gimnázium viszont utódiskolaként vállalta a jogfolytonosságot még az ötvenes években is...

Mészáros István bencés gimnáziumokról szóló monográfiái nemcsak az iskolatörténet-írás repertoárját gyarapítják jelentős új értékekkel. Mindemellett meggyőzően bizonyítják a bencés pedagógia mai időszerűségét is. Hiszen ezek az iskolák a bennük folyó nevelés, oktatás színvonalát illetően szervesen kapcsolódnak a 20. század katolikus pedagógiához, s ezen keresztül századunk egyetemes pedagógiai törekvéseinek legjavához.

Pukánszky Béla

LÁBADY KÁROLY

ISTENNEK HAJLÉKAI A DRÁVASZÖGBEN.

(Bp. 1994. 126 p.)

A horvátországi magyarság egyharmada él a Drávaszögben, kétharmada pedig szétszórtságban, szórványokban. Legtöbbjük tíz aprófalvas településen (Vörösmart, Csúza, Hercegszőlős, Sepse, Kő, Karancs, Laskó Várdaróc, Kopács, Bellye) lakik. A Dráva és a Karasica között elterülő lapos, vizenyős, nádas területen már az Árpád-korban (a szerző szerint a honfoglalás korában, bár ez oklevelekkel és régészeti leletekkel aligha igazolható) voltak itt falvak. A 12. századtól kezdve egyre sűrűbben olvasunk róluk. Történetük azonban mindmáig csak szórványos adatokból (pl. Lampe Friedrich Adolf hatalmas művéből, mely Debreceni Ember Pál forrásértékű kéziratát tartalmazza) ismeretes, valamint azoknak a szerzőknek jóvoltából, akik kisebb tanulmányok egész sorát közölték alig, vagy nehezen hozzáférhető folyóiratokban főleg az 1960-as években (Dékány Zsuzsanna, Hajek János, Lábadí Károly, Lábadiné Kedves Klára, Nagy András, Nagy Endre, Narancsik Pál, Rumpf Kálmán, Varga Sándor, Zombori István). Legfőbb ideje volt tehát, hogy valaki közülük összefoglalóan megírja a drávaszögi református egyházak történetét, s talán egyben ez az utolsó lehetőség is, hiszen az utóbbi háromév áldatlan harcaiban számos templom megsérült, lakóinak egy része Magyarországra, másik része a Vajdaságba húzódott, s ki tudja lesz-e még visszatérés ...

A jótollú, ízes magyarsággal író szerző északról délre haladva veszi sorra az egyes falvakat. A kis füzet elején inkább a kortörténetre fektetve a hangsúlyt, majd a második felében bővebben, s egy-egy település egyháztörténetét tartva szem előtt mutatja be a falvakat. Ismeretes, hogy a Drávaszögben a magyar reformáció igen korai szakaszában áttértek a hívek a katolikus vallásról a

reformátusra, úgyhogy Sztárai Mihály itteni működésének hét éve alatt (1543–1550) 120 „ekkléziát állított fel”, melyek erejét, életrevalóságát az 1576-ban Hercegszöllősen tartott zsinat is bizonyítja, ahol Alsó- és Felső-Baranyából 40 prédikátor jelent meg, hogy megalkossák az ún. Hercegszöllősi Canont, melynek 47 artikulusa az új vallás követőinek és intézményeinek belső életét, magatartási normáit volt hivatva szabályozni. A 23. szakasz a lelkészek számára kötelezővé tette az anyakönyvek vezetését. (Más kérdés, hogy a rendelkezést nem hajtották végre, vagy a régi anyakönyvek elvesztek, mert általában csak az 1760-as évektől lelhetők fel, sőt egyes falvakról még ennél is későbbben.)

A szerző hatalmas munkával gyűjtötte össze anyagát az Országos Levéltárból, a Ráday Levéltárból és a helybéli ekléziákból. Ez utóbbi jelentősége felbecsülhetetlen, hiszen arról vannak híreink, hogy az iratanyag egy része (nagy része?) örökre elpusztult a mostani háború nyomán. Érdemes lenne azokból az okmányokból, melyek esetleg a szerző kezében vannak másolatban egy forráskiadványt szerkeszteni.

Különös érdeme a közlésnek, hogy a harangok súlyát, készítőit és a rajtuk látható iratokat is megörökítette. Ezek az adatok szerencsésen egészítik ki Patai Pál harangokról készült, teljességre törekvő katalógusát, és térben és időben kiszélesítik azt.

Minden egyes falu krónikáját fájdalmas sóhajjal fejezi be. A fogyatkozó egyháznak lesz-e ereje újra feltámadni? Képesek lesznek-e kitavaszkodni és szárba szökkenni, vagy végleg elvész a református magyarság a Drávaszögben? Csak együtt reménykedhetünk Lábadi Józseffel az élniakarás és a hit erejében, mely a csatazaj elültével felvirágoztatja majdan ezeket a piciny településeket.

Kőhegyi Mihály

ÖKRÉSZ KÁROLY:

A TEMERINI PLÉBÁNIA TÖRTÉNETE (Újvidék, 1992. 144 p.)

A kalocsai egyházmegye története az utóbbi évtizedben néhány alapvető történeti művel gyarapodott (Gyetvai Péter, Udvardy József munkái), de az egyes plébániák históriájának megírása még sok tekintetben gyermekcipőben jár. Különösen igaz ez az 1921-es trianoni békediktátum után a SHS királysághoz került falvak esetében. Hogy ezen a téren is történik valami, azt éppen Ökrész Károly most megjelent könyve bizonyítja. A Temerinben született szerző szakmájára nézve állatorvos, akit azonban fiatal kora óta foglalkoztat szülőfaluja története, amint azt a helyi újságban 1978–1980-ban sorozatosan megjelent cikkei bizonyítják, melyekben sorra-rendre közölte a Karlócára került Bács-Bodrog vármegyei levéltár Temerinre vonatkozó anyagát. Az 1988-ban kiadott Helytörténeti jegyzetekben elsősorban a középkorra vonatkozóan

közölt jórészt már ismert adatokat, másrészt azonban a Szécsenek birtokába került Temerin mezőváros sorsának alakulására tárt fel eddig ismeretlen iratokat. Ezekből az előzményekből szervesen nőtt ki mostani könyve, mely a címmel ellentétben nem csupán a plébánia története, hanem magának a településnek helytörténeti monográfiája, bár tagadhatatlan és természetes, hogy a helyi egyház története adja a mű gerincét.

A szerző – mint minden ilyen munkát megírni készülő – mindjárt a kezdeteknél szembesült azzal a kérdéssel, hogy munkáját tárgyi vagy időrendi csoportosításban írja-e meg? Ez bizony nem is könnyen eldönthető kérdés, mert ennek is, annak is vannak előnyei és hátrányai. A szerző végül is – a könyv ismeretében bizvást mondhatjuk, hogy helyesen – az utóbbi mellett döntött.

A Temerinre vonatkozó első írásos feljegyzés – mint oly sok más falu esetében –, az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzékben maradt fenn, melyben az egyes plébániák jövedelmét hat egymást követő esztendőben jegyezték fel. Temerin 15 bani tizedet fizetett, ami azt mutatja, hogy a bácsi esperesség legkisebb helységei közé tartozott. Az 1522-ből ránkmaradt dézs-majegyzékből lakói nevét is megtudhatjuk. A 21 jobbágy neve kivétel nélkül magyar. Vélhetően a török idők alatt és után délszlávok települtek be az elhagyott helységekre, mert 1780-ban lélekszámuk elérte az 1500 főt. 1781-ben azonban megkezdődött a falu betelepítése magyar lakossággal. Az elhagyott és gyér népességű bácskai területet a Habsburg uralkodók nem adták vissza egykori tulajdonosaiknak, hanem a „fegyver jogán” visszaszerzett birtokokat az Udvari Kamarával kezeltették. A központi hatóságok III. Károly, Mária Terézia és II. József ideje alatt előbb németekkel telepítették be a pusztákat, s csak kis számban hoztak ide az ország középső és felső részéből lakókat. Temerin azonban éppen ezek közé tartozik. A fennmaradt adatok alapján a magyarok tervszerű betelepítését 1781-re tehetjük. Az 54 családfőt felsoroló listán nem szerepelnek a jobbágyok előző lakóhelyei, de elszórt adatokból néhány család esetében tudjuk, hogy Békésszentandrásról (Békés vm.), Alattyánról (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), Tóldról (Nógrád vm.), és Csongrádról kerültek ide.

Amikor az 1783. év közepén már nyolcvan katolikus magyar házaspár élt a faluban, és a 7–8 éven felüli lakosság száma elérte a 360 főt, meg kellett oldani a hívek lelki gondozását. A kamarai hatóságok már a betelepítés előtt felmérték a határt, kijelölték a házak – köztük az iskola, templom és plébánia – helyét, így nem volt akadálya annak, hogy a hívek közmunkával felépítsék vertfalú, náddal fedett templomukat, mely azonban már igen kicsinek bizonyult s a Canonica Visitatio szerint a hívek egyharmada fért csak el benne.

A falu életében 1798-ban azonban igen lényeges változás következett be: a birtokot Szécsen Sándor kapta meg nem csupán „érdemeire tekintettel”, hanem szinte bizonyosan az államnak előlegezett pénz és termények fejében, valamint bizonyos summa lefizetése után. Így volt ez valamennyi környező település esetében is. (A szerzőt nyilván az adománylevél szövege tévesztette meg.) A kegyúri jogot ezután nem a kamara, hanem a földesúr gyakorolta, neki kellett gondoskodnia új templom felépítéséről is. Szécsen Sándor először a

Temerinből Páska-pusztára átköltöző szerbek templomát akarta megvásárolni, de ők – mivel az minden bizonnyal fából épült – lebontották és kocsikon átszállították új letelepedési helyükre.

Végül 1804-ben felépült a katolikusok új, Szent Rozáliának szentelt temploma. Csupor Mihály plébános idején rendeződött a temető és a temetés rendje is. Megszűnik a szinte minden bácskai falunkban szokásos templom körüli temetés, mely a telepések első 2–3 nemzedékének idejére volt jellemző.

Innen már szakadatlan sorban ismerjük a falu plébánosainak nevét, tevékenységüket, és azokat a történeti eseményeket (az 1831. évi kolerajárványt, a falu felégetését 1848 augusztusában, az újjáépítést, az 1850-es évek eleji újabb német betelepülést, a kegyúri családdal folytatott áldatlan küzdelmet, a 19. század végi szellemi és anyagi felvirágzást), melyek meghatározták a község életét. Külön kell szólni a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek zárdáépítéséről, mert tevékenységük 70–80 éven át meghatározta a lakosság szellemi műveltségét.

Az 1860-ban Kalocsára hívott Iskolanővérek anyaházának felépítési költségeit az alapító Kunszt József érsek, a vidéki zárdáékat pedig utóda, Haynald Lajos érsek biztosította. Míg Kubinszky Mihály egyházmegyei tanfelügyelő erkölcsi mozzatója volt a zárdaiskola-hálózat megteremtésének, Haynald Lajos a szó szoros értelmében kiépítője és fenntartója annak. Elsőnek 1868-ban Óbecsén épült fiókház, majd Bácsstopolyán és kilencediknek az egyházmegyében Temerinben. A zárdaiskola ünnepélyes megnyitása 1881. október 9-én volt, melyen azonban Kubinszky Mihály felszentelt püspök, aki elsőnek karolta fel – ha nem ő sugallta – a zárda építését, már nem vehetett részt, mert ez év februárjában, a bajai iskola tanfelügyelői szemleútja során meghalt. A zárda életképesnek bizonyult, hiszen Temerin leánygyermekai tömegesen íratkoztak be a nővérekhez. Az iskola életében az 1929-es év hozott változást, amikor is a jugoszláv közoktatásügyi miniszter 3 tisztelendő nővért elbocsájtott tanítónői állásából, mire Budánovics Lajos, az újonnan kinevezett szabadkai püspök, bezáratta az intézményt és csak kilenc év után, 1938-ban engedélyezte újbóli megnyitását.

A Bácska nagyobbik részének elcsatolása az anyaországtól (1918) nagy változást hozott az egyházi életben is. Az új államba került bácskai híveknek megszakadt a hivatalos kapcsolata a kalocsai érseki központtal. XI. Pius pápa 1923-ban Budánovics Lajos szabadkai plébánost bácskai apostoli adminisztrátorrá nevezi ki. Első intézkedései közé tartozott a hitközségi képviselőtestületek, illetve az eddigi iskolaszékek átalakítása. A temerini egyház, más bácskai plébániákhoz hasonlóan, a két világháború között sokat tett a magyar kultúra fennmaradásáért. Ezen munkájának a középpontja a Magyar Katolikus Polgári Kör volt. Mesedélutánokat rendezett a gyerekeknek, vallásos és vallás-erkölcsi előadásokat, irodalmi esteket tartott a felnőtteknek. Megalakította a Temerini Múzeumot, felkarolta a magyar középiskolások és tanítóképzősök taníttatását, működtette a községi könyvtárat.

Igen tanulságos az 1945 utáni esztendőök történetét elolvasni. Félelmetes, hogy a jugoszláv állam hivatalos politikája mennyire egyezett Magyarországgal (papok internálása, vallásüldözés, társadalmi szervezetek széttűllesztése,

megszüntetése), bár ezekről csak mostanában kapunk valós képet. A kommunista államok lassú, de fokozatos átalakulásával az 1980-as évek végén normalizálódott a Bácskai magyarság élete annyira, hogy 1991-ben lerakták a Lourdes-i Szűz Mária tiszteletére épült új templom alapkövét. Vajon lesz-e erejük a véres polgárháború közepette felépíteni azt?

Kőhegyi Mihály

JÉRUSALEM

A JERUZSÁLEMI PÁTRIÁRKÁTUS FOLYÓIRATA

Aki meg szeretné ismerni a Szentföld római-katolikus életét, valamint képet óhajt szerezni a környező országokról is, jó forrásra akadhat a „Jeruzsálem” (Jérusalem) című havilapból, amely a helybeli pátriárkátus közlönye. A szolgálatkész titkár rendelkezésünkre bocsájtotta az 1990–1993-as évek számait. Ottlétünk alkalmával (1994. május) még nem jelent meg a folyó évben egyetlen szám sem. A folyóirat saját nyomdájában készül, fényezett papíron, kifogástalan kivitelben. Címlapján mindig a Szent Sír templom áll. Ez évben 60. évfolyamához ért, francia nyelven évi 280–400 oldal jelenik meg.

Számos hivatkozásból megtudhatjuk, hogy az ott „latinnak” nevezett pátriárkátus IX. Pius pápa rendeletére 1847-ben jött létre, első főpapja pedig Ioseph Valerga volt. A pápa a hat közel-keleti rítusú katolikusok vezetőjével egyenrangú főpapot igyekezett biztosítani a „latinok” számára. Másrészt az egyházi tevékenységet szerette volna fellendíteni. Igaz, a 13. század óta bizonyos megszakításokkal, ott observans ferencesek működtek, azonban csupán néhány szent helyen.

Az első pátriárka működését hívei számbavételével kezdte. A korabeli Palesztínában mindössze 414 híve volt. Csakhamar megkezdte új plébániák felállítását, elsőként a Betlehem melletti Bet-Jálában. A pátriárkátus joghatósága jelenleg kiterjed Izraelre, az 1967 óta izraeli ellenőrzés alatt álló vidékekre (beleértve 1994-ben az autonómmá vált Gázát és Jerikót), Jordániára és Ciprusra. Ez utóbbi nélkül a 10 milliós lakos között 300.000 keresztény van. Ebből kb. 100.000 katolikus és mintegy fele latin szertartású. A hívek zöme arab, még Cipruson vegyes nemzetiségűek. A szentföldi templomokban a szertartásokat többnyire arabul végzik, a különböző intézmények azonban saját jellegük szerint igazodnak, és angol, francia, német, lengyel stb. nyelvet használnak. A pátriárkátustól bizonyos fokig függetlenül működik a ferences „custodia Terra Sancta”, amely a kegyhelyek gondozója. Több kolostor az ún. „exempt” szerzetesrendek tartozéka (például benedekrend).

A pátriárkának püspöki rangú vikáriusa van Izraelben (Názáret), Jordániában (Aman) és újabban Jeruzsálemben is. Cipruson és a „hébernyelvű” katolikusok vikáriusai presbiterek.

A pátriárkátus több szervezet tagja. A helyi adottságok alapján létrejött a szentföldi ordináriusok (egyházfők) tanácsa. Ebben helyet foglal a pátriárka,

segédpüspökei és a keleti szertartású egyházfők (melkita, maronita, szír és örmény), valamint a ferencesek „őre” (1/1992).

Az arab világ katolikus főpapjai alkotják a CELRÁT. A közel-kelet hét katolikus pátriárkája (latin melkita, maronita, szír, kopt, örmény és chald) együttműködési szervezetet alkot és egyben tagjai az ekuménikus alapon alakult CEMO-nak, amely 1990-ben jött létre katolikus, ortodox és protestáns részvétellel (3-4/1990).

A Vatikán 1994-ig nem tartott fenn diplomáciai kapcsolatot Izraellel. Ez évben megnyílt a tel-avivi nunciatura. Jeruzsálem keleti felében székel egy apostoli delegáció, amelynek vezetője egyben ciprusi internuncius (7-8/1990). A jeruzsálemi pátriárka 1988 óta Michel Sabbah, származására nézve arab.

A folyóiratot bevált rendszer szerint szerkesztik. Valemennyi szám az első helyet a pápai megnyilvánulásoknak szenteli, mint például II. János Pál mexikói útjának, vagy hetedik afrikai látogatásának (5-6, 9-10/1990). A beszámolókból az olvasó képet nyer az illető ország katolikusainak helyzetéről. Így például arról, hogy szudáni rövid látogatása alkalmával a pápa figyelmeztette a szudáni állam vezetőit azokra a szörnyűségekre, amelyeket a déli, főképpen katolikus keresztények elszenvednek (1-2/1993). A pápai állásfoglalások között szerepelnek az öbölháború kirobbanása és utóhatása kapcsán keletkezett dokumentumok (3-4, 5-6/1993). Az egyház sorskérdései közül a helyi viszonyok fényében nagy teret biztosítottak a magzatelhajtásról szóló állásfoglalásnak (7-10/1991). Nem kisebb fontosságot tulajdonítottak a „Rerum Novarum” enciklika megjelenésének 50. évfordulójára kiadott pástorlevélnek, amely a szociális igazságosságról szól (5-6/1991). A Vatikán pénzügyi nehézségeinek kapcsán a folyóirat megjegyezte, hogy a pátriárkátus helyzete olyan, hogy szintén segélyre szorul (3-4/1991).

A helyi egyházi életnek szentelt részből megtudhatjuk, hogy alapvető tevékenysége azonos a világegyházával. A plébániai élet megerősödésének kapcsán szó van Salt 1866-ban épült templomának felújításáról és az iskola működéséről (5-6/1992). Káfárnáumban befejeződött az új szentély felépítése azon a helyen, ahol a hagyomány szerint szent Péter háza állt, és amely 1894 óta a ferencesek tevékenységi területe (3-4/1990).

Számos ünnepi megnyilvánulásra került sor, ha a politika nem szólt közbe. Így például 1993 virágvasárnapján 10.000-en vettek részt a körmeneten. Karácsonykor Betlehemben 20 ezer zarándok gyűlt egybe. December 26-án Názarethben pápai legátus jelenlétében nyitották meg a család évének rendezvényeit (10-12/1993). Széleskörű jelenlétnek örvendtek a jellegzetes helyi szertartások, mint például a Szentsír templom nagycsütörtöki miséje (5-6, 10-12/1993). Fontos esemény volt az új katekizmus arab kiadásának megjelenése (10-12/1990). Itt jegyezzük meg, hogy Izraelben a szombat, illetve a mohamedán országokban a pénteki misehallgatás (délelőtt is) érvényes. Folyik a 2. vatikáni zsinat szellemében az első egyházmegyei zsinat előkészítése (1-2/1993).

A klérus utánpótlásának főforrása az 1856-ban alapított kis és nagy szeminárium Bet-Jálában. Az előbbinek 70, az utóbbinak 22 hallgatója volt 1992-ben (8-9/1992).

Növekszik a hívek szentségekhez járulása. Így például Zábádeh plébánián (Jordánia) 1991-ben 72 gyermeket bérmáltak meg (7-10/1991). Nőtt a katoli-

kus iskolák látogatottsága. A pátriárkátus által 1993 elején közzétett adatok szerint Izraelben 18.480 növendék volt, ezekből 11.681 katolikus (63,2 %). Az ellenőrzött területen 14.238 tanuló íratkozott be, közülük 6.776 katolikus (47,59 %), míg Jordániában 25.951-en óhajtottak katolikus iskolába járni, ezekből azonban csupán 13.503 volt katolikus (52,03 %). Igen jó szolgálatot tett a jordániai Zárkában 1986/87-es tanévben megnyílt szakiskola. Jeruzsálemben működik több, Betlehemben egy egyetem utáni képesítő intézet.

A pátriárka és segédpüspökei beutazzák a terjedelmes egyházmegyét. A ciprusi vizitációra is évente kerül sor. A pátriárka meglátogatja a kettéosztott sziget plébániáit, amelyeknek hívei csekély számúak. Páphosban a 300 hívő papot kért, akit meg is kaptak (1992). A parlamentben egy jogszerinti mandátum illeti meg a „latinokat”. Több szerzetesi iskola működik. A pasztoráció legjelentősebb feladata a szigetet látogató turista tömeg lelki gondozása (11-12/1990, 3/1992, 1-2/1993).

A világ nagyon keveset tud a „héber nyelvű” katolikusokról.

Valójában a megjelölés alatt zsidó, vagy ilyen származású hívőkről van szó, akár Izraelben születtek, akár a bevándorlási törvény biztosította a teljes jogú állampolgárság megszerzését. Egyesek, az előbbieket családtagjaiként kerültek a zsidó államba. Míg Izrael, mint demokratikus állam, vallásszabadságot biztosít, bizonyos körök barátságtalan szemmel nézik őket és ragaszkodnak a zsidó nemzetiség és vallás azonosságához.

A 19. század kiemelkedő konvertitái között szerepeltek a strassburgi Ratisbonne testvérek. Alphons (1812-1884) 1855-ben a jezsuita rend tagjaként Jeruzsálemben költözött és célul tűzte ki a zsidók és muzulmánok térítését. Megalapította a Ratisbonne intézetet, amely azóta a párizsi katolikus egyetemmel együttműködve főképp judaisztikával foglalkozik. Ugyanő alapította a Sion nővérek kongregációját (1843), akik 1856 óta a keresztút második állomásánál kolostorral rendelkeznek és a Szentföldön más helyeken is letelepedtek. A szerzet férfiága 1852-ben jött létre, legkiválóbb tudósai az említett intézetben működnek.

A héber „nyelvű”, illetve „jellegű” katolikusok számára rendelt vikárius Jean Baptiste Gourion OSB prior, aki Abu-Gosh kolostorban székel (5-6, 8-9/1992). Négy közösségük működésével kerültünk kapcsolatba (Jeruzsálem, Haifa, Tel-Aviv, Jaffa, Bersheva). Jeruzsálemben Izaiás házának nevezett lazarista kolostor nyújt otthont kápolnájuknak. Jaffában központjuk a „Domus Sanci Iacobi”. Úgy látszik legerősebb plébániájuk Bershevában van, ahol kizárólag héberül miséznek. A hívek 1990-ben kápolna és presbitérium építéséhez fogtak (11-12/1990). Tel-Aviv--Jaffa közössége számára egy diakonusi állást is biztosítottak (11-12/1991). A pátriárka 1990-ben hangsúlyozta, hogy meg kell találni e téren a legalkalmasabb pasztorációs módszereket. Sajnálattal állapította meg, hogy az oroszországi bevándorlók között található katolikusok ügye megoldatlan (11-12/1993).

A pátriárkátus igen korlátozott anyagi lehetőségeit a katolikus világ segélye egészíti ki. Így például 1990-ben a Máltai Szeretetszolgálat Betlehemben születetet hozott létre (3-4/1990). Názáretben 1991-ben orvosi rendelő nyílt (11-12/1991). Nablusban a kalkuttai nővérek egy csoportja telepedett le (1-2/1993). A betlehemi egyetemen ápolónőképzőt hoztak létre (11-12/1991). VI.

Pál pápa látogatása alkalmából létesült Sz. Dorottya intézet 1990-ben 90 süketnéma fiatalot gondozott (10–12/1990). Egyes szerzetesek már nagy múltra tekinthetnek vissza. A latruni trapisták 1990-ben már 100 éves jubileumukat ünnepelték (5–6/1990).

A zarándoklatok megszervezéséhez segítséget nyújt a Szent Sírrend világméretű szervezete. A rend hírei rendszeresen helyet kapnak a folyóirat hasábjain. Központi feladatuk mellett 1991-ben segítséget adtak egy Názáret melletti település plébániájának megszervezéséhez.

Igen jó összefoglalást olvashattunk Carlo Cechitelli ferences atya tollából, aki megismertetett rendje szentföldi működésével, kezdve Sz. Ferenc 1217-es látogatásával és 1342 óta tartó jelenlétükkel. Leírja viszontagságaikat, mint például az 1757-es eseményeket, midőn kis híján politikai okokból kiszorultak a Szent Sír Templomából. Názáretben 1620-ban telepedtek meg, majd Kána, Naim az Olájfákhegye (Dominus Flévit stb.) következett. Régészek eredményeket értek el a Szentírás híradásainak igazolásában. Legújabb sikerük a Nébó hegy emlékeinek feltárása, ahonnan Mózes meglátta az Ígéret Földjét.

A regisztrált zarándokok száma 1987-ben 93.398, míg 1992-ben 105.084 volt. Hovatartozásuk szerint sorrendben olaszok (34.952), németek, spanyolok, franciák és amerikaiak voltak. Magyarok 823, illetve 284-en voltak. Názáretben 1989-ben 61.031 zarándok érkezett, ebből 391 magyar. Két évvel később 68.688 názáreti zarándok között 511 magyart jegyeztek fel (3/1992). A folyóirat megemlékezik arról, hogy 1991-ben a betlehemi karácsonyi éjféli misén a pécsi püspök is concelebrált (11–12/1001). A pátriárka 1992. március 5-én magyar zarándokcsoportot fogadott, akiket az egri érsek és a város polgármestere vezetett (5–6/1992).

A pátriárkátus életében jellegénél fogva fokozott szerepet játszik az ekumenikus tevékenység. Kimagasló jelentőségű volt a canterbury érsek részvétele 1992-ben a Tantur intézetben rendezett zsidó-keresztény biblikus dialóguson. A moszkvai pátriárka 1991-ben kereste fel a jeruzsálemi pátriárkát az orosz ortodox egyház intézményeinek újjászervezése közben. Mint ismeretes, az 1917-es forradalom után a bethániai és Olájfákhegyén lévő orosz kolostorok végül is a new york-i központhoz csatlakoztak és mai napig vele közösségben maradtak. A moszkvai pátriárkátusnak sikerült joghatóságát kiterjesztenie a jaffói Tabita kolostor, az Ain-Karenben található létesítmény, valamint a jeruzsálemi székesegyház és központ működésére (3–4/1991). A helyi ekumenizmus jellemzője a három jeruzsálemi pátriárka időszakos találkozási és tanácskozási, amely alkalmat ad bizonyos kérdések megközelítésére, mint például Jeruzsálem helyzetének tisztázása (7–10/1991). A jeruzsálemi pátriárka üdvözölte az újonnan megválasztott örmény-ortodox pátriárkát, az Amerikából visszatért Torkon Mánongiánt (3–4/1990). Ekumenikus szellemben fogadta Abrahám érseket (1992), az abeszini kopt egyház jeruzsálemi képviselőjét.

A főmufti temetésén a pátriárkátus képviseltette magát, majd utódát üdvözölték úgy beiktatása, mint a következő Ramadan alkalmából (11–12/1990, 3–4/1992, 5–6/1993).

Balamadban (Libanon) 1993-ban a katolikus-ortodox dialógus újabb állomáshoz érkezett. A magyar ortodox adminisztratura nem volt képviselve. Közös

nyilatkozatot fogadtak el arról, hogy az „unió” Rómával már a múlt módszere és a jelen és jövő feladata a teljes egységre törekvés kell legyen. Vállalták, hogy kiiktatják egymás becsmélését a gyakorlatból, és az egyik, vagy másik félre sérelmes események dicsőítését (7–9/1993). Az előbbi megfogalmazás az ortodoxok kívánságát honorálta, akik 1992-ben ilyen értelmű állásfoglalást igényeltek (4–5/1992). A folyóirat a maga részéről előrelépésként értékelte a határozatot, görög-katolikus részről azonban fenntartásokat hangoztattak.

A pátriárkatus államközi viszonyai eltérőek. A jelek szerint a ciprusi görög kormányzattal a viszony felhőtlen. Jordániával kapcsolatban a problémák differenciáltak. Husszein királyt a pátriárka legalább évente egyszer „baráti látogatás” keretében kereste fel. A trónörökös szerepet vállalt a katolikus-izlám párbeszéd rendezvényein. Ezzel szemben az ámáni vikárius többször felpanaszolta, hogy a mohamedán tömegek részéről növekvőben van az ellenérzés, a liberálisabb kormányzat pedig utat enged a tömegesen jelentkező szektáknak is (10–12/1992).

Izrael állam – mint már jeleztük –, biztosítja a vallásszabadságot. A szenthelyek kérdésében elismerték az 1852-ben létesített status quot, amely megosztotta azokat, valamint az utólag aláírt megegyezéseket (1856, 1919, 1947–48).

Mint ismeretes, az Egyesült Nemzetek 1947-ben elhatározta Palesztína felosztását. A zsidó állam létrejötté (1948. május 15.) arab fegyveres ellenállásba ütközött. A háborúnak 1949-ben fegyverszünet vetett véget, amely újra rajzolta Palesztína térképét. A keresztény arabok zöme izraeli állampolgárrá vált és hova-tovább a pátriárkatus is tudomásul vette a helyzetet a názareti vikárius felállításával.

Sabbah pátriárka 1992-ben Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén Názáretben az izraeli arab-keresztény identitást elemezte, aktivitásra buzdított és testvéri egyetértésre a többségi nemzettel (3–4/1992, 7–9/1993). A pátriárka többször hangoztatta, hogy a hosszú ellenségeskedés után békét kell létesíteni az arabok és a zsidók között.

1949 után a Jordán nyugati partja jó részében Jordánia fennhatósága alá került, Jeruzsálemet gyakorlatilag kettéválasztották, az óváros a legfontosabb szenthelyekkel szintén Jordánia igazgatása alá került. Új helyzet alakult ki 1967-ben, midőn az zsidó állam megszüntetését zászlajára író arab koalíció tökéletes vereséget szenvedett. Az izraeli hadsereg elfoglalta a jordániai igazgatás alatt álló területeket, Kelet-Jeruzsálemet pedig Izraelhez csatolták. A béketárgyalások csupán Egyiptom és Izrael között vezettek eredményre (1979). Az elhúzódnó megszállás és a zsidó telepések megjelenése nyomán arab terrorista merényletek uralkodtak el, majd 1987. december 9-én megindult az úgynevezett „intifáda” Cisjordániában. A pátriárka 1990-ben úgy értékelte az „intifádát”, mint „az izraeli katonai megszállás elutasítását” (5–6/1990). Egyértelműen állást foglalt a palesztin önrendelkezés mellett, elvileg elutasította az erőszakot és szavaiban a megbékélést szorgalmazta. Állandóan tiltakozott az izraeli hatóságok intézkedései ellen, amelyek a rend helyreállítását célozták. Így 1989 fordulóján a három jeruzsálemi pátriárka meglátogatta Bei-Sahour falut, ahol az arab lakosok megtagadták az adófizetést, amelyet azután az izraeli hatóságok erőszak alkalmazásával beszedtek (1–2/1990). Az intifáda

első két évének áldozatait 616-ra becsülték (7–10/1991). Nagy hullámokat vert a Hamas terrorista szervezet 400 tagjának kiutasítása, akiket Libanon nem engedett be. A pátriárka érdekükben azzal érvelt, hogy ezek is „Isten gyermekei”.

Olajat öntöttek a tűzre zsidó szélsőséges elemek kilengései, valamint néhány bűnöző szentségtörő tettei. Így például Betlehemben támadás érte a szír-katolikusok templomát (11–12/1991). A legsúlyosabb beszámítás alá esett a Szent Sír templomban történt két betörés, az utóbbi alkalommal megszenteltetették a XII. stáció keresztjét is. 1992. május 4-én a három pátriárka és számos egyházi és világi személyiség jelenlétében végezték el a „kiengesztelést” (4–5/1992). Tiltakozást váltott ki, hogy a Sz. János otthont, amely a görög-ortodox pátriárkátus tulajdona, a bérlő zsidó telepeseknek adta át (5–6/1990).

Az izraeli-palesztin tárgyalások, majd 1993. szeptember 13-án megkötött egyezmény reményt keltett. A „Jeruzsálem” közölte a dokumentumokat, azonban hangsúlyozta a megegyezés átmeneti jellegét, valamint Jeruzsálem továbbra is fennálló kérdését (10–12/1993). A pátriárka táviratilag üdvözölte Rabint, Izrael miniszterelnökét és Jasszer Arafatot, a PFSZ elnökét (7–9/1993). A légkör javulásának jele volt, hogy a pátriárka köszöntötte az újonnan megválasztott Weizmann elnököt. Résztvett a keresztény egyházfők tiszteletére rendezett hagyományos évvégi elnöki fogadáson, amelyről eddig távol maradt (10–12/1993).

A fentiekén túlmenően alapvető fontosságúnak bizonyult a Vatikán és Izrael között a múlt év végén megkötött egyezmény, amelynek tartalmát a világsajtó is közölte (6–7, 10–12/1993). A megegyezés megerősítette a szentföldi katolikusok jogállását, az egyház széleskörű intézményhálózatának működőképességét valamint a szenthelyek védelmét. Kinyilvánították, hogy a rasszizmus és antiszemitizmus elleni küzdelem mindkettőjük feladata. Sajnos, bizonyos palesztin körök ellenérzéssel fogadták a megegyezést, ami a pátriárkát arra készítette, hogy kiálljon védelmére, hangsúlyozva, hogy pozitív folyamat indult meg.

A jeruzsálemi pátriárkátus híveinek hovatartozása és területi felosztása révén elválaszthatatlanul kapcsolódik az arab világhoz is. Helyzetét meghatározza az a tény, hogy 200 millió arab között csupán 15 millió a keresztény és maguk is megosztottak (10–12/1001). Természetes tény, hogy a világ e részének főpapjai tanácskozásait a helyzetkép felmérésével kezdik (1/1992, 10–12/1992, 10–12/1993).

Az utóbbi évek összképének egyik véres eleme Szomália. Mogádiscióban Salvatore püspököt megölték és a székesegyházat felgyújtották. A 2.000 főnyi katolikus közösség, akik közül 200 szomáliai, lényegében tönkrement. A vikárius Náirobiba menekült és onnan igyekszik kapcsolatot tartani maradék híveivel. A szomszédos Dzsibutiban belső harc tombol és teljes a felfordulás. Szudánban 7 millió a hívek száma, ebből kettő északra menekült, vagy oda deportálták. Sokakat a sivatagba üldöztek. A fundamentalista mohamedán hatóságok célja a keresztény dél megsemmisítése és a külföldről érkező segélyeket is zavarják. Az omdurmáni katolikus központ elpusztult. A két Jemenben a polgárháború kirobbanása előtt 5.000 katolikus élt. Két templom épült

A folyóirat szinte valamennyi száma egy-egy terjedelmesebb tudományos igényű cikket is közöl. Az általunk ismert négy évfolyam első részében Pierre Mediedille tollából folytatásban, 18 részben került az olvasó kezébe a hányatott életű Faybeh plébánia története. Valójában a szerző 1858-ig olyan széles keretbe foglalta mondanivalóját, hogy megismerhetjük a szentföldi egyház történetét (1–2/1990, 1–2/1993). Egy másik terjedelmes sorozatot P. Igino Grega indított meg 1992 elején „A Szentföld atyái” címen (1/1992). P. Michele Picirillo OFM a Nébó hegyen végzett ásatásokat ismertette (8–9/1993).

Figyelemre méltó A. Issa tanulmánya is „A keresztény kisebbség Palesztinában az évszázadok folyamán (3–4, 5–6, 10–12/1993).

A folyóiratban közölt történelmi anyag igen fontos megállapításokat tartalmaz a korai kereszténységgel kapcsolatban, elsősorban a régészeti leletek és az írott források kiegészülése révén és nem utolsósorban az egyházatyák írásainak modern módszerekkel történt újraolvasása kapcsán. E vonatkozásban igen érdekes a kereszténység és a zsidóság elhatárolódásának folyamata. Ennek egyik jele, hogy a K. u. 66-ban kirobban zsidó felkelést, illetve Jeruzsálem római ostromát megelőző a főváros keresztény közössége Pellába távozott. A 135-ös felkelésben sem vettek részt, ennek ellenére Hadrianus császár velük szemben sem mutatott kíméletet. A későbbiekben Sion hegyén épült ki egy zsidó-keresztény település, amely 378-ban is létezett. Súlyos vereséges érte őket a szamaritánusok lázadása alkalmával is, akik zsidóknak tekintették őket és rájuk támadtak. Ma már tudjuk, hogy a jeruzsálemi zsinat (K. u. 50) sem tett pontot a mózesi törvények érvényéről folyó vitának. Ismeretes, hogy 341-ben újabb vita alakult ki, ez alkalommal a húsvét időpontját illetően, ugyanis a zsidó keresztények ragaszkodtak az eredeti időszámításhoz. Sz. Cyrill műveiből ismerjük a szombat tiszteletben tartásával kapcsolatos vitát.

Időközben azonban fokozatosan megváltozott Palesztína lakosságának faji összetétele és a kereszténységen belül a zsidó származásúak részaránya egyre kisebbedett. A niceai zsinaton (325) megjelent 18 palesztinai püspök között – a jelek szerint – egy sem volt zsidó-keresztény. A források az 5. század folyamán már alig-alig említik őket és valójában mint a kereszténységen belüli különálló csoport el is térnek.

A folyóirat utolsó szöveges oldalát általában a nekrológ tölti ki. Az elhunyt papok, szerzetesek és apácák rövid életrajza az utolsó 150 év történetének és a helyi egyház küzdelmeinek tükörképe.

Mindenesetre a folyóirat olvasása sok tekintetben élményt jelent.

Glück Jenő

Ádenben és három pap működött. Szaud Arábia kormányzata fundamentalista. A petróleummezőkön 5–600.000 külföldi keresztény dolgozik, főképpen filipinok és indiaiak, a legcsekélyebb szervezett egyházi gondozás nélkül. Ugyanakkor a szekták igen aktívan működnek. Szíriában 1,3 millió keresztény él és közülük mind többen igyekeznek elhagyni az országot. A kormány betiltotta a keresztény iskolákat.

Egyiptomban a keresztények társadalmi helyzete és jogállása aránylag kedvező. Megerősödött azonban a mohamedán fundamentalizmus és a kormánynak elsősorban a turisták üldözésével igyekeznek kárt tenni. Működésük „eredményességét” mutatja, hogy az ország alapvető valutabevételét biztosító ágazat tevékenysége 75 %-kal csökkent. A keresztények a liberálisabb északra húzódnak és így Alexandriában számuk 800.000-re növekedett. A koptok tömegesen igyekeznek emigrálni. Pozitív tény, hogy az országban 172 katolikus iskola működik, sőt terveznek egy egyetemet is.

Ománban liberálisan kezelik a 30.000 katolikust, akiket öt pap lát el. Újabban öt templomot építettek, iskola azonban nincs. Az Egyesült Emirátusokban öt plébánia létesült, mintegy 100.000 hívő részére, akik rendelkezésére 15 pap áll. Nem világos a helyiek és a vendégmunkások aránya a hívek között. A katolikus iskoláknak kb. 11.000 növendéke van, ezek közül 58 % mohamedán. Báhreinben 25.000 hívő van és a szabad hitéletet három pap segíti elő.

Kuwaitban az iraki megszállás előtt kb. 50.000 katolikus élt, lényegében vendégmunkások. A háború után a helybeliek kiűldözték a megszállókkal rokonszenvező palesztinokat és így a hívek száma 4.000-re csökkent. A tevékenység csupán a templomon belül engedélyezett, habár az állam újabban elismerte az egyház törvényes létezését.

Irak helyzete az Öbölháború nyomán katasztrófálisra fordult (3–4/1991). A bagdadi érsek több alkalommal elítélte a népet sujtó embargót, véleménye azonban nem sok gondot okoz a háború előidézőinek. A katolikus segédszervezetek működése tekintélyes.

Libanon helyzetét a polgárháború és a szíriai beavatkozás után pártharcok jellemzik, amelyek a keresztényeket is megosztják. A maroniták emigrálása immár hagyomány.

A helyzet felmérésén túlmenően a katolikus egyházfők igyekeztek választ adni a felmerült kérdésekre (1–2, 9–10/1990, 2/1992, 7–10/1991). Állást foglaltak a keresztény arabok között eluralkodó gettó-szellem ellen, buzdítottak az államéletben való részvételre és hangsúlyozták, hogy az arab identitás és a keresztény szellem nincsenek ellentétben. Szorgalmazták az emigráció lefékezését annál is inkább, mivel Európában immár 6,5 millió közel-keleti emigráns él. Visszhúzó erőként lakásépítési programot kezdeményeztek és 1993-ban megkezdtek az új evangelizációt (10–12/1993).

A katolikus hitélet újjászületése mellett szükség van a zsidókkal történő megbékélésre és a mohamedánokkal történő párbeszéd kiszélesítésére. Figyelmetztettek az iszlám fundamentalizmus veszélyére, amely főképp Iránból indul ki, ahonnan számos katolikus egyházi személyt kiutasítottak.

Igen fontos tényezőnek tekintik Jeruzsálem ügyét, mint a három monoteista vallás szent városát.

REKRUTACJA DO ZAKONÓW MESKICH W POLSCE

(A lengyel férfirendek utánpótlása).

(Lublin, 1987. 223 p.)

A Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1993. 3–4. számában jelent meg két írás Jerzy Flaga (201–213. p.) és Jerzy Kloczowski (213–223. p.) a Lublini Katolikus Egyetem professzorainak tollából az ott működő Lengyel Egyháztörténeti Földrajz Intézetének munkájáról és az intézet által elkészítendő Kelet-Közép-Európa társadalmi és vallástörténeti atlasza tervéről. Az intézet munkatársa és az egyetem tanára az a Henryk Gapski is, akinek doktori értekezése a lengyelországi férfi szerzetesrendekbe jelentkező növendékekkel foglalkozik. A mű kiválasztása és ismertetése teljesen tetszőleges szempontok szerint történt, ugyanis a fent említett műhelyen belül megjelent munkák döntő többsége rászolgál a bemutatásra, mivelhogy nagy részük olyan témákat dolgoz fel, amelyeket nem csak a magyar, de a lengyel egyháztörténetírás sem fedezett fel ez ideig. De nem csak a témaválasztás, hanem a feldolgozás módja is érdekes lehet a magyarországi szakembereknek. (Az első gyors átlapozáskor úgy tűnhet, mintha az írott rész csak kiegészítése, magyarázata lenne a különböző ábrák, grafikonok, táblázatok sokaságának. A szerző ezzel kapcsolatban többször is aláhúzza, hogy a statisztikai és komparatív módszerek adta lehetőségeket használja fel művében.) A könyv nehezen elérhető az itthoni olvasó számára, ezért szükségzerű itt egy valamivel részletesebb bemutatás.

A dolgozat kronológiailag a 16. század végét és a 17. század első felét mutatja be. Ezen időszak kiválasztását a szerző többféleképpen is indokolja. Nagyon fontos, hogy ekkortól, mint tudjuk a trentói zsinat utántól maradt ránk megfelelő mennyiségű forrásanyag, s ami még fontosabb, hogy a szerzetesi élet erre az időszakra kezd kilábalni abból a válságból, amibe még a 15. század végén jutott, s amit a reformáció még inkább elmélyített, hogy aztán a 17. század elejére olyan intenzív fellendülés következzen be, amely meghalad minden előbbi.

A szerző kutatásainak tárgya alapján véve csak a Krakkóban található noviciátusok voltak. A város kiválasztása nem véletlenszerű. Ez ugyanis az akkori lengyel nemesi köztársaság fővárosa s nem csak az országon belül, de egész Kelet-Közép-Európában itt koncentrálódott a legtöbb szerzetes kolostor. (1650-ben 22 rendház volt itt, beleértve a kameduliakat Bielanyból és a bencészeket is Tyniecből). Krakkóban majdnem mindegyik rend képviseltette magát házzal, amelyik jelen volt az országban: 17 a 20 közül, a premonstreieken, a kartauziakon és a frissen letelepedett – 1642 – piaristákon kívül. (Ahogy a számokból kitűnik, egyes rendeknek több kolostoruk is lehetett a város területén.) A főváros kiváltságos helyzete még inkább érthetőbb, ha összehasonlítjuk Lengyelország más akkori nagyvárosaival. A XVII. század közepén Krakkó után a legtöbb kolostorral Wilno rendelkezett (13), majd Varsó (12), Lwów (10), valamint Lublin és Poznań (6–6 házzal).

Az eredmények összehasonlítása érdekében a szerző többször bemutatja ezen városok helyzetét is.

Mindezek ellenére a Krakkóban található férfi kolostorok csak 5 %-át teszik ki a Lengyelországban ez időben jelenlévő rendházaknak. Ráadásul az itt működő 17 rend közül sem mindegyiknek, hanem csak 14-nek volt noviciátusa Krakkóban. Nagy előnyt viszont a városban található iskolák magas száma s ezzel összhangban a fiatalság jelenléte, ami mindig is vonzotta a szerzetesrendeket utánpótlásuk biztosítása végett.

A dolgozat a szerző önálló kutatásaira épül, amely 22 levéltár és könyvtár forráskészletét vette figyelembe. A felhasznált anyagokat három különböző csoportba lehet osztani. A legfontosabb ezek között a trentói zsinat óta a noviciátusokban vezetett noviciusok és fogadalmasok jegyzéke. A legrégebb ilyen professziós jegyzékek Lengyelországban a 16. század 70-es éveiből maradtak fenn. E könyvek nagyrészt egységesek – és általában ugyanazon adatokat szolgáltatják: vezetéknev, keresztnév, a fogadalom jellege (klerikális vagy laikus), származási hely, foglalkozás, életkor, a fogadalom időpontja.

A második csoportba soroltattak a különböző kimutatások és a szerzetesek katalógusai, amelyek lehetnek évesek: *catalogus brevis*, *catalogus personarum et officiorum*, vagy háromévesek: *catalogus triennalis*. A szerzetesek ilyen szerű összeírása egyedül a jezsuitáknál volt kötelező, más rendek esetében hasonló rendszerességet nem figyelhetünk meg, inkább véletlenszerűen maradtak fenn egy-egy szerzetes lejegyzései.

A szerző által felhasznált források harmadik fajtája az egyházi vizitációk alkalmával készített jegyzőkönyvek voltak.

Mint említettük a téma nem csak a magyar, de a lengyel egyháztörténetírásban is egyedinek számít, az eddigiek folyamán ott is csak a két világháború között került napirendre Kamil Kantak munkáiban, a modern historiográfiai követelményeknek megfelelően viszont csak Jerzy Kloczowski tudományos működésével kezdődött meg a feldolgozása. (Megjegyzendő: Franciaországban már e század elején „La Recrutement Sacerdotal” címmel lapot szenteltek ennek a problémakörnek.)

H. Gapski művében a szerzeteseket, mint a társadalom egy világosan elkülönülő csoportját, a csoportot alkotó egyének származása szerint vizsgálja, de csak azokra vonatkoztatva, akik még szerzetesi hivatásuk kezdetén vannak s majd a fogadalmuk, latinul *professio* letétele után válnak a közösség teljesjogú tagjaivá.

A dolgozatban jelentős helyet foglalnak el a különböző kimutatások, statisztikák, térképek, grafikonok, diagramok. A térképek tökéletesen helyettesítik a tények hosszas és sokak számára bizonyosan unalmas leírását, a diagrammok pedig a térképeken bemutatott kérdések átfogó vizsgálatát végzik el kiválóan. A legjobban ez az első három fejezetben nyilvánul meg, ahol egy-egy krakkói noviciátusba való jelentkezés dinamikáját bemutató grafikon többet mond számunkra, mint a probléma részletes sokoldalas leírása.

A mű öt fejezetből áll, amelyekben a szerző – követve a könyvben felállított sorrendet –, a következőkkel foglalkozik: az elsőben a szerzetesrendekbe való jelentkezés folyamatával, nagyságával és feltételeivel. A dolgozat írójának megállapításai szerint a fent tárgyalt időszakban a különböző noviciátusokba és rendekbe jelentkezők száma kisebb aránytalanságok ellenére nagyjából meg-

egyezett. A 16. század végi és a 17. század eleji hullámzások okait keresve megfigyelhető, hogy pl. a különböző természeti katasztrófák: terméketlenség s következménye az éhínségek, járványok stb. jelentős befolyással bírtak a fent említett folyamatokra. Ugyanúgy elmondhatjuk ezt még az árak ingadozásáról és más hasonló társadalmi jelenségről, mint a születések és esküvők számának változásáról, valamint a különböző krakkói iskolákba felvett tanulók számarányáról. Alátámasztja ez azt a feltevést, hogy a szerzetesek és noviciusok száma nemcsak a hivatásoktól függött, hanem olyan szélesebb társadalmi jelenségek is hatással voltak rá, amelyek egy nagyobb közösség életének egészét is befolyásolni tudták.

A második fejezetben a szerző arra keresi a választ, hogy a szerzetesi közösségeket alkotó egyének mely területekről toborzódtak. A helységek pontos meghatározása, elhelyezése gyakran okoz nehézséget, mert a fogadalmasok, vagy akik a beírást végezték az adott helység nevének többet nem jegyezték fel. Nagyobb és ismert városok esetében ez még nem jelentett problémát, de amikor két ugyanolyan nevű faluval találkozunk, a megoldás nehezebb. Ilyenkor mindig az adott kolostorhoz közelebb esőt vesszük figyelembe. A legtöbb jelöltet általában azok a helységek adták, állítja a dolgozat írója, ahol valamely rendnek kolostora működött, vagy kisebb falu esetében helyi plébánia hivatal. Nem mindegyik kolostor vett viszont egyformán részt – ahogy ez a kartográfiai elemzésből kitűnik –, a toborzásból. Főleg azokra a rendházakra igaz ez, amelyek az ősi lengyel területeken és a wilnói körzeten kívülre estek. Bizonyos mértékben megegyezett ez a lengyelek lakta területekkel, de még inkább azokkal, ahol a katolicizmus volt túlsúlyban.

A harmadik fejezet a jelöltek társadalmi, osztály és nemzetiségi származásával foglalkozik. A források alapján a szerzetesek származása nem mindig határozható meg pontosan, ugyanis a közösségen belül ez különösebb szerepet nem játszott, mivelhogy átlépve a kolostor küszöbét mindenki egy új rendnek, a papi rendnek lett a tagja. Ezért aztán annak megjelölése, ami a kívülágra emlékeztetett volna nem volt szükséges, néha egyenesen meg is volt tiltva. Ha viszont feljegyezték, akkor az a belépés pillanatában történt meg. A szerző vizsgálatai szerint a legtöbbet a városi polgárság köréből kerültek ki. A nemesiség számaránya 10–25 % körül mozgott, leggyakrabban nem haladta meg a 20 %-ot. Kivétel ez alól a jezsuita rend, ahol valamivel nagyobb arányban voltak jelen. Legkisebb mértékben 7–10 % a parasztság képviseltette magát, annak is inkább a gazdaságilag tehetősebb része (falusi előljárók, kézművesek). Ami a nemzetiségi szempontok szerinti megoszlást illeti a 16. század végére a szerzetesrendeknek egyértelműen lengyel jellege lett, a külföldiek aránya 8 %-ra csökkent, viszont megfelelően felkészült, iskolázott lengyel vezető réteg hiányában továbbra is fontos funkciókat töltöttek be. Lengyelországban a legnagyobb számban, minden rendet figyelembe véve az olaszok képviseltették magukat, akik még az I. (Öreg) Zsigmond uralkodása alatti italoofil korszakban kezdték az országba beáramlani.

A negyedik fejezet a rendekbe lépni szándékozók iskolázottságát, szakmai felkészültségét elemzi. Azon rendek esetében, amelyeknél ilyen adatok fennmaradtak, a belépés előtt legtöbbször vagy szabók, vagy vargák voltak, az

obszerváns ferencesek kivételével, ahol az első helyen a kovácsok álltak. (Ezekre a szakemberekre volt leginkább szüksége minden rendnek.)

Az iskolázottsággal kapcsolatban a szerző megállapítja, hogy a szerzetesrendekbe jelentkezők majdnem kivétel nélkül, 94 %-ban írástudók voltak. Ettől a minimum szinttől egyértelműen a jezsuiták és az olyan rendek tértek el, amelyekben a szellemi munkának nagyobb hagyományai voltak (pl. domonkosok).

Az ötödik, egyben utolsó fejezet, a jelöltek és fogadalmasok életkorát vizsgálja. A szerző véleménye szerint a különböző rendekbe lépők általában fiatalok voltak. Vizsgálódásai alapján, arra a következtetésre jutott, hogy létezett egy sajátos életkori küszöb, ami a domonkosoknál és a jezsuitáknál alacsonyabb volt, mint más rendeknél. Vajon nem vezetett-e ez főleg a jezsuiták esetében a rend tekintélyének csökkenéséhez és végső soron hanyatlásához – teszi fel a nyitott kérdést H. Gapski. Válaszként megjegyzi, hogy a 17. század elejétől a Jézus Társaság egy zárt belső rendszerben élt. Neveltetésük, iskoláztatásuk a jezsuita kollégiumokban folyt, onnét kikerülve, nagyon fiatalon rögtön a noviciátus következett. Többségüknek semmi élettapasztalata a jezsuitán kívül nem volt. Más rendekbe viszont általában idősebbek, már bizonyos iskolák elvégzése után kérték felvételüket. A kérdésre kimerítő választ adni a szerző a kutatás jelenlegi állása mellett nem tud.

A könyv teljesen megfelel azon követelményeknek, amelyek egy tudományos munka iránt támasztandók. Világos tagolódás, bevezetés, öt fejezet, befejezés – mindez ellátva bőséges lábjegyzettel. A befejezés után francia nyelvű összefoglaló, rövidítések jegyzéke, majd a felhasznált forrás és irodalom. A mű végén függelék: a szerzetesrendek városonkénti felsorolása táblázatokban, 1509–1610 között, azokból az évekből, amelyekből adatok vannak, a klerikusok és laikusok elkülönítésével.

A könyvet táblázatok, térképek és diagramok jegyzéke zárja. A dolgozat ajánlható mindazon szakemberek számára, akik e téma iránt érdeklődnek és valamelyest beszélnek is ezt a szláv nyelvet.

Illés Pál Attila

A MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKKARI TANÁCSKOZÁSOK TÖRTÉNETE ÉS JEGYZŐKÖNYVEI 1919–1944 KÖZÖTT 1–2.

Összeállította és bevezette: Beke Margit. (München – Budapest, 1992,
Auróra. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 12–13. 519; 520 p.)

Mint ismeretes, a müncheni Görres Gesellschaft hosszú ideje támogatja a magyar egyház történetére vonatkozó kiadványokat, és gondozásában, a Dissertationes hungaricae ex Historia Ecclesiasiae sorozatban eddig már 13 kötet jelent meg. Beke Margit munkáját is e társaság pártfogolta, és mint Adriányi Gábor sorozatszerkesztő kiemeli bevezetőjében, ezzel a hazai egyháztörténetírásnak nagy szolgálatot tett.

A Magyar Püspöki Kar 1919–1944 évi jegyzőkönyveit kivonatos formában 1984-ben Gergely Jenő kiadta, aki a dokumentumokhoz alapos, minden rész-

letre kiterjedő bevezetést készített. A munka iránt már ekkor nagy volt az érdeklődés, és hamarosan felmerült a gondolat, hogy az anyagot teljes egészében publikálni kell.

Az előzményeket figyelembe véve Beke Margit munkáját két részből állította össze. Az első nem ismétli meg adataiban Gergely Jenő bevezetőjét, hanem a Püspöki Kar tanácskozásairól ad áttekintést a kezdetektől 1944-ig, a második rész pedig a jegyzőkönyvek szöveghű közlése.

A püspöki konferenciák eredetét a szerző a rendi alkotmányosságból, éspe dig az országgyűlésen találkozó prelátusok tanácskozásaiból vezeti le. Ennek elsősorban az volt a jelentősége, hogy a főpapok a többi rendekkel együtt, az adott körülmények között az ország érdekét védték. A püspökkari konferenciák ugyanis a magyar egyház különállását erősítették a Habsburg birodalmon belül, és e szerepük megmaradt a kiegyezés után is. Az első világháborút követően a tanácskozások szintén e pozitív hagyományokra támaszkodtak, és szorosan kapcsolódtak a korszak egyházi, politikai, kulturális, szociális törekvéseihez. Mivel nemcsak hitbuzgalmi ügyekben foglaltak állást, kapcsolatba kellett lépniük különféle országos szervezetekkel, és így a konferenciákon az egyes ordináriusok fellépése általában túlmutatott saját egyházmegyéjük területén.

A szerző kiemeli, hogy a magyar főpapság fenti tevékenysége nyomán kiemelkedik a hagyományos egyházi teendőket ellátó európai egyházfők sorából. Mint arra több egyháztörténész is felhívta a figyelmet, a magyarok inkább voltak politikusok és államférfiak, középkori értelemben vett egyházfejedelmek, mint szokványos katolikus püspökök.

A magyar főpapoknak már a középkortól kezdve az egyházi funkciók mellett politikai szerepet is kellett játszaniuk, amit a későbbiekben megőriztek. Bár a múlt század vége óta voltak törekvések az állam és egyház szétválasztására, amit a sajátos magyar viszonyok miatt sohasem sikerült végrehajtani. Beke Margit kiadványa ilymódon nemcsak az egyházi életbe ad betekintést, hanem igen nagy segítséget nyújt a két világháború közti korszak társadalom-, politika- és kulturtörténettel foglalkozó kutatóinak is.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után keletkezett jegyzőkönyvek – melyek kiadására Beke Margit vállalkozott –, különösen érdekesek, egyházi és világi vonatkozásban egyaránt. Már a korábbi időszakban volt nyoma annak, hogy a pápai nuncius részt vett ugyan az üléseken, de ott nem kapott jelentős szerepet. Az első világháború után a Római Kuria külön nunciust delegált Magyarországra, akinek jelenlétében azonban a konferencia nem folytatott tárgyalásokat.

Külön érdekes kérdés a résztvevők körének meghatározása. Mint ismeretes, Trianon után az egyházmegyék jórésze az országhatáron kívülre került, más egyházmegyék pedig feldarabolódtak. Beke Margit részvételi listáiból kiderül, hogy a tanácskozásokra csak azokat hívták meg, akik valóságos ordináriusi jogokat gyakoroltak. Vonatkozott ez az 1938 utáni visszacsatolásokra is, amikor éppen emiatt megnőtt a résztvevők száma.

A szerző bemutatja, hogyan készítették elő a konferenciákat, milyen szerepe volt ebben a prímásnak. Megfigyelhető például, hogy Serédi igen sok ügyet a

konferencia elé vitt, ami nemcsak az egyházi „demokratizmus” jele volt, hanem ezzel biztosította az egységet és a fegyelmet is. A tanácskozások rendje egyébként úgy alakult, hogy a prímás terjesztette be az ügyet és a határozati javaslatot is, amitől a döntés általában nem tért el.

A közreadott dokumentumokban a világi és egyházi életre vonatkozóan számos részletkérdés is feltárul. Érdekes és fontos a tábori püspökök szerepe, a katonaság lelki gondozása a második világháború kitörése után. Sok új adatot megismerhetünk a püspökök zsidókérdésben elfoglalt álláspontjáról, az embertelenség elleni fellépéséről, és azon erőfeszítésekről, melyeket – elsősorban a katolikus hitre tért zsidók érdekében – tettek.

Kiemelkedően fontos ebben az időszakban is az iskolaügy, az alsófokú képzéstől egészen az egyetemekig. A népiskolák ügye (anyagi ellátás, tantervek, követelmények, oktatókkal való ellátás stb.) állandó téma volt a konferenciákon, de foglalkoztak külön a hitoktatással, a cserkészmozgalommal, az ifjúsági és felnőtt vallási egyesületekkel is.

Az egyház belső ügyei közül gyakran napirenden volt a papképzés és a szemináriumi rendszer, az 1938-tól visszacsatolt területek megfelelő ellátása, de foglalkoztak olyan részletkérdésekkel is, mint a liturgikus öltözékek, a zárándoklatok rendje, szervezési kérdések, az eucharisztikus kongresszusok stb.

Beke Margit forráskiadványához igen sok függelék csatlakozik. Ezek egy része a bevezetőhöz, másik része a dokumentumokhoz köthető. Táblázatban összesíti a püspöki tanácskozások helyét, elnökeit, időpontjait 1608-tól 1944-ig, a résztvevők névsorát ugyanebből az időszakból, a memorandumok listáját 2608-tól 1936-ig, a pásztorlevelekét 1840-től 1944-ig. A közölt anyaghoz legjobban kapcsolódik az igen részletes, csaknem öt szerzői ívre kiterjedő tárgymutató, ami rendkívül megkönnyíti az eligazodást.

A szerző érdemeit elismerve végül azon óhajunkat szeretnénk kifejezni, hogy a nem kevésbé érdekes 1945 utáni korszak jegyzőkönyvei is mielőbb nyomtatásban megjelenjenek, akár egyházi, akár világi szerző munkájaként, szolgálva ezzel az egyháztörténet és az országos történetírás ügyét.

Dóka Klára

BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ

EGYHÁZAK AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON 1790–1992

Kronológia. Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1.

(Budapest, 1993. 402 p.)

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gondozásában megjelenő Historia Könyvtár kronológiákat és adattárakat, monográfiákat, bibliográfiákat, valamint a történettudomány műhelyében készült előadásokat foglal magában. A téma fontossága indokolja, és nem tekinthető véletlennek, hogy a „kronológiák” sorozatban elsőként kapott helyet az Intézet fiatal munkatársa, Balogh Margit és az ismert egyháztörténész, Gergely Jenő kötete.

Mint Glatz Ferenc bevezetőjében leírja, a magyarországi egyháztörténetírás fejlődésében az 1980-as évektől döntő változások mentek végbe. A szakma hivatásos képviselői közül egyre többen foglalkoznak ilyen kérdésekkel, és az egyház vezetői is lépéseket tettek saját történetük feltárására.

Az összehangolt tevékenységnek egyik fontos feltétele, hogy meginduljon a források módszeres feltárása, létrejöjjön egy történeti adattár, melynek első lépése jelen kronológia. Terveik szerint a folytatás az újkori egyházszervezetet, tisztségviselőket ismertető történeti lexikon lesz, mely szintén kézikönyvként szolgál majd a téma kutatói részére.

A két szerző kiindulási évnek az 1790-es esztendőt, a II. József halálát követő időszakot tekintette, majd az elmúlt évekig, 1992-ig jutottak el. Elsősorban az egyházak működésével, életével, szervezetével, az állami egyházpolitikával foglalkoztak, ezért munkájuk egyháztörténeti, és nem vallástörténeti feldolgozás. A hitbuzgalmi, hitéleti, spirituális mozzanatokat csak másodlagosan vették figyelembe.

Az adatsorok egy része – meghatározott szempontok szerint –, egyházi személyekre vonatkozik. Így szerepelnek az esztergomi érsekek, bíborosok, pátriárkák, azok az ordináriusok, akik először töltötték be az újonnan alapított érsekséget, püspökséget. Felvették a kronológiába a politikai, közéleti, tudományos, kulturális szempontból jelentős személyeket még olyan esetben is, ha egyházuk kormányzásában nem kaptak jelentős funkciót. Sok adatot közölnek a vallásos egyesületekről, pártokról, mozgalmakról, iskolákról és egyéb intézményekről, lapokról, folyóiratokról, egyházi rendezvényekről. Nagy teret szentelnek az állam és egyház viszonyainak, alapul véve a vonatkozó törvényalkotási, jogi szabályozást.

A felsorolt adatok a mindenkori magyar államhatárokon vonatkoznak, nem kísérik figyelemmel a határokon túli magyarság egyházait. Igyekeztek viszont a szerzők valamennyi magyarországi felekezettel foglalkozni. A legtöbb adat a számbeli többséget jelentő katolikusokról állt rendelkezésre, de például az ortodoxokról igen kevés. Ugyanakkor utóbbi vallásnak a vizsgált időszakban Magyarországon sok követője akadt.

Az anyag összeállításánál a szerzők a nagy egyháztörténeti monográfiákból, összefoglalásokból indultak ki, melyek adatait részletesen feldolgozták. Sajnos e munkák újkori fejezetei elnagyoltak, a 19. század elejétől kezdve gyakorlatilag nem készült átfogó feldolgozás sem a katolikus, sem a protestáns egyházakban.

A kötet anyaga – formájában – a „Magyarország történeti kronológiája 1–4. Főszerkesztő: Benda Kálmán. Budapest, 1982.” című munkát követi, melynek egyháztörténeti vonatkozásban kiegészítője. Öt fő egységre oszlik, melyek között 1867, 1919, 1948, 1989 jelenti a határt. A szerzők érdeklődésének és a források nagyobb számának megfelelően az összeállítás több, mint 40 %-a – szemben a korábbi monográfiákkal –, az 1919 utáni időszakra vonatkozik. E korszakot illetően a kutatóknak nagy segítséget nyújt.

A korábbi időszak adatait bővíteni lehetett volna – például a századfordulón készült vármegyei monográfiák alapján – az egyes püspökségek, érdekségek, egyházkerületek életére vonatkozó fontosabb adatokkal, építészettörténeti vo-

natkozásokkal, az egyházi birtokok nagyságának, jövedelmének, eltartóképeségének leírásával, nem kevésbé az itt élő lakosság helyzetének bemutatásával. Utóbbi főként a 19. században a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában lett volna érdekes.

Egy kívánsággal együtt is összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Balogh Margit és Gergely Jenő összeállítása nagy lélegzetű, hiánypótló munka. Páratlan gazdagságú adattár, elsődlegesen a 20. század kutatói számára, amely nemcsak az egyháztörténet-, hanem a politikatörténetírást is segíteni fogja, és olyan eseményekkel ismerteti meg a csupán érdeklődő olvasót, melyekről korábban csak hallott, de nem voltak pontos ismeretei.

Dóka Klára

BÉKÉS GELLÉRT – HORVÁTH ÁRPÁD (szerk.)

MEGÚJULÓ EGYHÁZ A MEGÚJULÓ TÁRSADALOMBAN

35. Magyar Pax Romana Kongresszus 1993 április.

(Vép – Szombathely [Katolikus Szemle] Pannonhalma, 1993. 200 p.)

Ezzel a címmel rendezte Szombathely Vépén a Magyar Pax Romana mozgalom kongresszusát 1993 áprilisában. A Magyar Pax Romana mozgalom 1992-ben jött létre, az addig külföldön működő Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom és a hazai Magyar Pax Romana Fórum egyesüléséből. Ez utóbbi szervezet az egyesülés előtt 1992-ben tartotta utolsó kongresszusát „Keresztények és szabadság” címmel, melyek a világban megnyilvánuló egyház problémakörét dolgozták fel.

A Szombathely-vépi kongresszuson először egy belső egyházi kérdés megtárgyalását tervezték, nevezetesen azt, hogy milyen belső megújulásra van szüksége az egyháznak ahhoz, hogy kifelé irányuló közéleti szerepét el tudja látni. A szerkesztő bizottság azonban belátta, hogy a csak befelé irányuló vizsgálódás egyrészt az aktualitás rovására menne, másrészt pedig az elszigetelődési tendenciákat erősítené. Az egyház megújulását a mindenkor megújuló társadalmon belül, vele együtt kell szemlélni. Így született meg a „Megújuló egyház a megújuló társadalomban” témakör.

A kongresszusra 21 országból érkeztek küldöttségek, melyek tagjai négy kérdésfőlvetés köré csoportosították vizsgálódásaikat. Ezek: Értelmiség az egyházban; Társadalom és egyház; Társadalmi kölcsönhatás és kommunikáció; Az egyház nyilvánossága.

Az Értelmiség az egyházban c. kérdéskörben Nyíri Tamás volt az első előadó, aki „Az értelmiségi és az egyház” címmel tartotta meg előadását.

Az értelmiségi és az egyház fogalmának tisztázása után így összegzi az értelmiség szerepét az egyházban: „Az értelmiségi küldetése a keresztyén hittapasztalat megfogalmazása úgy, hogy az egymást követő nemzedékek számára is megragadható és elfogadható legyen. Az értelmiségi szolgálata a teológiai igazságok kifejtése az intellektuális környezet szintjén ...”

Andorka Rudolf értelmiség és vallás címmel tartott előadást. Az előadó Tomka Miklósnak abból a megállapításából indult ki, hogy a hetvenes évek végétől megfordult a szekularizációs folyamat, és a legnagyobb fordulat éppen az értelmiség, azon belül pedig a nagyvárosi értelmiségi fiatalok körében történt. Ez a fordulat nagy kihívást jelent az egyházak számára, ugyanis az értelmiségnek nem lehet a hagyományos tanítást és formákat nyújtani. Az értelmiség vallás felé fordulásának egyik motiváló tényezője az egyházi kerekék között megtalálható közösség (bázis közösség) volt, mely a pártállam idején megszüntetett kisközösségek iránti igényt is kielégítette.

Rónay László előadása „Keresztény értelmiség a század elején” címet viselte. Előadásában azokat a kiváló katolikus személyiségeket mutatta be, akiknek munkálkodása a ma katolicizmusa számára is tanulságokat szolgáltat. Például Glattfelder Gyulát, a későbbi püspököt, aki felismerte, hogy az egyházellenesség ellen csak akkor lehet eredményesen felvenni a küzdelmet, ha a papság eleven kapcsolatot alakít ki az ifjúsággal, ha segíti annak önszerveződését, ha nem felülről, hanem belülről adja meg ideáljait. Prohászka Ottokár példáján keresztül az előadó azt hangsúlyozta, hogy egy korszak katolikus lelkisége csak akkor lehet ép és egészséges, ha fejlesztésén és alakításán a világ problémáira figyelő, nagyműveltségű egyházi férfiak is dolgoznak. Akik egyúttal önkritikusan néznek szembe az egyház azon gyengeségeivel, amelyek taszítják, vagy közömbössé teszik a hívőket.

Banga Béla zseniális taktikai érzékéből a jelenkor katolicizmusa mindennekelőtt azt veheti át, hogy a célok megvalósítására elsősorban a lányokat, asszonyokat kell mozgosítani, és a családok nőtagjai előbb-utóbb nehezebben mozduló férjeiket és apáikat is csatasorba állítják.

A Társadalom és egyház kérdéskör tárgyalását Farkas Beáta „A civil társadalom és a katolikus egyház” c. előadása nyitotta meg.

Az előadó a civil társadalom fogalmának tisztázása után azt hangsúlyozta, hogy a társadalom homogenizálására törekvő szocializmusban az egyházak, már pusztán létükkel is, a civil társadalom maradványainak fennmaradását szolgálták. Külön kiemelte a bázisközösségek pozitív szerepét, melyek a civil társadalom szempontjából kulcsértékek megteremtői, megmentői voltak:

„Az atomizált, széttöredezett, befelé forduló, bizalmatlan társadalmi közegben fenntartottak közösségeket, ahol az emberek őszintén, segítőkészen fordultak egymás felé, ahol megtapasztalhatták a szolidaritást. Áthagyományozták a magyar társadalom vallási és egyéb hagyományait, segítették stabilizálni a családot ... Míg a társadalomban a tekintélyelvű alá-főle rendeltségi viszonyok voltak meghatározóak, a kisközösségekben a mellérendeltségiek. Egyéni, alulról jövő kezdeményezéseikkel, önszerveződésükkel alternatív életmodellel mutattak be.”

A rendszerváltás utáni fő problémát abban látja, hogy az egyház hivatalviselői – kellő társadalomismeret hiánya miatt, és mivel az értelmiség diagnózisát, terápiáját nem óhajtják fölhasználni – nem képesek a keresztény üzenet bemutatásával hozzájárulni a civil társadalom építéséhez. „Az atomizált társadalom tagjait összekötő egyesületek, alapítványok, klubok stb. helyett hadálások épülnek, ahol mindenki arra vár, hogy a másik mikor kezd lőni.”

A megoldás kulcsát a bázisközösségek hálózatának kiépítésében látja.

Blanckenstein Miklós „A katolikus egyház és a civil társadalom” c. előadásában a civil társadalom építésében a vallásos gettó, illetve a szekularizálódás veszélyeire hívott föl.

Wildmann Jánosnak „A világiakban megújuló egyház” c. előadása annak a szemléletváltásnak ecsetelésével kezdődött, mely az egyházzal kapcsolatban a zsinattal végbement. A Lumen gentium kezdetű zsinati dokumentum ugyanis az egyháznak egy vertikális és egy horizontális leírását adja.

Az első szerint az egyház Krisztus misztikus teste, amelyben „Krisztus élete árad szét a hívőkre, akik a szentségek által titokzatos és valóságos módon egyesülnek a szenvedő és megdicsőült Krisztussal.” A horizontális leírás szerint az egyház Isten vándorló népe, nem elvonatkoztatott égi nagyság, hanem adott korban és történelemben megjelenő konkrét valóság. Az egyház mintegy megtestesül a történelemben, inkarnálódik a világba, itt vállalja küldetését és tölti be a hivatását. Ezt csak akkor teheti meg, ha megérti a világot, magáévá teszi az adott kor gondjait és szenvedéseit, vagyis dialógusra lép vele.

A zsinati dokumentum azt is hangsúlyozza, hogy az Isten vándorló népe a Krisztus hívők egész közösségét jelenti a püspöktől kezdve a legegyszerűbb keresztény hívőig. A zsinat előtti időszakban az egyház „osztálytársadalom” képe élt. Főnt a papság, fölruházva különféle privilégiumokkal, lent pedig a világiak, passzivitásra, engedelmességre ítélve.

A továbbiakban az előadó arról szólt, hogy kik a világiak, mi az egyházon belüli helyzetük. Majd a világiak hivatására, sajátos szerepére tért ki, végül azokat a feltételeket említette, amelyek szerint ahhoz szükségesek, hogy a világiak a magyar egyházban is betölthessék a zsinat által nekik szánt szerepet.

A társadalmi kölcsönhatás és kommunikáció témakörben Horányi Özséb tartotta az első előadást. „Kommunikációs zavarok a magyar társadalomban” címmel. Előadásában négy alapvető tézist állít föl, és bont ki.

1. A mai magyar társadalomban vannak kommunikációs zavarok.

2. Ennek okait részben a magyar társadalom történetében találjuk meg, részben pedig a magyar kultúrában.

3. A kommunikációs zavarok korrekciójának útja csak a társadalmi kommunikáció társadalmi ellenőrzésének növekedése lehet.

4. A korrekció megvalósításában a katolikus egyháznak megkülönböztetetten nagy szerep jutna.

Ocsovai Gábor „Klerikusok és a társadalom párbeszéde” c. előadása a párbeszéd előfeltételeinek kimunkálásából indult ki. Ezt mindenekelőtt a bizalom erősítésében látja. De a távolság áthidalásához szükségesnek tartja az empátiát, a különleges érzelmi és szellemi intelligenciát is.

Mail József „Az egyház kommunikációja és a kommunikáció egyháza” c. előadásában egy lekipásztor nézőpontjából tekinti át a média kérdést, az egyházon belül és egyházon kívüli kommunikációt, illetve az egyház és a világ összefüggésében.

Az egyház nyilvánossága témakör első előadója Morel Gyula volt, aki „A jövő biztosabb mint a múlt” címet adta előadásának. Ez nem más, mint egy Karl

Rahnertől származó idézet. Az előadó hangsúlyozta, hogy ezt a Rahner-i tételt alkalmazni kell a magyar viszonyokra. Aki ezt elfogadja, annak számára világos lesz, hogy ha az egyház társadalmi szerepének elemzéséből levonható következményeket napjainkban meg akarjuk valósítani, akkor a merészség fontosabb, mint az óvatosság, a bátorság jobb tanácsadó, mint a félénk halogatás, a gyökeres megoldás eredményesebb, mint a lassú átmeneteket célzó kompromisszum.

Dobszay László *Regnum Dei intra vos est* (Isten országa bennetek van), Jézustól származó mondást választotta előadásának címéül.

Előadásából a „keresztény Európa” fogalom értelmezésével kapcsolatos fejtegetését emelnénk ki.

A „keresztény Európa” fogalmat az előadó szerint háromféleképpen érthetjük:

1. Úgy, mint a kereszténység történelmi iskoláján átment Európa életrendjét. Hogy magába szívta és éppen ezzel szekularizálta a kereszténység bizonyos értékeit.

2. A második értelmezés a „korona és az oltár” szövetségét érti alatta.

Ha ezt úgy értelmezik, mint „jóviszonyt”, akkor ez a társadalmi békesség valóban nélkülözhetetlen alkotórésze.

De ha úgy értelmezik, hogy egy adott egyház jogos vagy nem jogos törekvéseit a világi hatalom segítsen megvalósítani, akkor ez lehetetlen, jogtalan és káros igény.

Lehetetlen, mert a társadalom el fogja vetni az ilyen kényszert.

Jogtalan, mert ha a hit elfogadására nem lehet valakit rendőrileg kényszeríteni, akkor a hit következményeinek elfogadására sem lehet.

Káros, mert ha a vallás a politikát eszközül használja céljai elérésére, akkor a politika is eszközül használja a vallást.

3. A szerző szerint a harmadik értelmezés a helyes, a járható út: Egy társadalom ugyanis akkor igazán keresztényi, ha minél több tagja befogadta magába az Isten országát, mert *regnum Dei intra vos est*.

Gesztesy András „Az egyház nyilvánossága önmaga és a társadalom előtt” című előadásában először a nyilvánosság szociológiai, filozófiai és teológiai értelmezéséről szól, majd levonja a következtetést:

„Az egyház csak úgy lehet a társadalom felé nyilvános, ha először és állandóan önmaga felé az ... Alattvalói viszony az egyházban, partneri kifelé; diktatúra lefelé, dialógus kifelé – ez a kettős játék egyszerűen nem fog működni. A papoknak és a vezető világiaknak ismerniük kell a püspök gondjait, terveit (és nem pletykábol!); ezek megoldásába feltétlenül bele kell vonni olyan szakértőket, akik egy-egy kérdéshez jobban értenek mint a klerikus.”

A négy kérdéskör előadását egészítette ki Paul. M. Zulehner bécsi pasztorálteológiai professzornak a vallás, az egyház Kelet- és Közép-Európában elfoglalt helyzetét bemutató elemzése, melyet „Vallás és egyház Kelet- és Közép-Európában” címmel tartott.

Előadását azzal indítja, hogy a keresztény egyházak sok felelős vezetője Európa nyugati felét szekularizálnak, erkölcsileg lezüllöttnek tartja, melyből már kiveszett az élet transzcendens értelme iránti érzék.

Ezek az emberek a vallási megújulást Európa keleti felétől várják, mivel szerintük ott a vallást megtisztította az üldözés tüze. Azt remélik, hogy a kommunista elnyomás után egyfajta vallási tavasz köszönt be, mely feltartóztathatatlanul áttérjed majd egész Nyugatra. Az egész kontinens újraevangelizálásának reményét, tehát a keleti blokk egyházai testesítik meg.

A keleti rész egyházai azonban csak akkor tudnak a velük szemben támasztott igényeknek megfelelni, ha megóvják őket azoktól a belső bajoktól, amelyek a nyugati egyházakat elgyengítették. Ezek gyengesége pedig abból származik, hogy – a zsinat tragikus mellékhatásaként – túlságosan kinyíltak a világra, és az eredeti szándékkal ellentétben nem a világ vált kereszténnyé, hanem az egyházak világiassá.

Hogy a keleti rész egyházai betölthessék újraevangelizáló szerepüket, szerintük a következő gyakorlati lépéseket kell tenni:

A keleti blokk egyházi intézményeit és tevékenységét a kommunizmus előtti helyzetbe kell visszaállítani.

A vasfüggöny utódjaként, „szellemi-lelki függőnyt” kell leeresztetni, mely a keleti rész egyházait nemcsak a nyugati világ káros befolyásaitól óvja meg, hanem a tönkrement nyugati egyházakétól is.

Azokat az egyházi pozíciókat, melyek egész Európában az egyházi élet alakulását befolyásolják, és melyeket eddig főleg nyugatiak birtokolták, át kell ruházni keletről származó képviselőkre.

Ezek után teszi föl az előadó a kérdéseket: Milyen a vallás, a keresztény hit és egyházak helyzete Kelet-Európában? Jöhet-e az üdvösség a keleti blokkból?

A sokoldalú és mélyenszántó elemzésnek végén az előadó a következő megállapításokat szűri le:

Vallási szempontból a keleti rész nem egységes: Lengyelország és Csehország között például óriási különbség van.

Az egyházak a rendszerváltás előtt másodlagos szerepet (emberi és szabadságjogok menedéke) is betöltöttek, így az európai átlagnál nagyobb bizalmat élveznek.

Az emberek szabadságjogukat az egyházon belül is érvényesíteni akarják, ha erre nem nyílik mód; visszahúzódnak az egyháztól.

Az egyházak egyik legfontosabb feladata keleten, hogy megtanuljanak létezni a szabadság közegében. Ehhez szükséges számukra, hogy tanulmányozzák azoknak az egyházaknak a tapasztalatait, melyek hosszú évtizedek óta már ilyen közegben tevékenykednek. Ezért szükséges a régiók közötti párbeszéd, leeresztett szellemi-lelki függöny szóba sem jöhet.

A szakmai előadásokat egészítette ki a kongresszus lelki programja – Konkoly István, szombathelyi megyéspüspök, Balás Béla akkori veszprémi segéd-püspök homíliája, Vágvolgyi Éva bibliai elmélkedése – és Jókai Anna irodalmi estje.

A kongresszus anyaga még 1993-ban megjelent Pannonhalmán a Bencés Kiadó gondozásában, Békés Gellért és Horváth Árpád szerkesztésében, a Katolikus Szemle sorozat ötödik köteteként.

Pál József

METEM Könyvek – Series METEM Books

A METEM könyvek sorozatban egyháztörténeti témájú monográfiákat jelentet meg a METEM Egyháztörténeti Vázlatok szerkesztősége. Szándékunk szerint évente legalább egy kötetet kívánunk megjelentetni. Tekintettel arra, hogy ez non-profit vállalkozás, számíttunk szponzorok nagylelkű adományaira. Kéziratok ügyében kérjük, vegyék fel a kapcsolatot a Vázlatok szerkesztőbizottságával.

In the Series METEM Books are monographies to be published in the topic of Church History, redacted by the Bord of Editors of the Essays in Church History in Hungary. Because of non-profit activity gifts and sponsorships are conveninet. Please contact the Editors if manuscripts foreseen.

1. *Szabó Ferenc S.J.: A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében,*
Róma, 1990. 356 old. ára: 398 Ft
2. *Sólymos László Szilveszter-Várszegi Imre Asztrik:*
Pannonhalmi főapátok. 1. Kreusz Krizosztom (1856–1885),
Kelemen Krizosztom (1929–1950),
Budapest, 1990. 370 old. ára: 280 Ft
3. *Udvardy József: A Kalocsai Főszékeskáptalan*
története a középkorban,
Budapest, 1992. 152 old. ára: 180 Ft
4. *Csapodi Csaba: Gróf Zichy Nándor élete és politikája*
Bp, 1993. 160 old. ára: 200 Ft
5. *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla)*
Szerk.: Somorjai Ádám
Budapest, 1994. 208 old. ára: 300 Ft
6. *B. Murádin Katalin: Faragott kőszöszékek Erdélyben*
Budapest-Kolozsvár, 1994. 168 old. ára: 350 Ft
7. *Elmer István: Börtönkereszt*
Budapest, 1994. 224 old. ára: 350 Ft
8. *Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció*
birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949)
Budapest, 1995. 252 old. ára: 400 Ft
9. *Boba Imre: Nagymorávia története új megvilágításban*
(Előkészületben) Megjelenik: 1995-ben
10. *Gerics József: Egyház és társadalom a középkori Magyarországon.*
(Előkészületben) Megjelenik 1995-ben.

Megrendelhető:

Pannonhalmi Főapátság Könyvszolgálat
9090 Pannonhalma
Tel: 96/370-022
Fax: 96/370-011

Mintabolt:
1053 Budapest, V.,
Ferenciek tere 8.
Telefon: 266-70-09

DR. KOSTYA SÁNDOR

A Torontói Szent Erzsébet egyházközség és plébánia története

A legnagyobb külföldi magyar katolikus plébánia élete és története. A majd harminc egyházközségi szervezetével és jól működő egyházközségi vezetésével egy példa arra, hogy a hívek bevonásával milyen termékeny lehet egy plébánia élete a huszadik század második felében. A torontói magyarság a 20. század magyar történelmének egy egyedülálló vetülete, metszete, mondhatjuk lelete. Itt megtalálhatjuk a 20. század magyarságának teljes spektrumát: az ezerkilencszáztizet, a huszas, a harmincas, negyvenes, az ötvenes évek és így tovább magyarját, mindegyik őrizve hagyományát, talán hűségesebben, mint az óhazában. Él itt gazdag és szegény, nemes és közember, zseni és egyszerű, szélsőjobboldali és szélsőbaloldali, közéjobboldali és középbaloldali, keresztény és zsidó, katolikus és más vallású, hívő és hitetlen, milliomos és bér munkás, egyetemi tanár és tanuló, iparos és kereskedő, földműves és gyármunkás, magányosan, vagy csoportba tömörülve. És ebben a sajátos magyar világban a torontói Szent Erzsébet plébánia a magyar katolikus megújulás gyümölcse.

A könyv vonzó ereje éppen az, hogy nem egy történeti feldolgozás hanem inkább krónika, melynek olvasása közben az olvasó az olvasottak alapján alkothatja meg saját képét egy külföldi nagyvárosban élő magyarok hitéletéről. Egy harminchét éve emigrációban élő hívő tanár mondja el neki egy plébánia keretében a magyar nép örömét és bánatát évezredünk utolsó századában saját alanyiságán keresztül.

A szerző a Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, METEM-International első tagjai közé tartozott, és azon fáradozott, hogy a torontói Szent Erzsébet plébánia története például szolgáljon majd a METEM többi plébánia történetírásainak. Sajnos idő előtt meghalt, a plébánia azonban így is példa maradt. Jóllehet egy helyi jezsuita plébánia, de benne lüktet mégis az egyetemes Egyház minden magyar plébániája. Érdeke minden magyar plébánia. A torontói Szent Erzsébet plébánia a METEM szülővárosa és mint plébánia a szó szoros értelmében valóban a nép plébániája (15–17 oldal).

A könyv inspiráció plébániáknak, emlékezés és mérlegelés egyéneknek.

Megrendelhető:

St. Elizabeth of Hungary Parish,
432 Sheppard Ave E. Toronto, Ontario, Canada M2N 3B7.
Tel.: (416) 225-3300; Fax: (416) 225-3814.
Ára 20.00 Can dollár.

Magyarországon:

METEM Vázlatok Szerkesztősége H-6720 Szeged, Dugonics tér 12.
Tel.: (62) 323-714; Fax: (62) 323-813.
Ára 390.00 Ft.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dugonics tér 12, H-6720 Hungary. Tel.: (011)+36+62+323+714. fax (011)+36+62+323+813.

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

- 3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Parish and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

- Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901*. Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to the General Editor: Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4S 2R5. Tel.: (416) 922-2476. If no answer, please call (416) 922-5474 and leave a message. Fax. (416) 922-2898

